

Kőrösi Csorna Sándornak, a magyarság belseőzsiái kapcsolatai első kutatójának szobra. Antal Károly műve.

BENDEFY LÁSZLÓ

A MAGYARSÁG ÉS KÖZÉPKÉLET

BUDAPEST.

A Q U I N C U M - K I A D Á S

*Borítólapunk rajzát Illés Árpád festőművész
készítette, a csernigovi ivókiirtók díszítőelemeinek
felhasználásával.*

FELELŐS KIADÓ: KISS IMRE.

29896 – Általános nyomda és Grafikai Intézet Rt., Budapest. Felelős Koth Pál

*Szeretett öcsém,
Bendefy Tibor
emlékének*

E L Ő S Z Ó

A Kárpátok koszorúzza medencének füves pusztasága már igen ősi időkben felkeltették a kelet felől nyugatra vonuló lovas pásztornépek figyelmét. A Kr. e. VII. században európai Oroszország óriási füves térségein egy közelebb-ről ma sem ismert, de emlékeiből azonnal, határozottan felismerhető népnek a kultúrája bontakozott ki. A század végére ez a nép a mai magyar medencét is birtokába kerítette. Ezt a kabátot, nadrágot, csizmaszerű lábbelit viselő, nyilas lovasnépet a görög írók *szkítának* nevezik. Háromszáz évig voltak urak a mai magyar földön, majd a Kr. e. III. század elején a városépítő kelták kiszorították őket innét.

Ám a kelták uralma sem bizonyult tartósnak, mert a Kr. e. I. évszázadban ugyancsak egy lovas pásztornép, a szannáta-jazygok törték meg hatalmukat. Ők később a germán népcsaládhoz tartozó népeknek (vandálok, gepidák, nyugati és keleti gótok) adták át helyüket. A gótok nyugati irányú vándorlására a kínai határok felől mindinkább előre nyomuló hunok adtak okot. A IV. század végén már a Duna-Tisza-köze is a hunokat uralja. Birodalmuk Attila halálával (Kr. u. 453.) széthullott, s ez a pompás lovas pásztornép a Fekete-tenger vidékére húzódott vissza.

Örökükbe – mai hazánk földjén – az *ál-avarok* léptek és 568-ban már az egész ország területét megszállják. Ez a mongol fajú, de török nyelvű lovasnép két és félszáz éven át birtokolta a Duna medencéjét, sőt Ausztria és a Száván túli részek is nekik hódoltak. Hatalmukat Nagy Károly frank király törte meg, de elpusztítani nem tudta őket: a honfoglaló magyarság – a Kárpátok hágoit átlépven – új hazájában még mindig szépszámú avar néptöredékre talált és a két testvérnép csakhamar egymásba olvadt, sőt az avarutódokból igen öntudatos magyarok, a *székelyek* lettek.

A Duna és Tisza hatalmas pusztai övezetében tehát egy jellegzetesen lovaspásztornép talált hazára: a szkíták,

a hunok, az ál-avarok és mi, magyarok. Tagadhatatlan, hogy sok, igen sok közös szál fűzi össze ezt a négy népet. Mindegyiknek éltető eleme a puszta, nagyjában mindegyik ugyanazt az utat járja meg, amíg ide érkezik, tehát természetesen is, hogy műveltségükben sok azonos elemet fedezhetünk fel. Azonban ma még messze állunk attól, hogy határozott és részletes képet adjunk bármelyik népről is. Még a magunk, a magyarság őseredete is merőben tisztázatlan kérdés, s mai kutatásaink mind csak előmunkálatnak számíthatnak majd az utódok szemében.

*

Ebben a könyvben tizenhét tanulmányt gyűjtöttem össze a magyar őstörténeti vonatkozások tárgyköréből. Egy-mástól függetlenek ugyan, de – tárgyük szerint – bizonyos egymásmellé és egymásután rendeltsegi viszony van közöttük. Éppen ezért nem keletkezésük vagy első megjelenésük szerint csoportosítottam az egyes dolgozatokat. Szinte valamennyit újabb adatokkal egészítettem ki, néhányat pedig egyetlen fejezetté vontam össze.

Hálásan köszönöm *Fettich Nándor dr.* egyetemi m. tanár, Magyar Nemz. Múzeumi igazgató úrnak szíves készségét, amellyel nemcsak gazdag fényképgyűjteményének egyes darabjait engedte át közlésre, hanem lehetővé tette azt is, hogy az oroszországi tanulmányútjai során készített művészi rajzaiból néhányat bemutathassak. *Smidt Lajos dr.* főorvos úr szíves engedélyével pedig a mezőlaki szkíta tegeztartó-dísz fényképét közlöm, amit neki ezúton is őszintén köszönök.

Budapesten, 1945 szeptember havában.

Dr. Bendefy László

A MAGYARSÁG ÉS KÖZÉPKELET

Szkíták – Hunok – Avarok – Magyarok

Nemrég volt százesztendős évfordulója, annak, hogy 1842 április 11-én az indiai Dardzsilingben meghalt Erdélyország nagy magyar szülöttje, a magyarság távolkeleti kapcsolatainak első komoly és tudós kutatója, Körösi Csorna Sándor. Azok közé a fanatikusak közé tartozott, akik egy eszméért vállalni tudnak minden szenvedést és a szentek, meg a rajongók lemondásával, nekikészülődésével tudatosan mennek végzetük elébe, sokszoros kálváriákon át sorsuk végső beteljesedése felé. Körösi Csorna egyike volt azoknak a magyar lángelméknek, akik őseink legősibb hazáját, népünk bölcsőjét a legtávolibb keleten keresték. Mint erőteljes fiatalember hagyta el hazáját, hogy a Havasalföldön, Bulgárián, Trácián, Konstantinápolyon, Kisázsian és Perzsián át elérkezzék oda, ahol a „Jéghegyek atyja”, a Musztag-Ata fehér birodalma ősidők óta határt szab két világnak; azok közé a hegyek közé, amelyeket valaha Góg és Magóg hegyeinek nevezett a tudós Nyugat. És minden lépést gyalog tett meg, fel Tibet ötezerméteres magasságáig, hogy éveket évekre halmozva, a sziklákhöz tapadó láma-kolostorok szűk celláiban, fűtetlen, sötét odúiban megírja élete halhatatlan alkotását: a tibeti nyelv negyvenezer szavas nagy szótárát. Pedig nem ezért ment Körösi Csorna keletre. Nem az volt a célja, hogy ezen a téren alkosson nagyot. Ő csak eszköznek tartotta mindazt, amit életében tett, ahhoz, amit tulajdonképpen el akart érní. Ám az átélt hihetetlen szenvedések aláásták egészségét és korán sírba döntötték. Körösi Csorna a magyarság bölcsőjét kereste. Ott sejtette ezt az őshazát valahol a kínai nagy fai tövében, túl a tibeti hegység gigantikus sziklaormain, az újgurok egykori, ősi földjén. Vagy talán arra gyanakodott,

hogy egyes elszakított magyar töredékek meghúzhatták magukat valahol keleten, Ázsia határtalan, rónáin.

Nem adatott meg neki, hogy nagy kérdéseire feleletet találjon. Ez a nagy örökség: a feleletkeresés, az eredetkutatás vágya, ösztöne, parancsa reánk maradt.

A magyarság eredetének tüzetes tanulmányozása, a tudomány mai szintvonalán álló eredményeket vévén tekintetbe, mintegy 60-70 esztendőös múltra tekinthet vissza. Azok a tiszteletreméltó férfiak, akik a korábbi időkben foglalkoztak a kérdéssel, az úttörés nehéz munkáját végezték el, de eredményeik – a rendelkezésükre álló, aránylag csekély lelet- és ismeretanyag birtokában ma már túlhaladtak.

Magyarország síkságai utolsó láncszemei annak a hatalmas pusztáövezetnek, amely Euráziát füves rónáival, homokos tájaival Kínától a Bécsi- és Gráci-medencéig bezáróan kettészeli. Ezt a sokezer kilométeres pusztáövet mindössze a Tien-sán-hegység szakítja meg, majd a nyugati végében a Kárpátok kanyarítanak le belőle egy kis darabot, amelyhez (az Alpoktól elkülönítetten) még az említett két osztrák medence járul.

Nagyon természetes, hogy ebben a morfológiai és növényföldrajzi tekintetben egységes jellegű övezetben már a legkorábbi századokban is egységes jellegű kultúra fejlődött ki. azonos jellegű népek találtak azon otthonra. A szkítákra gondolok. Abban az időben, amikor még a Római Imperium távolról sem gondolt Pannónia meghódítására, Magyarország földjén a hallstadti és a La-Tène kultúra virágzott, ezekkel egyidőben megjelenik egy jellegzetesen keleti lovas és kocsizó pásztornép kultúrája a Duna medencéjében. Kisplasztikái művei, szokásai, életformája, kultuszai merőben mások, mint a délvidéki városok kultúrája.

Az akkor már virágzó déleurópai történetírás semmit sem tud mondani ezeknek a népelemeknek a beköltözéséről. Sőt még fél évszázad múlva is csak igen homályos értesüléseik vannak a szkítákról. *Aischylosz* (Kr. .e-. 525.) műveiben például a következőket olvashatjuk róluk: „Elérkeztünk a Föld távoli határához, a szkíták vidékére, a hozzáférhetetlen pusztaságba,” (Prometheus, 1-2. vers.) „ ... a szkíta

sokaságé . . . a föld legszélső pereme a Maeótis-tava környékén. (U.-ott 709-711. vers.) Ugyanő az Eumenidákban „kancatúrót evő, s jó törvényű”, (azaz szigorú erkölcsű) népnek mondja a szkítákat. (74. töredék.)

Íját feszítő szkíta harcos

(Tolsztoj-Kondakov nyomán a kul-obai plektronedényről.)

Mi is messze járunk még az egykori szkíta kultúra valódi ismeretétől, noha annak igen magas fokra valló hagyatékait ismerjük.

A magyarországi szkíta leletek rendszeres összefoglalása, illetőleg az ezekből leszűrhető általános és részleteredmények kidolgozása mindmáig hiányzik. A legjobb eddigi Összefoglalást Fettich Nándor nyújtotta Rostovtzeff „Skythien und der Bosphorus, I. Bd., Berlin, 1931.” c. művében (494-529” II.). A Fettich nyújtotta összefoglalásból*) és Rostovtzeff hozzáfűzött megjegyzéseiből (530-535. 11.) a következő kép bontakozik ki előttünk:

*) Fettich összefoglaló jegyzéke nemcsak a lelőhelyeket és a leletek rövid leírását, hanem az azokat jelenleg őrző múzeumok felsorolását is tartalmazza.

Dél-Oroszországban, közelebről pedig a Kubán vidékén, valamint a Dontól északra és északnyugatra elterülő lapályon, és itt is elsősorban Olbia (a mai Cherson) környékén, a Dnyeper vidékén, a Kr. e. VII. század közepe táján egy Irán felől előretörő lovas sátorospáztornép vette át a hatalmat, s azt később mind északi, mind nyugati irányban messzire kiterjesztette. Ezt a népet nevezik a görög írók szkítáknak, ami az iráni *szaká***) népnév megfelelője.

Az ezideig hazánkban talált legősibb szkíta leletek alapján úgy látszik, hogy a szkítaság a Magyar-medencét legkésőbbben a Kr. e. VI. században szállta meg. A leletek alapján annyi máris megállapítható, hogy azok három, egymástól jól elkülönülő csoportba tartoznak.

Az első csoportba a Maros-, a Kis- és Nagy-Kük üllő- és az Olt-folyó vidékének szkíta leleteit soroljuk. Ezt a kört az jellemzi, hogy benne ezideig csupa csontvázas sírokat találtak; a halotthamvasztásnak szigorúan bizonyítható nyomai itt még egyetlen esetben sem kerültek elő.

A második csoportba Közép-Magyarország tartozik: ebben a körben a halotthamvasztás szokása volt az uralkodó, mégpedig annak is egy olyan különös módja, amelyre nehéz volna másutt, ezen a műveltségi körön kívül példát találnunk. Középmagyarországi szkítáink ugyanis halottjalkat minden melléklet nélkül máglyán elégetik; mikor a máglya már majdnem elhamvadt, s csak parázslik, a test maradványait a fa hamujával s a parázsmaradványokkal együtt gondosan összeseprik és (ismeretlen módon) átszállítják a közelben lévő, előre elkészített temetkezési helyre. Itt a halott maradványai mellé helyezik a vele adni szándékolt sírmellékleteket. Ha a parázs már elhamvadt addigra, amikor a sírt befedik, a sírmellékleteket – a hamvasztásos temetkezés ellenére is – teljes épségben leljük meg napjainkban; ellenkező esetben többnyire jelentéktelen *égén* nyomokkal találkozunk. (Fettich N. szóbeli közlése.) A ham-

***) *Sah*, *Sak(a)* jelentése „erős, hős”. Ezzel kapcsolatban Hérodotosz *Μασσαγέται* népnevének méltóságnévi alakja és jelentése: *Μασ-σαγε[-ται]* (többesszámú görögös alak) „nagy hős(ök)”. *Mészáros Gyula* megfajtása. L. Kelet-Európa néptört. Kny. Bpest, 1941. 37. 1.

vasztásos temetkezési mód egyébként a déloroszországi szkíta, műveltségi körben sem ritka jelenség.

A harmadik csoportba a nyugatmagyarországi szkíta leletek tartoznak. Ezeknek a jellemzője az, hogy – bár erről a területről is igen szépszámú szkíta lelet került elő – ezek mind szórványos előfordulások, s a szkíta régiségek többnyire össze vannak keverve hallstadi és la tene-jellegű maradványokkal. Fontos még azt is tudnunk, hogy erről a területről ezideig egyetlen biztos szkíta-sírlelet sem került elő.

Fettich – Rostovtzeff id. munkájában – a magyarországi szkíta lelőhelyek teljes jegyzékét közli (1931-ig). Ebből az tűnik ki, hogy a szkítaság az erdélyi medencében különösen erősen megtelepedett. Feltűnő, hogy mindmáig” nem sikerült egyetlen szkíta fejedelmi sírt sem találnunk, pedig Erdély földjén – miként azt Rostovtzeff is hiszi – szkíta fejedelmi síroknak is kell lenniök. Olyasféle fejedelmi kurgántemetkezéseket vár Erdélyből, mint amilyeneket Dél-Oroszországból ismerünk.

Ha a fejedelmi sírok hiányzanak is egyelőre, nem állíthatjuk azt, hogy szkíta leletanyagunk szegényes volna. Sőt, Magyarország, mint minden egyéb népvándorláskori leletben, a szkíta emlékekben is rendkívül gazdag. Hogy csak a legszembeütőbb példákat említsem, Zöldhalompusztá (Borsod vm.) szkíta aranyszarvasára, a Gyöngyös város mellett talált szkíta kocsitemetkezés gazdag leleteire, a mátraszelei (Nógrád vm.) előkelő szkíta sírjára, az aldobolyi (Háromszék vm.) kardra, a pilini (Nógrád vm.) sokféle szkíta régiségre utalok.

A hazai szkíta régiségek gondos tanulmányozásából kitűnt, hogy a magyarországi szkíta műveltség helyi kultúra. Erre Fettich példái közül csak egyet említünk meg: vannak a hazai szkíta telepek között bizonyos vadkanfejet ábrázoló bronzöntvények. Tolna megyéből, Vizesbánomról (Békes vm.) és Kiskunhalasról (Pest vm.) kerültek elő. Ezek a tárgyak a Hét testvér kurgáncsoportból és a Tamánfölszigetről jól ismert minták motívumainak többé-kevésbé hti másai; jellegük ugyanaz, de kivitelezés szempontjából mind gyengébbek az oroszországiaknál. Összesen tíz hazai szkíta vadkanfejet ismerünk, ezek közül nyolc kisebb az

oroszsországi példányoknál, s csak két vizesbánomi példány üt ki nagyságával a sorból. Joggal következtetett tehát Fettich arra, hogy a magyarországi szkíta leletek az oroszországi (s különösen déloroszországi) eredeti példányoknak itt helyben készült utánzatai, másolatai. Emellett szól az a körülmény is, hogy az azonos típusú egyes példányok annyira egyformák, hogy szinte csak az öntőminták időnkénti újítására gondolhatunk.

Ez a tétel azonban csak általánosságban igaz, mert vannak a hazai szkíta régiségek között egészen kivételes, fejedelmi kimagasló szépségű, és nagyságú darabok is. Ilyenek pl. a tápiószentmártoni és a zöldhalompusztai aranszarvasok. Éppen a tápiószentmártoni szkíta fejedelmi kurgánlelet terelte újból a magyar régészet figyelmét - mintegy tizenöt esztendővel ezelőtt - a szkíta régiségek felé. Ugyanis ebben az időben találta meg Bella Lajos Tápiószentmárton határában, egy hosszúkás dombban, mindössze százhusz centiméter mélységben az azóta világhíressé lett első magyarföldi aranszarvast. Fettich Nándor kimerítő tanulmányban tisztázta ennek a leletnek hovatartozását. Nagyon valószínűnek látszik, hogy valaha pajzsdíszül használták.

A tápiószentmártoni aranszarvas a legszorosabb rokonságban van, a legfeltűnőbb egyezéseket mutatja a kubánvidéki Kosztromszkájából, a Keres melletti Kul-Obából és a poltavai kormányzáságban lévő Akszjutincyből származó aranszarvasokkal. Mindezek kurgánokból kerültek elő. Ugyancsak szkíta fejedelmi kurgán szolgáltatta a zöldhalompusztai aranszarvast is. Ez a példány az előbbiektől elütő stílusú, valószínűen egy századdal korábbi eredetű lelet. Bár a zöldhalompusztai aranszarvas különálló lelet, s mint ilyen, fejedelmi pajzs közepét díszíthette, korábban egy nagy állatküzdelmi jelenet egyik darabja volt. Már Rostovtzeff megemlítette ezt a lehetőséget, később azonban Fettich a garcsinovói lelet tanulmányozásával a tényt teljességgel be is bizonyította: a zöldhalompusztai aranszarvas a garcsinovói állatküzdelmi jelenet menekülő szarvasának ikerpárja, de hiányzik mögüle az őt üldöző ragadozó állat Menekültében erre tekint vissza, miközben a kimerültségtől már le is roskad.

Az aranyszarvasok közül a kosztromszkajait vaspajzs közepén találták; valószínű tehát, hogy a többi is pajzsdíszítmény volt, akárcsak a vettersfeldi szkíta aranyhal is. A szkíta leletek kormeghatározását ma még nem lehet tökéletes biztonsággal elvégezni. De közelítően megállapítható, hogy a kosztromszkajai szarvas a Kr. e. VII-VI. sz., a zöldhalompusztai a VI-V. sz., a tápiószentmártoni az V. sz.-nak, a craiovai a III. sz. elejének terméke. A garcsinovói leletet archaikus jellege alapján Fettich legalábbis a VI. századból valónak ítéli.

Az a sorozat, amelyet az említett aranyszarvasok képviselnek, Szibíriában és Mongóliában, valamint a Kaukázusban is további rokon leletekhez vezet. Minuszinszk környékéről a szkíta bronzsarvasok gazdag sorozatát ismerjük; a párisi Cernuschi-múzeum egy délmongoliai példányt őriz; gr. Zichy Jenő kaukázusi gyűjteményében is van egy állítólag a Csegem völgyéből származó, szkíta jellegű bronzsarvas. Ezek között az állatalakok között egyaránt szerepelnek a közönségesen ismert, európai nemesgím, valamint a jávorszarvas bronzba öntött formái.

Minuszinszk városa a Jeniszei felső folyása vidéken, az orosz Altájban van. Egy hegyektől és a tajgától (azaz őserdők-től) övezett medencének a legjelentősebb városa. Akkora fonna elzárt medence ez, mint nálunk az Erdélyi medence. Kiváló földrajzi fekvése miatt már a legősibb időkben is igen keresett hely és gazdag kultúrák melegágya, biztos, védett bölcsője volt.

A minuszinszki műveltségi körnek igen szoros a kapcsolata a magyarországi szkíta- és avarkori, sőt a honfoglaláskori műveltséggel is. Az emlékeket a minuszinszki medencében is éppolyan hihetetlen bőségben találják, akár csak hazánkban. Rengeteg bronzlelet kerül elő. Néhol olyan tömegekben, hogy megesett az is, hogy a többezeresztendős bronzfigurákból a gyarmatosok harangot öntöttek!

A minuszinszki kultúra jellegzetes formái délen, a törzökös szkítaság pusztáin, elsősorban a dnyepervidéki bölcsőben fejlődtek ki. Itt aranyból, nemesfémből készítettek – faragott faminták után, lemezes megoldással – tekintélyes, nagy darabokat is, mint amilyenek a fentebb bemutatott aranyszarvasleletek is. Messze északon, ahova később

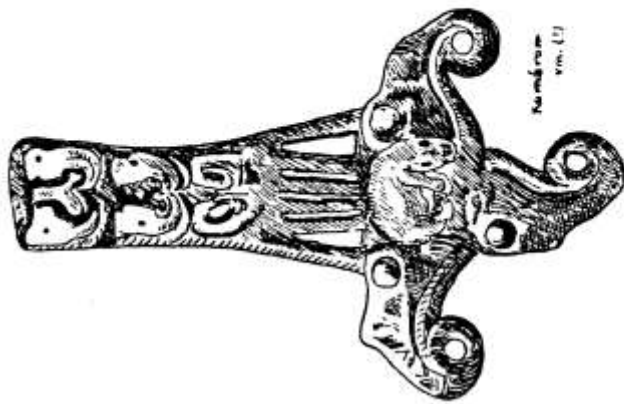
szintén eljutottak ezek a formák, a természeti adottságokhoz alkalmazkodva: bronzból alkották, öntötték ki azokat. A faformák használata azonban itt is megmaradt.

A minuszinszki medencéből igen sok bronzöntvény került el messzire délre a kereskedőkaravánokkal, így pl. egészen a Kaukázus vidékéig, de ezeket az északi eredetű leleteket az autochton leletektől könnyen meg tudjuk különböztetni.

Jellemző, hogy a szkíta művészet nem törekedett a szorosan vett természethíi ábrázolásra. Ezzel szemben bizonyos ősrégi állatábrázolásokon keresztül kifejlődött hagyományos motívumokkal találkozunk. Ezek – ahogy azt Fettich Nándor kifejti – a maguk kissé primitív nagyszerűségében – „a történeti vándor pásztornépeknek öntudatlanul is ősi hagyományokat őrző, rendkívül bonyolult művészeti hatásokat tükröző kisplasztikájában a barbár szépségeszmény kifejezői. Kinek tűnnének disszonánsnak – írja Fettich – az aránylag vaskos törzs mellett az aránytalanul rövid lábak vagy a túlságosan is kihangsúlyozott agancskorona? A szarvas, a szépséget és gyorsaságot megtestesítő, ősi szent állat ezekben a figurákban a hozzáfűzött képzeteknek megfelelő méltóságteljes formában jut kifejezésre.”

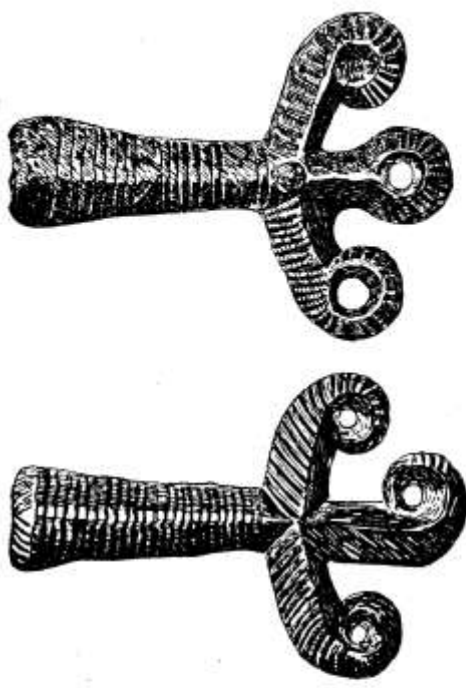
A magyarországi szkíta műveltségi kör hagyatékában igen jelentős helyet foglalnak el a fordított kereszt alakú, különféle módon, de többnyire állatmotívumokkal díszített tegeztartódíszek. A mátraszelei tegeztartódíszet Rostovtzeff Kr. e. V. századnak tartja és felhívja a figyelmet a díszítőmotívumok *iráni* eredetére. Egyébként a tegeztartódíszek legnagyobb része a kievi és a poltvai kormányzóság területői ismert hasonló leletekkel rokon. A legősibb rokon darabok, amelyeket ősmintáknak tekinthetünk, a Kr. e. VI-V. században Olbia környékén, de legalábbis a Dnyeper vidékén készültek, és csak később terjedtek szét a szkíta területek peremvidékéig, ahol is vidéki központokban ismételtették az ősi formákat.

Éppen ezeknek a tegezdíszítményeknek a tanulmányozása nagyon alkalmas arra, hogy betekintsünk abba a különös világszemléletbe, amely a naturalisztikus elemeket annyira képes elvonatkoztatni, áthasonítani, hogy manapság az avatatlan szemlélő vagy fel sem ismeri, vagy merőben

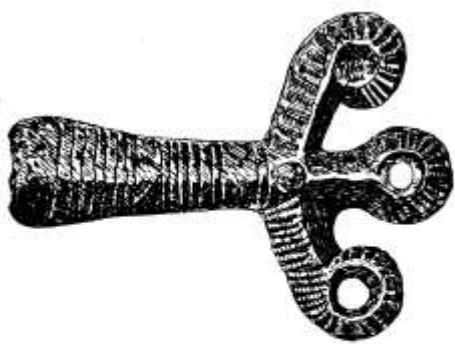

Komárom
v. m. (1)

1.

2.

3.

Tegyeztartó díszek magyarországi lelőhelyekről.
 (1. Komárom v. m. (?), 2. ismeretlen lelőhelyről, 3. Mezőmadaras.)
 Feltich N. és Roska M. közlése nyomán.

félreismeri azokat. Ismeretes pl. egy komárommegyei lelőhelyről származó tegeztartódísz, amelynek alsó felén három kampóscsörtí, nagyszemű madáralakot látunk. (A madarak esőre kissé elstilizálva.) Más magyarországi darabokon ugyanaz a madárfejmotívum jelentkezik, de annyira leegyszerűsített, elvonatkoztatott formában, hogy még a kevésbé jártas szakember is hajlandó volna madárláb utáztatának tartani a leletet. Nem egy esetben, mint pl. a mezőmadara-ú (Marostorda vm.) leleten még egy kúpszerű nyúlvány is akad a kereszt szárainak metszőpontjában, mintha a madárláb sarkantyúja volna; valójában a középső figura (v. ö. a mezőlaki tegeztartódísszel) csökevénye.

A szkíta művészet elvont jellegű és filozofikus magasságokba vezető relikviákat remekelt. Elvontsága mellett azonban könyörtelen realitás nyilatkozik meg benne, tehát éppen úgy a szkíta lélekben is. Az állatküzdelmi jelenetekben, amelyek annyi száz és száz szkíta leletet ékesítenek, tulajdonképpen a Jó és Rossz küzdelme van ábrázolva. A Jót a szelíd, a Rosszat a ragadozó állat testesíti meg. Milyen rideg életszemlélet élt a szkítaságban, amikor minden egyes esetben a ragadozó állat a győztes fél az állatküzdelmi jelenetekben! (V. ö. a mezőlaki lelettel.) Ezt az életfilozófiát a szkítaságtól a magyarországi avarok maradtalanul örökölték.

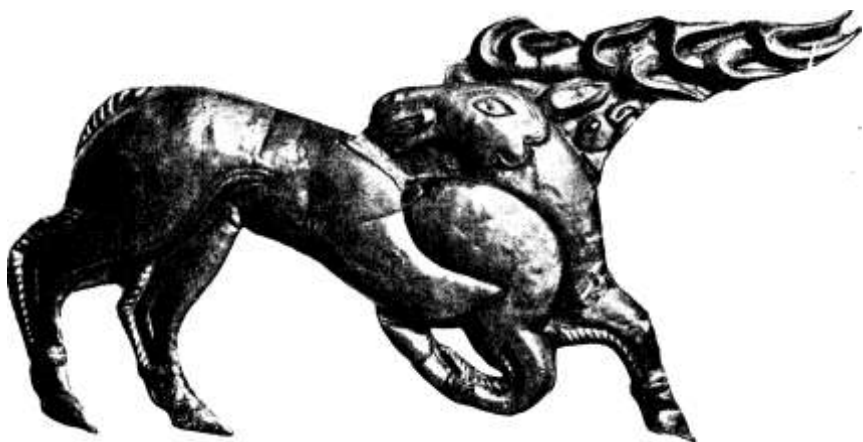
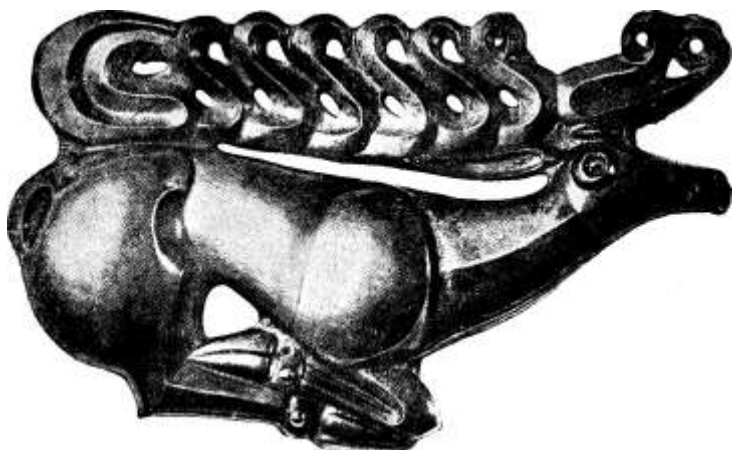
A hazai szkíta leletek sorában sok egyébfajta régiség akad: fémtükrök, kardok, csörgődíszek, török, üstök, lószerszámdíszek stb. Mindezek többnyire keresztezett formák, de végeredményben a kievi és a poltavai kormányzóság területén virágzó formákra és típusokra vezethetők vissza, és végső fokon a dnyepervidéki központ műveltségében gyökereznek. A magyarországi szkíta kardok hallstatti és la-tène befolyás hatására létrejött helyi készítmények. Érdekes azonban, ahogy erre Rostovtzeff rá is mutat, hogy bár a kialakulás folyamata a déloroszországi archaikus formákkal kezdődik, a későbbi, igazi déloroszországi formák és típusok Magyarorszáig már egyáltalában nem is jutottak el. A híres aldobolyi kardon – miként azt Fettich kimutatta – szkíta és kelta elemek vegyülnek.

A többi szkíta tárgyformák (mint pl. karperecek stb.) máj nem alkalmasak kormeghatározásra és arra, hogy belő-

Macszerű ragadozó állat (tigris?) a Kr. e. VI. század körüli szkíta kultúrából. A Jafaragási mintákkal dolgozó szkíta fémműesség kimagasló példánya. Letétele: Kelemer, (Kaukázia), Fettič N. fényképezőjelményéből.

II. TÁBLA.

Felül: A kosztromszkájai (íranszarvas a Kr. e. VII-VI. századi szkíta kultúrából. Fettich nyomán. – Alul: A zöldhalom pusztai aranyszarvas a Kr. e. VI-V. századi szkíta kultúrából. Fettich nyomán.

III. TÁBLA.

Felül: A tápiószentmártoni aranyzarvas a Kr. e. V. századi szkíta kultúrából. Fettich nyomán. – Alul: A kul-obai szkíta aranyzarvas állatalakokkal megrakott, díszes formája. Fettich nyomán.

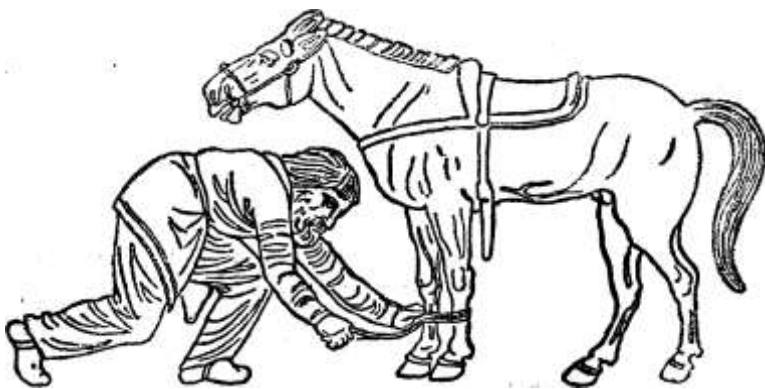
IV. TÁBLA.

*Minuszinszkvidéki szkíta bronzszarvasok. (Hátul többé-kevésbé
homorú öntvények.) A felső nemesgímet, az alsó jávorszarvast
ábrázol. Mindkettő a leningrádi Ermütage gyűjteményében.
Fettich N. eredeti helyszíni rajzai után.*

lük messzebbmenő következtetéseket vonjunk le. Ezek a nyugati szkíta műveltségi körhöz tartoznak, és Magyarország területén igen sokáig élnek.

Rostovtzeff mindazok alapján, amiket az eddigiekben elmondottunk, a magyarországi szkíta kultúrára vonatkozóan a következő megállapításokat teszi (id. m. 530-535. 11.): A magyarországi szkíta leletanyagban egyetlen olyan sír sem akadt, amelyből biztos meghatározású, görög származású lelet, vagy a görög keramika tárgyai kerültek volna elő. Ebben a vonatkozásban a magyarországi szkíta kultúra

Lovát béklyózó szkíta.

(Tolsztoj-Kondakov nyomán, a csertomliki ezüstkorsóról.)

hasonló a volga- és az uralvidékihez.)* A görög jellegű importált darabok hiánya különbözteti meg leginkább a magyarországi szkíta kultúrát a déloroszországi és a bulgáriai szkíta kultúrától, mondja Rostovtzeff. Szemmel láthatóan a Kárpátok és a folyóhálózat okozta térszíni nehézségek hatására az erdélyi szkíta kultúra önálló szigetként fejlődött tovább. (Nagyszerű példa a földrajzi tényezőknek a történelmi fejlődésre gyakorolt hatására!) Lehetséges,

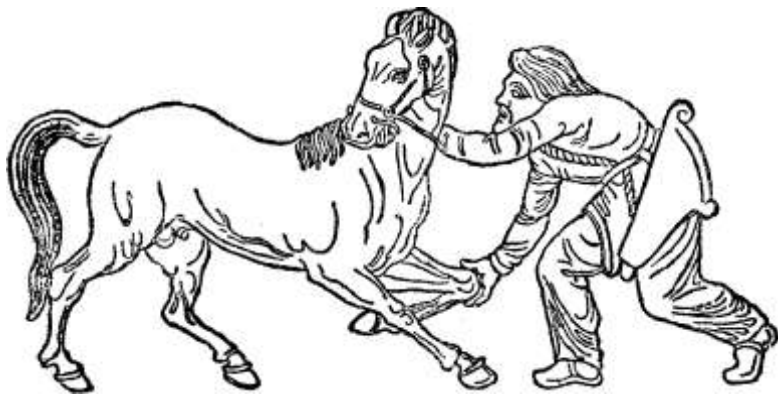
*) Az egyetlen kivétel talán a *zemnyi* lelet (1925). Az itt előkerült, valószínűleg Kr. e. IV. századi darabok analógiái Dél-Oroszországból ismeretesek; ezek azonban már nem szkíta jellegű leleteik, ezért nem is vette fel azokat Fettich a Rostovtzeff könyvében közzétett jegyzékébe.

hogy az erdélyi szkíták is érintkeztek elvéve a Fekete-tenger melletti görög kolóniákkal, valamint a déloroszországi szkítasággal, de már a dobrudzsai és az erdélyi szkíta leletek között az egykori kapcsolat hatása nem mutatható ki. Ezért Rostovtzeff úgy véli, hogy a dobrudzsai szkíta uralom későbbi mint az erdélyi, és nem az erdélyi szkíták hódították meg Dobrudzsát. Talán helyes Rostovtzeffnek az a feltevése, hogy a dobrudzsai szkíta uralom akkor keletkezett, amikor a déloroszországi és a krimi szkíta uralom kénytelen volt szűkebb határok közé szorulni, az erdélyi szkíták hatalmát pedig ugyanakkor a kelták és a trákok törték össze.

Ezek szerint a magyarországi szkíta kultúrkör fejlődése teljesen elszakadt déloroszországi bölcsőjétől. Ezért a magyarországi szkíta motívumok archaikusak voltak és azok is maradtak. (A zöldhalompusztai aranyszarvas bizonyága szerint a Kr. e. VI. században a szkíták már hazánk területén voltak.) Az állatstílus fejlődésében, míg az Dél-Oroszországban művészi magasságokba emelkedett, a magyarországi szkítaság alig, vagy egyáltalában nem vett részt. Összeköttetésük idővel nemcsak Görögországgal, hanem még a Pontus-vidékkel is megszakadt. Rostovtzeff feltevése szerint – ami egyébként Fettich felfogásával is tökéletesen egybevág – a Kárpát-medencébe került szkíta csoport legfeljebb néhány száz esztendeig tudhatta csak nemzeti jellegét megőrizni, s a Kr. e. IV-III. század táján menthetetlenül beolvadtak környezetükbe. Lovas sátoros pásztornépről lévén szó, Fettich a beolvadási folyamatot még gyorsabb üteműnek képzei el, mivel a lovas férfiak kénytelenek voltak idegenben (a hódoltatott népek között) nősülni. Azt hiszem azonban, hogy éppen a szkíták esetében tehetünk egy kis engedményt; ugyanis egyrészt tudjuk pl. a mai kirgizekről**), hogy asszonyaik ugyanúgy ülik a lovat, mint a férfiak, sőt Sven Hedin saját szemeláttára történt meg, hogy a téli szállásról a nyári legelőkre költöző asszonyok seregéből néhányan kiváltak, egyik asszony fiat szült, s pár óra múlva a fiatal anyával és csecsemőjével együtt lovagoltak tovább a csapat nyomában. (Természetesen az anya

**) V. ö. Sven Hedin, Ázsia szívében I-II. kt. Bpest, é. n.

is lóháton.) Ilyenek lehettek a szkíta feleségek és hajadonok is. Ilyen lóratermetség és kitartás mellett pedig el lehet képzelni, hogy – legalább részben – követték a honszerzés alkalmával is férjeiket. Másrészt tudjuk, hogy a szkíták *kocsizó* lovaspásztorok voltak. Már pedig valószínű, hogy a pompás kocsisátrak ülén nem férfiak, hanem a nők ültek. Ismervén díszes lószerszámvereteiket és a görög írók által feljegyzett lótenyésztési ismereteiket, bizonyos is, hogy a szkíta férfinép lóháton élt.

Lova épségét vizsgáló szkíta,
(Tolsztoj-Kondakov nyomán, a csertomliki ezüstkorsórol.)

Végeredményben a szkítaság, mint jellegzetes faji egység a Kárpát-medencében a Kr. e. III. századnál tovább nem tudta tartani magát.

A magyarországi szkíta kultúra korát P. Reinecke a Kr. e. VII. század vége és IV. század közötti időre határozta meg. Márton Lajos pedig kimutatta, hogy a gyöngyösi sírlelet nem kerülhetett a földre a Kr. e. IV. század előtt, ez tehát összevág. A tápiószentmártoni és zöldhalompusztai aranyleletek pedig azt igazolják, hogy a szkíta kultúra tetőpontja a középmagyarországi vidéken a Kr. e. V. század körüli időre esik. (Ghillány É.)

A szkíta szellem tehát egy ősi, közelebbről egyelőre még meg nem határozott körülmények között kialakult

rendkívül termékeny és termékenyítő szellemű művészetet hívott életre, amely egyenes ágon átszármazott a későbbi sátoros pásztornépekre, sőt miként a német- és svédországi példák mutatják, termékenyítőően hatott a germán népek művészetére is.

Ami a közvetlen szomszédságunkat illeti, Románia és Bulgária földje korántsem olyan gazdag a szikla hagyatékokban, mint a magyar föld. A bukaresti múzeum szikla régiséganyagáról még kérdéses, hogy egyáltalán Ó-Romániában (azaz a Kárpátokon túl) találták-e azokat, s nem Erdélyből kerültek-e át oda. De még a valóban romániai lelőhelyekről előkerült szikla régiségeknél is fennáll a gyanú, vajjon *in situ* készültek-e, s nem Erdélyből szállították-e oda a kész árut a Kárpátokon át. Ez a probléma a híres crajovai kincslelet esetében is kísért, (V. ö. Rostovtzei f. id. m. 535. 1.). Mindenesetre a romániai szikla telepnek szoros kapcsolatban állottak az erdélyiekkel, és azok függvényeinek tekinthetők.

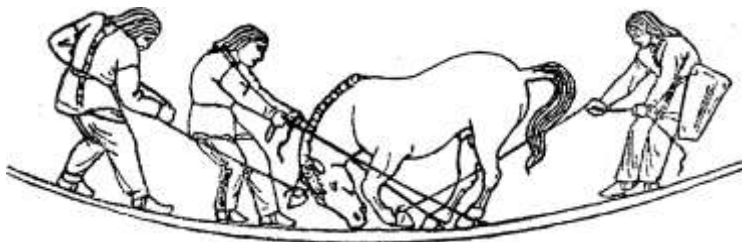
A bulgáriai szikla emlékek ugyancsak érdekes kérdéseket vetnek fel. Ahogy Rostovtzeff hangsúlyozza (id. m. 535-542. 11.), a bennük előforduló görög tárgyak mind az adriavidéki görög városokból kerültek el ide, tehát a korinthusi műveltségi körhöz tartoznak, s nem az ionihoz.

Bulgáriában a legrégebb szikla emlék a híres garcsinói lelet. Ennek korát Fettich a Kr. e. VI. századra teszi. Mindenesetre a sziklák bulgáriai térfoglalásának elején került el erre a vidékre. Az V. századból való a Duvanly-i lelet (nem messze Plovdivtól): egy szokatlanul gazdag aszszonyi sír. Mesés gazdagságával tűnik ki a Baeova Mogila-i sír. Ugyanabba a stíluskörbe tartozik, mint a kubánvidéki „Hét Testvér” kurgáncsoport leletei.

A bulgáriai szikla leletek legnagyobb része azonban a Kr. e. IV. századból való, annak is a második feléből, s több esetben (pl. Brezovo) a kievi és a poltavai kormányzóságok leleteivel vannak szorosabb rokonságban. A bulgáriai és az erdélyi szikla műveltségi körök közötti különbség lényege éppen az, hogy bár mindkettőnek megvan a szerves kapcsolata a déloroszországi szikla kultúrákkal, a bulgáriai anyagban kevés az archaikus elem, sőt mondjuk így: alig-

alig akad egy-két archaikus jellegű lelet (mint pl. Endje kézségben, Sumen közelében, Északbulgária). Ezzel szemben Erdélyben csupa archaikus jellegű leletek kerülnek napvilágra, Ebből következik, hogy a bulgáriai szkíták kapcsolata a kievi és a portavai, sőt az olbiai szkíta központok felé mindenkor biztosítva volt és valóban létezett is, az erdélyi szkíták ellenben teljes elszigeteltségben éltek és helyi jellegű kultúrát fejlesztettek ki.

Rostovtzeff – mint igen fontos körülményre – rámutat még arra, hogy a szkíta állatstílus Európa területén csakis Oroszországban és talán bizonyos magyarországi köz-

Mézdöntő szkíták.

«Herman Ottó megoldása szerint; eredetije – a kötelek nélkül - a csertomliki ezüstkorszón.)

pontokban (mégpedig csakis a szkíta fejedelmi udvarokban) élt, fejlődött ki és virágzottba thrákoknál ellenben (Kr. e. VI-IV. század) teljesen hiányzott. Csak később került be, mint átvétel, a thrák kultúrába, előbb mai hazánk területén, később Bulgáriában.

Ugyanakkor, amikor keleten Dél-Oroszország szkítáit a szarmáta-jazigok ostromolják, a magyarföldi szkíták birodalmát nyugatról a *kelták* támadták meg. Új, friss népek Dél- és Közép-Európában; a vezetőszerpet ők vették át.

A magyarországi kelta emlékek igen érdekes és gazdag csoportja a nyitott szájú és gyakran kígyószerűen gyűrűs testű „sárkány”. Ez a kedvelt díszítőelem, amelyet a szkíták korától kezdve a Krisztus utáni VI-VII. századig min-

den türkfajú nép előszeretettel alkalmazott csattokra, amulettekre stb.,*) a VI-VII. században a germán kisplasztikában is otthonra talált. Igaz, hogy Magyarországon elterjedésének virágkora nem a kelta, hanem az avar időkre esik, de megtaláljuk legősibb formáit a szkíta-szarmata időkből is. Ugyancsak ismerjük analógiáit európai Oroszországból, Szibíriából és különösen északi Mongoliából, ahol az 1924. évi Kozloff-expedíció számos kurgánt meglepő eredménnyel tárt fel.

A magyarországi leletanyagból a jutási (Veszprém külváros) és az asszonyfai (Vas vm.) sárkányalakokat mutatjuk be. Mindkettőt avar sírban találták, de kétségtelen, hogy az avar kultúrkörbe átszarmazott keltakori motívummal van dolgunk. Az asszony fái lelet nem két „sárkányt” ábrázol, hanem egy állatnak „kiterített” testét, azaz egyszerre a jobb és bal oldalát. Hogy tulajdonképpen milyen állat akar lenni, nem tudjuk. Jobb híján adta a régészet neki a „sárkány” nevet. Ez is egy stilizált állatalak, amint-hogy a szkíták által művészi tökéletességig fejlesztett stilizáló és elvonatkoztató, szimbolizáló készség és szellem a dél- eurázsiai puszták lovaspásztornépeinek közös öröksége lett. Hogy ezeket a tárgyakat valójában mire használták, nem tudjuk biztosan. Fettich elgondolása szerint győzelmes csaták után dárdanyélre tűzve, győzelmi jelvényként magasra emelve hordozták. Alattuk persze lobogó, lófark vagy egyéb csoportjelvény is lehetett.

A magyarországi szarmata-jazyg leletanyagának és temetőiknek átfogó feldolgozása mindmáig hiányzik. Ezért hiába ismerünk részletes közlések alapján bizonyos idetartozó leleteket (mint pl. a debreceni, zalotai [Csongrád vm.], a torontál-, békés- és szolnokvármegyei leletek, vagy a nagykörii [Szolnok vm.], a tiszatarjáni stb. lelet), sajnos, nem látjuk tisztán az átmenetet a szkíta kultúrkörből a szarmata-jazyg időkbe. (Kr. u. I-IV. század.)

Ami a szarmata-jazyg leleteket illeti, ezek közül messze

*) A fémművesség hagyatékából jól ismert, kiterített tátongó szájú sárkányalak hasonmásával 1942-ben Marosborgó községben egy fűrészelt deezkakapu díszítőelemeként találkozott a szerző.

kimagaslik a Kr. u. II-III. századi eredetű *jaszalsószentgyörgyi* (Pest vm.) kurgánlelet. Itt egymás mellett egy fő- és három mellékkurgánt találtak. A főkurgánban gerendákkal megépített sírkamra volt. A gerendaszerkezet tökéletesen azonos mása az Oroszországból jól ismert szkíta fejedelmi kamrasíroknak. Minthogy benne egy Kr. u. II. századi római császárdénárt találtak, nem kétséges, hogy a sí. lí. vagy III. századi temetkezésből származik.

Ismeretes, hogy az ázsiai hún birodalom felbomlása után, Kr. u. 372-375 táján Balambér hún király vezetésével megjelentek a hunok nagy népi tömegei Európa földjén és a Kaukázusban. A hunokkal együtt ekkor költöztek a Kaukázus, a Káspi-tó és a Fekete-tenger vidékére a magyarság ősei is. A hún birodalom uralkodó és vezető rétegeiről, a valódi hunokról majdnem olyan keveset tudunk, mint a szkíták uralkodó osztályáról. Azt, amit ma a hunok kilétére vonatkozóan tudományos komolysággal állíthatunk, Fettich Nándor fogalmazta meg az „Attila és hunjai” c. munkában közzétett alapvető tanulmányában, majd ezt az eredményt rövidrefogott formában „Magyar stílus az iparművészetben” c. könyvében is közölte:

„A hunok – írja – keveréknép, mint minden nagy államalkotó pusztai nép, köztük a magyarság is. A kínai források hiung-nu-ival minden további nélkül azonosítani őket nem csak az időkülönbség, de a területi távolság miatt sem lehet. A mongoloid faj erős beütése kétségtelenül megállapítható antropológiai hagyatékukban, mint minden m/ is pusztai államalkotó népnél is. Déloroszországi szervezkedésük idején azonban döntő szerepet játszanak esetükben a gréko-szkíta és gréko-szarmáta, továbbá újabb iráni származású népelemek és a déloroszországi gót-maradványok - hogy csak a főbbeket említsem. Gazdag régiséglelet-hagyatékukban legcsekélyebb nyoma sincs a mongol steppék vagy a kínai birodalom hatásának. Szibériai, illetőleg” altájvidéki régészeti hagyatékuk teljes egészében a Maeotisz (Azovi-tenger) és mögöttes területeinek, a hún anvaterületnek alkotása.” (14-15. 11.)

A hunok azok, akik az ősi szkíta kultúra lassú letűnésével uraivá lettek a végtelen déloroszországi pusztáknak; ők

az ősi szkíta élet- és művészeti formák örökösei, ők az igazi pusztai kultúra képviselői.

Már a szkítákkal kapcsolatban szólottunk arról, hogy a szkíta kispasztika emlékei Mongoliától Magyarorszáig az egész Eurázsiai pusztazónvezetben otthonosak. Amikor Magyarországon és európai Oroszországban a Kr. születése körüli időkben még a tiszta szkíta kultúra virágzik, sőt talán a legszebb emlékeit termeli ki, ugyanakkor (a Kr. e. III. század végétől a Kr. u. III. század elejéig) a Han-korszakban a szkíta-iráni művészet Kínában is otthonra lett. Egyesek véleménye szerint hún közvetítésről volna szó, ezzel szemben azonban mások arra is utalnak, hogy néhány idevágó koreai leleten, nevezetesen cserépedénykéken a japáni kőkorszaki kultúra jellegzetes motívumai ismerhetők fel. Olyan kérdéshez jutottunk tehát, amelyben a jellegzetesen szkíta, az ősi kínai és ősi japáni vonatkozások a kibontakozó hún kultúra elemeivel találkoznak. Szétválasztásuk és taglalásuk nagyon nehéz és még meg nem oldott feladat. Széleskörű földrajzi, történeti és régészeti tanulmányokra van szükség, hogy a kérdéskomplexum, a teljes oroszországi és szibíriai anyag ismeretessé válása és feldolgozása után megoldódjék.

Annyit azonban máris látunk, hogy az ősi szkíta pusztai *I* kultúra a hunokban egyenesági örökösökre lett. Egyes ősi szkíta díszítőelemeket szűzi tisztaságukban vettek át, s akár a Kaukázus bércei között és lapályain, akár Keres, vagy Kiev vidékén, akár a Duna-medencéjében olyan elemi frissességgel jelennek meg a több mint félezer éves szkíta motívumok a késői VI-ik, VII-ik században, illetőleg Pannoniában a IV-ik, V-ik században is, hogy az emberben önkéntelenül felvetődik a kérdés: vajjon mi az etnikai összefüggés, hol a vérségi kapocs a szkíta és a hún, tehát eredetüket illetően gyaníthatóan rokonfajta népek között. Ez a kérdés tisztázásra vár.

Azt látjuk továbbá, hogy míg az európai hún kultúra a szkíta műveltség továbbörökítője, az ázsiai hunok (hmg-íiuk) kultúrája gyökerével az ősi kínai kultúrába kapaszkodik és nem zárkózik el annak termékenyítő hatása elől. Egy régi kínai hagyomány szerint a hing-nuk „első ősapja” azaz megszervezője a Hia-uralkodóháznak egyik utóda volt.

Ennek a kínai hagyománynak legalábbis az igazság magvát kell tartalmaznia. Ugyanis ha a kínai történetírók feljegyzéseit olvassuk az ázsiai hunokról, amelyek most De Groof „Die Hunnen der vorchristlichen Zeit” c. műve nyomán szélesebb körök számára is hozzáférhetőkké váltak, akkor meg kell azt látnunk, hogy az ázsiai hunok mind az anyagi, mi mi a szellemi műveltség terén igen sokat köszönhetnek a kínaiaknak. Vallásuk fejlődése, államszervezetük, a kínai készítmények, különösen a selyem iránt való előszeretetük, főként azonban a kínai gondolkozás és a világbölcseleti, fogalmak elsajátítása, valóban igen mélyre ható kínai befolyásról tanúskodnak.

Kr. u. 558-ban Justinianus bizánci császár előtt megjelent az *Ovaoxóv-ok*. (avar-hunok) követe, Kandik. Ez az évszám jelöli az avar, illetőleg helyesebben: ál-avar nép szerephez jutásának kezdetét Európa történetében. Az ál-avarok ekkor már – a türköktől úzelve – a Kaukázus északi lapályán táboroztak, készen arra, hogy elfoglalják Attila magyarországi hún birodalmának örökét. A kérdés megismétlődik: kik voltak az ál-avarok, milyen kapcsolatban voltak a hunokkal? Egyelőre annyit látunk, hogy kultúrájuk azonos amazokéval és zökkenő nélkül átvészlik az ősi szkíta-hún örökségét, sőt a szkíta rokonművészet termékeiből a legragyogóbb és számbelileg is a legtöbb maradvány az ő idejükből való, amit csak a Duna-medencéjében találtak.

Az avarok származására nézve a vélemények igen különbözök. A hiteles ásatások sírleleteiből egy bizonyos: hogy a mongol fajhoz tartoztak. Pontosan a Kr. u. VI. század derekán jelennek meg Kelet-Európában. Hogy honnan s miért jöttek, kik elől menekültek el, máig sem tisztázott kérdés. Tény, hogy megjelenésük nem lassú beszivárgás! folyamat volt, hanem a szó szoros értelmében vett menekülés, fergeteges előretörés a déli vidékek felé. 558-ban az alánok közvetítésével alázatosan esedeznek a bizánci császárnál, hogy fogadja követeiket, ami meg is történt. Valentinus követségjárása alkalmával (1. V. fej.) derült ki, hogy ezek az európai „avarok” korábban Istemi türkjeinek a

szolganépe voltak. Theophylaktos Simokattész igen fontos dolgról tudósít bennünket az avarokkal kapcsolatban: azt írja, hogy az avarok nem is valóságos avarok, hanem csak azoknak a rabszolgái, akik azért vették fel az avar nevet, hogy így félelmetesebbeknek tűnjenek Nyugat szemében, valójában azonban hunok.

Abban az időben, amikor az avarok követe, Kandik, megjelent Justinianus császár előtt, hogy évdíjat és letelepedésükhöz földet kérjen, a bizánciak éppen azzal voltak elfoglalva, hogy az utigurokat a kutrigurok ellen ingereljék, s így egy csapással két kellemetlen szomszédot gyetfgítse- nek egymás kardjával. Az öreg császár az avar követség megjelenésével adódott új helyzetet rögtön felismerve rábeszélte őket, hogy támadják meg a bizánciakkal határos hón törzseket. Az avarok meg is fogadták a császár szavát és rövidesen legyőzték az utigurokat, a szabírokat és a hunok egyik törzsét. Azonban a továbbiakban az avar kagán már nem hadakozott a római birodalom ellenségei (és saját testvérnépei) ellen, hanem szövetséget kötött a kutrigurok fejedelmével és egyesült erővel a birodalom határáig nyomult előre.

A kutrigurok szívesen fogadták az avarokat és fegyveres erejüket saját céljaikra használták fel. »Sőt ők is élnek az avarok fortélyával s ők is „avaroknak” kezdik nevezni magukat, hogy félelmet keltsenek. A kagánok egyideig a kutrigurok közül kerülnek az egyesült «két nép élére, de az elnyomott ál-avar nép mindinkább előtérbe kerül, megtöri a kutrigur vezetőréteg hatalmát és a maga kesébe veszi sorsának (s azzal együtt a kutrigurok jövőjének is) irányítását.

562-ben Baján avar kagán már az Alduna vidékéről küldi követét Justinianus császárhoz, hogy letelepülésre alkalmas földet kérjen tőle. A császár habozik, s kitérő válasszal engedi útjára Baján követét. Ugyanabban az időben heves háborúskodás tört ki a Pannóniában lakó longobárdok és az Erdélyben megtelepült gepidák között. Mindkét nép, de különösen az utóbbi, művelt germán nép voltak. Baján kagán szövetségre lépett a longob ár dokkal a gepidák rovására, mégpedig olyan feltétellel, hogy az utóbbiakat közös erővel leigázzák, majd a longobárdok békén elvon-

hatnak Észak-Itáliába, hogy ott szerezzenek új hazát maguknak. Ez így is történt.

Az ál-avarok tehát berendezkedtek a mai Magyarország területén, és itt is éltek 250 éven keresztül, míg csak Nagy Károly 796-803 közötti hadjárataival meg nem törte hatalmukat. Az avarok a gepidákat nem irtották ki (talán csak a vezetőréteget), hanem az ország egész területén szétszórták őket. Sőt úgy látszik, hogy a legjelentősebb helyeken (mint pl. Keszthely környékén és az alsó Maros-vidéken, Békés és Csongrád vm.) igen jelentős gepida telephelyek létesültek az avarok fennhatósága alatt.

A magyarországi avar leletek között egy igen jellegzetes csoport tűnik fel, amely két, egymással párhuzamosan megjelenő rétegre tagolódik. Az avarok magyarországi honfoglalása (567) után azonnal megjelenik egy aranylemezekkel jellemzett csoport, amely 570-670-ig uralkodó; akkor átadja a helyét a griffes-indás bronzöntvényeknek, amelyek 670-790-ig jellemzők a magyarországi avar kultúrára. Az előbbi rétegbe azok a préselt aranylemezek tartoznak, amelyek – minden valószínűség szerint (v. ö. Fettich és Alföldi m.) – a kutrigur kultúrkör kincsei, a másik rétegbe pedig a fafaragás technikájára emlékeztető, illetőleg abból kifejlődött, arra visszavezethető bronzöntvények tartoznak. A motívumok gyökereit a gréko-szkíta műveltségi kör formakincsében találjuk meg, miként maguknak a fafaragásoknak bronzba való áttétele is ugyanonnan ered.

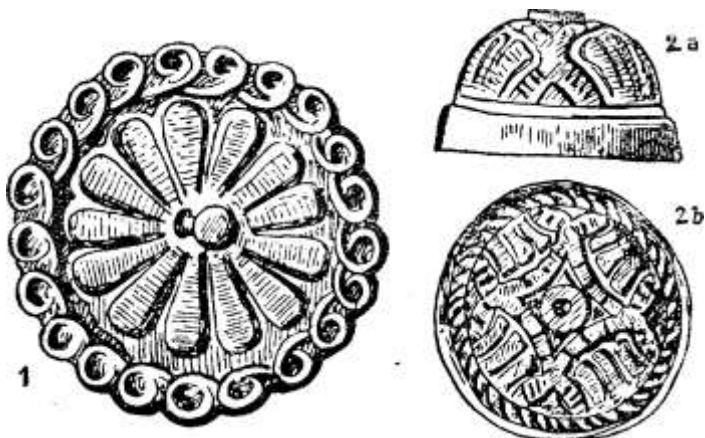
Felvetődik a gondolat, ha az ál-avarok belsőázsiai eredetű, mongolfajú nép, vajjon a magyarföldi avar kultúrának mely darabjai, illetőleg mely motívumai belsőázsiai eredetűek, s melyek a helyi formakincs szülöttjei. Fettich Nándor darabról darabra átvizsgálta egész gazdag avar hagyatékunkat és azt állapította meg, hogy vannak egyes darabok, mint pl. csontból készült csatok, továbbá szablyák, nyílhegyek, dárdavégek, amelyek ismert belsőázsiai analógiáknak majdnem pontos másai, de mégsem állíthatjuk, hogy onnét kerültek volna hozzánk. Az Altáj-vidéktől a Bécsi-medencéig terjedő pusztáöv olyan morfológiai egység, amely a lovas sátorospásztor pusztai népeket minden időben összetartotta, és a rendszeres karavánforgalmon keresztül állandó kapcsolatot létesített közöttük. Fettich a nagy

hun hódítások eredő okát is a kereskedelmi vonatkozásokban találja; ezekre ugyanis – szerinte – a kereskedelem kiterjesztése, a karavánutaknak, a szállítmányoknak és maguknak a kalmároknak a rendszeres védelme adott okot. A fentebb említett fegyver- és ősi ruhaalkatrész-formák tehát az egész említett területen éltek, de a Don- és a Dnyeper-vidéken különösen nagy tömegben találhatóak, mivel ez a körzet is egyik másodlagos kisugárzási műveltségi központ volt.

Az avarkori leletek között van egy kicsi csoport, amely különös figyelmet érdemel. Ezek a *phalera*-knak nevezett, kerekalakú lószerszámdíszítések. Taglalásukkal Fettich foglalkozott bővebben és megállapította, hogy hazánk földjéről a phalérának többféle változata ismeretes. Vannak kerek, lapos darabok, mint pl. a mistelbachi példány, vagy a gyulai lelet gazdag díszítésű, kimagaslóan szép phalera-sorozata. Vannak azonban félgömbalakú phalérák is, mint pl. a sziráki (Nógrád vm.) és a szentes-berekháti avar sírok phalerái. A sziráki példány belül üres és homokszerű anyag tölti ki; a szentes-berekháti lelet tömör öntvény. Jellemzően egyöntetű jelenség az összes phalérakon, de csali technikai szükségyszerűség, hogy a tárgy mértani középpontjában (súlypontjában) egy odaerősített szeget alkalmaztak. Ezzel lehetett a phalerát a lószerszám alkalmas pontjához erősíteni.

Sajnos nincs alkalmunk az összes phalérákat képen bemutatni, hogy az olvasó mondanivalónkat közvetlenül figyelemmel kísérhesse. (Képeket 1. Fettich id. m. ÁÉ. 1928.) Tájékoztatóul mellékeljük azonban Fettich phalera-gyűjteményének típusait vázlatokban. Egyszerű rátekintéssel megállapítható, hogy *kivétel nélkül valamennyi a napkorongot ábrázolja*. Ugyancsak fontos körülmény az is, hogy többjük aranyozott (így a gyulaiak), ami szintén összefügg azzal, hogy ezek a korongok a Napot jelképezik. De nemcsak a vázlatban bemutatott öt típus, hanem még a ló- vagy egyéb állatfejes korongok is (mint pl. a szentes-berekháti darab). Ezek is napkorongok. Hogy a lényeg jelképzése mellett milyen járulékos díszítőelemek szerepelnek (növényi vagy állati motívumok, esetleg mértani alakzatok), mellékes körülmény.

Több ásatás alkalmával megállapítható volt,*) hogy a phalerák a sírba helyezett lókoponyán, illetve annak is a homlokán helyeztetek el, ami azt jelenti, hogy az életben is a phalerák a ló homlokát díszítették. Valóban kétségtelen, hogy a phalerák csakis a lovak homlokán kerültek alkalmazásra. De még itt sem gyakran. Erre vall, hogy „eddig az ezerszámra menő magyarországi sírokból alig egy-két (phalera) került elő, illetve vált ismeretessé mint lószerszámdísz az irodalomban”. (Fettich id. m. 124. 1.)

1.

-2a.

2b.

Phalera-típusok. 1. Mistelbaechi. 2. sziráki (Nógrád vm.) telet.

Fettich nyomán,

Messze vagyunk attól, hogy tisztában legyünk azokkal a vallásos képzetekkel, amelyek a phalerák alkalmazása mögött rejlenek, de hogy valami ilyesmiről van szó, az kétségtelen.

A vasmegyei Dozinat eredeti regősénekváltozatában

*) Így a mislelbachi ívelt phalerát a „lócsontváz fején” találták. A dévényújfaluai leletben (a csehek ásatása 1927-ben), ahol állat alakos phalerák kerültek elő, öt darab korong díszelgett egy lókoponyán. Ugyancsak Dévényújfalun egy másik ló-fejnek jobboldalán is találtak egy palánkí típusú phalerát. (V. ö. Fettich id. m.)

(és ugyanígy az ország számos más vidékéről ismert változatban) olvassuk a csodaszarvasról:

„Homlokomon vagyon fölkelő fényes nap...”)*

Ezt a kitéfelt majdnem kivétel nélkül minden kutató úgy magyarázza, hogy a sámánról és az annak a mellén vagy hátán lógó fényes fémtükörről (napkorongról) van szó; a magam részéről azt hiszem, itt a regélő a csodaszarvas nevében beszél, tehát csakis magára a csodaszarvasra vonatkozhatnak a homlokon lévő fényes nap is.

A „Júlia szép leány” című székely balladában, valamint egy moldvai magyar balladában a csodaszarvasból bárány lesz, de a nap ott van a homlokán:

*„Egy szép gyalog ösvény, hát ott jödögél le,
Azon ereszködék fodor fejér bárány,
A napot s a hódat szarva között hozván ...”**)*

(Júlia szép leány)

A moldvai magyarok „Márton sziep Ilona” című balladájában:

*„Itt esz ereszkedik ed fehér báránkó,...
Sz e fejében vala ed sziep féniesz napfén ...”***)*

Itt a szarvas és a ló, a Nap és a ló homlokán alkalmazott napkorongok között szerves összefüggés van, akárcsak az avar és ómagyar kultúra között is; de ezeknek a kapcsolatoknak a tüzetes felkutatása még sok munkát igényel. Ezen a helyen be is érjük a probléma pusztai felvetésével.

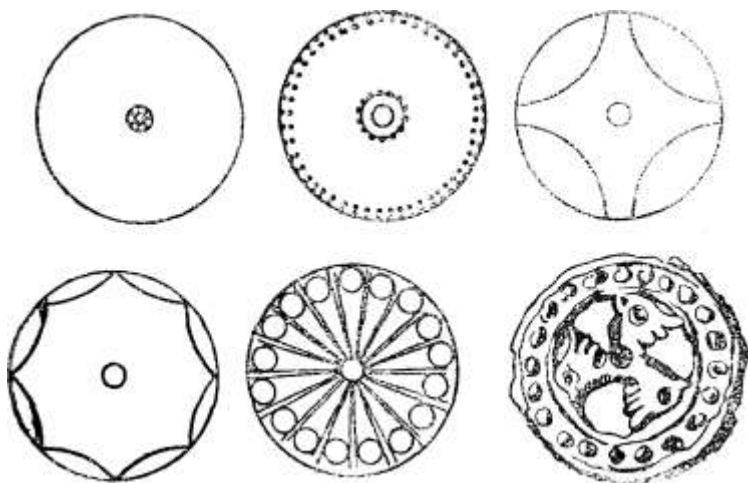
További vizsgálatainkhoz támaszpontul szolgálhatnak Fettich Nándornak a szkíta művészet jellegére vonatkozó eredményei. A szkíta művészi irányzat a későbbi pusztai lovasnépek öröksége lett. László Gyula arra figyelmeztet, hogy a felszerszámozott szkíta ló – nézete szerint – mintegy megtestesítője, utánpótlása a garcsinovói és egyéb lelőhelyekről ismeretes szkíta állatalakoknak. A szkíta lószer-

*) Sebestyén, A magyar honfoglalás mondái. I. 334. 1.

***) ü. ott, 335. 1.

****) Domokos P. P., A moldvai magyarság, 226. 1.

szám veretei ragadozó madarak fejéből, díszített szarvasfejekből, párducfejekből, szarvascombokból, karmokból stb. Összetett csüngődíszek, amelyek elég tekintélyes nagyságúak is. „Nyilvánvaló, mondja László Gyula, hogy itt a művészi gondolaton túli tényezőkkel kell számolnunk.” Ő is arra az eredményre jut, hogy a „rekonstruált szkíta lószerszámok etimológiai magyarázata két irányban mutat olyan utakat, amelyek részben a mai napig vezetve a néphit és a népszokások egyik legrégebbi alaprétéget világíthatják meg. Az

Pfudera-típusok magyarországi lelőhelyekről.

Az alsó sorban az utolsó a szentes-berekháti lelőhelyről.

Fettich nyomán.

egyik út a sámán – táltos – táltosló kérdéscsoport, a másik (pedig) a lótól függetlenebb, s a szarvas alakja köré csoportosuló alakoskodó, téli napfordulót köszöntő és idéző játékokban maradt meg. Ezeknek a jelenségeknek a gyökerei ia Kr. születését megelőző századok közelkeleti kultúráiba nyúlnak vissza, s az összekötő kapcsot László Gy. is a regösénekekben látja. „A csodafiúszarvas homlokán van a fényes nap, oldalán az árdelő szép hold, jobb veséjén égi csillagok, szarvai hegyén százezer szövétnek, arany perecek,

stb. A szarvas testén lévő asztrális jelképek tehát azt jelentik, hogy a szarvas képében ember, még hozzá égi küldött rejtőzik. *)

Emlékezzünk még még – végül – arról, hogy „a magyarországi phaleráknak és annak az emlékcsoportnak a motívumai, amelyekbe ezek beletartoznak, nagyjában északi Mongolia és a hozzá csatlakozó területek sátorospásztor népeinek Han-korszakbeli kulturális képét tükröztetik vissza,” állapítja meg Fettich. Bizonyosságul azokra a Han-korszakból származó, sátorospásztor fejedelmi sírokban talált varrottasokra utal, amelyeket a Kozlov-expedíció tárt fel Noin Ula környékén. Ezeken a varrottasokon is előfordul a kilépő griff (amelynek igen szép példáit találjuk meg pl. a szenteskörnyéki sírmezők leletein), továbbá a klaszszikus inda és palmetta, s ugyancsak nem hiányzik a szibíriai szkíta stílusban „megfogalmazott” állatküzdelmi jelenet sem. Érdekes és különös jelenség azonban az, hogy a magyarországi avar phalerák nem mutatnak semmiféle rokonságot az Oroszországból és Bulgáriából ismert hasonló rendeltetésű darabokkal, csakis a motívumoknak van közös gyökerük, mégpedig a hellenisztikus-perzsa. Előázsia.

Fettich szerint maguk az ál-avarok az ötvösmesterséghez nem nagyon értettek, ellenben a gepidák kitűnő ötvösök voltak. Ezért az avarság ötvösművi szükségletét azután, hogy az avarok a kutrigurok uralmát lerázták, a gepidák elégitették ki, mégpedig úgy, hogy az ősi örökségként Ukrajnából mai hazánkba importált gréko-szkíta motívumok nyomán egy, a magyarföldi avar kultúrára jellemző stílust fejlesztettek ki a fafaragású minták alapján készített bronzöntvények körében.

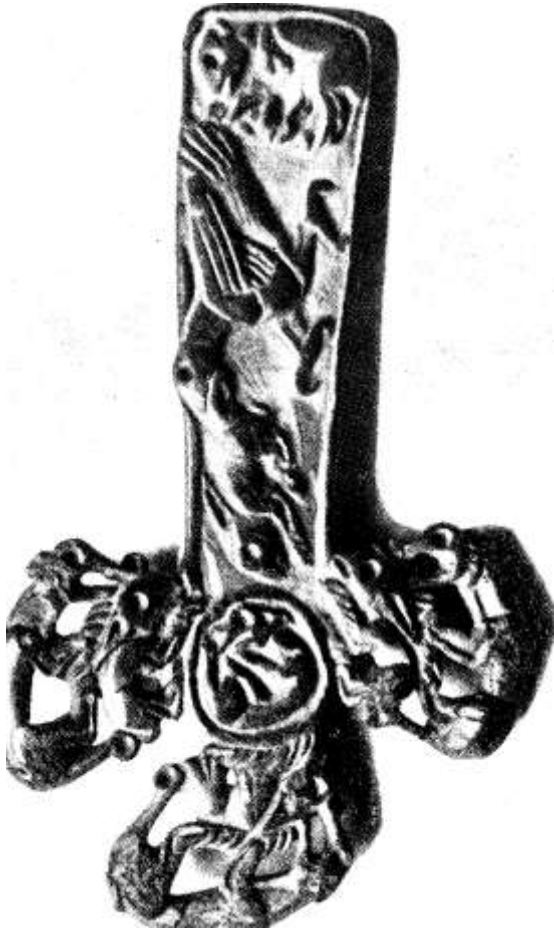
Hogy az ősi szkíta művészet emlékei és elemei (bizonyos görög hatás felvételével) Dél-Oroszországban ezer éven át fennmaradhatták és a hunok közvetítésével az avarok tulajdonaivá lehettek, nagyon is érthető, hiszen ezek az ősi, ma már két és felezeréves motívumok még ma is felismer-

*) László Ovula, Kolozsvári Márton és György Szent-György szobrának lószerszámja. Kolozsvár, 1942. – (Érd. Tud. Int. kiad.) 45-47. 11.. – Ugyanott bővebb részleteket és irod. utalásokat talál az olvasó.

*Szarvasalakokkal díszített szív régek.
Felül: Minuszinsz vidéki lelet a lenin-
rádi Ermitageban. – Alul: Törteli
(Pest m. abonyi járás) honfoglaláskori
lelet. Fettich nyomán.*

VI. TÁBLA.

A mezőlaki (Veszprém m.) szkíta tegedisz. Smidt Lajos gyűjteményéből.

*Kelta eredetű „sárkány”-alakos gyűzővelű
 (?) díszek acarkori sírkból. — Felül: Lajos
 (Veszprém külterés) — Alul: Asszonyfa
 (Vas em.), Fethich nyugvón.*

Hán áldozati bronzüst. (Kerek, serlegkéhez hasonló talpa letörött.) Kaposrölgy (Tolna vm.), Magyar Nemzeti Múzeum. Figyelemreméltó stílusbeli sajátosságai: a felületnek erősen kiemelkedő lécekkel való díszítése, a levegőzötlenkü fűlek megmintázása, és a rojtut utánozó, lecsüngő kis karikák alkalmazása.

hetők az ukrán népi fafaragványokon. A rejtély kulcsa éppen az, hogy *a jellegzetes szkíta művészet eredeti, ősi anyaga a fa volt*; ők a fafaragásnak voltak a mesterei és ezeket a figurákat öntötték ki bronzból, vagy préselték ki aranylemezekből. (V. ö. az aranyszarvasok, vagy a keleremesi állatalak képeivel.) Ezt bizonyítják azok a gazdag fafaragványleletek is, amelyeket Svédországban Asa királynő temetkezésével kapcsolatban egy lápban találtak.

A magam részéről nem osztom Fettichnek az avarok gepida ötvöseire vonatkozó feltevését. Az újabb kutatások eredményei szerint a magyarországi avarság nem pusztult ki, hanem egyeneságú leszármazottjaik, népi maradványaik (nem is kis számban) beolvadtak a honfoglaló magyarságba, de mindmáig megőrizték törzsi (népi) különállóságukat. Az avarok utódai a mai székelyek. (L. László Gyula erre vonatkozó fejtegetéseit.) A székelyekről pedig köztudomású, hogy a fafaragás nagymesterei, és egyébként is ezermesterek. Gábor Áron, a kiváló székely volt az 1848-as szabadságharc ágyúöntője. A magyarországi avarkori leletanyag formakincse jellegzetesen szkíta-hún örökség, nincsen abban germán (gepida) elem fíkarncyi sem! Ha tehát az avarokban megvolt mind a művészi, mind a mesterségbeli készség ezeknek az ötvösremekeknek a létrehozására, legkézenfekvőbbnek az a magyarázat látszik, hogy az avarkori ötvösök valóban magából az avar népből kerültek ki.

Az avarkor középső, nagyobb részéről az írott források elvesztek, ellenben a végéről kezdenek ismét kissé bővebben szólani. Ezért a hazánkban található, sokezerszámra, menő avarkori sírleletnek, mint hiteles régészeti forrásanyagnak, hézagpótló jelentősége van.

A 800 körüli idők eseményei, amelyeket már részben írott forrásokkal is ellenőrizhetünk, mutatják az avar kultúra világviszonylati helyzetét: a szláv keveredésnél *alappótló* jelentősége van. Vagy közvetlenül, vagy akár közvetítéssel jutott el az avar művészet a Karoling-birodalom központjába, és ott egyik alapjává lett az úgynevezett Karoling-renaissancenak. Ugyancsak részben az avar művészet alkotja a Kettlach-kultúra néven ismert német és szláv népi kultúrának egyik rétegét.

Az avarok uralma – miként láttuk – a Duna medencéjében nem volt hoszúéletű. Kr. e. 800 körül Nagy Károly frank-római császár és Krum bolgár kagári támadásainak nem tudott ellenállni, s vele együtt pusztult az ál-avar nép is. Ám kilenc évtizeddel később ismét türk-rokon nép nyomult be keletről a Duna-Tisza lapályára; Árpádi fejedelem*) magyar népe, hogy örökös hazát teremtsen magának a Kárpátok bérckoszorújának szívében.

A magyarság *írott* története mai ismereteink szerint 1500 esztendőre számlál. Ekkor jelennek meg őseink a Kaukázus vidékén, mégpedig mint a hún birodalom egyik népe. (Choremei Mózes „kum-magyaroknak”, azaz hún-magyaroknak nevezi őket, kb. Kr. u. 460-ban készült „Armenia földrajza” c. művében.)

A mai magyarság két különböző származású és életformájú nép szoros összefonódásából keletkezett. Egyik alapelemét az ősi finn fajta népek családjába tartozó, „mansi” nép szolgáltatta. Ezeket Hóman Bálint előmagyarnak nevezi. A másik összetevő elem feltétlenül valamely bolgár-török nép volt, éspedig a történeti adalékok szerint nagy valószínűséggel a hunok valamelyik ága.

Az ősi finn-fajta népek a Kr. e. III. évezredben már közös hazában és nyelvegységben éltek a Volga folyó középső folyásának vidékén. A Kr. e. II. évezred derekán ez az egység felbomlott és a népes családból egyes ágak szakadtak ki. Így legelsőnek az ugor ág, amelyhez a magyarok, az osztjások és a vogulok ősei tartoznak. A többi finn fajta nép még évszázadokig együtt maradt, s csak jóval később szakadt ismét két ágra, mégpedig a finn-volgai ágra, amelyhez a finnek, az észtek és az eredetileg finn-ugor nyelvű” és etnikumú lappok, továbbá a mordvinok és a cseremiszek tartoznak; másrészt a permi ágra, amelybe a zürjének és a votjakok sorakoznak.

Az ősi finn népcsaládból kiszakadt előmagyar nép a Tobol folyónak és mellékvizeinek vidékén élt olyanforma életkörülmények között, amelyek nagyjában megfelelnek az

*) L. VI. fejezet utolsó bekezdését!

ősi finn-fajta, népek halász-vadász-gyűjtögető életmódjának. Emellett már a területi adottságok miatt is, megismerkedett a pásztorkodás és a lovas életmód elemeivel is.

Miként a nyelvészeti kutatások kimutatták, az uralvidéki őshazában élő magyarság évszázadok folyamán igen gyökeres változáson ment át. Hazájuk ugyanis olyan szerencsés földrajzi fekvésű volt, hogy egyrészt közel volt a nyugatsibíriai török kultúrkörhöz, másrészt nem volt távol a mai déloroszországi pusztáktól sem, ahova Kr. e. 650 körül mind nagyobb tömegekben húzódott fel Irán felől a szkítaság. Természetes, hogy őseink sem az egyik, sem a másik műveltség kisugárzó hatása alól nem vonhatták ki magukat; sőt mint a pusztai fiai, könnyen beleilleszkedtek abba.

Fettich tanulmányaiból látjuk, hogy a dél felől jövő szkíta és iráni elemek nem állapodtak meg az orosz pusztaságok déli peremvidékén, hanem felhatoltak egészen a Volga-Kama vidékéig. Ennek következtében a „Káma-vidéki ananinói és pianobori kultúráknak – melyek részben párhuzamosak egymással időben – szkíta rétege döntő tényezőjévé lesz a magyarság későbbi fejlődésének”, írja Fettich. Ez a kölcsönhatás igen lassú folyamat, amelyet ma még csak megközelítően ismerünk: jóformán csak a végeredményét látjuk a Kr. u. 500 körüli idők táján egy nagyszerű helyi műveltség, illetőleg művészet kialakulásában. Ezt nevezzük „*permi-stílusnak*”. Joggal gondolja Fettich, hogy az uralvidéki finnfajta magyarság – a folytonosan odaözönlő idegen népelemek miatt – akkoriban már erősen kevert lehetett.

Ezek azok az idők (Kr. u. 375-500 körül), amikor a magyarság uralvidéki őshazáját otthagya délre húzódik, és *„ekkor lép először közvetlen és mélyreható kapcsolatba a délorosz steppék népeivel.**)

Azt a másik tényezőt, amely Nyugat-Szibéria felől hatott az uralvidéki magyarságra, a sok bizonytalan és ködös elképzelés helyett Fettich egy másik, a nyugatsibíriai híres aranyletről ismert, s azokkal jól jellemzett kultúr-

*) V. ö. Fettich, Magyar stílus I. 8-9. II.

körben jelöli meg. Hogy kiké ez a kultúra, egyelőre nem tudjuk, de hogy részben átvettük, az valószínűnek látszik, mert hagyományyszerűen a hazai régiségleletek közt is felbukkanik, mint pl. a Szent László-legenda egyik jelenetében, amint arról alább bővebben lesz szó. Lehetséges, hogy ennek a nyugatszibíriai műveltségnek a hordozói a nyugati törökséghez tartoztak (?).

Láthatjuk, hogy a magyarság már az első őshazában igen jelentős és magas fejlettségű kultúrák hatása, alá került. Ennek köszönhető, hogy a Kr. u. IV. században kiforrottan jelentkezik a magyar nép a Fekete-tenger partján. 500 esztendeig különféle bolgár-török népek, mint a hunok, szabirok, türkök, avarok és kazárok fennhatóságát, vagy legalábbis névleges uralmát túri, de a IX. század végén kibontakozik teljes erejében. A vezető hatalomra szert tett Magyar törzs egyesíti a rokon törzseket és „Hétmagyar” néven előttünk áll az a keményt harcos nép, amelyet „Isten ostroma” néven emlegetett kezdetben a tőlük rettegő Nyugat.

Amikor a IX. század vége felé a besenyők nyugat felé áramlanak és emiatt összeütközésbe kerülnek a déloroszországi puszták vidékén megszállt magyarokkal, azok a hirtelen támadás elől kénytelenek kitérni. Ekkor költözködött a magyarság egy része a Prut és Szeret folyók vidékére, Atelküzübe (Etelközbe), a másik részük pedig a Kaukázus bércei közé vette be magát, míg a harmadik rész az Ural lankáira húzódott vissza. A magyarság tehát még a IX. században többféle tagolódott, és csak egyik részük jutott el a Duna medencéjébe.

A kaukázusi hazában visszamaradt magyarság 1396-ig tudta fenntartani magát. 1223-ig független nép voltak, majd a szerencsétlen kimenetelű kalkamenti ütközet után a mongol birodalom hűbéres tartományává váltak. A XIV. század végén pedig Timurlenk esztelen vérengzések között szórta szét őket.*) A baskir-magyarokat Julianus magyar domonkosrendi szerzetes 1236-ban kutatta fel IV. Béla király

*) Böv. I. Bendefy, A magyarság kaukázusi őshazája, Bpest, 1942. Cserépfalvi kiadás. (552. 1. – I-XL. tb.)

óhajára és támogatásával.*) Róluk 1530 körül hallunk utoljára. A pannóniai magyarság pedig pogányból kereszténnyé, Isten ostorából a kereszténység pajzsává lett. Hogy a nyugati kultúra, így mindenek előtt a német és az itáliai művészet és irodalom zökkenők és végzetes veszedelmek nélkül szabadon fejlődhetett, azt a magyarságnak köszönheti, mert magyarság feszült szembe tatárral és törökkel, amikor azok hatalmuk tetőpontján el akarták Nyugatot pusztítani.

A magyarság ezért a magasztos szerepért óriási áldozatot fizetett. Nemcsak, hogy megtizedelték a Kelettel vívott százados küzdelmek, hanem majd hogy a nemzet színvirágainak fele ottmaradt a csaták mezején. Emellett eltűnt a termékeny századoknak majd minden emléke: művészi alkotásaink, épületeink, templomaink, könyvtáraink, levéltáraink, mind, mind a folytonos háborúk áldozatává lettek. Az országban óriási területek néptelenedtek el, s azokra későbbi, osztrák származású uralkodóink az idegenek légióit telepítették be. Egyszóval minden adottság meg volt ahhoz, hogy elpusztuljon, eltűnjön minden, ami az ősi múlt emléke volt. Pogánykori hősi mondáinkat, regősdalainkat, áldozati énekeinket a keresztény térítések korában nagyrészt elvesztettük már. A hagyományok századok múlva vesztek régi színeikből és sok idegen, hamis elemmel keveredtek. És mégis, amikor a korszerű magyar őstörténet kutatói annyi lelkesedéssel és minden tudásukkal hozzáfogtak az ősi múlt felderítéséhez, az adatok és leletek százait és ezreit sikerült a feledés takarója alól napvilágra hozniok. Ezek az eredmények engedik megkísértenünk, hogy próbáljunk választ adni arra a kérdésre, miféle nép is a honfoglaló magyar.

*

Az utolsó húsz esztendőben folytatott orosz régészeti ásatások igen sok értékes adattal szolgálnak a magyarság VII-től IX. századi etnikumának megismeréséhez. Arendt orosz régész azt írja, hogy a feltárt ősmagyar sírokban élesen meg lehet különböztetni egy türk fajta uralkodó osztály

*) Böv. Bendefy, Magna Hungaria és a Liber Censum. Bnest, 1943. Szalay-kiadás. (344. 1. I-XX. tb.)

és egy finn fajta alsó réteg egyedeinek maradványait. Minél inkább közeledünk a Volga vidékéhez, a finn népi tömegek, amelyek a szolganépet adták, annál nagyobb számban jelentkeznek. Ugyanezt mutatták ki nyelvészeink is a magyarság mai nyelvkincse alapján.

A magyarság embertani hovatarozásának, illetőleg kialakulásának kérdése igen nehéz, és még távolról sem megoldott feladat. Török Aurél, Bartucz Lajos és tanítványaik, s mellettük néhány külföldi tudós munkálkodott ezen a téren. A mai tudományos álláspontról nemrég Nemeskéry János nyújtott összefoglalást. Eszerint „a honfoglaló magyarság fajtaösszetételét... két eurázsiai fajtakör – europid és mongolid – érintkezési felületén kialakult három fajta, az europid fajtakörhöz tartozó keletbalti, turanid (részben a mongolid fajtakörhöz számítják), taurid fajták határozzák meg. A keletbalti fajta kevert formájában a szibirid fajtával függ össze. A turanid fajta esetenként a paleo-mongolid fajtával kapcsolatos. E jellegzetes fajtaösszetételt az európai fajtakörhöz tartozó csekélyszámú mediterrán, dinári, ryäsen (rjeszány), nordikus és a fajtaképletben tisztán jelentkező mongol fajtakörhöz tartozó tungid, paleo-mongolid fajtaelemek színezik”.

A mai tudományos eredmények alapján, noha azok még nem teljesekek és véglegesek, de már közeli megbízható képpel szolgálnak, „arra a végkövetkeztetésre kell jutnunk, írja Nemeskéri, hogy a magyarságot fajilag sem elkeletbaltiasodott turanidnak (elfinnugorosodott törökség), sem elturanisodott keletbaltinak (eltörökösödött finnugorság) tekinteni nem lehet. A kettő együttesen alakítja a magyar fajtaösszetétel ősi típusát”.*) Megjegyezzük azonban, hogy a honfoglaló magyarság rasszösszetétele igen nehéz kérdés, mert számos más, ősi elem is kimutatható közöttük, így pl. paleoszibirid elemek is.

A honfoglaló magyarságnak ez a kaukázusival kevert mongolid rasszeleme adta a nép uralkodó és harcos osztályát, míg a finn fajta elemek, miként az orosz ásatások leletei bizonyítják, nagy népi tömegekkel az alsó, mondhatjuk:

*) Böv. I. az id. tanulmányban.

szolgai osztályát szolgáltatták. Kniezsa István tanulmányai szerint még az Árpád-korban is az előkelő személyiségek túlnyomóan idegen, és pedig török-, a kereszténység felvétele óta pedig keresztény neveken kívül német és szlávneveket viselnek, (Ákos, Karcsa, Kartal, Bese, Torontál, Kurd, Gyalán, Tas, Tömör, Töböröcsök, Ötömös, stb.), míg a szolgaréteg személynevei nagy többségükben magyarok, (Kicsid, Nagyod, Erős, Gyenge, Kemény, Fekete, Fehér, Veres, Tar, Tarka, Rigó, Farkas, Hatalmas, Maradék, stb.). Ez utóbbiak tehát szintén egy ősi finn-ugor szolgarétegre utalnak.

Hogy a két népréteg vérségileg is összekeveredett, azt nemcsak a mai magyarság antropológiai vizsgálata igazolja, hanem például az a tény is, hogy szerzőnek sikerült egyes elzárt környezetű községekben olyan régi temetőkre találnia, ahol évezredes hagyományként a férfiaknak mind kaukázusi türk típusú, és a Kamenaja babákból fejlődött, a nőknek pedig finn típusú, csónak formára visszavezethető fejfákat faragnak.

A sok háború folyamán, amelyet a magyarságnak meg kellett vívnia, természetesen a türk fajta hódítóosztály katonarétege szenvedte a legtöbb vérvesztést. Természetesen ezért a türk, illetve him eredetű hagyományokból rengeteg elveszelődött. A kereszténység pedig a finn-ugor hagyományok nagyrészt irtotta ki. Ennek ellenére is árpád-kori krónikáink igen sok értékes adatot szolgáltatnak a régiek hagyományaiból. Értékesek e tekintetben még az egykorú külföldi krónikák is.

Így a krónikákban maradt fenn a hún-magyar életközösségnek az írásos nyoma is. Nemcsak a hazai, hanem főként a külföldi krónikák a magyarokat rendszeresen azonosítják a hunokkal, néha az avarokkal. Máskor mint szkítákat emlegetik honfoglaló őseinket, sőt ez a szkíta elnevezés még a XIV. században is igen gyakori. Hazai krónikáinkból, nevezetesen Kézai Simon mester remekművéből és a belőle táplálkozó többi forrásból világosan kiolvasható, hogy a XIII. század végén még olyannyira élt a magyarság körében a szkíta hagyomány, hogy Kézai leírásából Szkítiát

földrajzilag szabatosan körülhatárolhatjuk,*) Vagyis, lu elfogadjuk azt a tényt, hogy a XIII. századi magyarság Szkítián azt a területet értette, ahonnan ősei kiszakadtak, illetőleg mindazokat a területeket, ahol a későbbiekben hosszabb-rövidebb időre megállapodtak, akkor a magyar őshazák a Donyec és Don folyóktól és Krímtől keletre, a Kaukázus hegyláncán át az Altáj hegységig, onnét az Irtasz felső folyásától kissé keletre haladva a Tobol vidékéig, majd a Kámához érkező és Kazánytól délre csapva ismét a Donyec vidékéig húzódó területtel vannak kapcsolatban.

Más emlékeink is vannak, amelyek az Altáj hegység vidékére utalnak. így a kaukázusi és a déloroszországi VIII-IX. századi magyar szablyák, amelyek kevés formaváltozással egészen Rákóczi koráig, a XVIII. század elejéi; élnek, Arendt megállapítása szerint szintén altáji, vagy orchonvidéki eredetűek. A szablyák keresztvasa pedig - szerinte - egyenesen szibíriai és szkíta eredetre vall. Ha pedig az ősi szablyák hüvelyét és felerősítési módját vizsgáljuk, ugyancsak Arendt szerint, az ősi kínai és japán kardokban találunk azokhoz analógiákat. A tárgyalt kardok díszítőelemei ritka kivétellel a vízililiom stilizált levelének egy és ugyanazon motívumát variálják, ami a Tang-koi kínai művészetben is otthonos. Az altájvidéki türk kultúrának - tudomásunk szerint - erős kapcsolatai voltak Kínával, így ezek a megállapítások a türk közvetítés révén történetileg is helytállóak. Sőt arról is beszélhetünk - írja Arendt, - hogy a szóbanforgó déloroszországi magyar emlékek által képviselt kultúra egy hatalmas belsőázsiai civilizációnak köréhez tartozik, amely a mongol területeken, esetleg a Csendes-óceán partján fejlődött ki.

Ugyancsak az Altáj vidékére és az Orchon folyó környékére vezetnek el bennünket a Kaukáziában még ma is ezerszámra található ősi magyar sírszobrok, az úgynevezett kamenája-bábák is.

Ha most az ősi magyar hadszervezet, hadvezetés, a méltóságok és a társadalmi berendezkedés mikéntjét vesszük szemügyre, megállapíthatjuk, hogy az teljesen hún

*) L. IV. fejezetet.

minta szerinti. Ez a tény szintén igen ősi hún-magyar kapcsolatokra vall. Annak a kevésnek egy része, ami ősi pogány vallásunkból megmaradt, szintén messze keleti eredetre utal. Így pl. meséinkben sokszor szerepel egy bizonyos „vasorrú bába”. Ennek a szónak a magyarázata a következő: a pusztai népek hitvilága, elsőrangú helyet biztosított az elhalt ősök tiszteletének. Ez átöröklődött magyar őseinkhez is. Ha valaki meghalt a családból, annak emlékére fából szobrot faragtak s azt a családi sátorban felállították. Evés előtt a halott számára is juttattak egy kis húst és egyéb ennivalót a magukéból. Ezt vagy a bábu elé helyezték, vagy jelképesen megetették azt, vagyis az arcához dörzsölték. Mivel emiatt a bábuk hamarosan elpiszkolódtak, szokássá lett, hogy fémlemezekkel burkolják az arc kiálló részeit: a bábu orrát és fülét, szemei helyére pedig üveggyöngyöket illesztettek. Még később a gazdagabbak az eg és a bábut fémből készítették, sőt voltak arasznyi nagyságú színarany és színezüst halotti szobrocskák is. Ez a bábutisztelet egészen primitív formában az előmagyar népnél is megvolt, míg a sírszobrok kezdetleges formái az egész finnugorság körében napjainkig is ismeretesek.

Tanulmányunk elején a szkíta aranyzarvasról kelta sárkánymotívumokról beszéltünk. A csodaszarvas, mint a hún-magyar nép őseként tisztelt Hunor és Magor testvérpárt vezető szent állat, a XIII. században lejegyzett mondákban szintén szerepel. Sőt áthasonított formában élt az még az árpádkori keresztény legendákban is.

A Turul madár, a hunok szent madara egyik főszereplője a magyar eredetmondának és a Bécsi Képes Krónika még Árpádi fejedelem pajzsán is szerepelteti. Vönöczky megállapításai szerint a turulmadár ma is élő sólyomfajta, az Áltáj hegység híres vadászsólyma: a *Falco altaicus* Menzb.*)

A Szt. László nevéhez fűződő mondanokban szerepel az a jelenet, hogy a szent király üzőbe vesz egy kunt, mivel elrabolt egy magyar leányt és nyeregbe pattanva el akar inálni azzal. A király megszabadítja a leányt, a kunt meg-

*) L. XIV. fejezetet.

öli, majora leány ölébe hajtva fejét, kipiheni fáradalmait Ugyanezt az utolsó motívumot – miként Fettich egyik tanulmányában kimutatta – megtaláljuk egy szibíriai szkíta jellegű aranylemezen is.

Megemlítem még, hogy a Képes Krónika miniatűrjei között, a kódex címlapjának fejlécén, az Anjou-csaláidbeli Nagy Lajos királyunk balján öt magyar urat láthatunk egykorú, azaz 1370 körüli viseletben. Zichy István fejtegetései szerint ezek a kosztümök a Kr. u. 649-ben elhunyt Tai-Csong kínai császár síremlékéről, valamint a Ytian-korbeli miniatűrökről ismeretes kínai és mongol kosztümökkel vannak a legszorosabb rokonságban.

Az elmondottakból láthatjuk, hogy nemcsak pusztán rönde-monda, nemcsak tudós kitalálás, nemcsak eltorzított hagyomány, hanem régészeti leletekből, néprajzi kutatásainkból élénksillanó valóság az, hogy a mai magyarság valóban sokat örökölt az egykori szkíta-hún-avar kultúrkör kincseiből. Ezért a magyarságot igen sok szál fűzi össze a távolibb Kelettel, nevesen: Belső-Ázsiával. Öröksége mind anyagi, mind szellemi vonatkozású.

A múlt század kutatásai őstörténetünk finn-ugor vonatkozásainak kedveztek. Ez a század a hún hagyományok újraértékelésével kezdődött. Ma száz és száz bizonyítékkal a kezünkben bátran valljuk: ezer és ezer szál fűz bennünket Kelethez, a hunokon, avarokon és a szkítákon keresztül. Ez a kapcsolat új feladatokat ró reánk.

Ha igaz az, amint valóban igaz, hogy volt valaha jellegzetes szkíta-, hún- és avar-kultúra, és ezeknek kapcsolata a honfoglaláskori és az azt megelőző ómagyar kultúrákkal – a régiségleletek alapján – bizonyítottnak tekinthető, feladatunk, hogy keressük, kutassuk: melyek azok a közös szálak, amelyek a szkíta-, hún-, avar- és ómagyar-kultúrákat és azok hordozóit összekapcsolják.

A magyar régészeti és őstörténeti kutatás egyik főfeladatának tartjuk, hogy minden tudományos segédeszköz, adat és régiséglelet felhasználásával, a legtávolabbi keleti területekig kiterjeszkedve és mindent számbavéve segítsen megállapítani: miféle nép voltak közelebről a szkíták, a hunok

és az avarok; tulajdonképpen milyen összetételű volt a levediai őshazájában önállósult, akkor már erősen kevert magyarság; és mutatható-e ki, s ha igen, milyen fokú a vérségi kapocs ezek között a jellegzetesen pusztai sátorospásztor-népek között. Ha ezekre a kérdésekre fényt tudunk deríteni (amihez előzőleg szükséges lesz az említett népek részletes, összefoglaló köztörténetének máig is hiányzó kidolgozására), nagy lépéssel jutottunk közelebb a honfoglalás korát megelőző idők ómagyarságának, s történetének megismeréséhez.

FELHASZNÁLT IRODALOM

(A szövegben id. műveket nem ismételtem.)

- Bartucz Lajos*: Adalékok a honfoglaláskor archeológiájához. (Függelék.) Arch. Ért. Új folyam XLV. Bpest, 1981.
- Bartucz Lajos*: A magyar ember. Bpest, Egyet. Nyomda (é. n.).
- Bendefy László*; Anonymus és Kézai Simon mester Scythiája. Földr. Közl. 1938.
- Bendefy László*: A csegemvölgyi szkíta szarvas. Turán, 1940.
- Bendefy László*: A magyarság kaukázusi őshazája. Bpest, 1942.
- Bendefy László*: Magna Hungaria és Liber Censuum. Bpest, 1943.
- Deér József*: A magyarság a nomád kultúrközösségben. (Magyar Műv. tört. I.) Bpest, (é. n.)
- Felvinczy-Takács Z.*: Kínai-hunn kapcsolatok. Arch. Ért. Új folyam XLI. Bpest, 1927.
- Felvinczy-Takács Z.*: Sino-Hunnica, Petrovics Emlékkönyv. Bpest, 1934.
- Fettich Nándor*: Sárkányábrázolások a magyarországi népvándorláskori emlékeken. Arch. Ért. Új folyam. XL. kt. Bpest, 1923-26.
- Fettich Nándor*: Das Kunstgewerbe der Avarenzeiten in Ungarn, Arc. Hung. I. 1926.
- Fettich Nándor*: A tápiószentmártoni aranyszarvas. Arch. Ért. Új folyam XLI. Bpest, 1927.
- Fettich Nándor*: A zöldhalompusztai szkíta lelet. Arch. Hung. 111. Bpest, 1928.
- Fettich Nándor*: Öntött phalerák a lovasnomádok magyarországi régészeti hagyatékában. Arch. Ért. 1928. 114-127. JI.
- Fettich Nándor*: Das Tiermotiv des skythischen Schwertes von Aldoboly-Siebenburgen. Prähist. Zeitschr. 1928. (692. skk. II.)
- Fettich Nándor*: Bronzeguss und Nomadenkunst. IT. (1929.) 73. skk. 11.

Fettich Nándor: Adatok a honfoglaláskor archeológiájához. Arch. Ért. Új f. XLV. Bpest, 1931.

Fettich Nándor: A honfoglaló magyarság művészete. Arch Hung. 11. Bpest, 1935.

Fettich Nándor: Die altungarische Kunst. Berlin, 1942.

Fettich Nándor: Magyar stílus az iparművészetben. I. kt. Bpest, 1943.

Fettich Nándor: A népi és kulturális kontinuitás a Kárpát-medencében. Kis Akadémia Könyvtára LV. kt. Bpest, 1943.

Ghillány Éva br.: A szurdokpüspöki szkíta lelet. Arch. Ért. 1944. 48. skk. 11.

Hóman-Szekfü: Magyar Történet I. kt. Bpest, (é. n.).

Hóman Bálint munkái II. kt.: Történetírás és forráskritika. Bpest, (é. n.).

Kniezsa István: A megtelepedett magyarság népi alkata. (Magy. Művtört. I.) Bpest, (é. n.).

Menander Protector tört. műv. töredékei. Ford. Lukinieh Imre. Középk. Krón. IV. Brassó, 1905.

Nagy Géza: A skythák, Bpest, 1909. (Akad.)

Nemeskéry János; Az embertan és a magyar őstörténet. (A magyarság őstörténete c. munkában.) Bpest, 1943.

Roska Márton: A mezőmadarasi (Marostorda vm.) skytha bronz tegezartó. Arch. Ért. 1940.

Rostovtzeff M.: Skythien und der Bosporus. I. kt. Berlin, 1931.

Smidt Lajos: A mezőlaki szkíta lelet. Vasi Szemle I. évf. 201-209. Szombathely, 1934.

Télfy János: Magyarok őstörténete. Görög források a seythák történetéhez. Pest. 1863.

Vönöczky-Schenk Jakob: Magyar solymászmadár nevek. Turul-zongor-kerecsen. Aquila, Budapest, 1935-38.

Zacharov-Arendt: Studia Levedica. Arch. Hung. Bpest, 1935.

Zichy István gr.: A Képes Krónika miniatűrjei viselettörténeti szempontból. Petrovics Emlékkönyv. Bpest, 1984.

E tanulmány gerince a Szerzőnek a római Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente 1942 május 26-i ülésén tartott, olasznyelvű előadása. Eredeti címe: „Gli Ungheresi e l Estremo Oriente: Sciti – Unni – Ungheresi.

A CSEGEMVÖLGYI SZKÍTA SZARVAS

A Csegem a mai kabarföldön a Maikának egyik mellékfolyója, s mint ilyen a Terek vízrendszeréhez tartozik. Torkolata Jekaterinográdtól nyugatra van, egy napi lovaglásra. A környék legnevezetesebb városa Nalcsik. Említést érdemel még Bakszanszk nagyközség a hegység lábánál.

Zichy Jenő gróf első kaukázusi kutatóútja során a Bakszan és a Csegem-völgyét is bevonta a kutatótársaság munkaterületébe, ahol társaival sok értékes anyagot gyűjtögetett és vásárolt össze. Ezt ma a Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi, ill. régészeti gyűjteményeiben őrzik. A régészeti anyag feldolgozását és leírását *Posta Bélának* köszönjük.¹⁾

A bakszan- és csegemvölgyi régészeti anyag legnagyobb részéről *Posta Béla* véleménye az, hogy az ősi típusok a szkíta-görög körben keletkeztek. Erről meggyőznek az alexandropoli kurgánokból származó analógiák.²⁾

Ebben a csegemvölgyi anyagban”) feltűnő egy szar vasfigura, amelyet az id. m. XVIII. tábla 2. ábráján mutat be *a* szerző. A 448. lapon ezt a magyarázatot fűzi hozzá: „496. Bronz díszítő lap; derékszögű paralellogramma idomú lap fölött áttört művű, guggoló aggancsos visszafordított és farán nyugvó fejjel, lábait és nyakán alul rovátkasor szegi, a lap hátulján karikafül. Magassága: 5.5, szélessége 4.8 cm. XVIII. T. 2. sz.”

Érdekes az a nagy hasonlatosság, amely ezt a kis bronzfigurát a zöldhalompusztai és az azzal rokon szkíta szarvasleletekkel kapcsolja össze.

*) *Fettich N.* szerint a *Zichy*-expedíció gyűjtötte darabok lelőhelyének pontos leírása nem történt kielégítően szigorú módon. Ezért az általuk megadott lelőhelyen mindig egy-egy nagyobb körzetet kell értenünk.

A csegemvölgyi állatalak alvásában, vagy pihentében megzavart szarvast, vagy őzet ábrázol. A megriadt állat hátrakapja fejét, fülét hegyezi és hátsó lábaival már a talpra-szökkenéshez teszi meg az első mozdulatot. Agancsa hiányzik, csak a rózsáit látjuk. Alakját illetően megfelel akár a gímszarvasnak, akár a kaukázusi óriásőznek.³⁾ A következőben mint szarvasról beszélünk róla.

A csegemvölgyi szarvas, mint tárgyi forma, ugyanabba a körbe tartozik, mint a *zöldhalompusztai*,⁴⁾ *tápiószentmar-toni*,⁵⁾ *kostromskajai*, *kul-obai* szarvasalakok, vagy a *keler mesi* szekerce aranylemezes borításának állatalakja és Nagy Péter szibíriai gyűjteményének összegömbölyödött párducalakja.⁶⁾ Mint *motívum* azonban eltér az itt felsorolt, ismert alakoktól és merőben más formának mondható.

A csegemvölgyi szarvas első tekintetre – áttöréseivel – a tápiószentmártoni és a kostromskajai leletekre emlékeztet bennünket. Jól tagolt, kubisztikus formái közel hozzák a zöldhalompusztai lelethez is. A fej erősen hátralendül és a nyak merész ívelése ezt a lendületet erősen hangsúlyozza. A felszökkenéshez hátrahúzott hátsó láb és a nyak olyan dinamizmust kölcsönöz a kis bronzfigurának, amelyet ceak a zöldhalompusztai szarvason találunk meg. A mozgás kifejezése és fokozottabb érzékeltetése kedvéért a művész eltér a természetim ábrázolástól és stilizál, ami egyébként a szkíta művészetben nem szokatlan jelenség. *Fettich* szerint „a szkíta művészet az egyes állati testformák stilizálásának a természetihűség rovására egészen az irracionális formákig lehetőséget nyújt, s a legkülönbözőbb állati testformák kombinálását is megengedi”.⁷⁾ Esetünkben a művész – szabadságának kihasználásával – nemcsak azt érte el, hogy a figurának dinamikai erejét fokozta, hanem a nyak ívelésének mértéken túli, egészen a fülig terjedő meghosszabbításával megelőzte azt, hogy a figura füle kisebb külső behatásra le-törhessék.

A fej és a nyak különben sincsen a test többi részével mérethelyes arányban: annál észrevehetően nagyobb. Ezzel szemben el kell ismernünk, hogy mind a fejnek, mind a test többi részének természetim ábrázolása (a nyakat kivéve) kitűnően sikerült. A szem roboidikus alakja a tápiószentmár-

toni szarvas szemének alakjához áll legközelebb De míg ezen a szemgolyó helye homorú üreg, amelyet annakidején üveg-paszta töltött meg, esetünkben a szem határvonalai vésődnek mélyen az arc síkjába. A szem technikai megoldása úgy történt, hogy a kontúrokat előbb trébeléssel alakították, majd az ellenkező oldalról, ugyancsak trébeléssel a szemgolyó domborúságát fokozták.

Az orrcimpák és a száj formálása olyan művészi, hogy szinte érezzük, látjuk a megrettent állat orrának ijedt remegését, ajkának ideges rándulását. Mindkettő kivitele trébeléssel történt. Ugyanezzel a technikával oldotta meg a fül mintázását is a szkíta művész.

Ami a lábak viszonylagos méretét illeti, azok a paták kivételével teljesen természetűek és arányosak, ám a paták a lábakhoz viszonyítva (különösen a mellső lábon) túlzottan nagyok, de ennek ellenére sem hatnak kellemetlenül.

A nyakalji, a hátsó lábon és fülön lévő szörzetet, valamint a fark szörzetet stilizáltan trébelt zsinórzással érzékelteti a művész. Valószínűen ugyanilyen zsinórzást tervezett a mellső lábra is. Ez azonban elmaradt, s most úgy hat ez a láb, mintha a sípcsontot akarta volna külön hangsúlyozni a szkíta ötvösmester. Ezeket a trébelt, szörzetet utánzó zsinórzásokat megtaláljuk a zöldhalompusztai és a tápiószentmártoni szkíta szarvasokon is. Mindkettőn trébelt zsinórzás jelzi a farkot és szegélyezi a lábak hátsó oldalát, de mindkettőnél hiányzik a zsinórzás a fülön, sőt a zöldhalompusztai szarvasnak a nyakáról is.⁸⁾

A szkíta kispasztika kezdettől fogva a kubisztikus stílus alapjain épült fel, és erről a biztos, kedvező árnyék- és térhatást adó alapról a későbbiekben sem tért le. *Fettich* tanulmányai szerint a kezdetben szegényes zsinórzás mindinkább teret hódított (v. ö. a zöldhalompusztai és a tápiószentmártoni leleteket), majd a színes kőberakások nyomultak előtérbe a kubisztikus fényhatások rovására. A kétféle díszítő elem a későbbi példányokon együttesen is szerepel.

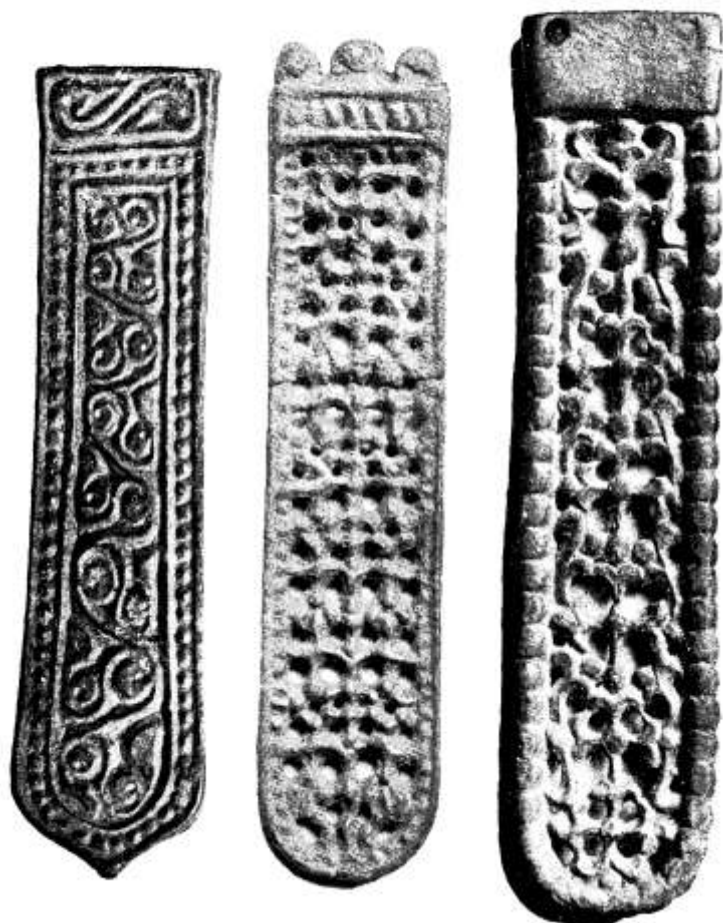
A szóbanforgó csemevölgyi szkíta lelet – amint arra *Fettich* Nándor volt szíves figyelmeztetni – mind alak, mind nagyság, mind tárgyi forma tekintetében igen erősen emlé-

kezet a csigirini*) szarvasalakos zabladíszre. A megegyező bélyegek olyan túlnyomóak, hogy kétségtelen, hogy a csegemvölgyi szarvasalakos lelet is ugyancsak zabladísz volt. Természetesen két szimmetrikus darab volt belőle, és ezek közé került a tulajdonképpeni zablá.

A csigirini lelet analógiája alapján biztosra vehetjük, hogy a csegemvölgyi leletről a szarv letört; ezt bizonyítja a megmaradt kis csonk is. Kétségtelen, hogy művészi megoldás és műszaki kivitelezés tekintetében is igen közel áll egymáshoz a két darab, de mégsem állíthatnák, hogy a kettő egy kéz munkája. A csegemvölgyi lelet egészében simább, puhább, plasztikusabb megoldású, a csigirini ezzel szemben erőteljesebb, robusztusabb, kubisztikus jellegű. Vannak hajszálnyira egyező részleteik, így pl. a hátsó láb patája; más elemeknek az egyezése csak pusztán jelenlétükben jut kifejezésre, így pl. míg a csegemvölgyi leletnél az állat szőrzetét trébelt zsinórozás érzékelteti, a csigirininél erőteljesen bemélyített, határozott vonalvezetésű, sima csatornák jelölik azt. Feltűnő a szemek különböző megoldása a két darabon. Míg az előbbi leleten természetű ábrázolásra törekedett a mester, az utóbbinál hatalmasan eltúlozza a méreteket. Az előbbi – miként már említettük is – alak szerint a gímszarvasra, vagy a kaukázusi óriásőzre emlékeztet. A csigirini ezzel szemben határozottan jávorszarvast ábrázol. Kétségen kívül ez is autochton forma, mert a jávorszarvas nemcsak hogy Dél-Oroszországban, hanem még hazánkban is otthonos volt (utolsó példányait Lőcse táján állítólag 1517-ben ejtették volna el), sőt fosszilis diluviális maradványait északitáliai lelőhelyekről is ismerjük.⁹⁾ Régebben, tehát a szkíta-időben is, otthonos volt az egész európai s ázsiai Oroszországban mindenütt, ahol erdőségek voltak, s ameddig a hegyek engedték.

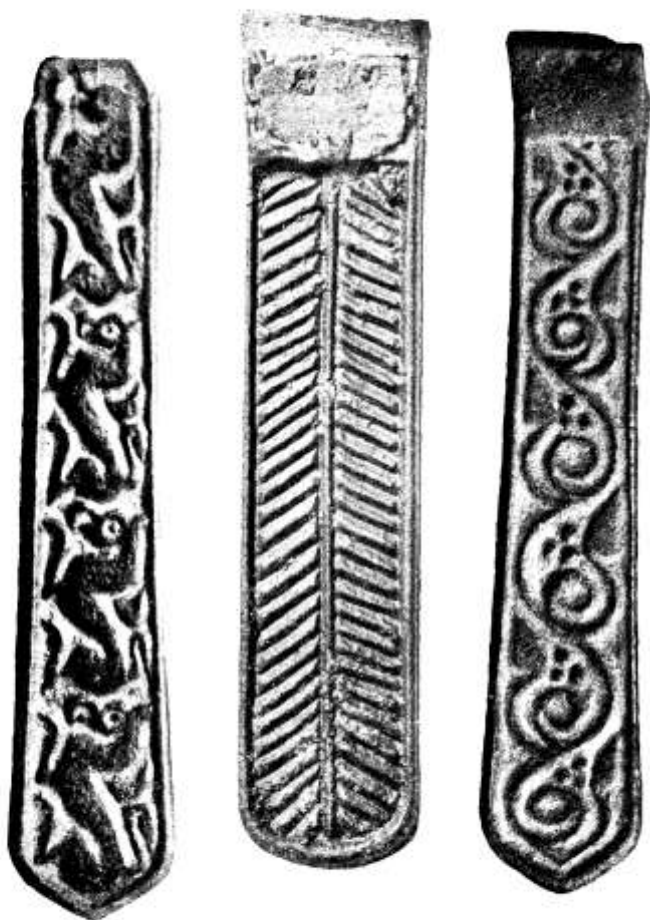
A csigirini leleten a szarvasalak alatti tag is érintetlen épségében maradt meg. Ez a tag egy görcsösen összeszoruló kezett ábrázol; valószínűen a lovat megfélemező erős kezett érzékelteti. Megoldása jellegzetesen szkíta ízű: nem törődik az ujjak számával, (a hüvelykujjon kívül még öt ujjat ábrázol),

*) Csigirin ukrainai helység Kremjencsug és Cserkasszi között középtájon a Dnyeper mentén.

Acet. szíjvégek magyarországi lelőhelyekről. Fellich N. fényképgyűjteményéből.

X. TABLA.

*Avar szíjleégek magyarországi lelőhelyekről, Fethich Nándor
lényképpályázatából.*

csupán csak a kifejezés erőteljességére törekszik.*) A csegemvölgyi leletnek is valami ilyenféle alsó tagja lehetett. Ha nem is kézforma, valami egyéb. Hogy tulajdonképpen mi volt, nem lehet megmondani.

Érdekes és nem véletlen jelenség, hogy ezeken a zabladíszekon két, a szarvasvadászattal szorosan összefüggő fogalom jut kifejezésre. Az egyik – amint látjuk – a ló fékentartása, a másik a szarvas üldözése és elejtése. Ugyanis mindkét leleten az üldözött, sebében leroskadó és üldözőjére visszatekintő, megrémült állatokat ábrázolták.¹⁰⁾

Az állatalakos zabladíszek rendkívül messzire elterjedtek, és nagyon otthonosak voltak a minuszinszki kultúrkörben. Innen örökölték a mi honfoglaló őseink is, miként igen számos más vonatkozásban is a szkíta- és hun kultúra örökösei is vagyunk. (Pl. a magyar szablya keresztvasa és a szkíták kardjának keresztvasa egyformán két ágban lefelé hajlik, a kard felfüggesztésének módja is teljesen azonos a két népnél. A magyarok íja is szkíta örökség. A honfoglalók zablája teljesen szkíta jellegű; különösen kiemeljük a hencidai és a koroncói leleteket. Az ősi magyar ruházat és a ruhák díszítésmódja is egyeneságú szkíta, ill. hún örökség. Végül nagyon világosan látható az összefüggés a szkíta-hún-avar-honfoglaló magyar lószerszámdíszek és szerkezet között is.¹¹⁾

A szkíta leletek kormeghatározását ma még nem lehet tökéletes biztonsággal elvégezni. De közelítően megállapítható, hogy a kosztromszkajai szarvas a Kr. e. VII-VI sz.,¹²⁾ a zöldhalompusztai a VI-V. sz.,¹³⁾ a tápiószentmártoni az V. sz.-nak,¹⁴⁾ a craiovai a HL sz. elejének terméke.¹⁵⁾ Acsegemvölgyi szarvas már méreteinél fogva is csak különös gondal hasonlítható össze az itt említett, jóval nagyobb méretű, pompás leletekkel. De mégis már első tekintetre látható, noha művészi készségben és elhivatottságban nincs is hiány, hogy a mű technikai kivitel dolgában az említettek mögött marad. *A csegemvölgyi szkíta szarvas korát ezek szerint a*

*) Lehetséges az is, hogy a valóságnak megfelelően összesen csak öt ujjat ábrázolt a lelet, és a hatodiknak látszó utolsó tag a kisujj belső oldalának felel meg, és éppen ezért is olvad bele a tenyér belsejét ábrázoló részbe.

Kr. e. VIII-VII. századra, legjobb esetben a VII. sz. legelejére, tehát kb. Kr. e. 700-ra kell tennünk.

Mínthogy a szkíták, Hérodotosz „lovas nyilasai”¹⁶⁾ a Kr. e. 1500-600-ig terjedő időkben a Fekete-tenger és a Kaukázus vidékéről Közép-Ázsián és Szibírián át a Jeniszej, a Bajkál és az Altáj-hegység vidékéig ezt az óriási területet birtokolták, illetve mai hazánk területén is megtelepedtek, a cse-gemvölgyi lelet rokonsága a magyarföldi szkíta leletekkel kétségtelenül bizonyítható. Ez a lelet is tehát egyik lánc-szeme azoknak a kapcsolatoknak, amelyek a magyar földet összefűzik a szkíta kultúrkörrel.

JEGYZETEK

1) *Zichy Jenő* gr. kaukázusi és középázsiai utazásai. Bpest, 1897. II. kt. Archeológiai gyűjtemény.

2) U. ott 401. 1.

3) *Brehm*, Az állatok világa, II. kt. Bpest, é. n. Gutenberg kiad. 358. o. színes tábla és 59. t. középső képe.

4) V. ö. *Fettich Nándor*, A zöldhalompusztai szkíta lelet. Arch. Hung. III. Bpest, 1928.

5) *Archaeol. Ért.* XLI. 1927. 138. skk. 11. _ S. 312. ff. - *Jahrb. d. Ung. Archaeol. Ges. Jhrg. II.* Bpest, 1927. S. 156. ff. - *Praehist. Zeitschr.* XVIII. 1927. S. 22. Taf. 7. 3.

6) *Vonatk. irodalmat* 1. 4) a. id. munkában.

7) *Id. m.* 13. 1.

8) *Id. m.* 15-16. 11.

9) V. ö. *Brehm*, Az állatok világa. Legújabb magyar kiad. (Gutenberg.) II. kt. 280-290. 11.

10) V. ö. *Fettich*, A garcsinovói szkíta lelet. Arch. Hung. 15. sz.

11) L. bőv. *László Gyula*, A koroncói lelet és a honfoglaló magyar nép élete. Arch. Hung. 27. sz. - *László Gy*” A honfoglaló magyar nép élete. Bpest, 1944. 406-407. 11.

12) *Rostovtzeff*, Skitija i Bospor, Petrograd, 1925. 31&-319. 11. - *M. Ebert*, Südrussland im Altertum, Bonn u. Leipzig, 1921. 161. skk. 1.

13) *Fettich* kormeghatározása, I. id, m. 16. 1.

14) *Schmidt, H.* Skythischer Pferdegeschirrschmuck aus einem Silberdepot unbekannter Herkunft. (Praehist. Zeitschrift XVIII. 1927. 1-2. Heft.) 22. I. _ es *M. Rostovtzeff* levélben írt közlése *Fettich Nándorhoz*.

15) *Schmidt* id. m.

16) *Hérodotosz*, IV. 46. *ἵπποτοξόται*

TURÁN ÉS IRÁN HARCÁNAK KÉT MAGYARORSZÁGI EMLÉKE

Ma, amikor az ásatások mindig több és több, eddig ismeretlen kincset tárnak fel hazai építőművészetünk korai századaiból, csodálkozó ámulattal szemléljük azt a formagazdagságot, amely jellegzetesen és csakis a magyarföldi román jellegű emlékeknek a sajátja. Annál is meglepőbb a dolog, mert a honfoglaló magyarságnak – mint sátorospásztor népnek – természetszerűen nem volt és nem lehetett kiforrott építőművészete. Őseink a honfoglalás idejében sátrakban, kunyhókban, veremlakásokban laktak. Ha voltak is ezeknek a lakásoknak díszítőelemeik, azokat bizonyára már anyaguk miatt sem lehetett minden további nélkül kőépítményekre is alkalmazni.

Idő és a magyar faj kiváló művészi érzéke kellett ahhoz, hogy ősi díszítőelemeit, a kaukázusvidéki tartózkodásuk örökségeként magával hozott perzsa-szasszanida jellegű díszítőművészet alapvonásait elegyíteni tudja a Nyugaton már akkoriban kiteljesedett románjellegű építészet adottságaival. Az építészeti díszítőelemek között még a XI-XIII. században is nagyon sok, a honfoglalást megelőző századokból származó elemet találunk. Ezek részint egyszerű, népi művészetből sarjadt motívumok, részint pedig ősi, esetleg még a hún-magyar életközösségbe visszanyúló hagyományok kőbevésett emlékei.

Deér József nemrégiben két pompás, alapvető munkában¹⁾ is igyekezett megvilágítani azt a nagy átalakulást, amelyet Sz. István térítői tevékenysége az új hitre tért pogány magyarság életében eredményezett. Olyan méretű, olyan gyökeres átformálódással van dolgunk, amilyen alig-alig adódik egy nép életében. A cél megkívánta, hogy István király me-reven ellene szegüljön az ősi, pogánykori hagyományok ápolásának. El is pusztult, el is kallódott legősibb múltunknak

majdnem minden mítikus emléke. Annál nagyobb örömmel figyelünk fel, amikor egy-egy vonatkozásban, ha keresztény mezben is, sikerül fellelnünk valamelyik ősi hagyományunknak nyomát.

Ilyen esettel állunk szemben Esztergomban a királyi várkápolna egyik oszlopfőjével, valamint a karcsai református templom egyik alakos oszlopfőjével kapcsolatban.

Esztergom.

Középkori románjellegű építészetünk egyik legszebb re-meke III. Béla királyunk pompázatos esztergomi palotája. Gerevich Tibor szerint Béla királynak második házassága (1186) adott alkalmat arra, hogy messze földön addig is hí-res palotáját még díszesebbé alakíttassa. Valószínű, hogy 1189 július havában már itt fogadta a kereszties hadakkal országunkon átvonuló Barbarossa Frigyes német császárt.²⁾

Gerevich Tibor, a románkori építészet egyik legkiválóbb ismerője, az esztergomi alakos jelenetet, mint keresztény jel-képes ábrázolást ilyenképpen írja le:³⁾ „Az esztergomi ki-rályi kápolnának a sekrestyébe vezető ajtó mellett egyik oszlopfője közepén párviadalt mutat be. Egy nyilazó alak-kal szemben a másik pajzssal és kirántott karddal véde-kezik: a bűn és az erény harca. A baloldali kifaragott részen egy sas a tiszta lelket jelképezi, amely felé védően tartja kardját az erény diadaláért harcoló vitéz, a másik oldalon Sámson küzd a gonoszt jelképező oroszlánnal. A két vias-kodót akként is jellemzi a művész, hogy a jó finom fűrtökbe kunkorodó, a rossz pedig zilált haját visel. Az alakok íves fülkében állanak, amelyek fölött a mennyei Jeruzsálemet jel-képező várszerű építmény zárja le az oszlopot... A kétség-telenül francia típusú fejezet, amint azt a királyi kápolna tárgyalásánál fentebb kimutattuk, magyar kőfaragó műve a XII. század végéről.” A továbbiakban pedig összehasonlítja oszlopfőnket a dömösi és kispányi oszlopfők vadászjelenetes ábrázolásával,⁴⁾ amelyek mint keresztény templom díszít-ményei – szintén a jó és rossz harcára utalnak. Ennek a két utóbbi oszlopfőnek vadászjelenete annyira elűt az eszter-gomi párviadal jelenettől, hogy a továbbiakban nem is foglal-kozzunk velük.

Karcsa.

A zempléni megyei Karcsa község jelenleg református, eredetileg katolikus templomát – Gerevich szerint – fejlődéstörténetileg és időrendileg egyaránt Ják és Lébény temploma közé kell iktatnunk. Építéstörténete tisztázatlan. Még alapításának idejéről sincsen biztos tudomásunk. A hagyományok szerint vagy Könyves Kálmán, vagy IV. Béla királyunk idejében épült. Legrégibb része az eredetileg kis, kerek templomnak épült szentélye, amelyhez később építették csak a mai egyhajós templomot.⁵⁾ A kis kerek templom belső alaprajzi elrendezése szabályosan, lóhere alakban sorakozó kis apszisával, valamint külső egyszerű félköríves őspárkányával és hengeres lezénáival – Gerevich szerint – XII. század eleji keletkezésre utal. Toldalékhaj ójának és gazdagon kiképzett nyugati homlokzatának minden kis részlete azonban egyöntetűen a XIII. század legelejére, az 1220-1230. körüli időkre vall. Az alaprajzból Gerevich azt gyanítja, hogy a templomot eredetileg magyaros rendszerű, háromhajós bazilikának tervezték, nyugati oldalán két toronnyal. A tornyok építése azonban elmaradt, csupán belső pillérei készültek el. Ezek most a két tervezett torony között a karzatot tartják, Oszlopos, ívbélletes kapuja az esztergomival van a legközelebbi rokonságban. Jelenlegi tornyát (eredeti stílusától merőben elütően) a XIX. században kapta s ezért ez az egész építmény tiszta román jellegét bántóan zavarja.⁶⁾

Ennek a patinás, ősi kis templomnak egyik igen változatosan kiképzett köteges oszlopfőjén két, pusztá kézzel viaskodó alakot látunk. Gerevich az esetet birkózásnak, vagy „jobbán mondva” boxolásnak írja le,⁷⁾ noha egyáltalán nem birkózásról és nem boxolásról van itt szó. Hogy miről, arra, később visszatérünk, most csak azt jegyezzük meg, hogy a jelenetet – mint keresztény szimbólumot – szintén az Erény és a Bűn harca jelképes ábrázolásának kell tekintenünk. Ebben a tekintetben a karcsai viaskodó jelenet sokkal közelebb áll a már említett esztergomi jelenethez, mint akár a dömösi, akár a kisbényi oszlopfő vadászjelenete.

*

Zajti Ferenc mutatott rá elsőnek,⁸⁾ hogy az esztergomi várkapolna említett oszlopi ője az áthasonított keresztény ér-

telmezően túl sokkal ősbibb vonatkozású hún-magyar hagyományt őriz. Ez a párviadaljelenet valójában Turán és Irán ősi küzdelmét örökíti meg. Ennek a küzdelemnek jelképes alakos ábrázolásával a keleti művészetben nem egyszer találkozzunk. Ezúttal a vonatkozó ábrázolások közül mindenképp előtt egy régi perzsiái vésetet mutatunk be.

Hogy az ősi hagyományt megismerhessük és megérthessük, vissza kell mennünk egészen a Kr. e. XIII. század eseményeiig. Ebben az időben Feridun király uralma alatt óriási területet ölelt magába a szkíta birodalom. Mai hazánktól Keleti Turkesztánig, sőt részben a kínai területekig, délre Indiáig egyetlen kézben volt Euráziában minden hatalom. Feridun királynak két feleségétől három fia volt. Egyik aszszonytól a harciasabb természetű Szelm (Szarm) és Túr, a másiktól a békésebb íred született. Feridun, hogy öregségére az ors záglás terhét levesse, a három gyermek között megosztotta birodalmát. Szelm a Meótiisz és a Dón vidékétől nyugatra eső, úgynevezett szarmata területeket kapta, Túr a mai Türkisztánt, Kína nyugati határvidékét, a hunok későbbi szállásföldjeit, vagyis a szorosabban vett Turáni alföldet és peremvidékét. A legértékesebb részek Baktria központtal írednek jutottak.

Mivel a testvérek nem nyugodtak bele a birodalom elosztásának módjába, gyűlölködni kezdtek s végül is Szelm és Túr meggyilkolták mostoha testvérüket, íredet. Ebből a gyilkosságból végnélkülinek tetsző háborúskodás kerekedett íred iráni, és Túr turáni birodalma között. Az évszázados háborúskodás eseményeit és hagyományait az indiai Mahmud fejedelem gyűjtötte egybe (Kr. u. 1000 körül). Firduszit bízta meg azzal, hogy az anyagot nagyszabású költői műben dolgozza fel. Így született meg a „Királyok könyve”, eredeti nevén a „Sahná.mé”. Ez a csodálatosan szép, hősi eposz, mint történeti munka is becses alkotás, mert ezekről a régmúlt, Kr. e. XIII. századig visszamenő legendás eseményekről semmiféle más feljegyzésekkel – ezen az egy forráson kívül – nem rendelkezünk. Az adatgyűjtést Firduszi nem egyedül végezte, hanem az őstörténeti rész anyagának összegyűjtésében segítségére volt egy bokharai származású, Dakiki nevű költő is.

Amikor a Vistaspa, baktriai király pártfogását élvező Zarathustra megrendszabályozta az ősi turáni vallást, az ősi, hatalmi kérdésből támadt testvérháborút újabb testvérharc, de most már vallásháború követte. Turán népe az ősi hitért harcolt, Irán pedig az új vallás védelmére kelt. Ez a testvérharc is évszázadokig tartott és míg az első, ősi háború Turán győzelmével végződött, a felújult harcban a zathustari vallással az ősi erkölcsökhöz, az egyszerű és kemény életmódhoz visszavezetett iráni népé lett a győzelem. A turáni birodalom megbomlott és Turán népe mindkét kezébe kardot ragadott, hogy új hazát keressen magának függetlensége biztosítására.

A felbomló turáni birodalom népelemei között igen jelentős szerepet játszottak az ősi szkíta népek is. Ez a nép hagyományai között ott őrizte az iráni és turáni birodalom évszázados küzdelmeinek emlékét is. Lehetséges tehát az hogy a magyarság a szkítáktól hún közvetítéssel örökölte Irán és Turán harcainak hagyományát, de lehet az is, hogy kaukázusvidéki tartózkodásuk idejében perzsiai kapcsolataik révén az iráni hagyománykörből származott át őseinkhez ezeknek az ősi küzdelmeknek az emléke. Bizonyosnak mondható azonban, hogy akár egyik, akár a másik módon jutottak ennek a hagyománynak birtokába, a honfoglaló magyarság már magával hozta ezt a pannóniai hazába és ha erről hazai írásos emlékeink nem is beszélnek, megőrökíti és bizonyítja azt az esztergomi várkapolna tárgyalt oszlopfőjének párviadal-jelenete.

Ha összehasonlítják a XIII. táblán bemutatott ősi perzsiai véset rajzát az esztergomi oszlopfőn ábrázolt jelenettel, a következő egyezéseket állapíthatjuk meg: a, perzsiai véset két jobboldali alakja nyilas szkítákat ábrázol jellegzetes szkíta süveggel, nyállal, tegezzel, bő nadrágban. Az első harcos fokos-, vagy buzogányféle szerszámmal sújt az őt támadó iránira. A turáni harcosok öltözéke teljesen egyezik a keresi szkíta vázáról ismert alakok öltözékével,*) de nagyon sok rokon vonást találunk az egykorú kínai, hún harcosokat ábrázoló rajzok és festmények alakjaival is. Ez a tény arra

*) Hasonlítsuk össze a két jobboldali alak öltözetét az első fejezetben a szkítákról közölt képekkel.

utal, hogy nemcsak az írásos emlékek, hanem az élő hagyomány is a turáni harcosokat a szkíta-hun népkörbe tartozóknak ismerte. Ezzel szemben az iráni harcosok szoknyaszerűen magukra akasztott bő lepelt viselnek, fejüket pedig szorosan simuló bőrsisak takarja. Kardjuk szíját vállukon vetik át. A hátsó alak nyilaz (tegezének vége jobb karja fölött látszik), az. elülső pedig balkézrel szkíta ellenfelének süvegcsúcsába, jobbjaival annak hajfonatába (vagy övébe?) kapaszkodik, így akarja a földre rántani.

Az esztergomi oszlopfőn (XII. tábla) a két küzdő alak ruházata egyező, arcuk mongoloid vonásai is nagyjában egyöntetűek. Egyformák, mint a testvérek, hisz testvérnép harcát jelenítik meg. Azonban ott látjuk a turáni kezében a nyilat, a turániak ősi, kipróbált fegyverét, míg az iráni harcos pajzzsal védekezik és karddal támad ellenfelére.

A karcsai oszlopfőn ábrázolt jelenet (ugyanott) még jobban hasonlít az ősi perzsa véset rajzán látottakhoz, mintegy az ott rögzített párviadal következő, utolsó szakasza: a küzdő alakok már eldobták fegyvereiket s csupán pusztá kézzel igyekeznek erőt venni egymáson. Bármilyen kezdetleges is a küzdelem szobrászati megjelenítése, annak hevét jól érzékelteti. A jobboldali, hegyes (szkíta-) süveges alak. Turán megszemélyesítője balkezével Irán alakjának szakájlába kap. Az, hogy a támadást kivédje, fejét az ellenkező irányba igyekszik fordítani s nyakát egyúttal hátraszegi, Ugyanakkor jobbjaival ellenfele üstökébe kapaszkodik jobbról, hogy annak fejét is elcsavarhassa és így a támadás erejét csökkenthesse. Mindkét alak ruházata, akárcsak az esztergomi oszlopfő alakjaié, egykorú magyar ruházat. Azonban míg az esztergomi alakok feltehetően a köznemesek hétköznapi ruházatát hordják, a karcsai alakok a jobbágyok paraszti: hosszú ujjú, hosszú ingben és talpig érő, bő, rancos gatyában küzdenek.

A küzdő alakok mellett a karcsai oszlopfőn összefonódott nyakú sárkányok töltik ki a rendelkezésre álló teret. Kétségtelen, hogy a karcsai oszlopfő is magyar mester kezemunkája.

Az esztergomi páros viaskodási jelenettel, valamint a kisbényi és a földvári oszlopfőkkel legutóbb László Gyula

foglalkozott⁹⁾ a id. munkájában. Ő a kisbényi oszlopfő vadászjelenetében a Hunor-Magor testvérpár vadászlegendájának „egyik ismeretlen jelenetét” véli felfedezni, s mint ilyet, a csernigovi ivófürtről ismeretes vadászjelenettel veti egybe.*) Az esztergomi jelenetet a Szent László-legenda egyik részletével állítja párhuzamba, egyúttal azonban rámutat annak a szkíta hagyománykörbe mélyen nyúló gyökereire.

„A két küzdő alakját a Kul-obai szkíta kungánokkal egyidős Chymreva mogulai leletek közt találjuk, írja László Gyula. A téglalap formájú aranylemezen két, egymást derékon fogó férfi küszködik; bár a kép nem egészen jó, mégis úgy sejthető, hogy a két férfi hajviselete különbözik. A szkíta aranylemezen lévő csonka jelenetet teljes egészében megismerhetjük az ordosvidéki művészetben. A varkocsba font hajú, hosszúnadrágos, felkapó orrú papucsba öltözött két hős egymást átnyalábolva küzd. Fejük felett kiterjesztett szárnyú madár lebeg: világos jeléül annak, hogy itt nem egy hétköznapi életkép visszaadásáról van szó, hanem kultikus küzdelemről.” (90 1.)

Ugyanezt a jelenetet ábrázolja a berezovi kerület egyik kis falujában, Kockij Gorodokban előkerült ezüsttál peremének egyik részlete. (Képét és leírását 1. László Gy. id. m. 90-91. 11.)

Nyilvánvaló, hogy az ordosvidéki aranylemez jelenete fölött lebegő madár átstilizált alakja jelenik meg a fentebb említett, perzsiái, szkítakori véseten is. Az egyes leletek közti párhuzam tehát tökéletes, és a szkítaságnak (Turán) azokat a legősibb küzdelmeit örökíti meg, amelyeket a pusztákért ée a pusztai szabad életért kellett szomszédakkal (Irán) folytatniok.

Két és félezer esztendősen hagyományt vésett kőbe a magyar kőfaragómesterek vésője Esztergomban és Karcsán. (Az utóbbin erősen érzik az esztergomi iskola közvetlen

*) Az a körülmény, hogy a csernigovi ivófürtről két vadászó alakja más-más hajviseletű, és hogy az esztergomi oszlopfő alakjain is észlelhetünk bizonyos finom hajviseletbeli különbséget, nem elég alap a két jelenet összefüggésbe hozására. Egyébként mindkét esetben más-más szempontból kell a hajviseletekkel foglalkoznunk.

hatása.) Turán és Irán küzdelmének jelképes ábrázolásából a Bűn és az Erény örök harcának szimbóluma lett. De ahogy annyi évszázados feledés után napvilágra került maga az egész esztergomi palota, s ahogy nyolc évszázadon át épségben maradt fenn a mai időkig a karosai oszlopfő két viaskodó alakja, épúgy megcsillanik és érintetlen szépségében ős erejében tündöklük előttünk a ljőbe vésett alakokon át az ősi szkíta-hún-ómagyar hagyomány lelkisége is.

Szólhatnánk még az esztergomi oszlopfő Sámsonjáról az oroszlánnal és a sasról, valamint a karcsai oszlopfő egymásbafonódott állatalakjairól, ez a téma azonban már nem tartozik szorosan a címben megadott tárgykörhöz. Ezért itt csak annyit jegyzünk meg, hogy mindezek az alakok szerves tartozékai a páros küzdőjelenetnek, és együttesen is csak töredékes részét képviselik egy sokkal nagyobb, ősi kompozíciónak, amelynek különböző korokból származó variánsait különböző helyekről, más-más népek hagyatékából ismerjük. (U. i. ez az alaptéma a szkítáktól átszármazott igen sok néphez: az irániakhoz, sőt az arabokhoz is.) Most beérjük azzal, hogy az ómagyar művésztől származó csernigovi ivófürtről bemutassuk a karcsai összefonódott állatpár megfelelőjét. (XIV. tábla.)

A kereszténység különben is – nagyon helyesen – sok Ősi elemet vett át honfoglaló eleink ősi hagyomány- és vallási kincséből. Hogy mást ne is említsek, csak Anahyta természet-istenasszonynak metamorfózisára (Gyümölcsoltó Boldogasszony) utalok. Turán és Irán harcának keresztény jelképpé való átformálása ennél sokkal kisebb mértékű áthasonítást kívánt meg.

Mindenesetre örömmel könyveljük el, hogy az esztergomi, illetve a karcsai oszlopfőben egy igen ősi hagyományunknak tárgyi emlékével lettünk gazdagabbak.

JEGYZETEK

¹⁾ *Deér*, Heidnisches u. Christliches in der altungarischen Monarchie. Szeged, 1934. – és *Deér*, Pogány magyarság, keresztény magyarság, Bpest, 1938.

²⁾ Magyarország művészeti emlékei. I. kt.: *Gerevich*, Magyarország-románkori emlékei. Bpest, 1938. 75. 1.

³⁾ *Gerevich* id. m. 141. 1. és CIX. tábla 1. és 2. képe.

⁴⁾ A dömösi oszlopfő képét 1. *Gerevich* id. m. CXXXIX. tábla 1. és 2. képe. A kisbényi oszlopfő képét 1. u. ott. CXXXIX. táblán.

⁵⁾ Alaprajzát 1. *Gerevich* id. m. 109. 1.

⁶⁾ Bőv. 1.” *Gerevich* id. m. 108-109. 11. és XLIII, XLIV. tábla.

⁷⁾ U. ott 143. 1. és CXXXVIII. tábla 2. képe.

⁸⁾ *Zajti*, Magyar évezredek, Bpest, 1939. 77. 1. képmelléklete.

⁹⁾ *László Gy.*, A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. Kolozsvár, 1943.” (Erd. Tud. Int. kiadv.)

Első kiadása: Turán, 1942. évf. 77-81. II.

ANONYMUS ÉS KÉZAY SIMON MESTER SCYTHIÁJA

Tisztázni igyekszünk *Scythia földrajzi fogalmát* hazai, középkori krónikáink adatai alapján.

Scythia leírása krónikáinkban kétféle formában maradt reánk. Az egyik változatot *Anonymus* könyvében (*Gesta Ungarorum*) találjuk, a másik változatot pedig *Kézai Simon* mester krónikája képviseli. Az utóbbi formában szerepel a leírás a rokon szövegű (Képes-, Budai-, Pozsonyi- stb.) krónikákban is.

Meg kell jegyeznünk, hogy a régibb Magyarországról szóló leírás nem eredeti szöveg az említett magyar krónikákban, mert – miként azt *Hóman Bálint* oly meggyőzően kimutatta – az első hasonló tárgyú feljegyzések megvoltak az azóta elveszett *Szent László-kori Gesta Ungarorum*-ban is.^{1*)} Az ismeretlen szerző tehát a régibb Magyarországra és Scythiára vonatkozó, és a XI. században még élő ηθρι Daáj_ hagyományokat és az Árpádház nemzetségi hagyományait vette alapul a szóbanforgó, Scythiára vonatkozó közléshez.^{1**)}

Számunkra elegendő lesz, ha a mai napig fennmaradt, és a középkori magyar krónikákban őrzött Scythia-leírások közül csak *Anonymus* és *Kézai* szövegét vesszük figyelembe.

Munkánkat megkönnyítette *Gombocz Z.* kitűnő összefoglaló tanulmánya,¹⁾ amelyben éveken át gyűjtött adatait adta közre. Nem mellőzhetem, hogy ennek az értékes – és ma már nehezen hozzáférhető dolgozatnak – egyes átfogó eredményeire röviden ki ne térjek.

Gombocz azt a nézetet vallja, hogy a „scythia” szó a középkori latin és bizánci nyelvhasználatban nem jelentett többet, mint a régiek „barbarus” kifejezése. Szkíták tehát a gótok, a vandálok, a hunok és az avarok, a bolgárok, a

besenyők, a kunok, stb., sőt később még az oszmán-törökök is egyaránt. „Scythia” ezek szerint a népvándorlás hullámai-val Európába érkező barbár népek keleti őshazájának a neve.

Ennek az elvi megállapításnak alapján nem csodálkozhatunk azon, hogy Scythia az idők folyamán nagyon is változékony tartalmú földrajzi fogalomná vált.

Hérodotosz Scythiája az Alsó-Duna és Erdély keleti vonalától a Fekete-tenger mentén a meótiszi mocsarakig, a Don és Volga vonaláig, majd északon Moszkva-Kijev tájáig terjedő földterület. Lakosai az osszéték őseinek bizonyult indogermán nép.

Strabon Scythiá-ja messze elnyúlik keletre a Don-folyón túlra és a mai Szibíria nagy részét is magába foglalja.

Pomponius Méta már különbséget tesz európai és ázsiai Scythia között, de a régi Herodótosz-féle Scythia egy része nála Sarmatia néven szerepel.

Ptolemájosz Scythiát teljesen kirekeszti Európából.

A középkori források általában kétféle Scythiáról írnak. *Scythia inferior* szerintük Európa és Ázsia határán, a Tanais-folyó mellett, *Scythia superior* pedig a Kaszpi-tótól keletre, Ázsiában terül el. Eat az ázsiai Scythiát az Imaus-hegység gyakran kétfelé osztja: *Scythia intra Imaum* és *Scythia extra Imaum* részekre.

Nagyon fontos körülmény feladatunk szempontjából, hogy az a zűr-zavar, amelyet Scythia földrajzi fogalma körül tapasztalhatunk, éppen onnét adódott, hogy magának a „szkíta” névnek fogalmi köre is idők folyamán folytonos változást szenvedett. Mivel pedig Scythia fogalma a szkíta fogalommal, mint egy bizonyos nép megjelölésével a legszorosabban összefüggött, természetszerűleg és elkerülhetetlenül szintén változásoknak volt alávetve.

Ismeretes dolog, hogy a középkori írók általában igen kevés kötöttséggel, vagy annak teljes hiányával dolgoztak. Egyik a másikat másolta teljes jóhiszeműséggel. Amikor *Eegino* a 889. év eseményei kapcsán először szól a magyarokról, hogy azoknak őstörténetére vonatkozóan is adjon valamit, nyugodtan kiírja *Justinus-nak Trogus Pompe jus* kivonatából a szkítákra vonatkozó fejezeteket.²⁾

„A mi krónikásaink is csak a középkori szokásoknak hódolnak – írja Gombocz -, midőn a magyarok történetének elbeszélését Scythia leírásával kezdik meg.”³⁾

1923-ban még nyugodtan hirdethették ezt, és az ehhez hasonló tétéleket illetékeseink ex cathedra is, ám pár évvel később *Hóman Bálint* alapvető tanulmányban bizonyította be azt, hogy a hún hagyománykörnek a magyarság egyeneságú örököse.^{3*)} Eszerint Scythia-hagyományunk is ennek a hún-örökségnek keretébe tartozik. Tehát nem is olyan bizonyos, hogy krónikásaink merő szokásból kezdik munkájukat Scythia leírásával. Sőt nyugodtan és határozottan kimondhatjuk: *az a tény, hogy a magyar krónikák Scythia leírásával kezdődnek, egyenesen a még akkor élő hún hagyománykörre utal.*

A magyar krónikák Scythia-leírásaiban – miként azt Gombocz igen alaposan bizonyítja – igen sok a középkori idegen krónikákból vett adat, úgyhogy rendkívül kevés az, amire a nyelvtudósok nyugodt szívvel rá mernék mondani, hogy a magyar nemzeti hagyomány nyomán került be a magyar Scythia-leírások szövegébe. Abban Gombocz sem kételkedik, hogy a *Scythia-fejezet értéke a földrajzi elnevezések értelmezésétől függ*, de ezeknek a tulajdonneveknek helyes értelmezését és magyarázatát nem annyira történeti, hanem filológiai és nyelvészeti feladatnak tartja.⁴⁾ És ebben a felfogásban Gombocz nem áll egyedül, mert nyelvtudósaink ma is, a múltban is, a hasonló természetű kérdéseket à priori filológiai és nyelvészeti kérdésnek tekintették és éppen ezért – ha a maguk szakmáján belül igen értékes és érdekes eredményekre jutottak is – földrajzi szempontból nem mindig helyes vágányokon járván, az igazság földrajzi lényegétől eltértek, ha ezekkel a módszerekkel egyáltalán meg lehet azt közelíteni.

Hogy kijelentésemet alátámasszam, beérem *Fehér Gézára* való hivatkozással. Ő vállalkozott u. i. arra, hogy Gombocztól nyitva hagyott kérdésekben, amilyen pl. a *Togora* problémája is, rendet teremt.⁵⁾ Vonatkozó művében Gombocznak jól kidolgozott módszerét – mondhatjuk – a legfelsőbb fokig tökéletesítette. Tudományos megalapozottsággal vezeti le a *Togora* név eredetét Ptolemájosztól a

Ravennai Geográfusig anélkül azonban, hogy a geográfiai műveltségű olvasót meggyőzhethné végkövetkeztetésének igazáról. T. i. arról, hogy a Togora név Kézai leírásában teljesen tartalmatlan s csupán a tudós eredetű hagyomány magyarázza meg jelenlétét.

Egyébként Gombocz az egész Scythia-leírást mind Anonymusnál, mind Kézai Simon mesternél ugyanerre a tudós eredetű hagyományra vezeti vissza.

Igaz, hogy hasonló kérdések tárgyalása és vizsgálata esetén a történelmet, a földrajzot és a nyelvészetet egymás segédtudományainak kell tekintenünk, mert hol itt, hol amott akad egy-egy részletfeladat, amelynek megoldásakor nem tudjuk az egyik, vagy másik tudomány fegyvereit, eszközeit és módszereit nélkülözni, de éppen ezért fel kell tennem a kérdést, helyes-e és megengedhető-e, hogy földrajzi természetű problémák vizsgálatakor, mint pl. jelen esetben a magyar krónikák Scythiája földrajzi fogalmának meghatározása, *a földrajzi módszereket teljesen mellőzve* csakis a filológia és a nyelvtudomány fegyvereivel éljünk.

Hosszúságot nem mérhetünk tir-, időt nem mérhetünk súlymértékkel. Földrajzi problémákat sem dönthetünk ej csupán filológiai és nyelvészeti alapon!

Gombocz a feladat megoldását abban látta, hogy a magyar krónikák Scythia-fejezeteit gondos forráskritikának vetette alá; igyekezett kiselejtezni mindazt, ami bizonyíthatóan a nyugati írott forrásokból való, vagy legalább is, ami a nyugati forrásokból *is* származhatik és csak a selejtezés után megmaradt szövegrészeket tette további komoly vizsgálat tárgyává.

Az általa vizsgálatra érdemes részeket *Anonymusbon*: a *Dentumoger* kitétel. Ezt Gombocz nem tudta megmagyarázni, de megfejtette *Németh Gyula*.⁶⁾ Jelentése: *doni magyar (ország, ill. nép)*.

Kézai szövegében három nevet ítél olyannak, amely gyaníthatóan a magyar nemzeti hagyományban gyökereznek. Ezek: *Togora*, *Etul* és a *kerecset* madár. A *kerecset*-ről azonban még ő maga bebizonyítja, hogy orosz átvétel, árpádkori jövevényszavunk; a *Togoráról* meg *Fehér Géza*

terjedelmes dolgozata⁵⁾ hirdeti, hogy merő tudákos kitalálás. Ezek szerint tehát az egész krónika-szemelvényben csak az egyetlen *Etul* nevünk maradna, mint amelyikről feltehetjük és elhihetjük, hogy a hagyomány őrizte meg Kézai és a krónikasok koráig?!

Bizonyára nem maradok egyedül azzal a véleményemmel, hogy ezekben a vizsgálatokban és következtetésekben valahol valami elvi hibának kell lennie. Mert hogy a fenti eredmény nem lehet helyes, annak legfőbb bizonyítéka az, hogy az eddigi kutatók szerint a krónikák Scythiára vonatkozó szövegrészlete értelmetlen. Már észokok alapján feltehetjük, hogy Kézai Scythiáját földrajzi tartalommal töltötte meg; jobban mondva: Kézai igyekezett megőrizni, fenntartani és közvetíteni azt a földrajzi tartalmat, amely az ő korában a korábbi hűnhagyományokból a Scythia-fogalomhoz kapcsolódott. Ha tehát a Scythia-hagyománykörnek a XI-XIII. században a földrajzi tartalma még megvolt, nekünk azt meg kell találnunk. Ha erre a célra a nyelvészeti módszer nem bizonyult kielégítőnek, új utakat, új módszereket kell célunk elérésére keresnünk.

Úgy látom, hogy minden eddigi sikertelenségnek főforrása paleográfusaink és nyelvészeink végzetesen egyoldalú, dogmatikusan kötött iskolázottsága, valamint a földrajzi jártasságnak náluk tapasztalható ijesztő hiánya. (Erre az utóbbi jelenségre egyébként – sajnos – már külföldön is felfigyeltek.) Ez a – szinte törvényszerű – kötöttség, valamint a földrajzi gondolkozás érezhető hiánya sötét ellenzőként zárja körül s szabja szűkre az ezeket az utakat követő (főleg nyelvész-) kutatók látókörét.

Ezzel körülbelül rá is mutattam a legnagyobb módszertani hiányosságra: *földrajzi gondolkozást – térszemléletet – tudást kell belevinnünk vizsgálódásainkba, viszont etimológiai-filológiai kutatómódszereinket meg kell szabadítanunk mai kötöttségeiktől.* Ennek egyik legszembetűnőbb jellemzője az a tény, hogy a nyelvészek ma is ápolt, elavult munkamódszerük szerint görcsösen ragaszkodnak a kútfőkben található feljegyzések kéziratok alakjához és ezekre a hibákkal terhelt névalakokra építik fel következtetéseik láncolatát, ahelyett, hogy kikutatnák, kinyomoznák, mi

annale az elírt, sokszor agyontorzított, tönkresilányított földrajzi névnek a helyes alakja, mi a valódi értelme.

Ha a névalakok hibáit eleve felismerjük és kiküszöböljük, a hibás következtetéseket is elkerülhetjük; a nehézség azonban éppen ott van, hogy a nevek nem ritkán alak szerint hibátlanoknak látszanak, de értelem dolgában mégsem illenek a szövegbe. Ilyenkor a kutatók többnyire nem a nevek írott alakjában, hanem a krónikaírók gondolatmenetében keresik a hibákat s hajlandók feltételezni, hogy középkori kútfőink kritikanélküli, gondolatszegény *kompilátoroktól* származnak.

Mindenekelőtt két elvi kérdést kell tisztáznunk, és pedig elsőbben azt, hogy az ó- és középkori krónikák tulajdonén népneveinek feltalálható alakja milyen eredetű. Ilyen I» rmészetu vizsgálataink döntik el, van-e jogunk egyáltalán azokat a szigorú és egyedül tudományosnak elismert módszereket alkalmaznunk kutatásainknál, amelyeket ma a paleográfia és nyelvészet általában alkalmaz.

Idevágó tanulmányaim arról győztek meg, hogy eredet dolgában a szóbanforgó nevek négy nagy csoportra oszthatók.

I. Az első csoportba azok a nevek tartoznak, amelyeket az egykorú források nagyjában egyforma alakban közölnek, csupán helyesírási, vagy másolási hibákkal terheltek. Ilyenek pl. *tartari thartari tattari*.⁷⁾ Ugyanilyen pl. *Ornach*™ *Ornac* ~ *Ornas*,⁸⁾ *stb. Selena, Delena Beleria, Veler, Beler*, *stb.*

II. A második csoportba azokat a neveket sorolhatjuk, amelyek ugyanazt a népet, várost, folyót, vagy országot, egyszóval ugyanazt a földrajzi fogalmat fonetikus alapon más-más alakban említik, de mégis úgy, hogy annak jelentése nehézség nélkül felismerhető. Példákkal bőven szolgálhatunk. A besenyők neve pl. *Bessi, Bessani, Bisermini, Petzenegh*, *stb.* A kunok neve: *Cumani, Cománi, Kipcsak, Polovec, Polovcsi, stb.* A magyarok neve: *Basgirt* és változatai, *ofiogur, hungar* és változatai, *madzar, machar*, *stb.* Taman város neve: *Ta Matarkha, Tumu-torokan, Matrika, Matrega, Matrek*, *stb.* Az Ural-folyó neve: *Dzsajakh, Jaikh*,

Jaw, Jagac, stb. Szibir-tartomány neve: *Ibir, Sibir, Sybir, Sybur, Sibur*, stb.

III. A harmadik csoportba azokat az azonos alakú neveket sorozom, amelyek a különböző kútfőkben különböző jelentéssel szerepelnek. Ilyen közismert név pl. az *Idil Itil Etil Etul Atil*. Ezen a néven leginkább a Volga, de néha a Don szerepel. Viszont a *Tanais* néven leggyakrabban a Dont, de néha a Volgát is értik.

IV. A negyedik csoportban foglalhatjuk össze végül azokat a neveket, amelyek látszólag helyesen rögzített földrajzi megnevezések, de a krónikaírók földrajzi járatlansága, ismeretkörüik szűk volta miatt nem azt a földrajzi fogalmat jelölik, amelyre leírójuk gondolt, hanem valami egészen mást, és pedig olyat, amelynek a neve a leírni szándékolt névvel végzetesen összecseng. A krónikaíró hallott valamit valamely földrajzi (vagy történeti) fogalom nevérol, de mert ismeretlen előtte, nem is érti s nem is jegyzi meg azt. Később homályosan emlékszik vissza rá, de mégis fel akarja jegyezni, mert szüksége van reá. Egyetlen mód kínálkozik számára: előveszi a rendelkezésre álló auktorokat és végigböngészi a sorokat, amíg – hite szerint – az általa hallott nevet meg nem találja, mire azt örökíti meg. Avagy: hallja az ismeretlen nevet, de azt rögtön egy más, általa ismert földrajzi fogalom nevével azonosítja s ezt az utóbbit jegyzi fel.

Példának a Julianus-kútfőkből idézek. A hős szerzetes második utazása alkalmával hallotta, hogy a tatárok kánja Karakorumban székel. Karakorum kínai neve: *Róla*. Ő a *Hola* nevet nem ismerte, de hallott Orwa-ról, mire feljegyezte, hogy „... residet in civitate magna Ornach”.⁹⁾

Másik eset: Rubruquis Itinerariumának XVIII. fejezetében a Kaszpi-tavat egy helyütt *mare Sircan-nak* írja.^{10/1} Van den Wyngert a nevet *mare Servanicum-nak*, vagy *Servan-nak* jelzi,^{10/2} noha az kétségtelenül *mare Hircan(um)* akart lenni. Ehhez persze tudnunk kell azt, hogy a Kaszpi-tavat a középkorban igen gyakran Hirkániai tengernek (*mare Hyranum*) nevezték.

Végleg nehéz helyzet előtt állunk akkor, ha a földrajzi név teljesen torz. Ilyen pl. a Julianus leveleiben található *Oveheruch*, var. *Orgenhusin* névalak. Hogy a földrajzi ala-

pokat nélkülöző nyelvészeti spekulációk ilyen esetben hova vezetnek, arra – éppen ezzel a névvel kapcsolatban – Gombocz Zoltán írásában láthatunk példát.^{10/3} ő ugyanis Voronyezssel azonosítja a nevet, noha ezt a várost Moszkva parancsára kerek 300 esztendővel később alapították.

Amíg a felsorolt hibák első két csoportjába tartozókat filológiai és nyelvészeti módszerekkel azonnal, de legalábbis könnyen fel lehet kutatni, hosszú és elkeseredett vitákra volt szükség, hogy a harmadik csoportba tartozó hibák jelenlétéről a nyelvészek meggyőzzék egymást, a negyedik csoportbeli hibák fennállására pedig sem nálunk, sem külföldön még egyáltalán nem mutattak rá. Az ok érthető, nagyon is kézenfekvő: mert itt olyan szavakkal, olyan fogalmakkal találkozunk, amelyeket a krónikáírók jól ismernek, tehát helyesírás szempontjából – mondhatjuk – kifogástalanul jegyezték fel azokat.

Ezeknek a fogalmaknak névelemzése pedig földrajzi téren csakis képtelenségekre vezethet, ugyan az eredmény nyelvészeti szempontból – a legszigorúbb tudományosság szemüvegén keresztül vizsgálva is azt – látszat szerint minden kívánalmat kielégít. A harmadik és különösen a negyedik csoportba tartozó hibák okozzák azt, hogy az eddigi tudományos módszerekkel megfejtett szövegből az értelmetlenségnek és következtelenségnek olyan halmaza kerül ki, amellyel szemben tehetetlenül torpan meg; a kutató.

De mivel a tudományosság azt kívánja, hogy még a képtelenségekre, a következtelenségekre és értelmetlenségekre is értelmes fel- és megoldás találtassék: szívesen alkalmazták a krónikáírók rovására a „tudós eredetű hagyomány” tetszetős magyarázatát.

„Itil és Duba” c. tanulmányomban¹¹⁾ mutattam rá, hogy vannak esetek, amikor a hibákkal terhelt és terheletlen szavak, nevek és biztosan meghatározható körülírások halmozával egyidejűleg állunk szemben. Nem egyszer vezetett végzetes tévedésekre és félreértésekre, amikor a kutatók ezekből az egyelőre ismeretlen nevekből egyet-egyét kiragadtak és nyelvtudományi alapon „meghatározták” anélkül, hogy a többi adatot egyidejűleg figyelembe vették volna. Az említett esetben a többség véleménye az volt, hogy a Duba elírás a *Buna* név helyett. Igaz, hogy így értelmet-

lenné vált az addig biztos meghatározású Kaukázus, az alánok és az abkázok mint földrajzi fogalom, de ugyanezekről ugyanolyan szigorúan tudományos alapon bebizonyították, hogy Nándorfehérvárt, a horvát népet és a Karszt hegységet jelentik.

Amikor az adott ismeretlenek közül egyet-egyét önkényesen behelyettesítünk a megoldásba (amelynek végeredménye a földrajzi kép), munkánkba kényszerrel viszünk bele s ez a kényszer a maga képére és hasonlatosságára igyekszik kiformálni, a maga kívánalmaihoz igyekszik idomítani a többi ismeretlent is.

Több ismeretlen esetén csakis egyidejű behelyettesítésekkel (etimológiai meghatározásokkal) szabad élnünk s mivel a végeredményt előre nem ismerjük, mindegyik ismeretlent egyforma súllyal kell belevinnünk tárgyalásunk, kutatásunk menetébe. *Ha pedig a kútfő végeredményben földrajzi képet nyújt, kutatásaink menetében csakis a földrajzi szemlélet játszhatja a főszerepet.*

Nem lehet vitás – ési ez az említett második elvi megbeszélni valónk -, hogy a krónikairóknak és a középkori térképrajzolóknak kellett valamiféle földrajzi világképének lennie. Vizsgáljuk a következőkben azt, hogyan viszonylik az ő földrajzi elképzelésük a valósághoz.

Az ókori nagy, földrajzi tudás a középkorban hirtelen lehanyatlott. A látókör összezsugorodott és a bizonyosságok helyét a bizonytalanságok, a meseszerű elemek foglalták el.

Tudjuk, hogy a középkori térképek az ókori (pl. a Ptolemájosz-féle) térképekhez képest hihetetlen mértékű elrajzolásaikkal erős visszaesést mutatnak. (Ezek részletezésére itt nincs szükség.) Ellenben tegyük fel a kérdést, mi az összefüggés az elrajzolt középkori térképek és a valóság között. Igen kevés, majdnem semmi. Úgyszólván teljesen az égtáj szerinti fekvés megadására szorítkoznak, de távolságok, vagy arányok hűségéről szó sem lehet. A középkori térképek¹²) (ezúttal szigorúan csak a nyugati eredetűekről beszélünk) magukon hordják annak bizonyosságát, hogy legtöbbje rajzolójának – szűkebb-tágabb hazájának viszonyait leszámítva – egyáltalán semmiféle földrajzi világszemlélete sem volt. A térképek nagyrésze ebben az

időben az előzők szolgai másolásával készült s csak a jelentéktelen részletekben, a magyarázó célzatú felírások s képecskék számában nagy a változatosság.

Arra nézve tehát, hogy a középkori térképíróknak volt-e földrajzi világszemlélete, ezek a térképek azt bizonyítják, hogy szűkebb hazájuktól eltekintve *semmi sem* volt. Földrajzilag iskolázatlanok, analfabéták készítették azokat, tehát kár hivatkoznunk ezekre akkor, amikor egykorú írásos kútfők földrajzi adatainak helytálló voltáról akarunk dönteni. Annál kevésbé hivatkozhatunk rájuk, mert egy Beatus-, vagy akár a Pomponius Mela-féle térkép alapjádi nem szerezhett áttekintést magának a világról az, akinek egyéb források (közvetlen értesülések) nem állottak rendelkezésére.

A térképeket a krónikaírók csak arra használhatták, hogy meglévő ismereteiket, az élő-, vagy írott hagyománytól meghatározott területet beilleszteni próbálják a mappáktól adott világképbe. Mivel pedig ez csak hozzávetőlegesen sikerülhetett, azok a további utalások, amelyeket már a mappákról olvastak le és közöltek írásaikban, szintén csak hozzávetőlegesek lehetnek.

A krónikák földrajzi adataiban tehát kétféle elemet kell megkülönböztetnünk: az adatok egy része kétségtelenül a hagyományokon alapszik. Ha nincsen hagyomány, nem kereshetünk logikát sem a leírásokban; viszont ha fel tudunk fedezni bizonyos következetességet, akkor a hagyományt is kibogozhatjuk a sorokból. Az már aztán a dolog természetéből következik, hogy a több évszázados hagyomány az egyes földrajzi összetevők összefüggésének egymásutánját és logikus sorrendjét összezavarhatta.

Az adatok másik része az előző írott forrásokból eredő ú. n. tudós eredetű hagyomány. Szerves kapcsolata az előzővel nincsen s jelenlétét vagy annak köszönheti, hogy a krónikás ezzel akarta jólértesültségét bizonyítani, vagy annak, hogy a vonatkozó korábbi leírások egyes részeit – anélkül, hogy tisztában lett volna az író azok földrajzi értelmével – szolgai módon lemásolta.

A negyedik csoportban tárgyalt hibák a mappákkal kapcsolatban is feltűnnek. A hagyomány megőrizte egyes

földrajzi fogalmak (hegyek, folyók, országok, népek) nevét néha talán már eltorzult alakban. A krónikaíró – nem bízván a hagyományban – mappákhoz fordul „hiteles” adatért és az ott talált nevekkkel cseréli fel a hagyományokban őrzött névalakokat.

Mindezeket gondosan figyelembe kell vennünk, amikor középkori krónikánk alapján egyes területek földrajzi képét meg akarjuk alkotni.

Ha kis területről és aránylag nem régmúlt eseményekről van szó, mint pl. Anonymusnál a honfoglalás menetének leírása, akkor a földrajzi rekonstrukció nem ütközik nehézségekbe, miként azt pl. *Pais D. „Anonymus-terképe”*¹³) bizonyíthatja. Nagyobb egységeknél, régmúlt eseményeknél azonban az előrebocsájtottakat gondosan figyelembe kell vennünk.

Gombocz és Fehér vizsgálatai és eredményei után elvi kérdésként tehetnők fel, vajjon van-e egyáltalában célja annak, hogy Anonymus és Kézai alapján Scythia földrajzi fogalmának meghatározásával foglalkozzunk.

Határozott igennel felelünk, mert mindegyik leírásában előfordul egy-egy olyan tétel, amely meggyőz bennünket arról, hogy ezeknek a leírásoknak megvan a maguk szigort, „a nemzeti hagyományokon és újabb értesüléseken alapuló földrajzi értelme. Ez a tétel pedig Anonymusnál így hangzik:

„A scythiai föld... igen terjedelmes és *Dentumogernak* uevezik. A népet pedig, amely lakja, *Dentumogernak* nevezik mai napiglan...”

Kézainál pedig: „A Scythia név egy országot jelent ugyan, kormányzás dolgában azonban három tartományra oszlik, úgymint *Barsatiára*, *Denciára* és *Mogoriára*.”

Gombocz részletes munkája után nem lehet feladatomban az egész kérdésre részleteiben kitérni, beérem tehát annak megállapításával, hogy Gombocz „a romok eltakarítására” szorítkozott, mivel „nem tudta magyarázatát adni” a *Bentumoger* kifejezésnek.

Azóta *Németh Gy.* 6) a. id. munkájában levezette, hogy a *Dentwnoger* kifejezés jelentése: *doni magyar*. Éspedig

Scythiával kapcsolatban: *doni magyar föld*, v. *-ország*, a néppel kapcsolatban pedig *doni magyar nép*.

Nem kételkedhetünk abban, hogy Kézai, miként arra már *Domanovszky* is felhívta a figyelmet,¹⁴⁾ Anonymus szövegét ismerte és használta. Nála azonban a Dentumoger alak helyett három különböző névvel találkozunk. Az eredeti latin alakban:

Barsatiam, Dentiam et Mogoriam.

Ezeknek a rokon krónikákban fellelhető alakjai Gombocz szerint:¹⁵⁾

Bascardiam, Benciam et Magoriam. (Képes krón.)

Baseardiam, Benciam et Magoriam. (Dubn. krón.)

Woscardiam, Dentiam et Mogoriam. (Pozs. krón.)

bascardia, dentiam, mogoriam. (Budai krón.)

Annyi tehát kétségtelen, hogy *Barsatia = Bascardia*, valamint az is, hogy *Bascardia = Baskiria*, mint földrajzi fogalom Kézainál jelenik meg, míg Anonymusnál teljességgel hiányzik. Ellenben Anonymus *Dentumoger*-ét Kézai két összetevőre bontja, és pedig *Dentu Dencia* és *inoger Mogoria* elemekre.

Barsatia tehát a *Bascardia = Baskiria* név elírt alakja. A baskir-magyarság földjét jelenti.¹⁶⁾ Azonos a Juiianus által Magna Ungariának nevezett uraljai magyar országgal. Vámbéri és Chwolson kísérletezése a Barsalia olvasásmóddal¹⁷⁾ már magában hordja az eredet titkát A Barsatia Barsalia kapcsolatra később részletesen visszatérünk.

Mogoria, helyesen *Mogeria*, mai magyarsággal *Mogyeria*, vagy *Magyeria*: *a kumamenti magyarok földje*. Az, a Kaukázus északi lejtő és a Don-Kubán-Kuma-Terek-folyók síkságán elterült magyarlakta föld, ahol a XIV. század elején – XXII. János pápa 1329 szept. 29-én kelt bullájának eredeti avignoni példánya szerint – Jeret amir (= emir) volt a magyarság fejedelme. *Okmányszerűleg mutattuk ki létezését Kr. u. 1030 körülől 1400 tájáig.*¹⁸⁾ Mogerriát illetően Vámbéri is kerülgeti az igazságot, de a ferences kútfők adatait teljesen tévesen értelmezi.¹⁹⁾

Dentia jelentése: doni föld, donmenti ország. Hogy miért került bele Donmente, és miért éppen ezen a néven Kézai leírásába, annak okát a következőkben látom: első-

sorban azért, mert Anonymus is a Dentumoger kifejezést használja. Kézai helyesen tudta azonban, hogy Moger Mogeria a Dontól távolabbi, külön ország, azonban – úgy látszik Anonymus nyomán – mégis megemlíti a Dent = Don folyóval kapcsolatos magyar földet. Vagy azért, mert a Don partvidékén is tanyáztak *Magyer-hoz* tartozó, vándorló halász-vadász-pásztor magyar törzsek és ezeket a hírszerzők külön magyar ország fiainak tartották, vagy – ha nem tudott ezekről – azért, mert a Dentia névben Levedia őshaza emlékét akarta fenntartani. Egyébként Vámbéri véleménye is az volt, hogy nem a Donec, hanem a Don mentén kellett Dentiának feküdnie.²⁰⁾

Most nyílik csak alkalmunk visszamutatni arra, hogy Anonymus is, amikor arról ír, hogy „Scythiának kelet felől való határánál pedig a Góg és Magóg nemzetek lagnak, akiket Nagy Sándor berekesztett” es „a scythiai föld ... igen terjedelmes, a népet pedig, amely lakja, Dentumogernek nevezik mai napiglan és az soha semmi uralkodó hatalma alá vetve nem volt ...” stb. *nem a dontövi magyar óhazáiéi, hanem a kumamenti magyarországról tesz említést.*

Tudjuk, hogy ezt a kumamenti Magyarországot az 1320. évi ferences zárdajegyzék *Cummageria*, Abu-1-fida 1321-ben pedig *Kum-madar* néven említi.²¹⁾ Ha tehát egy olasz és egy arab szerző egyidőben, egyformán *Kummagyar* néven említi Jeret amir országát, nehézség nélkül beláthatjuk, hogy – miként a „doni magyar” kifejezés *Dentumoger-nek* hangzott – a „kumamenti magyar” kifejezés ősi magyar szóalakja a *kummagyar* – *kummagyar* volt. Anonymus a Kuma nevet nem ismerte, de a Donról tudott. Tehát a kumamenti magyarságot nem a Kumáról, hanem a Donról nevezi meg.

Tehát a Dentumoger kifejezés használatának *egyik* alapoka feltétlenül az, hogy Anonymus a Kumáról nem hallott. A *másik* oka pedig valószínűleg az, hogy Anonymus informátora a Don felől közelítette meg Kummageriát s mivel már a Don közelében is találkozhatott kalandozó magyarokkal, értesítését a Donhoz kötötte.

Végeredményben tehát azt olvashatjuk ki ebből a két tételből, hogy Anonymus is, meg Kézai is valóban tulajdoní-

tott földrajzi értelmet Scythia leírásának, mert *ők Scythián a magyar őshazát értették*, jobban mondva ezzel a régi keletii földrajzi fogalommal jelölték a keleti magyarság lakóhelyét.

Anonymus*) idejében Baskiria és a baskir-magyarság még ismeretlen fogalmak. Ezek csak Julianus utazása (1235-38) után váltak nálunk ismeretessé. Ellenben Kum-magyeira és a kumamenti magyarság, *Konstantinos Porphyrogenetos* „*keleti turkjai*”²²⁾ követek küldésével érintkezést tartott fenn a „nyugati turkok”-nak nevezett²³⁾ pannóniai magyarsággal. Annak tehát megvolt a lehetősége és nemcsak valószínű, hanem Anonymus szavai nyomán bizonyos is, hogy *a dunamenti és a kumamenti magyarság tudott egymásról*.

Kézai „Mogoria”-ja csak megerősíti állításunkat. Az ő értesülése pontosabb, mint Anonymusé és nem késlekedik azt kiigazítani.

Utalva Gombocznak Scythia és a szkíta név fogalmi körének változásáról adott magyarázatára, nem szorul bővebb bizonyításra, hogy *Anonymus* és *Kézai* – most már egészen pontosan – *Scythián a pannóniai magyarság ősenek tartott, korukbeli keleti magyarság (=szkíták) országait, ül. az ezeket egységesen körülölelő földterületet értik*. S ez a megnevezés részükről egészen jogos, mert még a pannóniai magyarságot is nem egyszer nevezik az árpádkori írók szkítáknak.²⁴⁾

Jól értesültségük ellenére is használják a rendelkezésükre álló krónikákat, Regino-t, Justinus-t stb., mert sem bennük, sem a korukbeli írókban nem volt meg az az írói készség, amely a minták mellőzését lehetővé tette volna számukra.

Azonban éppen ez a jólértesültség, amely különösen Kézai soraiból csendül ki (Fehérrel együtt²⁵⁾ Kézai szövegét

*) *Anonymus személyét* illetően a több évtizedes vite lassan elült. A mai, immár véglegesnek tekinthető tudományos véleményt *Hóman Bálint* szövegezésében így adhatnók meg: Anonymus azonos azzal a *Petrus magister*-rel, aki 1183-ban Miklós esztergomi érsek kanonokja, 1202-1204-ig Imre kancellárja, 1204-1217-ig pedig győri püspök. Ez a Péter mester 1195-1202 között, amikor még: *mm* kancellár, sem püspök nem volt, joggal nevezhette magát (III.) Béla király nótáriusának, ha szolgálatát III. Béla és Imre híres kancellárjának, *Katapán*, későbbi egrí püspöknek kancellár korában kezdte meg, (L. 1*) a. id. m. 44. 1.)

tartjuk a vele rokon krónikák közül a legeredetibbnek), lehetővé teszi, hogy végül további következtetéseket is vonjunk Kézai szövegéből. Most lássuk először a krónikák szövegét és azok alapján rajzoljuk meg *helyesen* azt a *földrajzi képet*, amelyről a két nagy magyar krónikás idejében még tudott valamit a hagyomány, de amelyet – dolgozatunk elején felsorolt alapokok miatt – az írók teljesen össze-zavartak.

* * *

Anonymus alapjában véve igen keveset mond s azt is csak nagy általánosságban Scythia térbeli elhelyezkedéséről:²⁶⁾

„/.. fejezet. Scythiáról. Scythia tehát igen nagy föld, melyet Dentumogernek neveznek, melynek határa kelet felé az éjszaki résztől a Fekete tengerig terjed, mögötte pedig vagy a Thanais nevezetű folyó nagy ingoványokkal, Jwlott szerfölött bőven találkozik a nyuszi, úgy hogy nemcsak a nemes és nem nemes abból ruházzkodhatik, hanem a gulyás, kanász és juhász is azzal ékíti ruháját azon a földön. Mert ott aranynak és ezüstnek bővé van és azon föld folyóiban drága kövek és gyöngyök találtattak. Scythiának kelet felől való határánál pedig a Góg és Magóg nemzetek laktanak, kiket Nagy Sándor berekesztett. A scythiai föld pedig széltében és hosszában igen terjedelmes. A népet pedig, mely lakja, Dentumogernek nevezik mai napiglan és az soha semmi uralkodó hatalma alá vetve nem volt. A scythák ugyanis régiféle népek s hatalma vagy a Scythiának keleten, mint fönt mondtuk. Scythiának első királya volt Magóg, Jáfet fia s azon nemzetet Magóg királyról nevezték mógernek. Kinek is nemzetségéből származott azon nagyhíres és igen hatalmas Attila király, ki az tír születésének 451-ik esztendejében a scythiai földről kiszállva, hatalmas erővel Pannónia földjére jöve”... stb.

„A scythiai föld pedig a mennyivel távolabb esik a forró égaltól, annyival egészségesebb az emberi nem szaporodására, és jóllehet igen téres, még sem volt elég az ott megszorodott nemzetek táplálására, és befogadására. Azért is a hét fejedelmi személy, kiket hetumogernek nevezték,

a hely szűkét nem állhatván, erősen gondolkodék, hogy azt oda hagyja”

Az idézetek történetföldrajzi értelme ez: Scythia igen nagy föld, a magyarokkal is kapcsolatos, mert *Dentumoger-*,nek, azaz doni magyar²⁷⁾ (föld)-nek is nevezik. Északról a lakhatatlan, fagyos, tundrás északi vidékek (részek), délről a Fekete-tenger, keletről a Thanais határolják. Azonban *ahogy* jellemzi a Thanais folyót, legott ráismerünk: itt a Thanais név nemcsak a Dont jelenti. Részben az is, mert félreérthetetlenül a Don torkolatának vidékét borító ingoványokról is beszél, de a továbbiakban már az Ural-hegység nagy folyóira jellemző adatokkal találkozunk.

Ismeretes, hogy a középkorban a Donnak Kalács alatti szakaszát a Volga egyik elágazásának hitték, mivel Kalács és Sztálingrád között a két nagy folyó eléggé közel kerül egymáshoz. Ugyanígy a Kamat és annak mellékfolyóit, mint a Csuszováját és a Bjeláját, ill. az utóbbiba ömlő Ufat, a Volga folyam forrásfolyóinak hitték. Ezek a folyók valóban az ercekben és drágakövekben gazdag Uraiban erednek.

Ami Scythia keleti határát illeti, ahol a „Góg és Magóg nemzettek laknak, akiket Nagy Sándor „berekesztett”, az a meghatározás a Derbentől északra húzódó „Vas-kapudra” illik. Erről a falról számos középkori kútffő emlékezik meg s ami a legérdekesebb, szinte kivétel nélkül valamennyi Góg és Magóg népével kapcsolatban.

Említést tesz róla többek közt Rubruquis²⁸⁾ és pedig Isidorus Hispalensis²⁹⁾ nyomán. Legutóbb egy nálunk ismeretlen kútffőben találtam nyomát. A forrás a torinói egyetem könyvtárának *Lat. n. MLXVI. al. E. V. 8.* jelzetű hártyakóderében *Anonymi Minoritáé (?): Brevis descriptio Orbis-SL.* A XIII. sz. második, vagy a XIV. sz. első feléből kelteződő kézirat fol. 17r-18v lapjain foglal helyet a II. rész, Ázsia leírása. Itt olvassuk a következőket.³⁰⁾

„ ... Ibi est *Caspus* mons, inter quem et mare Alexander magnus conclusit *Gog et Magog*, gentes ferocissimáß, humanis carnibus, et crudis bestiis utentes ...” (seil, scythae).

Tehát *Anonymusunk szerint Scythia határai: az észak-Oroszországi tundravidék, az Urai-hegység, a Kaukázus és a Fekete-tenger*, – nyugati határát nem adja meg.

Kézai Simon krónikája³¹⁾ már sokkal bővebb, bár eléggé zavaros leírást ad Scythiáról. A szöveget mi nem eredetijében, hanem *másodszori* másolata nyomán ismerjük. Ugyanis Kézai krónikájának a XVIII. században még megvolt két hártakézirata, az egyik Kosa Jenő ferencrendi házfőnök, – a másik pedig a kismartoni Esterházy hercegi könyvtár birtokában. Nyilvánvaló, hogy Kézai nem készítette el két példányban krónikáját, hanem a szóbanforgó példányok is az eredetinek csak másolatai lehettek. Azonban ezek idők folyamán elkallódtak. Hogy szövegük fennmaradt, azt *Hevenesi* jézustársasági atyának köszönhetjük, ő két ízben is lemásolta a kismartoni kéziratot s ezek közül az egyik példányt a budapesti Egyetemi Könyvtár, a másikat a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár őrzi.

Tehát a *kétszeri másolás* eleve indokoltá teszi, hogy annak a terhére rójunk bizonyos hibákat, de mivel maga Kézai mester is a korabeli nyugati források felhasználásával dolgozott, már ő maga is jócskán követhetett el elolvasási, illetőleg elírási hibákat.

Míndamellett kutatásaim alapján abban a helyzetben vagyunk, hogy eléggé tisztázhatjuk azt a sok össze-vissza kuszált adatot, amelyet Kézai rövid néhány oldalon felhalmozott és többé-kevésbbő egységes képet adhatunk a XIII század magyar Scythiájáról.

A krónika szövege szerint³⁸⁾ *Hunor és Magor „... a meóitisi ingoványok közé vándoroltak, hogy ott telepedjenek meg,*

1. *Meóitisz vidéke Perzsia tartományával határos. Egy igen szűk gázló leszámításával minden oldalról tenger zárja körül. Folyóvizei egyáltalában nincsenek, de bővelkedik fűben, fában, szárnyasban, halban és vadban. A ki- és bejárás nehezen megy.”*

2. *Történt, hogy ... a föld többé sem be nem fogadhatta, sem nem táplálhatta őket. Rémeket küldtek tehát Scythiába és miután ezt a tartományt kikémlelték, ... odaköltöztek és ma is békében bírják ezt a földet, szomszédaik kedve ellenére is.”*

3. *Scythia tartománya ugyanis Európában fekszik és keletnek hózódik.*

4. Egyfelől az Északi tenger, másfelől a Rifei-hegyek határolják, a fonó égővtől messze esik. Kelet felől Ázsiával fiatáros.

5. Két nagy folyó is ered rajta. Az egyiknek Etui, a másnak Togora a neve.

6. Az ezen földön élő népségek szeretik a nyugalmas életet, haszontalanságokkal bíbelődnek, másokat semmibe sem vesznek, rabjai az érzékiségnek, szeretnek zsákmányra járni és általában inkább sötétbarna, mint fehér színűek.

7. Scythiával keletről a jorianusok földje határos.

8. továbbá Tarsia és Mangalia, ahol Európa végződik.

9. A forró égőv felől a corosmin nemzetség tanyázik, azon túl van Aethiopia, amelyet Kis-Indiának hívnak.

10. Azután pedig dél és a Don. folyása között áthatolhatatlan pusztaság terül el.

11. A Όση folyó pedig Scythiában ered, a magyarok pedig Etulnek nevezik, amint azután a Rifei hegyeken keresztül folyik, Donnak nevezik,

12. végre mikor leér a síkságra, az alánok földjén folyik át

13. és azután három ággal kerek tengerbe szakad

14. A Togora folyó pedig Scythiát elhagyva rengeteg erdőkön, mocsarakon és havasokon folyik keresztül, ahol a köd miatt a Nap sohasem süt ki, végre az északi tengernek tartva Hirkániába megy át.

15. Úgy mondják, hogy Scythia hosszában háromszázhatvan stadiumnyira terjed, széltében pedig százkilecvenre.

16. Természeti fekvése olyannyira védett, hogy csak egy nagyon keskeny helyen lehet bele jutva.

17. Nem is tudtak sem a római császárok, sem Nagy Sándor beléje hatolni, bár megkísérelték.

18. Scythia földje buja, cserjék, erdők, legelők díszlenek rajta, különféle vadakban pedig bámulatosan gazdag

19. Nyugaton a besenyők és a fehér kunok a szomszédai,

20. az Északi tenger felé azonban, amely vele határos, egészen a susdali tartományig, erdős pusztaság terül el, amilyen ember még nem hatolt keresztül, állítólag nagy kiterjedésűnek kell lennie. Egyfolytában kilenc hónapig sűrű köd ül rajta, a Napot nem is lehet látni, csak júliusban és augusz-

tusban, akkor is napjában csak oly kis időre, amennyi hat órától kilencig telik el.

21. *Az említett pusztaság hegyeiben kristály található*

22. *és griff madár fészkel s úgy tudjuk, hogy egy leger-fak nevű madár költ, amelynek magyarul Kerechet a neve.*

23. *A Scythia név egy országot jelent ugyan, kormányzás dolgában azonban három tartományra oszlik, úgymint Barsatiára, Denciára és Mogoriára,*

24. *Tartomány pedig száznyolc van benne, a száznyolc nemzetség szerint, amelyek hajdan, a Scythiába költözködés-kor, Hunortól és Mogortól származtak.”*

Az 1. tételben kétségtelenül a Krim félszigetről, az egykori Gazariáról van szó. A leírás tökéletesen fedi annak földrajzi viszonyait. Ugyancsak erre vonatkozik a 16. és 17. é. talán a 18. tétel is. Miként a 2. tételből kiderül, Kézai a Krim félszigetet kezdetben nem számította Scythiához. Nyilván, mert ez olyan terület, ahol egykor laktak, de onnét kívándoroltak, ő pedig – amint majd alább kiderül – *csak azokat a területeket vonja bele Scythia földrajzi fogalmába, ahol még az ő idejében is laktak magyarok.*

Lássuk ezután, hogyan határozzák meg krónikaíróink földrajzilag az ő magyar Scythiájukat.

A 3. tétel határozottan megmondja, hogy „*Scithica enim regio Europa situm habet, extenditur enim. versus orientem*” Abban tehát semmi kétség, hogy Kézai Scythiáját Európában fekvőnek tudta. Ez a tétel hivatott arra, hogy fejtegetéseink alapjául szolgáljon, mert egyetlen egyszerű kijelentésben közli azt, amit Kézai Scythiáról feltétlen bizonyossággal tudott: hogy európai ország. Más kérdés, mekkora területet számított Kézai Európához tartozónak.

A tétel második fele valamit sejtet Scythia alakjáról is. Annyit elárul ugyanis, hogy Scythia – Kézai tudomása szerint – nem négyzet-, vagy köralakú, hanem elnyúlt négyszög, vagy elliptikus formájú terület s annak hosszabbik tengelye nagyjából Ny-K irányú.

A 4. tétel is eléggé világos. Kézai Anonymussai egybevételesen azt állítja, hogy „*Ab uno vero latere ponto aqui-*

lonali, ab alio montibus Rifeis includitur, a zona torrida distans. De oriente quidem Asie iungitur”.

Egyoldalról tehát tenger határolja. Fehér már igen megközelíti az igazságot, amikor megállapítja,³⁴) hogy „nie und niemals wurde das Kasp. Meer *mare aquilonis* genannt”, de ugyanekkor filológus iskolázottsága a következő kijelentéere is készíti: „Aber ebenso kann es auch mit dem nördlichen Eismeere nicht identifiziert werden, da dasselbe Oceanus septentrionalis heisst.”

Nem szabad szem elől tévesztenünk azt a két alapigazságot, hogy Kézai (és Anonymus is) elsősorban az élő hagyományra támaszkodtak, másodsorban pedig azt, hogy a középkori térképek közelről sem feleltek meg annyira a valóságos földrajzi világnak, mint ahogy a népi hagyományokban fennmaradt adatok.

Tehát – hogy meg ne előzzük önmagunkat – most csak annyit szögezzünk le, hogy Kézainak „*mare aquilonis*” kifejezése ezt jelenti: *észak felőli tenger*. Nem lényeges, nem is fontos, sőt helytelen dolog volna, ha már most – fejtegetéseink elején mellékvágányokra térvén – azon töprengenének, hogy ez a kifejezés melyik közismert középkori földrajzi névvel azonosítható. Ezt az utat járták mindeztideig a kérdéssel eddig foglalkozó kutatók. A lényeges az, hogy mivel azonosíthatjuk majd mai földrajzi terminológiánk szerint!

Scythia határát a másik oldalon a Rifei hegyek szabják meg, tehát a mai Ural hegység. Ezen túl fekszik Ázsia, a Scythiával kelet felől határos földrész.

A 20. tételben további adatokat találunk a 4. tételben foglaltak megvilágosítására. Olvassuk ugyanis, hogy *az észak felőli tenger és a susdali tartomány között* (itt tehát Susdal északi határát kell értenünk!) nagy kiterjedésű, erdős pusztaság terül el... stb. Ez a leírás teljesen megfelel az északoroszországi és északszibíriai tajga- és tundraöv földrajzi viszonyainak.

Ha figyelembe vesszük a 23. tételről a korábbiakban elmondottakat, könnyen beláthatjuk, hogy a 3., 4., 20. és a 23. tétel között máris szoros földrajzi viszonyosságot fedezhetünk fel. Bebizonyítottuk ugyanis, hogy Kézai leírása szerint

Baskiria Scythiának egyik tartománya, tehát abba szervesen beletartozik. Hogy Baskirián melyik területet kell értenünk a XIII-XIV. században, azzal^{1**}), 8. és 9. a. id. munkáimban részletesen foglalkoztam. Baskiria a Rifei hegyek nyugati lejtőin fekszik, közel Susdal tartományhoz. Tehát *helyesen élt a hagyományban* az a tudat, hogy Baskirián, mint Scythiának legészakibb tartományán túl, a jeges-ködös tundraöv kezdődik s az egészen az észak felé eső tengerig tart. A Rifei hegyek és Ázsia említésének földrajzi vonatkozásai is tökéletesen helytállóak.

Nem is kell szigorúnak, csak tárgyilagosnak lennünk és észrevevesszük azt, hogy a 4. és 20. tétel szorosan Baskiriával van összefüggésben, tehát Kézainak az az állítása is helytálló, hogy Scythiának ez a része (amint majd meglátjuk, ugyanezt az egész Scythiáról is elmondhatjuk) messze esik a „torrida zona”-tól.^{34a)}

Az eddig tárgyalt tételek szoros logikai kapcsolatát és pontosan körülírható földrajzi értelmét sikerült tisztáznunk. Van azonban olyan oldala is a dolognak, amely egyesekben azt a gondolatot ébreszthetné, hogy ezt a logikai kapcsolatot és a tételeknek eddig levezetett földrajzi értelmét e tanulmány írójának csak ügyes mesterkedéssel sikerült kimutatnia. Az ilyesféle feltevésre az eddigi kutatóknak az *3JL* eredménye nyújthatna alapot, hogy krónikáink számos nyugati és hazai forrás (köztük a feltételezett Szent László-kori *Gesta Ungarorum*) felhasználásával készültek.³⁵⁾ Tehát az adatok néha szóról-szóra, máskor meg értelem szerint vándoroltak egyikből a másikba, miként azt különösen Gombocz és Fehér megcáfolhatatlanul kimutatták.

Ezért sorozták krónikásainkat is a „Compilatores” dísztelen osztályába, de nem teljes joggal. Mert igaz az, hogy innen is, onnan is merítették, de csak azért, mert szükségük volt a gyakorlati mintára, hogy hiányzó írói készségüket imígyen pótolják. Nem lehet kétséges, ha a nemzeti hagyomány a magyar Scythiát, tehát a XI-XIII. századbeli keleti magyarság lakóhelyét pl. a Balkán félszigeten, vagy Egyiptomban tudta volna, semmiesetre sem kerültek volna bele a tundraövről, a kilenchnapos ködről, a Rifei hegyekről stb. szóló részek a leírásba és a „torrida zona” is közelebb esnék Scythiához.

Gombocz érvelése tehát helyes annyiban, hogy Anonymus és Kézai a meglévő krónikákból merítettek, de ki kell egészítenünk az ő (és elődei) megállapítását azzal: *krónikásaink tudatosan használták fel a mintául vett források anyagát még akkor is, ha szószerint vettek át egyes részeket azokból, mert csakis azt használták fel, ami a nemzeti hagyományokkal összhangban állott.*

* * *

Az 5., 11., 12., 13. és 14. tételben Kézai Scythia két nagy folyó járói emlékezik meg. Az egyiknek neve szerinte *Etul*, a másiké *Togora*. Foglalkozunk előbb az *Etul* folyóval.

Gombocz az *Etul*³⁶⁾ névről azt tartja,³⁷⁾ hogy a honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszó és a nemzeti hagyomány őrizte meg ősi alakjában Kézai koráig. Nem kételkedik Fehérnek azt a véleményét³⁸⁾ elfogadni, hogy csak a középkori írók tévedése azonosította az *Etult* a mai *Donnal*,³⁹⁾ ám valójában az a *Volgait* jelenti. Erre számos bizonyítékunk van.⁴⁰⁻⁴²⁾ Ali. tétel ennek a megállapításnak látszólag ellentmond és vannak, akik lekötötték magukat az *Etil* = *Don* azonosság mellett.⁴³⁾

A 11. tétel azonban eléggé zavaros és szerintünk – ha semmi más ellenérvünk sem volna, akkor sem nyújtana elegendő alapot a *Don* = *Etul* azonosság kinyilvánítására. Mert ha közelebbről megnézzük, ez a tétel három állítást tartalmaz, éspedig:

1. a *Don* Scythiában ered,
2. a magyarok a *Dont* *Et*-ulnak nevezik,
3. és csak a Rifei hegyében inneni szakasza viseli a *Don* nevet.

Lássuk mindjárt a további adatokat is, amelyek az *Etul*ra vonatkoznak:

4. síkságon folyik keresztül (12. tétel),
5. az alánok földjét is keresztülszeli (12. tétel),
6. három ággal...
7. kerek tengerbe szakad (13. tétel).

Ebből a hét feltételből kell kihámozni a földrajzi valóságot. Ha Kézai szerint a *Dont* *Etul*nak is nevezik (2), akkor (1 helyett) azt is mondhatjuk, hogy az *Etul* Scythiában ered. Hogy hol ered, azt is láthatjuk (3-ból): a Rifei he-

gyökben, tehát az Uraiban. A 2 és 3 összevetéséből a következő helyzetképet nyerjük: A magyarok a Dont a Rifei hegyekben lévő forrásvidékén Etulnak, de amikor a folyó már elhagyta a hegységet, Donnak nevezik.

Melyik magyarok nevezhették a folyót Etulnak a Rifei hegyek vidékén? Baskiria magyarjai. Pauler – miként tudjuk, meggyőzően kimutatta,⁴⁴) hogy a Baskírok a Bjeláját még a múlt század derekán is Ak-idelnek nevezték. Tehát levonhatjuk azt a fontos következtetésünket, hogy az Ak-idéi = Bjelája azonossága miatt Kézai a hagyomány alapján a Bjelájában az Etul forrásfolyóját látta s így az Etul forrásvidékét a Rifei hegységbe helyezte.

Nem kell azonban (Kézai korához viszonyítva) feltétlenül évszázados hagyományokra gondolnunk, mert ez a hagyomány esetleg Julianus utazásának eredményeiben és a tatárjárás során hozzánk is elvetődött baskir-magyar harcok közléseiben gyökerezhetik.

Ha azonban a forrásfolyó az Ak-Idel, akkor az Etul főfolyó csakis a Volga lehet. Ehhez kétség nem fér. Annái inkább nem, mert a Bjelája jelentős mellékfolyójának, az Ufának nevében, valamint a Kámának nevében is szerepelt az EtiWldil név. De az 1-ből és 3-ból az tűnik ki, hogy Kézai határozottsággal beszél a Donról is. Azonosítása teljesen megfelel a korabeli általános földrajzi hiedelemnek, amely a Don folyót a Volga egyik elágazásának tartotta. Eerre pedig az adott okot, miként azt már Fehér kimutatta,⁴⁵ hogy a Don Sztálingrád környékén a Volgát 75 km-re megközelíti s ott olyan éles könyökben törik meg, hogy a Don alsó folyását ismerő középkori kereskedők és utazók valóban könnyen tarthatták a folyót a Volga egyik elágazásának.

A magyar nemzeti hagyomány a Don nevét, ill. magát a folyót a levediai tartózkodás idejéből jól ismerhette, de tüzetesen nem ismert belőle nagyobb darabot, mint a torkolat és Csirszkája közötti szakaszt. A Don folyónak ez a része nem tartozik a Rifei hegyvidékhez, ezért mondja Kézai a 11. tételben azt, hogy az Etul folyót a Rifei hegyeken innen Donnak nevezik.

Fentebb részletezett 6. és 7. feltételünk szerint Kézai Etulja három ággal kerek tengerbe torkollik. Fehér Géza helyesen állapítja meg, hogy a „*mare rotundum*” név Kézainál

a Kaszpi tavat jelenti,⁴⁶⁾ de ehhez a megállapításhoz hozzá kell tennünk, hogy itt a »*rotundum*» szó nem földrajzi név, hanem *jelző*. Kézaival a hagyomány közölte, hogy az Etul *kerek*, azaz *zárt tengerbe* szakad, de a hagyományok „kerek tengerét” sem az írott források, sem a korabeli mappák alapján nem tudta Simon mester sem a Pontus Euxinus-szal, sem a Mare Oaspium-mal, vagy -Hircanium-mal azonosítani, ezért kénytelenségből meghagyta a „mare rotundum” kifejezést.*)

Hogy nem volt tisztában a hagyomány adatainak földrajzi értelmével, az éppen a 6. pontból tűnik ki, amennyiben Kézai szerint az Etulnak mindhárom ága abba a bizonyos zárt (kerek) tengerbe szakad. A Don Csirszkája-Azov közötti – és a Volga Sztálingrád-Asztrahany közötti szakaszán egyaránt síkvidéki, alsószakaszjellegű folyó. A „három ág” említése erősen kísért, hogy torkolati deltára gondoljunk, azonban – a fentebbieket szem előtt tartva – be kell látnunk, mivel Kézai forrásai a Volgát Bolgari-Sztálingrád között ismerik, lehetetlen, hogy alsó- és torkolati szakaszát ne ismerték volna. Ám ismerik a Dont is, tehát arról is szó van itt. S mivel a kettőt azonosnak képzelik, két ág már ezekből adódik. A harmadik ág pedig a Volgának hatalmas mellékága, az Ak-Tuba.

Hogy Kézai a nemzeti hagyományra erősen támaszkodott, azt éppen az Etul három ágának említése is bizonyítja. Ahogy nem volt tisztában Kézai azzal, hogy melyik tenger az a hagyományoktól megőrzött „mare rotundum”, épúgy azt sem sejtette, hogy a „három ág” egyike nem abba a kerek-, hanem egy másik tengerbe ömlik.

*) Doraanovszky¹⁴⁾ a. id. munkájában úgy véli, hogy Kézai a „*mare rotundum*” kifejezést Jordanetstől vette át. Ezzel szemben Fehér⁵⁾ a. id. m. (50-51. old. 27. jegy.) kimutatja, hogy a Jordanesnél említett „rotunda forma” nem a Kaszpi tóra, hanem Seythia alakjára vonatkozik, ő tehát Domanovszky alapvető észrevételét odamódosítja, hogy Kézai szövegének „mare rotundum” kifejezése a Jordanes-féle szöveg megnevezéséből származik. Azonban már Fehér is hajlott nézetünk felé. Erre vall ©z a kijelentése: „Bei dem Chronisten macht auch der Umstand den Irrtum erklärlich, dass er anscheinend schon weiss, dass das Kasp. Meer, welches er in der angeführten Form nur einmal erwähnt, rund und abgeschlossen ist.” Mangaliával kapcsolatos, ide vonatkozó bizonyítása azonban nem állja ki a földrajzi kritikát. Ezzel a maga helyén foglalkozunk.

Annyit látunk, hogy a hagyomány Kézai idejében tudta már azt, hogy a Kaszpi tó különálló egység. Ezt azért kell hangsúlyoznunk, mert a középkorban általában úgy vélték, hogy a Kaszpi tó egy szűk csatornán keresztül (amely megfelel a Volga hatalmas torkolati szakaszának), összefügg az Északi tengerrel.⁴⁷⁾ Igaz ugyan, hogy *Rubruquis* és *Longjumeau utazása*^{**)} tisztázta a Kaszpi különálló voltát, de nem valószínű, sőt semmi nyomát sem találjuk annak, hogy megállapításuk a köztudatba hamarosan átment volna. Ez csak a XIII-XIV. században következett be, amikor a ferencendi hittérítők nagy számmal dolgoztak a Kaszpi tó vidékén.

Hogy Kézai az Etul néven a Donra is gondol, az a 12. tételből élesen kitűnik. Olvassuk ugyanis, hogy amikor az Etul „leér a síkságra, az alánok földjén folyik át *. Másutt^{48*)} bőven foglalkoztam azzal a ténnyel, hogy még a XIII. században is a Dontól délre eső síkságon alánok laktak. Az a nagy alán város, ahol Julianus és társasága 1235-1236. telét töltötte, a mai Tyihorjeck közvetlen környékén volt.

Végeredményben tehát leszögezhetjük azt, hogy *Kézai az Etulról írván* – helyes földrajzi ismeretek híján – négy, illetőleg *öt folyót* (Bjelája, Káma, Volga és Ak-Tuba, Don) *Etul néven e g y e t l e n földrajzi fogalomra vont össze*, de a hagyományoktól örökölt adatok – és ezek alapján készült leírása olyan részletesek, hogy lehetővé teszik nekünk a helyes földrajzi kép meghatározását.

A másik nagy, scythiai eredetű folyónak a neve Kézai szerint: *Togora*, (Képes krón.: *Thogata*, Dubn.: *Tagatha*, Budai: *Togata*, Pozsonyi: *Togata*.)

Gombocz id. munkájában⁴⁹⁾ bőven foglalkozik a *Togora* és *Thogata* kérdésével. Felsorolja az eddigi kutatók véleményét (ezt én éppen ezért teljesen mellőzöm), majd arra a véleményre jut, hogy ugyan ő nem ismeri a *Togora* nevet a középkori irodalomból, tehát ezen az alapon tartathatná a nevet a hagyománytól megörököltnek is, de mégis inkább azt hiszi, hogy majd valakinek sikerül megtalálnia a forrást, ahonnan Kézai a *Togora* nevet és leírást merítette.

Fehér Géza vállalkozott arra a fáradtságos feladatra, hogy a Togora név írott forrásait kinyomozza. És íme: a nevet Ptolemájostól a Ravennai Geográfusig kilenc (ill. tíz) változatban sikerült levezetnie.⁵⁰) Ám amíg filológiai és nyelvészeti szempontból ilyen tökéletességgel oldotta meg a kérdést, be kellett vallania egyúttal, hogy földrajzi szempontból zsákutcába jutott. De mivel nem is volt célja, hogy a dolgok földrajzi értelmét keresse, beérte az egyoldalú eredménnyel és kijelenti, hogy Kézai és a vele rokon szövegű krónikák a Togora (var. Thogata, stb.) nevet a korábbi irodalomból vették át... „Und somit ist auch das Togora-Thogata ein Vermächtnis gelehrter Überlieferungen.”

Nehéz dolgom van, amikor Fehér 10 oldalas levezetésével szemben kell bizonyítanom, hogy végkövetkeztetése nem helyes, jöllehet a filológiai és nyelvészeti tények minden vonalon látszólag az ő igazát támogatják.

Abból – a már hangoztatott megállapításból – kell kiindulnunk, hogy *földrajzi tények vizsgálatakor csakis földrajzi szempontok lehetnek mérvadók*. Kézai a Togoráról, mint a Scythiában eredő másik folyóról (5. tétel) bővebben a 14. tételben emlékezik meg így: „A Togora folyó pedig Scythiát elhagyva, rengeteg erdőkön, mocsarakon és havasokon folyik keresztül, ahol a köd miatt a Nap sohasem süt ki, végre az észak (felőli) tengernek tartva Hirkániába (Yrcania) megy át.”

Ha a tételt az előzőkhöz hasonlóan elemeire boncoljuk, a következő földrajzi meghatározókat nyerjük:

1. A folyó Scythiában ered, ill. egy darabig ott is folyik (5. tétel),
2. Majd átmegy Yrcaniába,
3. és az észak felőli tengernek tart,
4. de mielőtt elérné azt, rengeteg erdőkön, mocsarakon stb. folyik keresztül (14. tétel).
5. A Togora név csak utolsó sorban jön számításba.

Folyónk tehát Scythiában ered. Nagy és jelentős folyója lehet Scythiának, és pedig a *magyar Scythiának*, mert a hagyomány az Etul mellett csakis ennek a folyónak létezéséről és földrajzi viszonyairól őrzött meg egyet-mást. Megőrizte elsősorban azt, hogy az Északi tengerbe ömlik (3). Erről az

észak felőli tengerről az előzőkben már kimutattuk, hogy az Északi Jeges tengerrel kell azonosnak lennie.

De tudja a hagyomány azt is, hogy erdős, mocsaras, ködlepte vidéket szel át (4). A leírásnak ez a részlete teljesen hasonló ahhoz, amelyet a 20. tételben olvashatunk. Semmi kétség: az északoroszországi, vagy az észak-szibíriai tundravidékről és a tajgák birodalmáról beszél.

Az eddigiekben levezettük azt, hogy Kézai leírásában Scythia átfogó keretén belül három szűkebb területegység szerepel, és pedig Baskiria, Kummagaria és a Krim félsziget. Tehát kiindulópontul el kell fogadnunk azt a feltevést, hogy a Kézai Scythia-leírásában megőrzött adatok baskiriai, kumavidéki, ill. krími magyar hagyományokra vezethetők vissza, vagy pedig még a volga-urálvidéki őshaza korát évszázadokkal, ha nem évezredekkel megelőző keletibb őshazával lehetnek kapcsolatban.

Ám ha ennyit tudunk, akkor már azt is megmondhatjuk, hogy a Togorára vonatkozó hagyomány (Kézaival egykorú viszonylatban) csakis a legészakibb scythiai tartománnyal, Baskiriával lehet összefüggésben. Nem valószínű ugyanis, hogy a don-, vagy a kumavidéki magyarok az észak-szibíriai viszonyokat ismerték volna*

Lényeges és fontos az 1. pont is, mert ennek értelmében a, folyó Scythiában ered és míg át nem megy egy másik tartományba (Yrcaniába), ott is folyik. Scythiáról az eddigiekben azt állapítottuk meg, hogy keleti határa a Rifei hegység, tehát a folyó legfeljebb az Uraiban eredhet, attól keletre semmiesetre sem. Az már ellentmondás volna!

Van még egy fontos és igen jellemzőnek, sőt az eddigi irodalomban perdöntőnek tartott adatunk, és pedig az, hogy a folyó Scythiából Yrcaniába megy át (2) ! Kuun G. szerint⁵¹⁾ itt volna a dolog nyitja, mert Hirkánia a Kaszpi tóval szomszédos, a középkori felfogás pedig a Kaszpi tavat az Északi tenger öblének tartotta, Gombocz szerint⁵²⁾ „ez az egyetlen értékes megjegyzés az egész sivár Thogata-irodalomban.”

Óvatosnak kell lennünk, mert – amint láthattuk – Kézai éles különbséget tesz az Északi Jeges tenger és a Kaszpi tó között. Az egyiket „*mare aquaroom*”, a másikat „*mare rotundum*” néven említi anélkül, hogy valójában tudná, milyen tengerekről beszél. Ez azonban csak érté-

MAGYAR SCYTHIA

Kézai Simon
mester krónikája nyomán

tervezte és rajzolta
Dr. Bendefy László

Mercator vetület
Méretarány az Egyenlítőn 1:40 millió

Kézai Scythia-leírásának tételezeteit
a térkép azokon a helyeken tünteti fel,
ahova azok vonatkoznak.

kesébbé teszi szememben a szöveget, mert az látszik belőle, hogy *Kézai ragaszkodott a hagyomány adataihoz* és ha nem is értette azt, ha nem is volt tisztában annak földrajzi jelentőségével, nem zavarta önkényesen össze a hagyomány adatait.

Ő tehát világosan megmondja, hogy *ez a másik folyó az Északi tengerbe és nem a kerek tengerbe, azaz nem a Kaszpi tóba ömlik*. Állítását a 4. pontban foglaltak mindenben csak megerősítik. De ebben az esetben viszont Yrcaniáról nem lehet szó! Ha ezt az egyetlen szót, ill. a 2. pontot a 14. tételből elhagynók, azonnal világos, egyértelmű lenne az egész kérdés. Az is igaz azonban, hogy nem szabad önkényesen kihagynunk részeket az egyértelműség kedvéért. Vizsgáljuk hát meg, honnét kerülhetett ez a név a krónikákba, ill. ha a hagyományból vette Kézai, a hagyományba.

Az eddigiekből úgy látszik, hogy a kérdéses folyó a Rifei hegységben, a Baskírföld közelében ered, az Északi Jégestengerbe ömlik és – természetesen – keresztülfolyik a tajgák és tundrák övén. Egyetlen nyitott kérdés marad csak, hogy az Ural nyugati, vagy keleti lejtőin ered-e a folyó. Ha a nyugatin, akkor csakis a Pecsora lehet az. ha a keletin. akkor pedig a Tobol és az Irtis jöhetnek szóba.

Ha a kérdéses folyónk a Pecsorával lenne azonos, mi-ként azt Pauler gondolta,⁵³⁾ Kúria táján⁵⁴⁾ volna az a pont. ahol a legközelebb jut Baskiriához. A távolság a baskirlakta föld északi határa és Kúria között a legjobb esetben is 400 km-re tehető. Ebből annyi legalább is kitetszik, hogy a Pecsora távolabb esett a baskir-magyarságtól, semhogy hagyományaikba – valószínűség szerint – beleszőhettek volna.

Ha a keleti oldalt tekintjük, az Irtisről tulajdonképpen csak a Tobolszk-Szamarovo közti szakaszon lehet szó, mert azon túl már csak az Obról beszélhetünk, míg azon alul az egyetlen Tobol és baloldali mellékfolyói jöhetnek számításba. Érdekes, hogy hány egészséges földrajzi érzékű történetírónk vette már gyanúba a Tobolt anélkül, hogy a Hircania nevet meg tudta volna oldani.

Gondolt már rá *Jászay*⁵⁵⁾ ő a magyar Takt a patak nevét próbálta egyeztetni a Togora Thogata névvel. Azután *Hunfalvy*,⁵⁶⁾ bár ő inkább az Irtisre vonatkoztatta

azonosítását azon az alapon, hogy az Irtis déli osztyák neve *Tayat*. Szabó Károly⁵⁷) a Kézai-fordításhoz fűzött magyarázatokban az Yrcania névvel kapcsolatban azt a gondolatot veti fel, hogy az az Irtis név eltorzított alakja. Kuun G. gr.⁵⁸) egészen egyedül áll merész gondolatával: szerinte a magyarok a Dont nevezték Etulnak, a Togora név viszont a Volgát jelenti. S mivel a Kaszpi tó a középkori felfogás szerint összefügg az Északi tengerrel, Kuun G. szerint nincs ellenmondás a Hircania névvel kapcsolatban sem.

Vámbéry a Hircania nevet teszi meg következtetése alapján,⁵⁹) s így jut arra az eredményre, hogy a Togora „csak az Uralt (Jajik) jelölheti”. Maquart⁶⁰) eleinte Vámbéry nézetéhez csatlakozott, de a Függelékben Hunfalvyhoz pártolt.

Hunfalvy tévedését már Gomboczknak sikerült meggyőző érvekkel kimutatnia, azonban ő továbbment: „a romok eltakarítása” jelisével kiselejtezte a helytálló véleményeket is.

Ugyanis ne feledjük azt, hogy a baskiroktól lakott föld északkeleten áthúzódott a Túra-Mijas folyók szögébe*) és az Ural keleti lejtőjének Trojick fölötti szakaszára, tehát arra a vidékre, ahol a Tobol baloldali forrásfolyói erednek. Abból, hogy mai földrajzi terminológiánk a Tobolnak - mondjuk - Kurgannál lefolyó vízmennyiségét három (Tobol, Irtis, Ob) néven vezeti el az Ob öböl, nem következik, de még csak nem is valószínű, hogy a Tobol forrásvidékén élő, középkori vadász-pásztornépek a folyónak több nevet adtak volna, mert ezek csak annyit tudtak a folyóról, hogy az az erdőrengetegen túl, valahol a ködös északi távolban eléri a tengert.

Feltéve tehát, hogy a baskiroktól származtatjuk a Togorát illető hagyományt, *földrajzi szempontból minden érv a Tobol-Irtis-Ob vonalzásra utal*. Kérdés egyelőre, megmagyarázható-e ebben az esetben a Hircania, ill. Yrcania név eredete és tulajdonképpeni értelme.

A krónikákban található „Yrcania”, ill. „Irchania” alakok helyesírás szempontjából olyan hibátlanoknak mondhatók, hogy etimológiai alapon soha más eredményre nem

*) Ezen vidéken tartózkodott a baskírok között 1314-20 között a ferencrendi Magyar Johanca testvér is.⁶¹⁾

fogunk jutni, mint az eddigiekben, azaz Hircaniára. Azonban Hirkánia a Kaszpi tó délkeleti pontján feküdt. A termékeny vidék fővárosa Zadrakarta volt (kb. a mai Asztrabad helyén). Az eddigiekben olyan előszeretettel alkalmazott filológiai-nyelvészeti módszerek alkalmazása esetén tehát ismét zsákutcába jutnánk. Mert ha az Yrcania név a helyes, akkor az egész Scythia-leírás megbízhatatlan és értelmetlen fantázia-szülemény, ha azonban az ezúttal egyedül jogosult és tanulmányunkban eddig is követett földrajzi megalapozottságú gondolatmenetet követjük, arra az egyetlen lehetőségre kell jutnunk, hogy magának az *Yrcaina* névalaknak *itteni alkalmazása helytelen*.

Nem lehet kétséges, hogy Kézai meg akart említeni egy tartományt, amelyet a folyó keresztül szel és annak neve helyett alkalmazta az *Yrcania* nevet. Ő hallotta egy tartomány nevét, kapta azt a hagyományból, de nem biztos benne. Épúgy nem biztos, mint a folyó nevében sem, amelyet hozzá szintén a hagyomány közvetít. Mint elismert forráshoz, Kézai a korábbi kútfőkhöz fordul felvilágosításért.

Miként Fehér gondos utánjárása kiderítette,⁶²⁾ Simon mester forrása ebben az esetben Orosiusnak a középkorban közkézen forgó munkája volt. Már ebben megtaláljuk Hirkániát a következő vonatkozásban: „*Hyrcanorum et Scytharum gentes sunt XLII. propter terrarum infecundam diffusionem late oberrantes.*”^{TM)}

Csodálkozom, hogy senkinek sem tűnt fel ez a kiáltó földrajzi ellentmondás: ez a leírás „Hircaniát” *terméketlen* területnek írja le, noha a valóságban Hirkánia nagyon is termékeny tartomány!

Nyilvánvalóan már Orosius is tévedett és Orosius tévedését adta jóhiszeműen tovább Kézai is.

Földrajzi alapú gondolatmenetünk a következő kibontakozásba vezet bennünket: Kézai a Togora folyót úgy írja le, hogy leírásából szigorúan földrajzi adatokat, meghatározókat véve figyelembe, a Tobol-Irtis-Ob *egyenes vonalzású* folyókra (ill. azok egyenes szakaszaira) kell jutnunk. A Kézaitól közölt földrajzi adatok *gazdagabbak*, mint a Fehértől idézett, régibb keletű kútfők, tehát Kézai nyilván a hagyományokra is támaszkodott. Kézai hallott egy tartományról, amelyet a Togora átszel. Ha ennek a tartomány-

nak a nevét a hagyományból is hallotta (amint az bizonyos is az adatok gazdagabb volta alapján!), akkor annak a tartománynak olyan helyen kellett feküdnie, hogy lakosai a hagyományt közvetítő baskirokkal érintkezést tarthassanak fenn. Ha pedig ez igaz, akkor – a 14. tételből ismert adatokat figyelembe véve – csakis egyetlen egy jöhet szóba, a Baskiriával határos *Sibir, vagy Sybur tartomány*.⁶⁴⁾

Ez a *Sibir* nem azonos a mai Szibíriával, hanem a Tobol- és Irtis folyó összetalálkozásánál terült el. Fővárosának (szintén *Sibir*) romjai a mai Toboljszk környékén mai napig is láthatók. Németh Gyula – mint *különösen fontos* dologra – hívja fel figyelmünket,⁶⁵⁾ hogy Patkanov szerint „a toboljszki kerület déli részén lakó tatárok *sybyr, syvyr* névvel jelzik az ország őslakóit és nekik tulajdonítanak csaknem minden fennmaradt régiséget...” „A mongol korszakban a mohamedán forrásokban, pl. Rasideddinnél, *Sibir (Ibir-Sibir)* a neve egy területnek Nyugatszibíriában, az Irtis vidékén.”⁶⁶⁾

Mindaz, amit Kézai Hirkaniáról ír, a legpontosabban illik rá *Ibir-Sibir tartományra*, tehát a legnagyobb biztonsággal mondhatjuk ki ezek után, hogy az Yrcania név Kézainál a tanulmányunk elején negyediknek említett hibacsoportba tartozik. Kézai a hagyományból az Ibir „> Ibiria névnek csak az i-jét és r-jét vette át, ez csengett a fülébe, amikor hozzá hasonló földrajzi fogalomnevet keresett. És amikor Orosiusnál megtalálta az idézett helyet, sőt annak tartalma még a hagyományok őrizte földrajzi tényeknek is megfelelt, nyugodtan átültette leírásába az Yrcania nevet. (Teljesen hasonló eseteket látunk még majd a következőkben.)

*

Egyáltalán nem lehetetlen azonban, hogy a Togora és Yrcania téves szerepeltetése sokkal ősbibb eredetű hagyományra vezethető vissza.

Elsősorban azt kell említenem, hogy Németh Gyula megállapítása szerint⁶⁷⁾ a mai Szibíria, ill. a középkori Ibir-Sibir, Sybir, Sybur stb. változatokban előforduló név a Szabir evő szavir népnévre vezethető vissza.

„A szabirok – írja – valaha Nyugatszibiriában, Toboljszk környékén laktak. Ide ... 461 és 465 között költöztek”⁶⁸⁾

Patkanov kutatásai szerint az egykori szabirföld határait az Obi öböl, az Ural hegység, a Túra folyó és az isimi kerület határa jelölik, esetleg délnek még kissé tovább is húzódik.⁶⁹⁾

Fehér Géza⁷⁰⁾ a. id. művének főeredményei közé tartozik a *szavir-magyar azonosság* megállapítása, ennek a régi elméletnek *minden eddiginél meggyőzőbb kifejtése*.^{TM³})

Zichy István gr.⁷¹⁾ a. id. művében merőben más utakon ugyancsak arra az eredményre jut, hogy az általa *magyar-ugoroknak* nevezett *előmagyarok* (Hóman)⁷²⁾ őshazáját az Ural hegység két oldalán, *Jugria* délnyugati részén kell keresnünk.

Elégedjünk meg ehelyütt a legfrissebb kutatásoknak itt felsorolt, Összefoglaló eredményeivel. Minden jel egyértelműen arra vall, hogy a Patkanovtól körülírt terület, azaz *Sibir a szavir-magyarság*, vagy Zichy szerint *a magyarországi őshazája volt*. Ha Németh Gy. adatát vesszük alapul, Kézai korában 800 éves hagyományra tekinthetünk vissza a Togora-kérdést illetően, de ez a hagyomány – hangsúlyozom – a baskir-magyarokon keresztül újabb és újabb megerősítő adatokkal közben megifjodhatott. A nevek azonban elenyészhettek, bizonytalanná válhattak, amin Kézai a már ismert módon segített.

A 14. tételben foglaltak csak akkor nyernek betűszrinti értelmet, ha feltesszük, hogy nem baskiroktól származó, hanem őshagyományról van szó. Ugyanis a tétel azt mondja: „A Togora pedig -. rengeteg erdőkön, mocsarakon és havasokon folyik keresztül, ahol a köd miatt a Nap sohasem süt ki, végre az Északi tengernek tartva Hirkániába (= Szibirbe) megy át.”

Ha nem kötjük magunkat a baskír eredetű hagyományhoz, akkor nem kell a Togora eredetét sem az Uraihoz kötnünk, ellenben a Patkanov-féle határok ismeretével a térképről világosan leolvashatjuk, hogy a Togorának az Ob folyót kell jelentenie, mert akár az Obnak Szamarovótól keletre eső szakasza, akár az Irtisnek Tobolszktól keletre eső szakasza erdős, ködös mocsárvidéken halad át s ezt a vidéket

az év nagy részében hó borítja. Bizonyosságul említhetnénk arab kútfőket, de idézhetjük Magyar Johancát is.⁷³ Szerinte: („Szibirnek) olyan szigorú tele van, hogy az odavaló kutyákon kívül csak kevés állat tud járni a tömérdek hóban^a.

Az Ob folyó Szamarovónál valóban az egykori Szibir területére lép és azon keresztül közelíti meg az Északi Jeges-tengert.

Nagyon fontos és jellemző bizonyítékot szolgáltatnak a fentiekre vonatkozóan a Kézaival rokon krónikák, ahol is a következő bővebb szövegváltozatot olvashatjuk: „Togota autem fluvius discurrit de Scythia exeundo per désertas síivas circa mare Aquilonis, quod ei vlcinatur usque regnum Susdalió, est desertum Sylvae...”, stb. Ezúttal a „desertiim Sylvae” kifejezés (negyedik csoportbeli hiba!) kétségtelenül szintén a „desertum Syveriae Sibiriae” helyett szerepel.

Hátra volna annak bizonyítása, hogy a Togora szó csakugyan az Ob folyót jelenti a szó alakja alapján.

Fehér megcáfolhatatlanul bebizonyította,⁷⁴) hogy Kézai a Togora nevet a korabeli ismert kútfőkből merítette. Levezetéséből csak a végeredményt idézzük. A név alakjai:

Ptolemájosz	: ³ Όττορογορῆα	Hieronym. Kod.	: Octorogorra
Orosius	: Ottorogorra	Psalt, Londin.	: Octogora
Beatus	: Togorre	Kézai	: Togora
Henricus	: Octorogora	Ravenn. Geogr.	: Torgeris
Ammian. Marcell	: Oporocorra, Ortogorda		

Azonban mindezzel Fehér nem azt bizonyította be, amit ő végeredményként hozott ki, t. i. hogy Kézai Togorája érteimetlen földrajzi „fogalom” és tudós eredetű hagyomány, hanem csak azt, hogy egyrészt ennek a kilenc kútfőnek mindegyike egy ősforrásnál találkozik: anná a legelső értesülésnél, amelyet – semmi kétség – Ptolemájosz képvisel (Kr. u. 140 körül); másrészt azt, hogy ő ezt a tényt nem tudta felismerni.

A Togora név legmegközelítőbben helyes alakjául a Ptolemájosz-féle Όττοοοκορρα alakot kell tekintenünk Fehér levezetése szerint a fenti neveket a középkori mappák alapján legelőbb a Hoangho-val azonosíthatjuk,⁷⁵) de szerinte lényegileg mellékes, hogy a név melyik folyóra vonatkozik, mert a Togora nevet mindenképpen tudós eredetűnek

tartja. A dolog nem egészen így áll. Fehér Géza mondani-valóját így fogalmaznám: a középkori mappákon fellelhető Ottorogorra ~ Torgeris folyóról határozottsággal csak annyit állapíthatunk meg, hogy az két tekintélyes ágból ered. Torkolata a térképíróktől olyan irtatlan messzeségben van, hogy az arra vonatkozó rajzi adatok teljesen bizonytalannokká válnak. Sőt még a folyó irányát sem vehetjük alapul vizsgálatainkhoz, mert a középkori mappák kartográfiai értéke ezt a lehetőséget kizárja. Az talán igaz, hogy a kérdéses folyót a mappák alapján a mai Hoanghoval esetleg azonosíthatnák, de már az egykorú leírások is megakadályozzák ilyen törekvésünket. Ki kell tehát jelentenünk, hogy az egykorú, középkori írásos- és térképszerű adatok sem voltak összhangban egymással, emellett az is *kétségtelen, hogy idők folyamán a név földrajzi fogalmi tartalma elhomályosult*. Ezt bizonyítja az a körülmény is, hogy a név hol mint folyó, hol mint ország-, város-, vagy népnév jelenik meg.⁷⁶⁾

Fehér Géza idevonatkozó vizsgálatainak legszebb eredménye a Togora név eredetének tudós alaposságú levezetése. A név vizsgálatakor tehát leghelyesebben cselekszünk, ha azonnal a Ptolemájosz-féle *πτοροκοσσα* alakot vesszük szemügyre.

Abból a földrajzi tényből indulhatunk ki, hogy a Togorát illető földrajzi leírás, valamint az egykorú mappák rajzi (formai) adatai egyértelműen olyan két bővizű ágból egyesülő, tajga- és tundravidéket átszelő, hatalmas folyóról tudnak, amely Ibiria – Sybiria tartományt elhagyva az Északi Jeges-tengerbe szállítja vizét. Ezeknek a földrajzi feltételeknek egyetlen folyó tesz eleget s ez az *Ob*.

A régi leírások azt is említik, hogy a folyó mentén hasonló nevű vidék terült el. Talán ezzel magyarázhatjuk meg azt, hogy ugyanaz a név egyszer mint folyó-, máskor mint országnév szerepel.

Ha az ³*Ότοροκοσσα* név valóban az *Ob* folyót jelenti, akkor a két ágnak egyike csakis az *Obnak Szamarovtól keletre levő szakasza*, a másik pedig az *Irtis* lehet. Azt is tudjuk, hogy az *Ob* mentét lakó népek a nagy folyam vidékét *Ob-dor*-nak nevezik.

Munkácsi B. kimerítő tanulmánya⁷⁷⁾ szerint a zürjén *Oh-dor* jelentése Obpart, Obvidék (v. ö. zürj. *dor* „Rand, Seite”, *ju-dor* „part”). Ebből az alapalakból szabályosan keletkezett az oroszos *Obdorsk* alak, valamint a Herbersteinnél lelhető két változat: „*Obdora (provincia)*” és „*Obdoria*”, az első orosz-, az utóbbi latin képzővel.

Visszatérve a fentebb mondottakra, véleményünket nem kis mértékben támogatja az alábbi meggondolás: az Irtis az Altáj-hegység délnyugati lejtőin ered, az Ob pedig az Altáj-hegységhez tartozó Katimja-havasokból táplálkozó Katun-(ja)- és Bija-folyók összefolyásából keletkezik. Tehát mindkettőnek a forrásvidéke arra a területre jut, amelynek közvetlen szomszédságában vezetett a nagy serikai selyemhordó karavánút. Ha tehát valóban a kínai kereskedők vitték el a két ágból eredő, hatalmas folyam hírét nyugatra, ez sem volna hihetetlen.

Az Irtis és az Ob megfelelnek a mindenkori leírásoknak. Az előbbi a Kirgiz- és a Baras-sztyeppek között tart északnak, míg csak Toboljszk alatt 1830 méteres szélességgel el nem éri az Ob folyót. Az Ob ugyanezen a helyen 3200 méter széles. Mindkettőt az év legnagyobb részében jég borítja.

Az Irtis forrásfolyójának neve mai napiglan: Fekete Irtis. Ez az ág van legközelebb a nagy karavánúthoz és Nyugathoz. A vidék őslakói mögol és török nyelvű népek. Hogy az Irtis név mikori eredetű, nem tudjuk, de az bizonyos, hogy az Ob neve az ősi *As*, „víz” jelentésű szóból származik.⁷⁸⁾ Erős a gyanúm, hogy az Irtis neve – miként már azt fentebb is említettem – szintén csak az általános jelentésű *As* szó volt, ami azért is valószínű, mert az Irtis egyik mellékfolyóját ma is *Turt-as*-nak nevezik⁷⁹⁾ („*Türt*” jelentése: gyökér, *Wurzel*⁸⁰⁾), s ugyancsak az Irtisnek egy másik mellékfolyója a *Katen-Es* nevet hordja. (*Es* = *Ás*,⁸¹⁾ „*Katen*” jelentése pedi: tatár.⁸²⁾

Van tehát alapunk arra, hogy *az Obnak és az Irtisnek a régmúltban a közös Ob nevet tulajdonítsuk*. És ha emlénkbe idézzük a török nép- és helynevekben oly gyakori *kara* „fekete” szót,⁸³⁾ (különösen hangsúlyozva az Irtis forrásfolyójának ma is még „fekete” jelzőjét), nem lesz nehéz belátnunk, hogy *Ptolemájosz* – minden jel szerint – egy

általa ismeretlen nevet fonetikus görög átíratban jegyzett fel: Ὀπτοροκοβία

V. ö. Ammian. Marcell: Op-or |o| corra.

Eredetiben: Obdor | – kara.

Azaz magyarul: „Fekete Ob-part” (Ob-vidék).*)

Ezzel sikerült beigazolnunk az a Ὀπτοροκοβία Octorogora folyó-, ill. tartománynev valóságos földrajzi fogalom voltát, de most be kell még bizonyítanunk azt, hogy a *Togora* név is az élő hagyományban gyökerezik s nem a korábbi kútfőkből önkényesen átvett toldalék.

A fentiek után ennek bizonyítása már nem nehéz feladat. A *Togora* név viszonya az alapalakhoz a következő:

Ὀπτοροκοβία

..To . .go r a

Az *Irtis* forrásfolyójának a neve mai napig is *As-Kara*, vagy *Ob-kara*, amiből azonnal láthatjuk, hogy a *Togora* mint folyónév földrajzi szempontból az „Ὀπτοροκοβία” pontos megfelelője, értelem szerint pedig „*dor-kara*” fekete partot jelent. Ez volna a *Togora* jelentése az egyszerűbb etimológiai esetet tételezve fel.

Inkább hajlok azonban afelé a gondolat felé, hogy az első szótagban betűcserével az *Ob – As* „viz” = az *Irtis* ősi neve rejtőzik, azaz a

To g o r a nevet a hagyomány valójában

Ob j kara = *As-kara*, „fekete víz, fekete folyó” alakban juttatta el Kézaihoz.

Végeredményben levonhatjuk azt a következtetést, hogy a *Togora* név is szigorú földrajzi értelmű és névalakját a IV. csoportbeli hibák magyarázzák.

A 21. tételben említett „pusztaság hegyei” megjelölés eszerint inkább vonatkozhatik a nagy belsőázsiai pusztaságok és sivatagok (Takla-makan, Gobi sivatag, Kirgiz, Baras sztyeppék) közé fogott Altáj hegységekre, mint a Rifei hegyekre. Annál is inkább, mert a 22. tételben szereplő

*) A névben szereplő o vagy csupán kötőhang, (v. ö. krajcár > karajcár, Krisztus > Kirisztus, stb.), vagy feltételezhetjük azt is, hogy az orosz (ósláv) „Obdora” alak került el Ptolemájoszhoz.

griffmadarak ókori és keleti eredetű hagyományra vezethetők vissza. A középkorban is általánosan hittek létezésükben olyannyira, hogy még a legkomolyabb természetrajzi leírásokban is találkozunk velük.

A griff- és a „legerfalc” nevű madár, amelynek a magyar neve Kézai szerint *Kerechet*, azonos fogalmak.

Gombocz nagyon szépen vezeti le,⁸⁴⁾ hogy a cristallus és a grifo a legrégebb Scythia-leírások maradványa, a „legerfalc que hungarice kerechet” ellenben krónikáink önálló adata. Kétségtelennek tartja, hogy a legerfalc ^ Jegerfalk. jägerfalk = *gerfalk*, a középkoriak híres vadászszólyma. Erejéről és bátorságáról csodákat regéltek.

Gombocz levezeti a továbbiakban, hogy a magyar *kerechet* név az orosz *Krecet* név pontos megfelelője, alakpárja és a XII-XIII. század folyamán az orosz kereskedők és az Árpád-házi királynők sorában találkozó három orosz nagyhercegnő udvartartása révén az Ural vidékéről hozott, betárolt sólymokkal együtt terjedhetett el.⁸⁵⁾ Azt is bebizonyítja, hogy az orosz *Krecet* név pontosan megfelel a német *Gerfalk*, ill. az eredetibb észak *geirfalki* névnek, de nem is valószínű, hogy tősgyökeres orosz szó volna.*)

Véleményem szerint a *Krecet* török eredetű szó. Radloffnak az altájvidéki nyelvjárásokból gyűjtött példái alapján⁸⁶⁾ jelentése meg is oldható. *Kéri(i)* ugyanis török eredetű szó. Köznévi jelentése: roppant nagy, óriás, (állat-)király.⁸⁷⁾ Kus = madár, ebből: kár(i)-kus = madáróriás, amely a gyermekeket elrabolja.⁸⁸⁾

Ezi az altáji eredetű török megnevezés is egyik bizonyítéka annak, hogy a baskiriai hagyományok igen régi múltra tekinthettek vissza, mert közeleső a feltevés, hogy ezt az altáji török eredetű szót előbb a baskirok vették át s csak tőlük került át oroszba. Nem mulasztom el megemlíteni, hogy a griffmadár fogalma már nagyon korán ott élt a magyarság lelki világában. A benepushti (Pest vm.) lelete-

*) A kerecsetre vonatkozóan időközben megjelent *Schenk (Vönöczky) Jakabnak*, a Madártani Intézet tudós főigazgatójának alapvető és részletes munkája: Magyar solymászmadarnevek. I. rész: Turul – Zongor – Kerecsen. Kny. az Aquila 1935-1938. kötetéből: 307-338. 11.

ken, a bezdédi (Szabolcs vm.) tarsolylemezen, a sarkadi (Bihar vm.) és az egrí öntött korongokon, az albániai kincs egyik veretén, a csernigovi ivókürtök egyikén, az egrí fülkanálón, stb. ott szerepel már a griff mint díszítőelem.⁸⁹⁾

*

Az eddigiekben a magyar krónikák Scythiájának földrajzi fekvéséről azt derítettük ki, hogy magában foglalja Baskiriát, a Don alsó folyásának vidékét, a Kuma-folyó lapályát, azaz Kummagyeriát, valamint legutóbbi, a Togorával kapcsolatos fejtegetéseink értelmében az Altáj-hegység vidékét. A következőkben igyekezzünk a Kézai leírásában lelhető további adatokat is Scythia földrajzi körülhatárolására felhasználni.

A 15. tételben Kézai számadatokat közöl Scythia kiterjedésére vonatkozóan. Márki Sándor komolyan mérlegelte ezeket a méreteket,⁹⁰⁾ noha nyilvánvalóan alkalmatlanok erre a célra. Annyit azonban elárulnak, hogy Kézai Scythia alakját olyannak képzei, hogy annak Ny-K irányú átlója kb. kétszerese az É-D irányú átlónak.

A Scythiával szomszédos területekről Kézai a következőket mondja: keletre szomszédos vele a *jorianusok* földje (7. tétel). Gombocz – miután sorra vette az eddigi kutatók véleményét – bőséges adatokkal bizonyítja be,⁹¹⁾ hogy „*Ioriani, Juriani* ehelyett: *Georgiani*, vulgáris latin, mégpedig román országbeli vulgáris latin alak – ill. írásváltozat”. Gombocz feltétlen igazát a földrajzi kép igazolja, tehát fölösleges Hómannak az aggodalma,⁹²⁾ hátha mégis a *terra lorianum* = Jugria, tehát Fejér György, Wenzel és Hunfalvy nézete⁹³⁾ volna az igaz. Annál is inkább nem, mert a Jugria nevet és fogalmat krónikásaink Kézai idejében még egyáltalában nem is ismerhették,⁹⁴⁾

A 8. tételben említett *Tarsiáról* feltétlenül meggyőző erővel mutatja ki Gombocz,⁹⁵⁾ hogy azonos a középkori nesztóriánus *ujgurok* országával. Erről az egykori török és nyugati kútfők alapján tudjuk, hogy Mongolország északi részében terült el. A középkori ferencesrendi hittérítők gyakran megfordultak közöttük. Már Rubruquis is említi őket Jugures néven. Montecorvinoi János pedig (1307-8)

az evangéliumot ujjgur nyelvre fordította, mert ez a nyelv és főleg az ujjgur írás keleten általánosan ismert volt.⁹⁶⁾

Az ugyancsak a 8. tételben szereplő *Mangalia* a nagy mongol birodalomnak *keleti felét* jelenti. Miként majd az összefoglalásnál kétségtelenül kiderül, Kézai a kipszaki Aranyhorda uralma alatt álló nyugati részt európai országnak tekinti (nem is kis joggal, mert hisz a tatár birodalom határát az ő idejében nyugatról a Kárpátok jelezték) és éppen ezért Európa keleti határát a Kipszaki birodalom keleti határával ejti össze. Földrajzilag nincs tisztában a dolgokkal, ezért írja a 4. tételben, hogy Scythia határát a Rifei hegység jelzi, tehát nem tudta (nem is tudhatta), hogy a Kipszaki birodalom határa jóval túlnyúlik az Ural bércein.

A 9. tétel Scythia további szomszédairól ad felvilágosítást. Dél felől „*a corosmin nemzetség tanyázik*”. Már Szabó Károly helyesen határozta meg,^{96a)} miként azt Gomboez is megerősíti,⁹⁷⁾ hogy a Gens Corosmina *Charizm* lakosait, tehát a későbbi Chivai kánságot jelenti.

Ugyanígy tökéletesen tisztázott⁹⁸⁾ a 9. tétel másik földrajzi adata is: „*Aethiopia*, amelyet *Kis Indiának* is hívnak”. A középkorban három Indiát különböztetnek: maior-, minor- és tertia Indiát-t. Már Kuun is helyesen mutatott rá⁹⁹⁾ erre a megkülönböztetésre. Gomboez elfogadja Nöldekenek azt a nézetét,¹⁰⁰⁾ hogy a zavar onnét ered, hogy a görögök a hindukat *Αἰθιοψ* néven nevezték.

Közbevetőleg meg kell említenünk, hogy a Kézaival rokon kéziratok az alánok mellett egy másik szomszédnépről is megemlékeznek illetéknéppen: „... circa enim meridiem iuxta ipsum (t. i. regnum¹⁰¹⁾ iacet *gens Kytanorum*” Gomboez az utóbbi népet a karakitanokkal próbálja azonosítani.¹⁰²⁾ Fehér igen helyesen mutat rá¹⁰³⁾ ennek a feltevésnek tarthatatlanságára. Fehér nézete ellenben a földrajzi követelményeket is teljes mértékben kielégíti. Ő ugyanis a *gens Kytanorum* kifejezésben az ókori (és még ma is meglévő) *Kütaisz* város lakosait sejt. Teljes mértékben csatlakozunk nézetéhez: nyilván itt is IV. csoportbeli hibáról van szó. A város nevét egyébként Procopius *Kutatision*, Apollonios Rhodios pedig (miként Fehér idézi) *Kutais* alakban jegyezte fel.

A 10. tétel tartalma is maradék nélkül megfejthető ezek után. A szöveg szerint: „.... dél és a Don folyása között áthatolhatatlan pusztaság terül el.” *Délről* a 9. fejezetben már megmondta Kézai, hogy ott a corosmin nemzetség tanúzik, tehát a „Don folyása” ezúttal szükségképpen az Alsó-Volgát jelenti. A kettő között – valóban – majdnem járhatatlan pusztaságok terülnek el, kisebb-nagyobb megszakításokkal keletnek folytatódva: a belső Kirgiz pusztá keleti fele a Volga és az Arai tó között, majd a Szir darja két oldalán a Kizil-Kum, Mujum-Kum, vagy Ak-Kum és a Kara-Kum pusztaságok ma is nagyobbára inég szabad futóhomokja, majd az Éhség-sztyepp zárja be délről a sort.

Ha mellékelt térképünkre tekintünk, nem tagadhatjuk, hogy a Scythiával határos tartományok leírásában meglepő összhang mutatkozik. Egyetértünk Gomboczcal abban, hogy – miként már *Deveria* kimutatta¹⁰³⁾ 1220-1340 között két főútvonal vezetett Európából Karakorumba, a mongol nagykánok udvarába. A déli útvonal Seleucián és Bagdadon keresztül vitt. Ezt használták a perzsák és a görögök s ez volt a nesztóriánus kereszténység terjedésének iránya is. Az északi útvonal a Fekete tenger és Krimia mellett elhaladván érintette Azovot, majd a Don, ill. a Volga mentén Alániába, onnét Chvárizmba vitt, a továbbiakban pedig a Tarasz és Csu folyók völgyében haladt, hogy végül a Fekete Irtisz forrásvidékét érintse. A két főutat Derbenden és Georgián keresztül egy észak-déli irányú összekötő út kapcsolta össze.

Ezt az utat több neves utazó járta meg. Így:

Kr. u. 568-ban Zémarkhosz, II. Justinus követe.

1246-ban de Piano Carpini és Benedictus Polonus.

1253-54-ben Willelmus de Rubruk.

1254-55-ben Haithon örmény király.

1274-75-ben Marco Polo.

1338-ban Marignoli.

1340-ben Pascal de Vittoria és Fr. Balducci Pegolotti.

Ezeknek az utazásoknak az eredményei mindenképpen csak a meglévő hagyományok adatainak megerősítésére szolgáltak, de nem szolgálhattak alapul Kézai Scythia-leírásához, mert az Altáj-Utalj szk vonalon, mondhatjuk, nagyjában az északi szélesség 50. fokán túl sehol sem haladtak,

Kézai leírásának nagyobbik része pedig kétséget kizáróan az északoroszországi-északszibíriai tajga- s tundravidékre vonatkozik.

Itt kell még megemlékeznünk a 23. és 24. tételről. Az előbbiről már tanulmányom elején bővebben szóltam. Ráműtattam, hogy Kézainál a *Dencia* és *Mogoria* ilyen alakban való emlegetése kétségtelenül Anonymus *Deniumoger-jére* vezethető vissza s hogy a *Mogoria* név Kummagyeriával azonosítható. Ezzel a tárgykörrel tovább nem is foglalkozunk. Szükséges azonban, hogy a *Barsatia* alak eredetére rámutassunk.

Gombocz gondos összehasonlító tanulmányaiból kiolvasható (ugyan ő éppen fordítva állította fel a tételt), hogy a Kézait követő rokon szövegű krónikák Kézainak *Barsatia* alakját *Bascardiára* helyesbítették. Ez a név Kézait követőleg olyan egyöntetű és helyes alakban jelenik meg, hogy feltehetően Kézai nem ismerte még *határozottan ezt* a nevet.

A hagyomány a XIII. század végén kétségtelenül ismerte már és Kézai hallotta is ezt a nevet, de mivel nem volt biztos a név helyes alakjában, nem merté mindon további nélkül leírni, hanem a „forráskutatás” módszeréhez fordult.

Hogy Kézai milyen forrásban találta a *Barsatia* alakot, nem tudom, de azt hiszem, nem járok messze az igazságtól, amikor ezt az alakot végeredményben *Ephesosi Johannes* egyháztörténetére vezetem vissza.¹⁰⁴⁾ Eszerint u. i. *Barsalia* az alánok hazája, ennek városait a rómaiak építették, ezek alkotják Kaspiát, amelyet *türk kapának is neveznek*. Lakosait, a Bulgárokat és Pugurokat,¹⁰⁵⁾ akik egykor keresztények voltak... kazároknak nevezik ... stb.

Kézai tévedése ennek az idézetnek a nyomán nyilvánvalóvá lesz: ő igyekezett megőrizni az általa feltételezett földrajzi egységet. Tudja valahonnét, hogy *Barsalia* (nála tévesen *Barsatia*), az alánok (vagy a kazárok) hazája s hogy az a Kaszpi közelében fekszik. A *Dentia* és *Mogoria* földrajzi fogalmakról is tudja, hogy szintén a Kaszpi tó közelében terülnek el. Ő tehát hajlandó a hagyomány *Bascardiáját* felcserélni az alánok *Barsaliájával* – teljes jóhiszeműséggel – és éppen a földrajzi egység jegyében.

Hogy a Barsatia alak mégis feltétlenül Bascardiát jelenti, arra legfőbb bizonyítékunk az, hogy Kézai Scythia-leírása minden nehézség nélkül három részre bontható. Az első és legterjedelmesebb részből beigazolódott, hogy éppen baskír-magyar, tehát bascardiai eredetű hagyomány, a második rész kummagyariai hírforrásokra vezethető vissza, a harmadik csoporttal pedig, ahova az 1., 2. és 16-18. tétel tartozik, a következőkben foglalkozunk majd.

Röviden szólunk kell még a 24. tételről is. Eszerint Scythiában a kimondottan magyar országokon kívül még számos olyan tartomány van, ahol a magyarokkal rokon népek laknak. Kézai ugyan határozott számot (108) említ, de ennek nem tulajdoníthatunk nagyobb jelentőséget, az azonban letagadhatatlan, hogy amikor a „Hunortól és Mogortól származott népekről ír, velünk rokon népekre, az alánokra, jászokra, komükökre, bulgárookra, cserkeszekre stb. gondol.

Kézai 108 nemzetségének kérdésével legutóbb *Tagányi Károly* foglalkozott.^{105*} Kimutatja, hogy (1924-ig) a 95 százalékból feldolgozott és közzétett árpádkori oklevelek alapján a XII. századi *színmagyar* nemzetségek számát mindössze 160-ra tehetjük, és nem is valószínű, hogy ez a szám a jövőben is lényegesen megnövekednék. „Ennélfogva mai, majdnem teljesnek mondható okleveles ismereteink alapján nyugodt lélekkel állíthatjuk, írja, hogy a honfoglaló nemzetségeknek a nemzeti hagyományban megőrzött 108 száma, mint úgyis csak kerekszám, nagyon is közel jár a valósághoz, mert hogyha ezt a 160 okleveles nemzetséggel összevetjük, akkor a mutatkozó 52 többletet bátran a X-XII. század folyamán előállt új ágaknak és nemzetségeknek keletkezésére számíthatjuk. „

* * *

Kézai leírásának L, 2., valamint 16-18. tételei semmiképp sem illeszthetők bele Scythia-leírásának kereteibe. Már az előzőkben is utaltam arra, hogy a jelek szerint maga Kézai sem sorozza az itt leírt területet a Scythiához tartozó tartományok közé, mert a 2. tételben egész világosan azt írja, hogy a magyarok – előzetes kikémlés után – csak akkor költöztek át a szóbanforgó helyről Scythiába, amikor amaz már szűknek bizonyult a megszaporodott népesség számára.

Az 1. tételt a kérdéssel foglalkozó kutatóink különös előszeretettel igyekeztek hol Levediára, hol Etelközre alkalmazni. Még Fehér Géza is, aki pedig földrajzi vonatkozásokban még a legtöbb érzéket árulta el, a Don és a Dnyeper között keresi a kérdéses területet¹⁰⁶) s teljesen figyelmen kívül hagyja a döntő jelentőségű földrajzi adatokat. Ezek: *minden oldalról tenger zárja körül*, tehát szigetre kellene gondolnunk, ha ott nem állana még az is: *egy igen szűk gázló leszámításával...* Nyilván ez a gázló alakítja át a különbeni szigetet félszigetté. Alig jöhetne számba más, komoly lehetőség a Krim félszigeten kívül.

A félsziget összes parthossza 1000 km körüli. Területe kerekén 25.000 km², ami kb. kétszerese Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye területének. Erre a tekintélyes kiterjedésű földdarabra csupán egy 30 km hosszú és 9 km széles gázló, a Perekopi szoros biztosít utat. A félsziget földrajzi helyzete tehát rendkívül kedvező. Védelem szempontjából szinte felbecsülhetetlen. A népvándorlás során az erre megfordult népek valóban fel is használták pihenőhelyül. Krimianak számottevő folyóvizei valóban nincsenek, erre céloz az 1. tétel is. Egyetlen folyója sem hajózható. A nagyobbak: a Szalgir, a Buzulcsa, a Bujuk-Karasz, az Alma és a Kacsá. A terület legnagyobb része az Azovi tenger felé lejtő füves mezőség, csak délnyugati szegélyén emelkedik ki szinte észrevétlenül a Jajla dagh, hogy meredek falakkal szakadjon le a déli part felé. A déli partok erdőben gazdagok. A flóra a Földközi tenger vidékével rokon. Szabadban terem a babér-, füge-, gránátalma-, mandulafa, stb. A mezőségek ásványkincsekben gazdagabbak (só, vas, márvány). Mivel a lapályokon több mint 400 kicsiny, lefolyástalan tó húzódik meg, a halászat nemcsak a tengerparton, hanem a félsziget belsejében is a lakosságnak egyik mindenkori főfoglalkozása volt. A vidék éghajlata rendkívül kedvező. A nyári középhőmérséklet átlagosan 9 fok C, a téli pedig arányos átlagban -1.5 fok C.

Tekintettel arra, hogy Kézai a 16-19. tételben az 1-2. tételtől eltérően Krimiát is, Scythiához tartozónak jelenti ki, nem tartom lehetetlennek, hogy a 15. tétel is Krimiára vonatkozik. Ebben az esetben arra kell gondolnunk, hogy

a, magyaroktól lakott terület a Krim-félsziget északi része, a Perekopi-szorozhoz csatlakozó mezőségek voltak. Ez a megállapítás mindenképpen összhangban van *Ibn Rusta*¹⁰⁷) és *Theophanes*¹⁰⁸) értesítésével, nemkülönben *Marquart*¹⁰⁹) *Zichy I. gr.*¹¹⁰) és *Németh Gyula*¹¹¹) nézetével is. Messzire vezetne, ha behatóbban akarnánk foglalkozni a magyarság krimiai szereplésének taglalásával, de ezúttal szükségtelen is. Beérhetjük itt annak a megállapításával, hogy *Kézai Scythia-leírásának szóbanforgó tételei feltétlen bizonyossággal a Krim félszigetre vonatkoznak.*

A 19. tétel hovatarozását igen nehéz biztosan megállapítanunk. Minden valószínűség szerint a kummagariai magyarságra vonatkozik, de megállja a helyét akkor is, ha a baskir-magyarokra óhajtjuk alkalmazni azt. A tétel ugyanis csak ennyit mond: „Nyugaton a besenyők és a fehér kunok (oguzok, uzok) a szomszédai.”

Gardizi feljegyzéseiből¹¹²) tudjuk, hogy 889 tájáig a baskírok déli és délkeleti szomszédjai a besenyők. Ekkor azonban a besenyőket megtámadták a kazárokkal szövetséget oguzok (fehér kunok), mire az előbbieket kénytelenek voltak nyugat felé menekülni. Betörték a levediai magyarok szállásföldjére s kiűzték azokat onnét.¹¹³) A XII. századon át minduntalan találkozunk még nevükkel a Fekete tenger partvidékén.

Kézai idejében a helyzet valóban az, hogy a baskírok szomszédjai a fehér kunok (oguzok), viszont ezekkel pedig már a Don-Dnyeper közébe is behúzódott besenyő törzsek szomszédosak, tehát a 19. tételben foglaltak megfelelnek a való körülményeknek.

*

Ezek után tanulmányom végeredményeit a következőkben összegezhetjük.

1. A középkori (és ókori) leírásokból kibontakozó földrajzi kép meghatározása és körvonalozása elsősorban földrajzi feladat s azt földrajzi szempontok szerint, földrajzi módszerekkel kell végrehajtanunk. A történelmi, filológiai és etimológiai módszereket ezúttal csak segédeszközöknek tekinthetjük.

2. Az efféle vizsgálatoknál a hagyomány adatait nem az elrajzolt középkori világtérképeken, hanem a mai jó térképeken kell ellenőriznünk, mivel a hagyomány a valódi földrajzi helyzethez igazodik.

3. Anonymus és Kézai leírásai olyan jellegzetesen „magyar Scythiát” vetítenek elénk,

4. amelynek gyökerei az ősi nemzeti hagyományba nyúlnak vissza.

5. Kézai Scythia-leírásában három hagyománycsoport ölelkezik egymással: A) a legősibb, uralontúli, mondhatjuk: hún-magyar oshagyomány, amely talán megújódott B) a baskir-magyar eredetű hagyományban, C) ezektől élesen elkülönül a déli, kummagyarai (kaukázusi magyar) eredetű hagyomány.

6. Kézai Scythiája jól körülhatárolható földrajzi egység.

7. Etul néven Kézai a Bjelája, Kama, Volga, Ak-Tuba és a Don folyókat foglalja össze, míg

8. Togora nevű folyója az Ob folyót, valamint annak két főágát, az Obot és az Irtiszt (Fekete I.) jelenti. Az *Όροποχόαα* név kilenc változata, amelyet Fehér Géza mutatott ki, szintén az Obnak nevezett Irtisz „Fekete” ágára: *Ob-dor-(o)-kara, Fekete Obvidék* megy vissza.

9. Kézai szövegében a „mare aquilonis” az Északi Jeges-tengert, a „mare rotundum” a Kaszpi-tavat jelenti, „Yrcania” pedig az Ibiria-Sibiria név elírása.

10. Az Ephesosi Johannes egyháztörténetéig visszavezethető „*Barsatia*” név (az eredeti Barsalia helyett) Bascardia neve gyanánt szerepel, a „*Dencia*” név Anonymustól átvett hagyomány, „*Mogoria*” pedig Kummagyeriával, tehát Jeret amir Magyarországával azonos.

11. Kézai krónikája a magyarok krimbéli tartózkodásáról is világosan beszél.

*

Végül szóljunk arról: az újabb magyar történetkutatás bebizonyította, hogy Kézai krónikájának a hunokról szóló része valójában az avarok történetét mondja el rövidre szabott formában. Mivel pedig a magyarországi avarok utódai a székelyek, ez más szóval azt jelenti, hogy a középkori magyar krónikákban fenntartott szkíta-hún történet nem

más, mint az egyaránt belsőázsiai eredetű avarság és a magyarság hún-rokon törökös-mongolos ágának ősi soron megőrzött, s imígyen betűkkel rögzített nemes hagyománya, amely krónikásaink idejében még olyan erősen élt a nép körében, hogy mindenképpen kötelességüknek érezték szólni arról.

László Gyula írja:¹⁴⁾ „... a magyar krónikák hún név alatt elmondott avar történelme a legerősebb bizonyíték arra, hogy az adatokat csakis az itt maradt és beolvadt hunoktól (avaroktól) kaphattuk; bárhonnan más helyről merítettek volna krónikásaink, okvetlenül szerepelnie kellene az avar névnek, mert ez volt az avar-húnok külföldi neve. Az a nagy gondosság, amellyel krónikáink a hunokat kezelik, s az az öntudat, amellyel a rokonságra hivatkoznak, kétségkívül annyit is jelent, hogy nem holmi jelentéktelen, maradék népről van szó, hanem erőben jelentékeny s nagy-hírű avar népet talált itt a magyarság.” ... Valószínűnek látszik, hogy... „nem győzőként, hanem szövetségesként kezelte őket; erre különben krónikáinkból is lehet következtetni, de emellett bizonyít az is, hogy a szállásterületeken szinte megosztottak.”

JEGYZETEK

^{1*)} *Hóman B.*, A Szent László-kori Gesta Ungarorum. Bpest, 1925. Akad. kiad.

^{1*)} V. ö. *Bendefy L.* Jeret-amir magyarjai nyomában. Bpest. (Kiad. előtt.) VI. fej.

¹⁾ *Gombocz.* A magyar őshaza és nemzeti hagyomány. I. közi. Scythia. (Nyelvtud. Közl. 45. kt. 129-194. 11.) Bp., 1918.

²⁾ L. i. a. id. m. 132. 1, és u. ott 3. j.

³⁾ U. ott,

^{3*)} *Hóman B.*, A magyar hun-hagyomány és hún-monda. (Hóman B. összegyűjtött munkái I. kt. 45-170. 11.) Bp. 1938.

⁴⁾ L. 1. a. id. m. 153. 1.

⁵⁾ *Fehér G.*, Beiträge zur Erklärung bezüglich geographischen Angaben der ungarischen Chroniken. K. Cs. A. I. évr. 40-58. II. Bp., 1921.

⁶⁾ *Németh Gy.*, On-ogur. hét magyar, Dentumoger. M. Nyelv, 1921. 205-207. II. és K. Cs. Á. 1921.

7) Az első két alak a középkori leírásokban, krónikákban általános az utolsóra vonatk. I. Chronica Fr. Salimbene-ben, Adatok Piano da Carpino utazásához: „...Et quod *tattari* appellantur, non *tartari*.” (Golubovich Biblioteca Bio-Bibliografica, etc. I. kt. 192. 1.)

8) V. ö. *Bendefy*, Az ismeretlen Juliánusz. Bp. 1936. VI. fej.

9) V. ö. *Bendefy*, Julianus utazásának kéziratok kútfői. Bpest, 1937. (Latin-magyar szöveg- és hasonmáskiadás.) 41. és 46. 11. – V. ö. továbbá *Bendefy*, Fr. Julianus útleírásának tulajdon- és népvnevei. Történetírás, II. évf. 4-6. sz. Bp., 1938. – A tárgykör legújabb, legkimerítőbb feldolgozását l. *Bendefy*, Magna Hungária és Liber Censuum, Bp., 1943. c. m. XV. fej.

¹⁰¹⁾ L. Sinica Franeiscana I. kt. (Quaracchi – Firenze, 1929.) 210. 1.

¹⁰²⁾ U. ott 2. jegyz.

¹⁰³⁾ V. ö. 9. a. id. utolsó munka XV. fej.

¹¹⁾ L. „Történetírás” II. évf. 1. sz. Bp., 1938. L. még *Bendefy*, A magyarság kaukázusi őshazája, Bpest, 1942. IV. fej. (79-112. 11.)

¹²⁾ V. ö. *K. Miller*, Mappae mundi. Die ältesten Weltkarten, I-VI. Stuttgart, 1895-1898.

¹³⁾ *L. Pais D.*, Magyar Anonymus c. m. térképmellékletét.

¹⁴⁾ *Domanovszky S.*, Kézai Simon mester krónikája. Bp., 1906. (Akad. kiad.)

¹⁵⁾ V. ö. *Gombocz*, 1. a. id. m. 147. 1.

¹⁶⁾ V. ö. 8. és 9. a. id. m. és *Németh Gy.*, A honf. magyars. kialakulása. Bp., 1930. 307. 1. – *Bendefy*, Az ázsiai magyarok megtérése IV. r. Theologia 1939.

¹⁷⁾ V. ö. *Vámbéry*, A magyarok eredete. Bpest, 1882. – 163-164. 11.

¹⁸⁾ V. ö. 8. a. id. m. XII. fej., továbbá *Bendefy*, Egykorú kínai kútfők a mongolok 1237-42. évi hadjáratáról. Történetírás I. évf. 5-6. sz. Bp., 1937. és *Bendefy*, Itil és Duba. Új szempontok őstörténetünk keleti kútfői magyarázatához. Történetírás II. évf. 1. sz. Bp., 1938. – *Bendefy*, Az ázsiai magyarok megtérése, II. és III. rész. Theologia, 1938, évf. 3-ik és 1939. évf. 1. sz. – összefoglalóan l. az 1***) és a ¹¹⁾ a. utolsónak id. munkákban.

¹⁹⁾ V. ö. 17. a. id. m. 168. 1.

²⁰⁾ U. ott 164. 1.

²¹⁾ V. ö. Az ázsiai magyarok megtérése III. r. – Golub. Biblioteca Bio-Bibliografica .. etc. Tom. H. p. 72. – és 9. *Németh Gy.* id. m. 323. 1.

²²⁾ De adm. imp. 38. fej. – M. H. K. 120-21., 123. – V. ö. *Németh Gy.*, 16. a. id. m. 316. 1.

²³⁾ y. ö. *Moravcsik Gy.*, Nikolaos Mystikos a „nyugati turkok”-ról. K. CS. A. I. évf. 156-157. 11. Bp., 1921.

²⁴⁾ Sz. Gellért a pannóniai magyarságnál talált házi bálványokat „szkíta bálványoknak” nevezi. V. ö. *Bendefy*, Az ázsiai magyarok megtérése II. közi. Bp., 1938. (Theologia.)

²⁵⁾ V. ö. 5. a. id. m.

²⁶⁾ ⁵⁵A magyarok tetteiről” Ford. Szabó Károly. Magy. Könyvt. 30. sz. Bp. é. n. (Franklin.) 7-10. 11.

- 27) V. ö. 6. a. id. m.
- 28) Böv. 1. *Bendefy*, Az ismeretlen Juliánusz. Bp., 1936.143.1.
- 29) U. ott 144. 1.
- 30) Böv. 1. *Golubovich*, Biblioteca Bio-Bibliografica.. etc. Tom. I. p. 402.
- 31) *Kézai S.*, Magyar Krónikája, Ford. Császár M. Magy. Könyvt. 610. sz. Bp., 1901. (Franklin.) 12-15. 11.
- 32) A középkori kútfők szöveghibáinak eredetéről 1. még: *Bendefy*, Julianus útleírásának tulajdon- és népnevei. Bp., 1938. Történetírás II. évf. 4-6. 1.
- 33) Hogy a szöveg későbbi tárgyalását megkönnyítsem, tételre bontom és számozom.
- 34) V. ö. 5. a. id. m. 50-51. 11.
- 34a) V. ö. 1. a. id. m. 140-141. 11.
- 35) L. 1., 5. és 14. a. id. m.
- 36) Julianusnál: *Ethyl*, a kínai kútfőkben: *Idil*, Rubruquisnél: *Etilia*, Gardizinél: *I til*, csag.: *Átil*, *Ádil*, kurg.: *Edil*, tel.: *Ádäl*, kaz.: *Idel*, baskir: *Idel*, Csu.: *ADäl*, mong.: *E zu*.
- 37) L. 1. a. id. m. 182-184. 11.
- 38) V. ö. Századok XLVII. 681. 1.
- 39) V. ö. Marquart, Streifzüge 153. 1.
- 40) V. ö. 8. és 9. a. id. m.
- 41) *Bendefy*, Egykori kínai kútfők a mongolok 1237-42. évi hadjáratáról. Történetírás I. évf. 5-6. sz. Bp., 1937.
- 42) *Bendefy*, Itil és Doba. Új szempontok őstörténetünk keleti kútfői magyarázatához. Történetírás II. évf. 1. sz. Bp., 1938.
- 43) V. ö. 42. a. id. m. az Itilről közöltekkel.
- 44) Budai Szemle CIII. évf. 342. 1. – V. ö. 8. a, id. m. 58. 1.
- 45) V. ö. 38. a. id. m.
- 46) V. ö. 5. a. id. m. 47. 1.
- 47) U. ott 49. 1.
- 48) V. ö. 8. a. id. m. X. fej., – továbbá 42. a. id. m.
- 48*) L. *Bendefy*, Magna Hungária és a Liber Censuum. Bp., 1943. XII. fej.
- 49) V. ö. 1. a. id. m! 177-182. 11.
- 50) V. ö. 5. a. id. m. 48-58. 11. A kérdéses levezetés összeállítása az 57. lapon.
- 51) Relat. I. 42. 1.
- 52) L. 1. a. id. m. 181. 1.
- 53) V. ö. *Pauler*, A magy. nemz. tört. Szt. Istvánig. 248. 1.
- 54) L. ÁTI Kísatlasz, 1937. 21. 1. H 2.
- 55) Jászay Pál, A magyar nemzet napjai a legrégibb időktől az Aranybulláig. Pest, 1857. 29. 1.
- 56) *Hunfalvy*, Vogul föld és nép. – Reguly A. hagyományai-ból kidolgozta H. P. – Pest, 1864. 75. 1. skk. 11.
- 57) *Szabó Károly*, Kézai S. mester magyar, krón. Pest, 1862.11.1.
- 58) *Rum G.*, Relat. II. 132.
- 59) *Vámbéry*, A magyarok eredete, 161-162. 11.
- 60) *Marquart*, Streifzüge, 59. skk. 11., 499. 1.

- ⁶¹⁾ V. ö. *Bendefy*, Johanka testvér levelének tud. jelentősége. Ferences Közl. XVII. évf. 14-16. és 70-74. 11. Bp., 1937., – továbbá *Bendefy*, Az ázsiai magvarok megtérése IV. közi.
- ⁶²⁾ V. ö. 5. id. m. *53. skk. 11
- ⁶³⁾ U. o. 54. 1.
- ⁶⁴⁾ V. ö. 9. a. id. m.: „Még Baskiriában időztünk, amikor az *Északi tengerrel határos Ssibir tartományból* egy hírnök érkezett...”
- ⁶⁵⁾ *Németh Gy.*, A honf. magy. kial. 184-185. 11.
- ⁶⁶⁾ U. ott, és L. Barthold, Enz. d. Islam, s-v., Marquart, Ung. Jb.. IV. 273.
- ⁶⁷⁾ Böv. 1. 65. a. id. m. 183-193. II.
- ⁶⁸⁾ U. ott 186. 1. – V. ö. még Munkácsi, Vogul Népkölt. Gyűjt. II. 171. skk. 1.
- ⁶⁹⁾ Keleti Szemle, I. 267.
- ⁷⁰⁾ *Fehér Gy.*, Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V-XI. Jahrhunderten. Veröffentlichung der Körösi-Csoma-Gesellschaft. Bp., 1921.
- ^{70a)} *Hóman B.*, Magyar Középkor. (Összegyűjtött munkái I. kt.) B p., 1938. 19. 1.
- ⁷¹⁾ *Zichy I. gr.*, A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. (A magy. nyelvtud. kk. I 5.) Bp., 1923. Akad.
- ⁷²⁾ *Hóman-Szekfü*, Magy. Történet I kt. Bp., 1935. (II. kiad.) Egyet. Nyomda.
- ⁷³⁾ V. ö. 9. a. id. m.
- ⁷⁴⁾ V. ö. 5. a. id. m. 57. 1.
- ⁷⁵⁾ U. ott 58. 1.
- ⁷⁶⁾ U. Ott.
- ⁷⁷⁾ *Munkácsi B*” Über die Namen der Flüsse Don, Wolga und Ob. K. CS. A. I. évf. 304-305. 11. Bp., 1921.
- ⁷⁸⁾ U. Ott 304. 1.
- ⁷⁹⁾ U. Ott.
- ⁸⁰⁾ *Patkanov*, Irtisi-osztják Szójegyzék. 9. 1.
- ⁸¹⁾ Mint 78.
- ⁸²⁾ *Pápai K.*, Déli osztják Szójegyzék. 7. 1.
- ⁸³⁾ V. ö. 65. a. id. m. 33. skk. 11.
- ⁸⁴⁾ V. ö. 1. a. id. m. 184-194. 11.
- ⁸⁵⁾ U. ott 189-192. 11.
- ⁸⁶⁾ *Radioff W.*, Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte. Petersburg, I. 1893. II. 1899, III. 1905, IV. 1911.
- ⁸⁷⁾ *Németh Gy.*, A honf. magyars, kialakulása. Bp., 1930.265.1.
- ⁸⁸⁾ Radioff gyűjtéséből.
- ⁸⁹⁾ L. *Fettich N.*, A honf magyars, művészete. Bp., 1935. Ars. Hungarica 1, 3, 4, 21, 23, 25, 28. sa. táblákon.
- ⁹⁰⁾ *Márki*, Európa a magyarok honfogl. idejében. Bp., 1897. 12. 1.
- ⁹¹⁾ V. ö. 1. a, id. m. 157-159. II.,
- ⁹²⁾ V. ö. *Hóman* összes munkái I. kt. Bp., 1938. 14. 1.
- ⁹³⁾ összefoglalva 1. 91. a. id. helyen.
- ⁹⁴⁾ Böv. 1. *Bendefy*, Aeneas Sylvius Piccolomini magyarjai. Turán 1939- és itt IX. fejt.

⁹⁵⁾ V. ö. 1. a. id. m. 165-173. 11.

⁹⁶⁾ V. ö. *Kuun G.*, Codex Cumanicus.

^{96a)} L. 57. a. id. m. 10. 1.

⁹⁷⁾ V. ö. 1. a. id. m. 159-160. 11.

⁹⁸⁾ U. ott 173-174. 11.

⁹⁹⁾ Relat. I. 36-38. 11.

¹⁰⁰⁾ V. ö. 1. a. id. m. 174. 1.

¹⁰¹⁾ Gombocz szerint, de *tévesen*: iuxta ipsum *fluvium Don*.

Ezt a helyettesítést átveszi Fehér is, noha földrajzi szempontból elfogadhatatlan.

¹⁰²⁾ V. ö. 1. a. id. m. 160-164. 11.

¹⁰³⁾ V. ö. 5. a. id. m. 46-47. 11.

¹⁰³⁾ V. ö. 1. a. id. m. 176. 1.

¹⁰⁴⁾ *Marquart*, Streifzüge: 15, 16, 56, 485, 489, 491. 11.

¹⁰⁵⁾ *Marquart*nak azt az azonosítását, hogy a Pugurok Phana-goriabeliek volnának, tévedésnek tartom, de helyesbítése most nem képezheti feladatunkat.

^{105*)} y. ö. *Tagányi Károly*, A honfoglaló magyar nemzetségek

108. számáról. *Etnographia* (Népélet) 1923-1924. évf. 129-133- 11.

¹⁰⁶⁾ *Fehér G.*, Atelkuzu területe és neve. Századok, 1913.

¹⁰⁷⁾ V. ö. *Bendefy*, Itil és Duba, Történetírás II. évf. 1. sz. Bp., 1938.

¹⁰⁸⁾ Chron. ed. Bonn. 578-79. de Boor, 378-379. 11.

¹⁰⁹⁾ Streifzüge 162, 164. 11.

¹¹⁰⁾ *Zichy*, Levedia és Etelköz. Kny. 9. 1.: „Ez nyilván a Krim-félszigetre és ennek görög lakosságú városaira vonatkozik.”

¹¹¹⁾ V. ö. 65. a. id. m. 161. skk. 11.

¹¹²⁾ Gardízi, MHK, 150-151. 11.

¹¹³⁾ Konstantinos Porphyrogenetos, De adm. imp. 37» MHK 115. I.

¹¹⁴⁾ *László Gy.*, A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944. 98- 1

Elő kiadása: Földrajzi közlemények, 1938. évf. 201-235. II.

ZÉMARKHOSZ ÉS VALENTINUS KÖVETSÉGJÁRÁSA

Amióta csak a római birodalom kiterjesztette hatalmát Kis-Ázsiára, a Fekete tenger és a Káspi tó közére, s megjelentek az első gyarmatosok Keleten, Irán (Perzsia) azonnal versenytársát, ellenlábasát sejtette és látta bennük. Nem is tudott jó szemmel nézni egymásra a két szomszéd; hol ezen, hol azon a címen akaszkodtak össze. Szinte csodálatos, hogy a Kr. u. V. században majdnem száz esztendő telt el anélkül, hogy a két ősi ellenség egymásra rontott volna, míg 508-ban újra fellángoltak a két esztendei háborúskodásuknak (503-505) kezdetét jelentő harcok.

A háborúra az okot a szerencsétlenül megosztott Örményország szolgáltatta, meg a perzsáknak az a követelése, hogy a rómaiak fizessék meg azt a régebben szokásos évi adót, amelyet még II. Theodosius megígért, s egyideig fizettek is, de később – s már elég régóta – nem fizettek. A harcok váltakozó szerencséivel folytak és 505-ben a status quo ante helyreállításával fejeződtek be.

A VI. század első negyedében mindkét birodalom trónjára kiváló egyéniség került. A bizánci császár I. Justinirs (518-527) halála után ennek unokaöccse, I. Justinianus (527-565) volt, a legkiválóbb bizánci császárok egyike. Nagyműveltségű férfiú, ügyes politikus és kiváló szervező. Ugyanakkor a perzsák uralkodója I. Chosroes Nusirván (581-579), aki több gyengekezű elődje után újbóli megalapozta Perzsia hatalmi helyzetét és tekintélyét.

A két birodalom 524 óta ismét hadban állt egymással. 532-ben ugyan „örök békét” kötöttek, de Bizáncre nézve olyan szégyenletes feltételekkel, hogy az mindenképpen a perzsák győzelmét jelentette. Az „örök béke” mindössze hét esztendeig tartott. 539 őszén Chosroes megszegte ígését és a római birtokokra tört, mert félt a birodalom hatalmának

és befolyásának túlságos megnövekedésétől. Ez a nagy háború (539-561) azzal kezdődött, hogy Chosroes hatalmas seregével betört Szíriába, s akadálytalanul előrenyomulván még Antiochia városát is elfoglalta. A fegyveres küzdelem két hadszíntéren folyt: Mezopotámiában és a Fekete tenger közelében lévő Kolkhiszban (Lazisztánban). Időnkint a rómaiak busás évi adók ellenében rövid fegyverszüneteket vásárolhattak a perzsáktól, majd annál hevesebben lángoltak fel a harcok. Végül is 561-ben „ötvenéves” békét kötöttek Chosroessel; a békeszerződés látszólag a rómaiaknak kedvezett, amennyiben Kolkhiszt azok birtokában hagyta, s ezzel elzárta a perzsákat a Fekete-tengertől, de valójában Justinianus olyan hallatlan nagy összegű évi adóra kötelezte magát, hogy azzal a perzsákat bőven kárpótolta, a maga birodalmát pedig súlyos pénzügyi válságba sodorta.

Utódja, unokaöccse, II. Justinus (565-578) már csak a legnagyobb nehézségek árán tudta a pénzügyi egyensúlyt fenntartani, pedig ezt mindenáron meg kellett őriznie, mivel ez volt a birodalom fenntartásának egyetlen valószínű eszköze és alapja. Akarva – nem akarva meg kellett tehát tagadnia az adófizetést és ezzel – tíz évvel az 561. évi békekötés után – megkezdődött a második nagy perzsa háború, amely némi megszakításoktól eltekintve, a perzsa birodalom összeroppanásáig tartott.

Ebben az időben messze keleten a lovas, sátoros-pásztor türk nép hatalma volt mindinkább kibontakozóban. Befolyásuk és hatalmuk hova-tova a két egymással szemben álló birodalom szomszédságában lévő területekig ért el. A Kr. u. 568. év elején, II. Justinus császár uralkodásának negyedik esztendejében Istemi (Dizabulus, Dilzibulus, Silzibulus, íSilxiboulos) türk kagán követei megjelentek Bizáncban. Arra kérték a császárt, kössön fegyverbarátságot a türkökkel és támadjanak együttesen a perzsákra.¹⁾ A türkök ajánlata, amelyet a követség élén a szogd Maniakh tolmácsolt, a rómaiaknak igen kapóra jött. Ezért a császár elhatározta, hogy ugyancsak követséget küld Istemihez, hogy felvévén vele a közvetlenebb érintkezést, a részletekről tárgyaljanak.

A bizánci udvar azideig is számos követséget küldött keletre és kereste a szomszédos keleti- és délkeleti népekkel

való érintkezést. A folytonosan jövő-menő, és Bizáncot gyakran felkereső kereskedőkaravánoktól is kaptak híreket Keletről, de ilyen távolságra, mint amennyire Istemi székhelyét sejtették, közülük még senki sem fordult meg. Érthető tehát, hogy gondos körültekintéssel kellett felszerelni és előkészíteni azt a követséget, amely ilyen hosszú, ismeretlen útra vállalkozott, szembenézve a reájuk váró, előre nem látott veszedelmekkel.

A követség vezetőjéül a keleti részek prefektusát, a ciliciai származású *Zémarkhoszt* szemelték ki.²⁾ Bár *Zémarkhosz* személyéről semmi közelebbit sem tudunk, abból, hogy ilyen magas tisztséget viselt, következik, hogy különös műveltségű ember volt; ciliciai származása pedig valószínűsíti azt a feltevésünket, hogy már gyermekkorra óta ismerhetett egy-két keleti nyelvet is. Utazásának történetét a legrészletesebb formában *Menander Protector* művének fennmaradt töredékei³⁾ tartalmazzák a 19-22. történetben. *Theophanes Byzantinos-nkl* is találunk néhány mondatnyi közlést erre vonatkozóan,⁴⁾ anélkül azonban, hogy bármiben többet nyújtaná az előbbi szerzőnél. Ezért mi elegendőnek tartottuk, hogy – amikor a következőkben *Zémarkhosz* útvonalának meghatározásával kívánunk foglalkozni – csupán *Menander Protector* adatközléseit tartsuk szem előtt.

Zémarkhosz útvonalának meghatározásával, mint földrajztörténeti feladattal még senki sem foglalkozott, noha *Menander Protector* művének kiadói és magyarázói, mint *A. Mai*, *Niebuhr*, *Migne*, *Müller*, *Dindorf*⁵⁾ és *Lukinich* azon voltak, hogy a szövegben előforduló földrajzi neveket azonosítsák, ami részben sikerült is nekik. Azonban ez az utazás ennél többet érdemel, mert az első olyan nagyobb szabású vállalkozásnak tekinthetjük azt, amely Nyugatot a távoli Kelettel összekapcsolta és hozta – huzamosabb időre – szorosabb vonatkozásba. Minket magyarokat pedig – őstörténetünkkel való legszorosabb vonatkozásai miatt – kell, hogy még fokozottabb mértékben érdekeljen a kérdés.

Céлом tehát nemcsak az, hogy *Zémarkhosz* utazását, mint egy igen jelentős földrajztörténeti és művelődéstörténeti tény, a maga önálló kérdésösszletében tárgyaljam, hanem az is, hogy az utazással kapcsolatos homályos és vitás

földrajzi kérdések megoldásával a magyar őstörténetkutatásnak is szolgálatot tegyék.

Noha főcélunk Zémarkhosz útvonalának meghatározása, jól felhasználható vonatkozásai miatt ki kell térnünk annak a másik, 576. évi bizánci követség útvonalának megrajzolására is, amelyet Tiberius császár uralkodásának második esztendejében Valentinus, a császári testőrtisztek egyike vezetett (Türxanthosz*) türk kánhoz.⁶⁾ Valentinus az efféle feladatokban nem volt járatlan személyiség. Előzően már két követséget is vezetett a türkökhöz,⁷⁾ és ugyancsak ő volt az, akit Justinianus császár 558-ban az avar kagánhoz küldött követsége élére állított, hogy az avarok Kandik vezette követségét illően viszonzza.⁸⁾

Valentinus utazásának történetét – Zémarkhoszénál sokkal rövidebb formában – ugyancsak *Menander Protector* tartotta fenn a 43. és 45. történetben. „Menander – írja *Lukinich* az id. művéhez csatolt életrajzban⁹⁾ – a császári testőrgárdának tagja volt,... a császári udvarban élt, tehát olyan helyen, ahol az eseményekről mindig pontos értesüléseket hallhatott... A közvetlen értesülés nála tehát nem hiányozhatott és bár nem volt szemtanúja az általa leírt eseményeknek ... (azok) aprólékos részletezése, előadásának élénksége és általában földrajzi és néprajzi adatainak pontossága (pl. Zémarchus utazásánál) mutatják, hogy kedvező helyzetére támaszkodva, a szemtanuk és mindenesetre hivatalos adatainak felhasználásával írt.”¹⁰⁾

Saját munkáinak adatai szerint Menander (*Μένανδρος*) konstantinápolyi család sarja volt, és ifjú korában jogi tanulmányokat folytatott, sőt mint ügyvéd is működött. Ebben az időben elég könnyelmű életmódjával tűnt fel. Maurikios császár trónralépte (582) azonban olyan kedvező fordulatot jelentett az irodalomban, hogy Menander is szakított addigi céltalan és tartalmatlan életével, és a császár példáján okulva történeti tanulmányokba, sőt történetírásba kezdett. Ennek az utóbbinak nemcsak a császári udvarban

*) A névre vonatkozóan l. a köv. fejezetet.

eltöltött évei kedveztek, hanem a távoli tartományokba vezető utazásai is. Nyugodtan támaszkodhatunk tehát. Menander előadására, mert nála megbízhatóbb forrást esetünkben hiába is keresnénk.

A Zémarkhosz-vezette követség útjáról egyes olyan részleteket találunk meg *Joannes Ephesios* szír nyelvű egyháztörténetben¹⁰³), amelyeket a Menandertől reánk maradt töredékekből nem ismerünk, de azokkal nincsenek ellentétben. A teljesség kedvéért J. M. Schönfelder fordítása nyomán¹⁰⁴) ezt a részletet (IV. könyv, 23. fej.) is közöljük magyarul.

Végül említsük még meg, hogy *Michael* antiochiai pátriárka szír nyelvű világkrónikája¹⁰⁵) is tartalmaz bizonyos részleteket Zémarkhosz útjára vonatkozóan, de ezek egyszerű átvételek Joannes Ephesiosból, ezért nem érdemelnek különösebb figyelmet.

Zémarkhosz utazása

Menander Zémarkhosz útirányának első szakaszát nem közli részletesebben, ellenben mindjárt arra tér, hogy a követség Szogdianába érkezett. Ezzel szemben Valentinus útvonalának az első szakaszát teljes aprólékossággal írja le, valamint azt is megjegyzi, hogy a türkökhöz küldött bizánci követségek általában ezen az útvonalon jártak, így Zémarkhosz útjáról is – ha összevetjük Valentinuséval – teljes képet nyerünk. Tárgyalásunk során azonban tartjuk magunkat a szöveghez. Mindenekelőtt a Zémarkhosz útjára vonatkozó, minket érdeklő részleteket közöljük.

18. Justinus uralkodása negyedik esztendejének elején a turkok követsége Byzantiumba jött Minél inkább elhatalmasodtak ugyanis a turkok, a sogdaiták,*) akik előbb az

*) A sogdaiták, azaz szogdok Sogdiana lakosai. Sogdiana (*Σογγιάωνη*) (óperzsa nyelven Sughuda) az ókori Perzsiának legészakibb tartománya, fővárosa Markanda (a mai Szamarkand) volt. A tartomány a híres ókori Selyemút mentén terült el; lakosai kiváló karavánkereskedők voltak, akik a Pamir hegycsoport legveszedelmesebb hágóin át is fenn tudták tartani rendszeres összeköttetésüket a kínai birodalom belső tartományaival.

ephtalitáknak, *) ez időtájt pedig* a turkok alattvalói voltak, kérték az ő királyukat, hogy küldjön követeket a perzsákhoz azért, hogy az odautazó sogdaitáknak szabad legyen selymet árulniok a médeknél. **)

Dizabulus hajtván az ő kérésükre, megengedte a sogdaitáknak, hogy követséget küldhetnek, ennek feje volt Maniach. Elutazván tehát a perzsa királyhoz, kérték őt, hogy engedje meg- nekik, hogy akadálytalanul kereskedhessenek náluk selyemmel. A perzsa király azonban, kinek semmiképp sem tetszett, hogy ezentúl a turkok biztonságiban járhassanak a perzsa határon, feleletét másnapra halasztotta s azután ismételten tovább halogatta. Mivel ezt sokáig elhúzta, s a sogdaiták állhatatosan sürgették, Chosroes Öszszehíván a tanácsot, határozott. Oatulphus pedig, az ephtalita, aki – mivel a király az ő feleségét erőszakosan meggyalázta – népét a turkoknak elárulta, s közben a módek pártjára állott, arra buzdította a perzsa királyt, hogy a selymet egyáltalában ne adja vissza, hanem azt megvásárolván, adja nekik át az árát; égesse el azután azt a követek szemeláttára, hogy úgy ne tűnjék fel, mintha jogtalanul cselekednék, vagy hogy a turkok selymét használni akarná. A selymet tényleg elégették, a követek pedig éppen nem nagy örömmel hazatértek. Mikor azután Dizabulusnak hírül hozták a határozatot, ez azonnal más követséget küldött a

*) Az ephtaliták a húnok nyugati, ü. n. fehér ágába tartozó sátoros pásztornép voltak. A kínaiakkal való hosszas hadakozás után kb. Kr. e. 50-ben teljesen elszakadtak a hún nép főágától, s lassan-lassan az Aral-tó körüli vidékekre húzódtak. Elfoglalták Khivát, Balch városát és más tartományokat. A kínai évkönyvek ezidőben *Tinla*, az európai források pedig *euthaliták*, *hephidiiták* néven emlékeznek meg róluk. *Arvaesni* néven Perzsia északnyugati részébe is befészkeltek magukat. Maradékaik Khiva területén élnek.

**) Érdekesnek tartjuk bemutatni, mit olvasunk ugyanerre vonatkozóan Theophanes Byzantinos töredékesen fennmaradt művében: „A selyemhernyók eredetét Justinianus uralkodása idejében egy perzsa mutatta be Konstantinápolyban, amiről a rómaiak azelőtt semmit sem tudtak. Ez a perzsa a selymek országából elutazván, a tojást egy botba elrejtve, épségben elhozta Konstantinápolyba, s tavasz elején a tojásokat eperfélevelekre helyezte táplálkozás végett; ezek a levelekből táplálkozván, szárnyakat öltöttek s csodálatosan munkálkodni kezdtek.” (Müller: *Fragm.* IV. p. 270. c. 8. – Lukinich ford.)

perzsákhoz, ezzel akarta őket kiengesztelni az ő állama irányában. Mihelyt tehát a turkok követsége újólaj megjelent, a perzsa király a perzsa előkelőkkel és Catulphusszal egyetemben úgy vélte, hogy egyáltalában nincs a perzsák érdekében, hogy barátságot kössenek a turkokkal, mert minden scytha nép álnok és változékony. Sőt azt is elrendelte, hogy méreggel kell elpusztítani néhány követet, hogy a jövőben elkerüljék az ő tartományába való jövetelt; így történt, hogy csaknem valamennyi követet, három-négy kivételével megölték, ételükbe halálos mérget kevervén. Ezért az a hír terjedt el a perzsák között, hogy a turkok követei a perzsa föld forrósága és szárazsága miatt pusztultak el, mivel – miután a turkok országa a gyakori havazásoktól van elborítva – csakis hideg éghajlat alatt tudnak élni. Még azok is, akik a cselszövényből megmenekültek, jóllehet egyébként gyanakodtak, ugyanezt a hírt terjesztették övéik között is, amely a perzsák közt volt elterjedve. Dizabulus azonban, aki ravasz és gyanakodó természetű ember volt, nagyon jól tudta, hogy mit tettek; abban a meggyőződésben volt, amint az a valóságnak meg is felelt, hogy követeit alattomos úton ölték meg. Ettől kezdődnek az ellenségeskedések a turkok és a perzsák között; ezt az alkalmat a sogdaiták főnöke, Maniach megragadván, rávette Dizabulust, hogy előnyösebb a turkokra nézve a rómaiak barátságát keresni, s hozzájuk átvinni a selyemmel való kereskedést, mint akiknek nagyobb mértékben van erre szükségük, mint másoknak, s azt mondta Maniach, hogy ő a legnagyobb örömmel kész csatlakozni a turkok követeihez azon követségben, hogy a rómaiak és turkok barátságba lépjenek egymással. Szavaira Dizabulus beleegyezvén, elküldette őt s még néhányat követségbe a római császárhoz, hogy azt üdvözöljék s a nagyértékű selyemárukat ajándékképpen a levéllel együtt adják át neki. A levelet megkapván, Maniach útnak eredt. Miután nagy utat megtett, és sok vidéken átutazott, s meredek és hóval teljesen fődött hegyeken, lapályos és erdős vidékeken, mocsarakon és folyókon, s magán a Kaukázuson is átkelt, Byzantiumba érkezett, s a királyi palotába bocsáttatván, a császár elé jutott; itt mindazt megtették, amit a szövetségkötésnél tenni szokás sa levelet és az ajándékokat átadta

azoknak, akikre ezek átvétele bízva volt, s kérte, hogy ne legyen hiábavaló fáradságos útja. A császár pedig, amint a tolmáccsal elolvastatta a scytha nyelven írt levelet, a követséget örömmel fogadta, a követeket kikérdezte a türkök államformájáról és országáról; ezek azt felelték, hogy négy főnökük van ugyan, de az egész nép fölött való legfőbb uralom egyedül Dizabulus kezében van; azt is mondták, hogy leigázták az ephtalitákat s azokat adófizetésre kényszerítették.*) „Tehát ti – kordé a császár – teljesen tönkretettétek az ephtaliták hatalmát?” Mikor ezek azt felelték, hogy igen, kérdezte a császár: „Vajjon az ephtaliták városban laknak-e, vagy pedig falvakban?” – „Uram, ez a nép városokban lakik.” – „Tehát – szólt közbe a császár – nyilvánvaló, hogy ti valamennyi városukat elfoglaltátok.” – „Ügy van”, felelték. – „Hanem most arra vonatkozóan világosítsatok fel, mekkora az avarok sokasága, amely a turkok birodalmától elszakadt, s vajjon egy részük még most is hatalmatok alatt van-e?” – „Vannak, akik a mi hatalmunk alatt vannak; akik azonban elszakadtak tőlünk, azok – azt hiszem – körülbelül húszezren vannak.” Végül elsorolták a császárnak a turkoknak alávetett népeket, majd azt kérték tőle, hogy béke és fegyverszüetség létesüljön a rómaiak és turkok között; hozzátették ehhez, hogy ők készek harcolni mindazok ellen, akik a római birodalomnak ellenségei, s akik őket t-artományuk közelében megtámadják. Mihelyt ezt kijelentették, Maniach ég felé emelvén kezeit, s vele a többiek is, a legnagyobb esküvel erősítették, hogy ők mindent a legjobb tudásuk szerint, tiszta lelkiismerettel mondanak és ígérnek; s hogyha nem mondtak igazat, vagy nem tartanak meg ígéreteiket, legyenek ők maguk Dizabulus s egész népük átkozottak. Ily módon a turkok népe barátságot kötött a rómaiakkal s államukkal való viszonyuk nem változott meg.

19. – Justinus, miután a turkok, akiket régen sakáknak**) neveztek, követeket küldtek hozzája a béke érdekében, elhatározta, hogy ő is követséget küld a türkökhöz.

*) Így mondja ezt Theophanes Byzantinos is. (Fragm. IV. p. 270-271.)

**) A scytha,, skythes név csak görögös változata az eredeti saka, vagy skolot népnévnek.

Így tehát a ciliciai Zémarchusnak, aki akkor a keleti városok prefektusa volt, meghagyta, hogy arra készülődjék. Mikor ez az ily hosszú útra szükséges dolgokat beszerezte, Justinus uralkodása negyedik évének vége felé, a tizenöt évnyi időszak második évében, a latin nyelven Augustusnak nevezett hónap elején elutazott Byzantiumból, útra kelt Maniachussal s kísérőivel együtt. *)

20. – „Sok napi út után, mikor a Zemarchus s kísérete a sogdaiták országába érkezett s amint lovaikról leszálltak, találkoztak néhány turkkal, kiket azért küldtek ide, hogy vasat adjanak el, azt hiszem azért, hogy azt mutassák, hogy náluk vasbányák is vannak. Azt mondják ugyanis, hogy a vashoz jutni nem éppen könnyű dolog; ezért hazudtak ezt, hogy kimutassák, hogy az ő országukban vasbányák is vannak. Mások is megjelentek önként abból a népből, akiket ők ördögűzőknek neveznek. Mikor ezek Zemarchushoz mentek letévén magukkal hozott podgyászaikat, tömjén gallyakból tüzet gyújtottak, s seytha nyelven előtte érthetetlen szavakat mormoltak, csengetyűkkel s dobokkal zajt ütven, s a meggyújtott tömjénágot nagy zajjal körülhordozták és ördögökre zajongtak, mintha gonosz szellemeket űztek volna el. Ez által hitük szerint távol tartják a bajokat s megszabadítanak tőlük. Hogy tehát a szerencsétlenséget elűzzék, s mint gondolták, Zemarchust is keresztül vitték a tűzön, mintha ezen szokással magukat is megtisztították volna. Ezek után azok vezetése alatt, kiknek ez volt a feladatuk, arra a helyre utaztak, ahol a chagán lakott, a tőlük *Ektagnak* nevezett hegyhez, melyet görögül *arany hegynek* lehetne nevezni; ennek a völgyében lakott akkor Dizabulus. Mikor ide megérkeztek, hívásra a chagánhoz mentek, ez az ő sátrában két keréken nyugvó arany széken ült, melyet amikor kellett, egy ló húzott; miután őt üdvözlötték, s az ajándékokat szokás szerint bemutatták neki, amelyet azok, akiknek feladatuk volt, magukhoz vettek, akkor Zémarchus így szólt: „Azt kívánja neked, ki annyi népnek vagy ura, a mi császáruk az én követségem által, hogy mivel szereted a rómaiakat s örülsz az ő szerencsájuknek, örökké boldog légy, és szeren-

*) Ugyanerről Theophanes Byzantinos is tudósít. (Müller, IV. p. 271.)

esed legyen, hogy mindig legyőzhesd ellenségeidet és zsákmányolhass az ellenség földjén; távol álljon tőlünk az irigység, amely a barátság kötelékét megszüntetheti, mert szükségesnek tartom a turkokat és a nekik alávetett népeket; ti is legyetek velünk szemben ugyanazzal a jóindulattal. * Miután Zémarkhosz efféleképpen beszélt, Dizabulus is hasonló értelemben válaszolt, majd lakomára gyűltek, s a napnak hátralévő részét ugyanabban a sátorban kényelmesen eltöltötték; az a sátor pedig cifra, színes, művésziesen szőtt selyem szőnyegekkel volt feldíszítve. Bort is adtak, amely azonban nem szőlőből való, mint nálunk, mert vidékük nem szőlőtermő, s nincsenek is hozzászokva ilyen boritalhoz, hanem valami másféle barbár, mustszerű italt ittak; ezután kiki szállására tért vissza. A következő napon más sátorban jöttek össze, mely hasonlóképpen selyemszőnyegekkel volt borítva s amelyben különböző alakú szobrok voltak láthatók.

Dizabulus maga egy olyan ágyon ült, amely színaranyból volt készítve; a helyiség közepén aranykorsók, hűtődények ós aranykannák voltak; miután ismét lakomáztak és ivás közben, ami a lakomák alkalmával szokásos, meghallgatván egymás beszédjét, eloszlottak. Az azután való napon ismét más sátorban gyűltek össze, amelyben arannyal borított fa&zlopok voltak; az aranyos ágy négy aranypárnáival volt ékesítve; azon hely tornácában, ahol tartózkodtak, voltak a szekerek elhelyezve, amelyeken sok ezüsthalmi: tányérok, tálak és számos ezüsből készített állatalak volt, amelyek a kivitel szépségét illetőleg nem álltak a mieink mögött. Ily nagy gazdaságra tett szert a turkok fejedelme.”*)

„Miután Zemarchus és kísérete ott időzött, – azt óhajtottá Dizabulus, hogy menjen vele, ki a perzsák ellen akar indulni, – Zemarchus s még húszan szolgálai és kísérői közül; ezalatt pedig a többi római várakozzék az ő visszatérére a

*) Érdekes, de nem véletlen dolog, hogy de Piano Carpini leírásában (IX. fej. 34–86. bek.) Kújük khán beiktatásával kapcsolatban ugyancsak háromnapos ünnepegekről olvasunk. Azok is három sátorban zajlottak le. A sátrak előtt ott is láthatták a külföldi követek a kincsekkel megrakott szekereket. Egyáltalában a Dizabulus és Kújük által tartott ünnepegek rendjében, noha kereken ezer esztendő van közöttük, semmi lényeges eltérést nem fedezhetünk fel.

choliaták földjén, ezeket eltávozásuk alkalmával megajándékozva bocsátotta el. Zemarchust is megajándékozta egy kirgiz rabszolganővel. Zemarchus tehát elutazott a perzsák ellen hadat indító Dizabulusszal. Útközben a *Talas*-nak nevezett helyen megtelepedtek, itt találkozott Dizabulusszal a perzsák követe, akit ez a római követtel együtt lakomára hívott. Ott azonban Dizabulus nagyobb tiszteletet tanúsított a római követek iránt és úgy intézkedett, hogy a római követ előkelőbb helyre jusson; ezenfelől sokat panaszkodott a perzsákra, mint akiktől sok jogtalanságot szenvedett, amiket most haddal akar megtorolni. Mikor pedig Dizabulus még hevesebben kifakadt, a perzsa követ náluk a lakomák alatt betartani szokott hallgatás kötelezettségét megszegve, rövidesen beszélni kezdett, s Dizabulus vádjait nagyhangon cáfolgatta, úgyhogy a jelenlévők csodálkoztak azon, hogy hogyan lobbanhatott oly nagy haragra, hogy figyelemre sem méltatván a törvényt, sokat és kíméletlenül beszélt.”

„Mikor ezután eltávoztak, Dizabulus a perzsák ellen készült. Zemarchust és kíséretét magához hivatván, miután megerősítette a rómaiakkal való barátságot, haza bocsátotta őket, velük együtt egyik emberét is elküldte követül a rómaiakhoz; mivel Maniach, kiről előbb szóltunk, meghalt. Ennek a követnek a neve Tagma volt, méltóságra nézve tarkhán, ezt küldötte tehát Dizabulus követségbe a rómaiakhoz s vele együtt annak a Maniachnak, aki a minap halt meg, még serdülő fiát, ki atyja méltóságát örökölte, s méltóságra nézve legközelebb volt Tagma tarkhánhoz. Azt gondolom, azért esett ez a tisztség erre a. gyermekre, mivel az ő atyja Dizabulus legkedvesebb és legbizalmasabb embere volt. Dizabulus elbocsátván Zemarchus kíséretét, magukhoz veszik azokat a rómaiakat is, kik a megállapított „helyen voltak, s miután ezek egyesültek, hazafelé indultak s elhagyván a *choliaták* fővárosát, az úrállomásokon át vették útjukat.”

21. – „Miután elterjedt a turkok országával szomszédos népek közt az a hír, hogy megérkeztek a római követek és hogy azok a türk követtel együtt Byzantiumba visszatérnek, azon népek fejedelme kérte Dizabulust, hogy engedje meg neki, hogy a római állam meglátogatása végett ő is követeket küldhessen. Ezt Dizabulus megengedte, de mikor egyéb népek fejei is kérték ezt, senki másnak nem engedte meg,

csakis egyedül a *chliaták* fejedelmének. A rómaiak tetiát ezeket is magukkal vivén s átkelvén az *Oich* nevű folyón, hosszú út után ahhoz a *roppant széles mocsár*hoz értek. Itt Zemarchus három napig időzvéen, előre küldötte Georgiust, kinek tiszte a rövidebb levelek kézbesítése volt, hogy értesítse a császárt követeinek a turkoktól való visszatéréséről. Georgius tehát tizenkét turkkal elhagyott és *vízben szegény, de rövidebb úton* Byzantium felé indult, Zemarchus pedig *12 napig a mocsár homokos részem haladván* s kikerülvéen a mély helyeket, nemcsak az *Ich*, hanem a *Daich* folyó partjához, majd ismét más mocsarakon át az *Attila* folyóhoz jutott, innen az *ugorok*hoz, kik figyelmeztették a rómaiákat, hogy a *Cophen* nevű folyam körül elteiülő erdőségekben négyezer perzsa van lesbe felállítva, hogy őket, mikor mellettük elhaladnak, foglyul ejtsék. Az ugorok vezére, ki itt Dizabulus fennhatósága alatt uralkodott, tömlöket töltetett meg vízzel, azokat átadta Zemarchusnak s kíséretének, hogy mikor ezek a pusztaságokon áthaladnak, legyen ivóvizük. Találtak egy mocsarat is s azt a mocsarat kikerülvéen, *azokhoz a mocsarakhoz érkeztek, amelyekbe a Cophen folyó belefolyván, szétomlik*. Innen kémeket küldöttek ki annak megvizsgálására, hogy igaz-e az, hogy a perzsák lesben állanak. Ezek az egész vidéket átkutatván, hírül hozták, hogy senkit sem vettek észre. Mégis nagy félelem közt siettek *Alaméba*, mivel tartottak az *oromoschusok* népétől.”

22. – „Mikor Alániába megérkeztek és Sarodiushoz, az alánok vezéréhez akartak menni a turkokkal együtt, Sarodius Zemarchust és kíséretét örömmel fogadta, de azt akarta, hogy a turkok követei előbb ne jöjjenek hozzá, csak miután fegyvereiket letették. E miatt nagy viszály támadt közöttük, mely három napig tartott, a viszálykodók bírása Zemarchus volt. Végre miután fegyverüket letették, mint azt Sarodius kívánta, hozzá mentek, Sarodius pedig arra figyelmeztette Zemarchust, hogy ne vegye útját a *mindimianusok* földjén keresztül, mivel a perzsák *Suania* körül lesben állnak; helyesebben cselekednék, ha *Darinen* menne át. Mikor Zemarchus ezt megtudta, Mindimianán keresztül tíz, selyemmel megrakott lovast küldött, hogy ezek ejtsék tévedésbe a perzsákat, mint hogy ha a selymet előre küldték volna s ők azért mennek előre, hogy így azt gondolják, hogy a követ-

kező napon Zemarchus is jönni fog. Ezek után el is utaztak. Zemarchus pedig Darinen át *Apsiliába* jött, *balkéz felől hagyván Mindimianét* (mert ez a része volt gyanús, hogy a perzsák lesben állanak), *Rogatoriumba érkezett a Pontus Euxinushoz*, majd hajókon *Phasisba s Trapezuntba* jutott, ahonnan állami lovon Byzantiumba, a császárhoz vitetvén, annak mindent elbeszélt. így végződött Zemarchus utazása és hazatérése.” (Menander id. m. 104-111. 11. – Lukinich Imre ford.)

Ahogy fentebb említettük már, Zémarkhosz utazásáról bizonyos részleteket közöl *Joannes Ephesios* is. Művének ide vonatkozó fejezetében érdemileg három dologról beszél: a perzsa-bizánci ellentétek és háborúskodások okairól, Zémarkhosznak Dizabulusszal való *első* találkozásáról és a *talasi* eseményekről, ahol t. i. Dizabulus a római- és a perzsa követeket egyidejűen fogadta. *Joannes Ephesios* azonban az eseményeket összezavarja és úgy adja elő a történeteket, mintha mindaz, amiről ír, az első fogadtatás alkalmával történt volna meg. Lássuk tehát a szöveget:

Joannes Ephesios, VI. könyv, XXIII. fejezet:

Milyen okok miatt keletkezett kezdettől fogva az áldatlan állapot, és milyen okok miatt szakadt meg a béke a két birodalom között.

A béke megszégésének első oka az volt, hogy a Persarmenia-belieket kiszolgáltatták a rómaiaknak. A heves ellenségeskedésnek, sok más mellett a második oka az, hogy a római császár mindazon barbár népekhez, amelyek a perzsa tartományok belsejében (laktak), s akiket türköknek neveznek, követet küldött, ami a perzsákat ehhez a bosszúsághoz és ellenségeskedéshez juttatta. Justinus császár ugyanis uralkodásának *hetedik**) évében követet küldött az úgynevezett

*) Menander szerint J. uralkodásának *negyedik* évében indult átnak Zémarkhosz. Mivel Menander közlése sokkal megbízhatóbb, az ő adatát kell hitelesnek elfogadnunk annyival is inkább, mert a negyedik év említésével Menander 18. történetének első mondatában is találkozunk.

türkökhöz, egy előkelő embert, névszerint Zémarkhoszt, holtabb korábban sohasem küldtek még római követséget ezekhez a hatalmas népekhez. Már most mikor ez a követ – miként ő elbeszélte – egy teljes év múlva megérkezett azokra a vidékekre, és az egyik ilyen népnek királya – ugyanis még *nyolc* *) más hatalmas király volt tőle beljebbre, – megtudta, hogy a rómaiak követséget küldöttek hozzájuk, azonnal elcsodálkozott, és (meghatódott) és nagyon elszomorodott és keserves sírásra fakadt, különösen akkor, amikor a követeket fogadta, és sokáig látta maga előtt állani őket anélkül, hogy az emberek vele beszélni mertek volna. Mások beszélték el: Amikor ő olyan keservesen sirt és előkelői közül egy sem mert vele beszélni, arcunkra borultunk és mondtuk a tolmácsoknak, hogy közöljék vele: „Kérdünk téged ó király, vajjon azért sírsz-e, mert látod, hogy minket a te testvéred, a római császár hozzád küldött.” Amikor ő ezt hallotta, hosszú időn át még keservesebben sirt. két óra hosszatt anélkül, hogy csak egy szót is szólt volna hozzánk. Azután kissé felhagyott sóhajtozásával és így szólt hozzánk: Hogy megtudjátok mostani szomorúságom és sírásom okát, azt mondom nektek: Mi a fajtánktól nemzedékeken át azt a hagyományt örököltük: Ha ti ezeken a vidékeken római követet láttok, tudjátok meg, és higgyétek el, hogy azokban az időkben egyidejűleg az egész világ elmúlik és megszűnik, minden birodalom megdől, és minden ember kölcsönösen megöli egymást. Ezért szomorkodtam és sirtam most, amint titeket meglátalak, és erre emlékeztem.” Miután pedig sokat beszéltünk előtte, szóba hoztuk a sok aranyból, ezüsből, drágakövekből és pompás királyi ruhákból álló ajándékot, amit mi felajánlottunk neki. Amikor

*) Menander – Zémarkhosz utazásával kapcsolatban – *négy* türk törzsről tesz említést, Valentinus útjának leírása alkalmával pedig már *nyolc* törzsről ír. A két utazás között nyolc esztendő telt el. Úgy látszik, időközben a türk törzsek vagy megosztódtak, vagy újabb sátoros pásztortörzsek csatlakoztak hozzájuk. (V. ö. Németh Gyula, A honf. magy. kial. Bpest, 1930.1. fejezetében közölt történeti példákkal.) Joannes Ephesios ugyan szintén egykorú szerző, akárcsak Menander, Zémarkhosz útjára vonatkozóan, de lehetséges, hogy az ő értesülései már valóban a megszaporodott törzsszámra vonatkoznak, ezért nem tarthatjuk ebben a pontban a két leírást egymással ellentmondónak.

Ő meglátta azokat, elcsodálkozott, elfogadta és rögtön kiválogatta közülük azokat, amelyek a legpompásabbak és a legszebbek voltak. De voltak ott perzsa követek is.**) Ők (t. i. a türkök) megkérdezték tehát a római követtől: Igaz-e hát az, amit nekem (t. i. a kagánnak) a perzsák mondanak, „hogy a római császár a mi szolgánk és szolgamódra adót fizet nekünk.” Mikor ezt Zémarkhosz hallotta, így felelt neki, mondván: ezt hazudják ők. Sok római császár vonult le (t. i. ellenük) és elpusztították és elfoglalták az ő tartományaikat, mint Traianus római császár. Ez levonult, leigázta és meghódította őket, úgy, hogy ők máig is félnek és remegnek az ő szobra előtt, amelyet országukban emelt, és senki sem mer előtte ellovagolni. Hívni kell őket, és mi ezt szemükbe fogjuk mondani, és ők ezt nem tudják majd letagadni.” Erre magához hívatta őket és így szólt hozzájuk: „Nem azt mondtatok nekem, hogy a „római császár a mi szolgánk”, hiszen ti, amint emezek mondják, a római császár csupasz szobrának, amelyet ő a ti országtokban állított magának, vagytok alávetve máig is, és ti féltetek tőle. Hogy lehetnének ezek a ti szolgálitok, hiszen ti a római császár szobra előtt reszketektek, és ti vagytok alávetve neki! Igaz ez?” Azok így feleltek: Igen uram, az ő szobra országunkban van.” Ő azonban így szólt hozzájuk: „És miért hazudtatok nekem, s miért ámitottatok engem?!” És ő (t. i. a kagán) esküdözött: „Lennék csak a ti helyeteken, azonnal lefejeztetnélek benneteket,” és haragosan elbocsátotta őket.***) Amikor tehát azok a királyukhoz visszatértek, elbeszélték neki, hogy római követeket találtak ott, és azok Traianus szobra miatt szemrehányást tettek neki, és mivel mi ezt nem tudtuk letagadni (t. i. a kagán) megharagudott reánk és haragosan bocsátott el minket. Amikor pedig a perzsa (király) ezt hallotta, megdöbönt és elkeseredett, és ez okból Traianus szobrát leromboltatta, és megerősödött ellenséges érzületében. Ő ugyanis azt gondolta, hogy a rómaiak ingerelték fel ellene ezeket a népeket és így csak a rómaiak dicsőségét növelték. És így történt mindez, miként azt a követek elmondották, de ebből mi csak keveset jegyeztünk fel. A második évben azonban

*) V. ö. Menander 194-195. 11.

**) A mondat eredetiben is értelmetlen.

a római követek visszatértek, és sok csodálatos dolgot beszéltek el ezeknek a népeknek a tömegéről, ezeknek a vidékeknek az érdekességeiről és kormányzatuk rendjéről és szigorúságáról. (Schönfelder id. m. 251-253..11. – *Bendefy István* ford.)

A Törkiába igyekvő bizánci követségek Zémarkhosz utazásától Valentinuséig mindig a Kaukázuson át, a Kaszpi tó megkerülésével vették keletre útjukat. Türxanthosz kán ugyan ezt – Valentinus útjával kapcsolatban – úgy magyarázta,¹¹⁾ hogy a rómaiak félre akarják őket vezetni, el akarják velük hitetni, hogy a császárságot csak a Kaukázus gerincén lehet haddal megtámadni. Am ha tárgyilagosan szemléljük a helyzetet, be kell látnunk, hogy a rómaiaknak más útvonal nem is igen állott abban az időben rendelkezésükre, mivel a perzsa birodalommal hosszú idő óta olyannyira ellenséges viszonyban voltak, hogy még a perzsákhoz küldött bizánci békekövetek élete sem volt mindig biztonságban.¹²⁾

Ezért Zémarkhosz útvonala jóval hosszabbra nyúlt, mintha mindjárt kezdetben Tabarisztánon és Amolon át, vagyis a Kaszpi tó déli végének érintésével, Mesheden keresztül vághatott volna Buchara irányába. így azonban a Volgán, az Urálon és az Embán átkelve és az Uszt-Urt fennsíkot átszelve az Oxus (Amu Darja) mentén kellett neki Bucharát megközelítenie, hogy a már akkor is forgalmas karavánúton Markandába (Szamarkand), Szogdiana fővárosába juthasson.¹³⁾ Hogy hogyan utaztak, kitűnik ebből az elrejtett kitételből: „amint lovaikról leszálltak...”,¹⁴⁾ tehát lovas karavánnal. Minthogy a bizánciak tevét általában nem használták, az utazásra más módjuk nem is igen kínálkozott.

Szogdianában találkoztak néhány türkkal. Vaskereskedők voltak. A kínai forrásokból tudjuk, hogy a vasbányászat a türköknek egyik ősi főfoglalkozásuk volt és idegen országokba is szállították a vasat. Ezért a bizánci forrás hitetlenkedő és lekicsinylő hangja ezúttal nem indokolt.¹⁵⁾ A türkök és a szogdok élénk kereskedelmi kapcsolatban álltak egymással, amit a türk hatalom nyomása még inkább alá támasztott.

A következőkben türk „ördögűzőkről” beszél forrásunk.¹⁶⁾ Vámbéry, aki Zémarkhosz utazásának történetével

(földrajzi szempontból nem sok sikerrel) szintén foglalkozott,¹⁷⁾ erre vonatkozóan azt a megjegyzést teszi: „Aki Pallas leírását olvasta a sámánok ceremóniáiról és aki a rossz szellemek, betegségek, stb. elűzésére használt szent dolgok és sípok fontosságát ismeri, annak rögtön fel fog tűnni a hasonlatosság a még ma is létező sámán istentisztelet és az akkori törökök vallási szokásai között,¹⁸⁾ Valószínűbbnek látszik azonban, hogy ezek a pogány papok nem sámánok, hanem a tüztisztelő párszi vallás mágusai voltak.¹⁹⁾

Ez a leírás hajszálynyra egyezik de Piano Carpininak a mongolok megtisztulási eljárásáról adott közlésével. Carpini szerint a mongolok erre a célra két tűzrakás mellett egy-egy lándzsát szúrnak a földbe, s azokra egy kötelet feszítenek ki. Minden személynek, vagy tárgynak, amit meg akarnak az esetleges varázslattól tisztítani, át kell haladnia a kötél alatt, két tűzrakás között. Eközben a papok és „két vénasszony” rituális igéket mormol, üvölt, illetőleg énekel. Hogy Zémarkhossal is ugyanez történt, egészen kétségtelen, mert neki is át kellett haladnia a két tűzrakás között, (Milyen csodálatos, hogy a sátorospásztornépeknek ez az ősrégi rituális szokása egy évezred leforgása alatt semmit se változott!)*)

Végre – megszabadulván ezektől a türk alkalmatlan-kódoktól – türk vezetőkkel továbbutazhattak a kagán táborára felé. A bizánci forrás a türk kagán székhelyéről csak annyit közöl, hogy az az *Ektag* nevű hegy lábánál volt, és hogy az Ektag szó Aranyhegyet jelent.

Hogy hol volt ez az Ektag hegy, évtizedekig a leghomályosabb pontja volt az egész Zémarkhosz-probiémának.²⁰⁾ *Ligeti Lajos* közlése szerint a kínai kútfolkben pontos adatokat olvashatunk a türk kagánok székhelyére vonatkozóan. Eszerint a nyugati türk kagánok fővárosa a mai Karasártól északnyugatra volt. A Julduz völgyében haladva hétnapi út után érünk a fővárosba olyan ponton, amely nagyjában Kucsától északra fekszik. Ugyancsak a kínai források szerint: Kucsától északra, nyugat-északkeleti irányban húzódik

*) V. ö. de Piano Carpini és Benedictus Polonus: A mongolok között Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Bendefy L. dr. – Aquincum-kiadás, 1946. – III. fejt. 15 bekezdése.

egy hegy, amelyet a bennszülöttek *A-Kie-hegynek* neveznek. Nyilván ez az Ektag, minthogy *tag* a türkök nyelvén hegyet jelent.²¹⁾

Ezek szerint kétségtelenül helyes *Ligetinek* az a megállapítása, hogy Zémarkhosz nem a Mongol Altájban, hanem az A-kie hegytől északra, az Ili és a Tekesz folyók közelében, feltehetően inkább a Tekesz folyó völgyében fekvő nyugati türk fővárosban járt. Ez a terület Kuldzsától délkeletre fekszik. Az Ektag pedig ezek szerint – mai megnevezéssel – a Kalik-tan, Ohan-tengri, Terszkej-Gori és Kök-tegge hegységekből álló hegylánccal azonos.

Hogy Markandából hogyan jutottak el a Tekesz völgyébe, ezek után nem lehet vitás, mert Markandát Taskenten és Csimkenten keresztül ősi karavánút kötötte (és köti ma is) össze Aulije-Atával, innét pedig ugyancsak forgalmas karavánút vezetett a Csú folyó völgyének érintésével, a Kuldzsa-basi és a Kandik-tau hegységek között az Ili völgyébe, majd annak mentén Kuldzsába.²²⁾

A türk kagán fővárosa nem kőrengeteg volt, hanem lovas-pásztornéphez illő sátoztábor. A kagán „palotája „, is csak egy igen díszes, de egyébként szabályszerűen vert *jurta* volt. Arany- és ezüstneműt a követek bőségben láttak, amin – a vidék nemesérgazdagságát tekintve – egyáltalán nem csodálkozhatunk. Mint érdekességet és mint a magyar őstörténetből ismert hasonló dolgot, megemlítjük a kagán sátrában látott „különböző alakú szobrokat”.²³⁾ Ezek a házi bálványok nyilván az elhunyt ősokeket személyesítették meg.

Földrajzi szempontból nem érdektelen Zémarkhosznak közlése, hogy a Tekesz-Ili közében nem termeltek szőlőt. (A Tarim-medencében pl. ugyanebben az időben és még korábbi századokban is, volt szőlőtermelés.)²⁴⁾ Azonban a türkök is ismerték az erjesztett italokat. Többen az erjesztett kancatejre, kumisra gondoltak Zémarkhosz közlésével kapcsolatban, pedig nem valószínű, hogy fejedelmi lakomán ilyen közönséges italt szolgáljanak fel. Emellett a kumis neve annyira általánosan ismert volt, hogy azt még Zémarkhosz sem feledte volna el, hisz bizonyára nem egyszer ottolta szomját útközben kumiszos tömlőből. Sokkal valószínűbb, hogy mézborral kínálta vendégeit a kagán. A mézbor a törökfajta népeknél szintén elterjedt, jól ismert, de –

körülményes készítése miatt – drágább fajta, amellet sokkal kellemesebb ital.²⁵⁾

Közben bejelentették, hogy perzsa részről is követség van útban Istemihez. A kagán – mivel nyilván nem óhajtott, hogy a perzsák tudomást szerezzenek székhelye fekvéséről – elébeutazott a követségnek. „Útközben a Talasz-nak nevezett helyen megtelepedtek, itt találkozott Dizabulusszal a perzsák követé”, olvassuk Menander tudósításában.²⁶⁾ Érdekes, hogy ezt a *Talasz* nevet ezideig senki nem azonosította, noha Talasz tudvalevőleg Aulije-Ata ősi neve; az arab források *Taráz* néven említik.²⁷⁾ A várost érintő folyónak ma is *Tálasz* a neve, s ugyancsak a tőle délnyugatra, illetve délkeletre fekvő párhuzamos két hegyláncolat is megtartotta ősi *Talasztau* nevét. Az északnyugatibb hegyléc lábánál fekszik Csimkent, a délibb pedig – keleti nyúlványaival – a Csú folyó völgyébe ereszkedik le. Ez utóbbi Ala-taunak is nevezik.

Egyszóval Aulije-Atáig, azaz Talaszig engedték be a türkök a perzsa követeket országukba. Emellett gondoskodtak arról, hogy a bizánciak se legyenek jelen nagyobb számmal a perzsák fogadásánál. Ezért a kagán úgy rendelkezett, hogy Zémarkhoszt csak húszan kísérhetik el a bizánciak közül, a többieknek pedig a *choliatak* földjén kell urukat bevárniok.

A *choliatak*ról *chliata* néven is megemlékezik Menander, amikor arról beszél, hogy Istemit kérték egyes kisebb népek fejedelmei, hogy ők is elküldhessék követeiket Bizáncba, de ezt a kagán „senki másnak nem engedte meg, csakis a *chliatak* fejedelmének”.²⁸⁾ Erről a „*choliatak* földjének” nevezett vidékről egyelőre csak annyit tudunk, hogy Talasztól keletre kellett lennie, mert Menander szerint Istemi megparancsolta, hogy a „többi római várakozzék (Zémarkhosz) *visszatértére* a *choliatak* földjén”.²⁹⁾ Éppen ezért nem jöhet szóba a *chliata* névváltozat és Dzsizan (Taskent és Szamarkand közötti hegység)³⁰⁾ azonosítása, hanem (mivel ez a bizonyon hely különben sem lehetett valami messze Talasztól), inkább arra gondolunk, hogy a *choli-ata* szóban a mai Aulije-Ata név, mint népnév rejtőzik.

Istemi útközben megajándékozta Zémarkhoszt egy *χηρής* rabszolganővel. *Bálint Gábor* igen helyesen azonosította a

szót a *kirgiz* népnévvel.⁸¹⁾ A kirgiz nőket a törökfajta népek különös szépségűeknek tartották,⁸²⁾ ezért a kagán ajándéka különös kegyének megnyilvánulása volt.

Istemi tárgyalásai után az elégedetlen és háborgó Perzsa követség visszatért, majd három napi pihenő után Zémarkhosz és kísérete is útnak indult a choliaták fővárosából nyilván Talaszból. Útjuk Csimkentbe vezetett. Forrásunknak fontos megjegyzése az, hogy az *útközben őrállomások mellett, haladtak el*, tehát a kínaiak mintájára a türkök is katonai védelmi rendszert építettek ki és tartottak fenn legfontosabb külkereskedelmi útvonaluk biztosítására. (Ezúttal – a közben elhalt Maniákh helyében – Tagma kísérte Zémarkhosz társaságát.)

Az útleírásnak most következő része szintén egyike azoknak a helyeknek, amelyek a legtöbb vitára adtak okot. (Lásd a kútfőidézetben a 21. történetet.) Az *Oikh* folyó nevét az eddigiekben nyelvészeti, hasonló hangzási alapon próbálták megoldani. Müller a Jaxartész nevét sejtje benne,³³⁾ Vámbéry a Jaikot, vagyis az Ural folyót (!),³⁴⁾ Bálint Gábor O-ikh-nak (= nagy ügy, nagy folyó) olvasván az Oikh nevet, inkább a Felső Irtisre (!!), vagy talán az Oxusra (Amu Dar ja) gondol,³⁵⁾ Kuin Géza pedig határozottan az Oxus mellett foglal állást.³⁶⁾

Nem győzöm eléggé hangsúlyozni, hogy az *ilyesféle történet-földrajzi feladatokat*, mint amilyen Zémarkhosz útvonala is, *nem lehet és nem szabad csakis nyelvészeti problémáknak tekinteni. Ilyen kérdések megoldása szigorúan földrajzi feladat, amelyhez a nyelvész értékes segítséget nyújthat, de óvakodnia kell attól, hogy maga kísérletezzék a megoldással.*

Pedig ez az Oikh-ügy is lényegében igen egyszerű földrajzi problémává zsugorodik össze, ha a földrajzi szemléletet bevisszük vizsgálódásaink körébe. Az a lényege a dolognak, hogy „átkelvén az Oikh nevű folyón, hosszú út után... roppant mocsárhoz érkeztek. Itt Zémarkhosz három napig időzvé, előre küldötte Georgiust,... hogy értesítse a császárt követeinek ... visszatéréséről”.

A nagy mocsár kétség nélkül az Aral-tó.³⁷⁾ Innét azzal a célzattal küldötte elő Zémarkhosz Georgiust, hogy a császár jóval hamarabb szerezzen tudomást követségének sike-

res visszatéréséről, mintsem azok hazaérkeznek. „Georgias tehát tizenkét türkkel elhagyott és vízben szegény, de rövidebb úton Bizáncium felé indult, Zémarkhosz pedig 12 napig a mocsár homokos részein” haladt tovább és kerülgette a mélyebb helyeket, olvassuk Menandernél.

Világos, hogy a legrövidebb út Talaszból Bizáncba: Csimkentből kiindulva a Jaxartész (Szir Darja) mentén, majd az Arai-tavat északról elkerülve az Éhségpusztán és a Kirgiz pusztaságokon, az Emba, Ural és Volga folyókon és Kaukázian át vezet. Ez pontosan kiolvasható a szövegből is. Zémarkhoszék együtt indultak el Csimkentből, majd átkeltek az Oikh folyón, Jaxartészen, mikor pedig elértek az Aral-tó közelébe, Georgius türk kísérőivel nekivágott a sivatagos, de rövidebb útnak, Zémarkhosz és kíséretének többi tagja pedig nyugati irányban kereste a homokosabb és kerülgette a vizenyösebb helyeket. Utjának ez az Aral-tótól keletre eső szakasza kereken 500 km hosszú, tehát ha 12 nap alatt tették meg, akkor egy napra kereken 42 km teljesítmény jut. Az adott terepen ilyen teljesítményt lovaskaravánnal el lehet érni.

Az Amu Darján természetesen át kellett kelniök. Az Ich (Ikh) név csakis az Amu Darjára vonatkozhatik. Nemcsak azért, mert a szöveg is a 12 napi út után mindjárt az Ikh folyót említi, de természetes is, hogy ha valamiről szolt odahaza Zémarkhosz, hamarabb megemlékezett az Amu Darjáról, mint az Embráról. *Müller*, *Kuín* és *Bálint* ugyanis az Ikh névben az Embát sejtik,³⁷⁾ ami azért is különös, mert az Embának Ikh nevét, sehol senki sem jegyezte fel, míg az Amu Darja régi Oxus (0-ikh) nevében, s ugyancsak annak arab névváltozatában, a Dzsájhunban az Ikh (= folyó) név alapeleme megvan.

Útjuk a továbbiakban, hogy a perzsákat elkerüljék, a Karakum északkeleti szélén, az Oxus közelében az Uszt-Urt fennsíkra, vezetett; majd valóban átkeltek az Emba, az Ural (Daich-Jaick, Jajick, Geikh) és a Volga (Attila, Atil, Itil. Etilia)³⁸⁾ folyókon és megérkeztek az ugorok földjére.

Azok az ugorok, akiket itt Menander említ, azonosak azokkal az utigurokkal, akikről majd Valentinus útjával kapcsolatban lesz szó és mindkét névben az *onogurok* neve

rejlük. A VI. században tudvalevően őseink is az onogur törzsszövetség keretébe tartoztak.³⁹⁾

Az onogurokról tudjuk, hogy már évtizedek óta baráti kapcsolatban voltak Bizánccal. Barátságuk Ogurda fejedlem óta⁴⁰⁾ szövetséggé jegecesedett. Nagyon kézenfekvő tehát, hogy az onogurok barátilag figyelmeztették a bizánci követséget a, reájuk leskelődő perzsákra. Ezzel kapcsolatban el is érkeztünk a *Κωφην* folyóhoz.

Már *Bálint* és *Kuún Géza* is arra a megállapításra jutottak, hogy a Kófén névnek a *Kuma* folyó régi nevének kell lennie.⁴¹⁾ Azt azonban, hogy valóban a Kuma folyóról van szó, nem a névhasonlítás dönti el, hanem az a

földrajzi

tény: 1. hogy Zémarkhosz valóban a Kuma környékén járt; 2. hogy az onogurok valóban a Volga folyó vidékén, tehát a Kuma közelében laktak; 3. és főként az, hogy Zémarkhosz saját szemével látta és közli is, hogy a Kófén = Kuma folyó mocsarakban vész el. Az onogurok vezére azért adott vízestömlőket Zémarkhoszéknek, mert a Volga és a Kuma folyók közén át kellett vágniok a Belső Kirgiz pnsztaságokon.

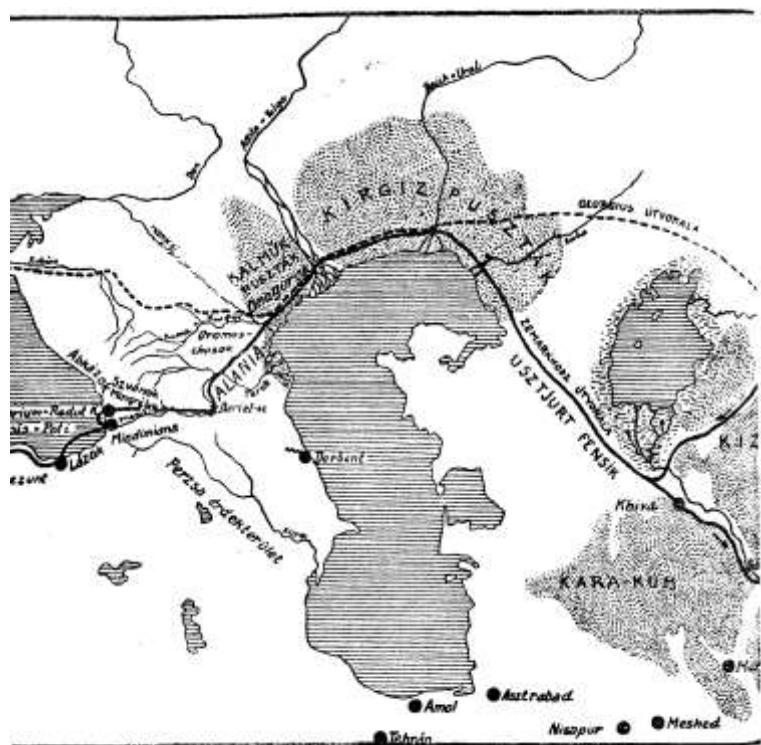
A Volga és a Kuma folyók közötti útszakasról azt olvassuk, hogy útközben „találtak egy mocsarat is, s azt a nagy mocsarat kikerülvén” érkeztek el a Kuma vizét magukba fogadó mocsarakhoz Kumszk (Kumszkája) környékén.

A Belső Kirgiz pusztaságon lovaskaravánnak még víztartó tömlőkkel sem tanácsos átvágni, mert annyi vizet vihet ugyan magával egy karaván, amennyi az emberek ivószükségletét fedezi, de annyit már nem, amennyit a lovak igényelnek. Ezért ezt a pusztaságot ma is, és bizonyára a múltban is ott szokták keresztülszelni, ahol a legkeskenyebb, vagyis a Jergenyi dombok déli nyúlványainak magasságában. Még egy lehetséges útvonal jöhet szóba, éspedig közvetlenül a Kaszpi tó mocsaras partja mentén, a pusztaság déli peremén. Valószínűbb, hogy Zémarkhoszék ezt az utóbbi utat választották, aminek bizonyossága az, hogy a Kuma torkomi mocsaraihoz érkeztek el. Tehát az a nagy mocsár, amelyet kerülgettek útközben, a Kaszpi tó partvidékét kísérő mocsárvilág volt.

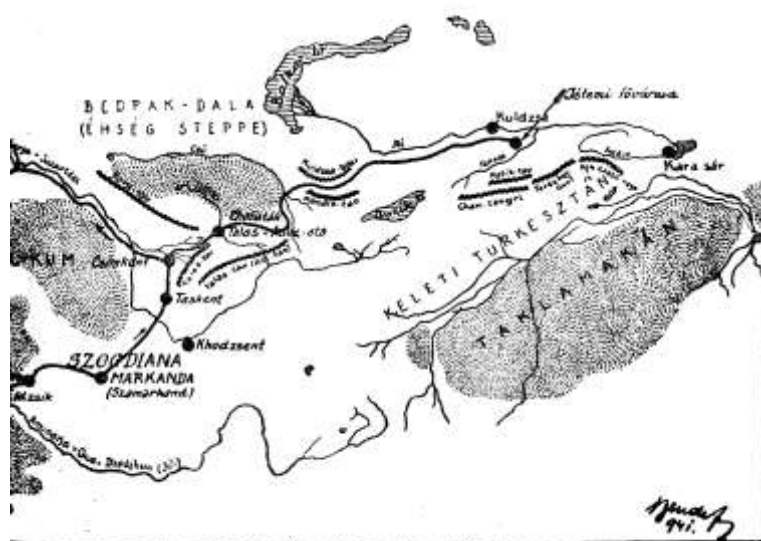
Az onogurok híradása tévesnek bizonyult, mert a kiküldött kémek nem találtak lesben álló perzsákra. Csodálatos is lenne, ha a perzsák a Kaukázuson túl ilyen meszsziire elmerészkedtek volna! Mindamellett nagy félelem közt siettek Alániába,^{42a)} vagyis a Terek folyó vidékére, mert tartottak az *oromoschusok* népétől.

Hogy ezek az oromosehusoknak nevezettek kik lehetnek, egyáltalában nem tudjuk. Annyit sikerült a névből kihámoznom, hogy valamiféle török néptörzs volt. Törzsi nevüket Menander félig törökös, félig görögös alakban tartotta fenn, akárcsak Konstantinos Porphyrogenetos a *Εάβαρτοι ασφαλοι* nevet.^{42b)} Az *oromoschus* név összetett szó. Első fele: *oro* = *kara*, akárcsak az ³*Όττοροκόρ-οα* név utolsó tagja (xd(5(5aj.^{42c)} A szó második tagja a görög *μόςχος* = hajtás, sarjadék; fiatal, üde; *borjú*, *tinó*” szó. Minket a szó utóbbi jelentése érdekel. Eszerint az *oromoschusok* szó értelme: *kara* + *μόςχοι*, azaz „*fekete borjasak*”, „*fekete tinósok*”. Németh Gyula⁵³⁾ a, id. művében több olyan török népvét sorol fel, amelyek az illető népre jellemző külső körülményre, vagy külső tulajdonságra utalnak. Ezek között szerepelnek pl. a *Kara-kojly*, „Fekete juhú” és az *Ak-kojly* „Fehér juhú” népvévek is.^{42d)} Mint-hogy Zémarkhosz idejében sokféle török nép élt a Kaukázusban, közelebből nem tudjuk megmondani, hogy tulajdonképpen kikhez tartoztak ezek a bizonyos „Fekete tinósok”.

Az *oromoschus* név megfejtésére még egy magyarázat kínálkozik. Ujabbán inkább efelé a nézet felé hajlom: A történelemből annyit kétségtelenül tudunk, hogy a VI. században, tehát Zémarkhosz utazása idején, a Kaukázus vidékén számos hun-maradvány, hún-rokon nép élt. (Közöttük mi magyarok is.) Az is ismeretes dolog, hogy mind a hunoknál, mind a velük rokon népeknél (így nálunk is) otthonos és általános volt a törzseknek *fehér*, il etve *fekete* elnevezése. Fischer Károly Antal találóan bebizonyította,^{42e)} hogy ezek a jelzők bizonyos törzsek ruházatának színével vannak összefüggésben. A törzsek szerinti bizonyos színű öltönyök viselésének szokása már a szkítáknál is megvolt, innen, a

Zémarkhoz bizdnei követ útvesztője

folytatott portyázásaikról, stb. Ezek a bizánci tudósítások egészen a II. századig nyúlnak vissza. Ptolemaios és Dionysios Periegetes (Kr. u. II. századi írók) már ismerik a Kaspi tó vidékén terjeszkedő hunokat, akik között a későbbi írók fehér és fekete hunokat különböztetnek meg, illetve megemlítik a közéjük tartozó szabirokat is.

Alániába megérkezvén, Sarodius alán fejedelem újabb nehézségekről tájékoztatta őket. Felhívta figyelmüket arra, hogy Suaniában, vagyis a szvánok (szvanétek) környékén a perzsák leselkednek rájuk. A szvánok a legrégebb időktől máig a Kaukázus északnyugati részének magashegységei között laktak a déli lejtőkön, a mingrélektől északra. Ez a híradás hihető volt, mert Suania birtokáért Bizánc és Perzsia régi idők óta versengett.⁴³⁾

A perzsák a szvánok szomszédságában, a *mindimiánusok* földje, *Mindimiana* határán álltak lesbe. Ezért Zémarkhosz – megtévesztésül – tíz, selyemmel megrakott lovast Mindimianán keresztül előre küldött, ő maga pedig a főcsapattal olyan úton kelt Darinen át Apsiliába, hogy Mindimiana t balkéz felől hagyta,

Mindimianáról Agathias is megemlékezik,⁴⁴⁾ és arról tudósít, hogy a *Mlsimianusok* (nála így!) a lázok alattvalói voltak, majd később a perzsákhoz pártoltak. Minthogy Menander „azért vette kezébe a történetírói tollat, hogy folytassa Agathiaá munkáját”,⁴⁵⁾ természetes, hogy a mindimiánusok Zémarkhosz idejében már a perzsák hűbéresei voltak. Ha mármost figyelembe vesszük a rendelkezésre álló adatokat, kiderül, hogy ez az eddig nem azonosított nép csakis az *imérek* lehettek, mert csakis az imérek laktak és laknak olyannyira a lázok szomszédságában, hogy valaha azok alattvalói lehettek, valamint a *P hasis* (Rión) folyótól délre és ugyancsak a perzsa érdekerületnek a szomszédságában is.

Az imérek és a szvánok között még egy nép helyezkedik el: a mingrélek. Zémarkhosz – megfogadván Sarodius tanácsát – a *Darinen* (nem tartomány,⁴⁶⁾ hanem a *Dariel-szoros* neve!) átkelvén, a mingrélek földjén haladt keresztül, így balkézről hagyta az iméreket (mindimiánusokat), jobbról pedig a szvánokat és megérkezett Apsiliába. Ez az

Apsilia csakis *Abchasia* (Abkázia, az abkázok földje) nevének elírása lehet.⁴⁷⁾ Az abkázokról tudjuk, hogy a Fekete-tenger keleti könyökében laktak és telepeik a partok mentén lehúzódtak a szvánok és a mingrélek szállásföldjének szomszédságába.

Tehát az abkázok földjét is érintve, megérkezteit a Pontus Euxinushoz, azaz a Fekete tengerhez, mégpedig *Rogatoriumba*.⁴⁸⁾ Rogatorium nevében nem nehéz felismernünk Phasis vidékének egyik – ma is számottevő – tengeri kikötőjét, *Redut Kale-t*.

Itt hajóra szálltak és *Phasis-on* (ma: *Poti*, a Rion-folyó torkolatában)⁴⁹⁾ át Trabzonba utaztak, ahonnét váltott állami lovakon tértek vissza Bizáncba.

Zémarkhosz útjának felfedezés- és művelődéstörténeti jelentőségét legjobban néhány számadat világítja meg. A Phasis-folyó torkolata és a nyugati türk főváros közötti távolság légvonalban 3200 km. Zémarkhosz odamenet (Bizáncból számítva) kb. 5200 km., visszajövet (a Georgius kedvéért tett kitérő miatt) 5600 km. utat tett meg, amivel a bizánciak látóhatárát – a Fekete tenger keleti partvidékétől számítva – az addiginak több mint négyszeresére tágította. Az utazás kivételére vonatkozóan a szükszavú közlésből csak annyit tudunk kiolvasni, hogy állatjait esetenként szerezte be, illetve szükség szerint elhagyogatta, birodalmi területen pedig váltott állami postalovakon utazott, így az utazás ember- és állatveszteségeit sem ismerjük. Azt sem tudjuk, mennyi ideig tartott pontosan az út, de ekkora (kb. 11.000 km-es) útra (a pihenőket leszámítva) körülbelül másfél év volt szükséges az adott viszonyok mellett.

Vámbéry „A török faj” c. m. id. helyén azt írja, hogy Zémarkhosz könyvet írt utazásáról, és Menander ennek a könyvnek a kivonatát tartotta fenn történeti művében. Ennek az állításnak semminemű alapja sincs, mindössze annyi látszik valószínűnek, hogy Zémarkhosz – legalább is a földrajzi nevekről – utazása közben feljegyzéseket készített.

Valentinus utazása

Nyolc évvel Zémarkhosz utazása után, tehát Kr. u. 576-ban Tiberius, az új császár újból követséget küldött a türkökhöz, és ennek vezetésére Valentinust, a császári test-

őrség egyik tisztjét szemelte ki. Ebben az időben már javában dült a húsz esztendeig (571-590) tartó bizánci-perzsa háború, tehát ismét csak északi Kaukázián keresztül választhatták útjukat. *Menander* erre vonatkozó közlésének minket ezúttal érdeklő része így hangzik:

43. – „Tiberius császár uralkodásának második esztendejében ... a rómaiak ismét követeket küldöttek a türkökhöz. Valentinust, a császár testőreinek egyikét, bízták meg ezzel a feladattal; mikor a megbízást neki átadták, kíséretével elutazott, magával vitt százhat turkot is. A turkok ugyanis már régóta Byzantiumban tartózkodtak, más és más ügyben lévén küldetésben népük részéről; némelyeket Ananastes hozott magával, mikor követségbe jött ide, mások Eutychiusszal érkeztek a császári városba, mások pedig, kik Vaientinusszal már előbb eljöttek, Byzantium körül időztek. Valentinus ugyanis már kétszer járt követségben a lurkóknál, voltak ismét olyanok is, kik Herodianusszal, s a ciliciai Paulusszal*) jöttek ide. Valamennyiük közül kiválasztott tehát százhat férfit a turkoknak nevezett scytha népből s a császári városból gyorsrajókon Sinopen és Chersonon át, amely vidéktől keletre Eion esik, Apaturába és Sindicába érkezett; innen a taurisi hegyek mellett, melyek délfelé húzódnak, utazott el. Valentinus ezután lovakon ment keresztül a mezőségeken, melyek közt mocsaras vizek folydogáltak, s több nádas, cserjés és mocsaras helyen áthaladt, megjárta azt a vidéket is, melyet Accagas-nak neveznek (ez egy asszony neve, ki az ott lakó scythákon uralkodott, Anagaeusnak, az utigurok fejedelmének jóváhagyásából nyervén el az uralmat), s hogy röviden végezzek, hosszú és fárasztó út után odaérkeztek, ahol Turxanthus hadiszállása volt. Ez egyike volt a türk főnököknek, ugyanis a turkok főnökei nyolc részre osztották fel az országot, a legidősebb türk főnöknek a neve Arcesilas volt.”

„Így tehát Valentinus Turxanthushoz megérkezve, – ki a türk főnökök közül először találkozott vele – megmondhatta neki, hogy új római császárnak örvendhet; ő ugyanis azért jött, hogy a turkok főnökeit üdvözölje, miután Tiberius lett a római császár, s azonfelül, hogy közöttük a jó-

*) Ennek a fia volt Mauritus, a hadvezér és a későbbi császár.

indulat ne csökkenjen, hogy azok a szerződések, amelyeket Dilzibulus és Justinus császár a rómaiak és turkok között Zómarkhosz útján kötöttek, mikor ez először ment hozzájuk, érvényesek maradjanak. Dilzibulus ugyanis kijelentette volt, hogy a rómaiak barátai lesznek az ő barátai és épúgy ellenségei is, s hogy ez változatlan és állandó maradjon. Mint-hogy pedig a rómaiak éppen ebben az időben háborút viselnek a perzsákkal, Valentinus jelezte az ő beszédében, hogy alkalomadtán ő is támadja meg a perzsákat. Mikor a követ ezt elmondta, Turxanthus azonnal így szólt: „Úgy-e ti vagytok azok a rómaiak, akiknek tízféle nyelvük van ugyan, de egyféle ravaszságuk?” S mikor ezt mondta, mind a tíz ujját beledugta a szájába s aztán így beszélt: „Miként most mind a tíz ujjamat beledugtam a szájamba, épp úgy ti rómaiak is több különféle nyelvvel éltek s ezekkel majd engem, majd meg az én rabszolgáimat, a varchonitákat csaljátok meg. S különben is minden népet befontatok s lépre vittetek kétszínű beszédeitekkel s ravaszságtokkal, de amikor azokat szerencsétlenség érte, őket cserben hagyátok, s magatok élveztetek azok fáradozalmainak gyümölcsét. Ti követek is tetőtől-talpig ravaszsággal és álnoksággal jöttetek hozzám, s bizonnyára az is, aki titeket hozzám küldött, alattomosan bánik velem. Én azonban titeket minden tétovázás nélkül ki foglak végezni; szokatlan ugyanis és a mi népünk természetével ellenkezik, hogy egy türk hazudjék, a ti uralkodótok azonban tölem a megérdemelt büntetésben fog részesülni. Amíg ő velem baráti szavakat vált. azalatt szövetséget köt a varchonitákkal, a mi szolgálóinkkal (az avarokat értette t. i.), kik megszöktek uraiktól. A varchoniták pedig. minthogy a türkök alattvalói, akkor térnek hozzám vissza, amikor éppen akarom. S ha meglátják lovasságomat, amelyet ellenük korbácsként küldök, elmenekülnek és a föld jnélyébe bújnak. S ha szembeszállni merészelnek, nem karddal fogjuk megölni őket, hanem – mint illik – majd lovasságunk patája tapossa össze őket, mint valami hangyákat! A varchonitákkal tehát végeztünk! Miért vezetettetek ti rómaiak, Byzantiumba menő követeimet a Kaukázuson át s miért mondjátok nekem, hogy más útjuk nincs!? Ezt azért teszitek, hogy meg ne támadhassam a rómaiak határait az út nehézségei miatt. De én nagyon jól tudom, hogy

merre folyik a Danapris (Dnyeper), az Ister (Duna) és a Hebrus (Marica), s hogy merre mentek a varchoniták, a mi szolgálk a rómaiak tartományába azzal a szándékkal, hogy azt megtámadják. Nagyon jól ismerem a ti erőiteket is; mert hiszen az egész világ innen napkelettől a legtávolibb napnyugatig nekem engedelmeskedik, ti pedig, szerencsétlenek, gondolatok az alánok és utigurok népére. Ezek kiváló vitézségűek és merészek voltak, hazai csapataikban bizakodva síkra szálltak a turkok legyőzhetetlen népével, de semmit sem értek el mindabból, amit reméltek, hanem nekünk engedelmeskednek és szolgálk közé számítjuk őket.” – Ezeket mondta Turxanthus nagy elbizakodottsággal; ő ugyanis nagyon dicsvágyó volt. Valentinus végighallgatva őt, így felelt neki: „Ha a mi meggyilkoltatásunk, turkok fejedelme, nem lenne oly végzetes, annyira elvetemült, s bárminő halálnál veszedelmesebb, amiből reád az egész világon soha ki nem alvó gyalázat fog háramolni, s ha követeket megölnél, ezáltal te ezelőtt még soha el nem követett bűnt cselekedtél, s tényleg azt mindenkinek tudtára hagynád hátra, amit csak hallani is rettenetes, – tényleg pedig sokkal retentesebb volna, ha a követeket megölnéd. Én a magam részéről még ma szeretnék a te kardodtól átszúrva meghalni, midőn hallanom kell tőled, hogy császárunk szereti a hazugságot, épúgy, mint követei is. Ezért kérve-kérünk téged, hogy bennünket barátságos szemmel nézz, mérsékelj haragodat, lelked vad indulatát méltányossággal és emberséggel enyhítsd, s a követek nemzetközi jogát tartsd meg. Mi ugyanis a béke szolgálk, s tiszteletreméltó ügyek intézői vagyunk. Azonfelül szükséges, hogy mivel atyád halálával az ő országa és minden java örökségképpen reád száll átvedd atyádnak barátait is, mint valami atyai birtokot, mely reád, mint utódjára szállt. A te atyád önként kereste a mi államunkkal való barátságot, s inkább akart a rómaiak, mint a perzsák barátja lenni. Ezért a köztünk létesülő béke egész eddig sértetlen maradt, s mi is ugyanabban a baráti szövetségben megmaradtunk; azt hittük, hogy ti is ugyanolyan lelkülettel lesztok irántunk. Mert az embertársunk iránt való igazi jóakarát, amely a tisztesség útjáról soha le nem tért, nem fogja megcsalni a bizalmat a sors

kiszámíthatatlan változása miatt.” – Ezt mondta Valentinus. Turxanthus így felelt neki: „Minthogy ti rómaiak idejövetelek alkalmával engem a legnagyobb gyászban találattok, minthogy atyánk, Dizabulus csak nemrégiben halt meg, arcotokat karddal meg kellett volna vagdosnotok, megtartva a mi halottaink eltemetésénél érvényes szokást.” – Ekkor Valentinus és kísérete megvagdosták arcukat töreikkel.* A gyásznapok egyikén négy fogoly hunt megkötözve elővezettetvén, azokat a szerencsétleneket meghalt atyja tiszteletére atyja lovaival előhozván (a temetéseknél divatos eme szokást az ő nyelvükön (*dochiá*-nak**) nevezik), barbár nyelven megparancsolta nekik, hogy menjenek oda és vigyék hírül atyjának, Dizabulusnak, hogy neki mekkora. . .***) (t. i. hatalma van, stb.).

Miután Turxanthus megadta atyjának a végtisztességet, sok mindenféléről beszélt Valentinus-szal, s őt a turkok országának belsejébe küldötte éspedig rokonához, akit Tardunak hívtak. Ennek székhelye az Ektel (Ectel) hegy közelében volt. Ektel pedig aranyost jelent. Mikor Valentinus odautazott, Turxanthus azzal fenyegetődött, hogy a Boszporuszt azonnal meg fogja ostromolni. S tényleg, Bochanust azonnal egy erős türk sereggel elküldte a Boszporusz elfoglalására; ezenkívül Anageus is már régóta ott táborozott más türk sereggel.

45. – Mialatt Boszporusz városát elfoglalták, a római követek a turkoknál voltak; ettől az időtől kezdve a turkok nyílt háborút viseltek a rómaiakkal. A küldötteket ugyanis, akik között volt Valentinus is, Turxanthus visszatartotta és addig nem bocsátotta el őket, míg a gyalázat minden nemével neveltségessé nem tette és meg nem kínozta őket.” (Menander id. m. 136-141. 1. – Lukinich Imre ford.)

*

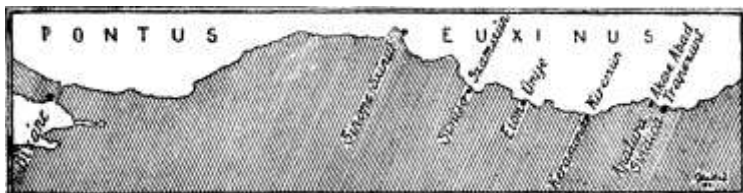
Mindenekelőtt Valentinus utazásának végcéljáról kell beszélnünk. Ez semmiesetre sem Türxanthosz hadiszállása

*) Jordanes szerint (Gótok tört. 59. fej. – köz. krón. III. kt. 115. 1.) így gyászoltak Attila halálát a hunok is: „...a nagy harcos ne asszonyi jajgatással, hanem férfivérrel gyászoltassék.”

**) Vámbéry szerint „dochia” elírás *toka*, *tokha* (= szokás, használatos dolog) helyett (Magy. ered. 417. 1.)

***) Itt a szöveg hiányos.

volt. A törkök Valentinus idejében nyolc nagy törzsrre tagolódtak, míg Zémarkhosz csak négy törzsről (vezérről) tesz említést. Ugy látszik a közbeeső nyolc év alatt (568-576) a türkség keretében a törzsek olyan hatalmasra duzzadtak, hogy azok természetes megosztódása következett be. Türxanthosz csupán a legnyugatibb törzs vezére volt és szállása valószínűen az Ural folyó európai oldalán lehetett.⁵⁰⁾ A nép főfejedelmét, Tardut,⁵¹⁾ Istemi (megh. 575/76-ban) fiát még

Térképvázlat Valentinus 576. évi utazásának tengeri szakaszához. A városneveket a kútőkben előforduló és mai alakjukban is feltüntettük. A vonalkázott terület Kisázsia északi partvidéke, a fehér a Fekete-tenger (Pontus Euxinus). – Terv. és rajz. Dr. Bendefy L.

a keleti hódítások megtartásának gondja köti le, ezért neki messze, Belső-Ázsia szívében kellett tartózkodnia. Meg is mondja a szöveg, hogy Tardu székhelye az *Ektel* hegy közelében volt, valamint azt is, hogy az *Ektel* szó „aranyost” jelent. Nem értem, miért akarta *Kropf Lajos* mindenképpen azt bizonyítani,⁵²⁾ hogy ez az *Ektel* hegy nem azonos a Zémarkhosz útja során említett *Ek*-taggal, mikor ez az állítás a legkevésbé sem valószínű. A két hegy neve alakra is nagyon hasonló egymáshoz, jelentésük pedig pontosan azonos. Amellett Tardu még egy éve sem volt főfejedeleme,⁵³⁾ amikor Valentinus nála járt. Olyan sürgős lett volna neki, hogy atyja székhelyét más vidékre helyezze át?

Ek-tag és *Ektel* azonos nevek és Valentinus is vég-eredményben ugyanott járt, ahol Zémarkhosz. Utazásának nem is ezt a szakaszát akarjuk részletes vizsgálat tárgyává tenni, hanem éppen az elejét, mert ott sok, eddig nem azonosított földrajzi névre akadunk.

Valentinus és kísérete a császári városból gyors hajókon indult el és nemsokára megérkeztek a Fekete tenger déli partvidékének közepetáján elterülő *Paphlagonia*⁵⁴) tartomány egyik legjelentősebb kikötőjébe, *Sinope-be* (Szinob, ma Sinop = Szinüb).⁵⁵)

Az útvonal további állomásainak sorrendjét Menander összezavarta, mert másodiknak *Cherson-t* említi. Cherson⁵⁶) Szevasztopol néven ma is meglévő, virágzó, ősrégi város a Krim félsziget délnyugati csücskében. Nagy bizánci gyarmat- és kereskedőváros volt. Már a korai századokban püspökségi-, majd érsekségi székhely. Rubruquis *Kersona* néven említi, megjegyezvén, hogy szent Kelemen vértanúságának színhelye. Egyszóval Bizáncban nagyon jól ismerték Chersont, ezért is tévesztette össze Menander a Sinop és Trabzon közötti Keraszonda (*Kerasus*, örm.: *Keraz*, új-perzsa *Kiresz*) török: *Giresum* = *Kireszün* nevet Chersonéval. Kikötőjéből sok gyümölcsöt szállítottak Bizánc és Itália felé. Megjegyezzük, hogy az ó- és középkori Cherson, vagy Cersona nem azonos a mai, Odesszától ÉK-re fekvő Cherszoii kikötővárossal; ez utóbbi a Dnyepr torkolatában fekszik.

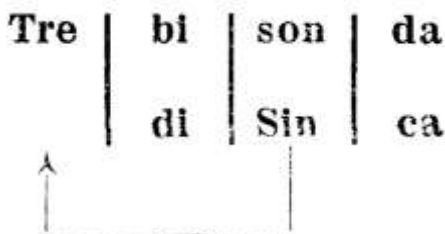
Következő állomásunkat (az e helyütt nagyon romlott) szöveg *Eion* néven említi. Ez a névalak csakis a Szimisszótól (*Samsun* = *Szamszûn*) keletre fekvő Ünye = *tinije* (régí nevén: *Oenoë*⁵⁸) kikötőváros nevének felel meg.

Innét *Apatura-ba*, hajóztak. Ezt a nevet sokszor emlegették, boncolgatták, feszegették a nyelvészek, csak éppen ott nem keresték, ahol azonnal rátaláltak volna. *Dindorf* rontott népnévnek tartotta,⁵⁹) és ez a vélemény hamarosan teret hódított, noha *Plinius*⁶⁰) és *Strabo*⁶¹) nyomán kétségtelen, hogy az tíbb említettek közelében fekvő városnak kell lennie. Valóban, az is: Keraszonda és Trabzon közötti kikötőváros, mai nevén: *Akçe Abad*. (*Abad* = *Apat-fura*).

Tengeri útjuk végcélja *Sindica* volt. A szöveg kiadói utalás nélkül hagyván ezt a városnevet, azt a látszatot keltezték, hogy ők tudják, hol volt *Sindica* városa, noha *ilyen nevű város sohasem volt*. Eddigi útvonalukból és abból a közlésből, hogy partra szállván, „a tauriszi hegyek mellett, melyek délfelé húzódnak, utazott el Valentinus lovakon nem lehet kétséges, hogy ez a tetszetős alakúra torzított városnév vagy Trabzon, vagy egyik közeli kikötőváros

nevét rejti. Esetleg Jomura, Sürmene = Szürmené, vagy Rize jöhetnének számításba.

Trabzon = Trapezunt ősi neve *Trebizonda*, *Trapezunda*, illetve *Tarabuzun*, var. *Trabzun*, *Trabzon* volt.⁶² Az előbbi két névalak sokszor szerepel a középkori pápai bulákban és egyéb, egyháztörténeti vonatkozású iratokban is. Hogy a Sindica név milyen vonatkozásban van Trabzon régi nevének helyes alakjával, az alábbi vázlat érzékelteti:

E helyen valóban megokoltan utalt *Lukinich* a szöveg romlott voltára, mert – amint láttuk, Sinop nevén kívül egyetlen kikötőváros nevét sem találjuk meg helyes alakjában. Egyébként erős a gyanúm, hogy a Sindica névalak keletkezésébe belejátszott egy – egyébként nem említett, de Valentinusék által feltétlenül érintett kikötő: *Szimiszo* (Simiso, Szamszûn, Amizosz)⁶³ neve is, amelyre az elbeszélő némileg emlékezhetett.

Az útleírás további szövegéből kiderül, hogy Vaientinus és kíséretének lovaskaravánja a tengerpart közelében, a hegyek alján haladt tova, majd átkeltek a Kaukázus gerincén és leereszkedtek a Terek és Kuma folyó síkságára. így érkeztek el *Anagájhoz*, az onogurok fejedelméhez, nagyjában ugyanazon az útvonalon, amelyet már Zémarkhosz is megjárt.

Az *Ἀναγὰς* nevet *Rásonyi Nagy László* „*Ἀγκάριαν*”-nak olvasván, „Fehér fejedelem”-nek fejtette meg.⁶⁴ A névben egy onogur (?) törzs szállásterületének neve rejlik és azt az „*Akkagán földjé*”-nek kell értelmeznünk. Ennek a szállásföldnek Anagáj népe földjének közelében kell lennie, valahol a Terek és a Volga közötti síkságon.

Valentinus csapatának további útvonala – a mi szempontunkból – semmi újat nem tartalmaz. Érdeemes azonban rámutatnunk arra, milyen megbízhatóan ismerte Türxanthosz Kelet-Európa és a Balkán félsziget vízrajzi viszonyait

és úthálózatát. Azokban a mozgalmas időkben egyetlen lovaspásztor nép vezére sem nélkülözhetette az alapos földrajzi ismereteket. Ezeket az illetékesek gondosan számon tartották és a kémek és kereskedők szolgáltatva adatokkal rendszeresen gyarapították.

JEGYZETEK

¹⁾ Böv. 1. *Menander Protector* tört. műv. fennmaradt töredékei. Ford *Lukinich Imre*. Brassó, 1905. (Középkori krónikások IV. kt.) 100-104. 11.

²⁾ U. o. 104. 1.

³⁾ U. o. 104-111. 11. és *Moravcsik Gy.* A magy. tört. bizánci forrásai. 23. fejt.

⁴⁾ *Müller*, *Fragm. Hist. Graec. IV.* p. 270-271. és *Moravcsik* id. m. 22. fejt.

⁵⁾ V. ö. 1. a. id. m. 52. 1.

⁶⁾ U. o. 135-136. 11. – L. a köv. fejezetben.

⁷⁾ U. o. 136. 1.

⁸⁾ U. o. 62. 1.

⁹⁾ U. o. 50. 1.

¹⁰⁾ V. ö. *Menander*, *Fragm. 12.* (*Müller*, IV. p. 217.)

^{10a)} Böv. 1 *Moravcsik*, 3. a. id. m. 26. fejt.

^{10b)} *J. M. Schönfelder*, *Die Kirchengeschichte des Johannes von Ephesus.* Aus dem Syrischen übersetzt von -, München, 1862. - VI. könyv, 23. fejt.

^{10c)} Böv. 1. *Moravcsik*, 3. a. id. m. 32. fejt. 93. 1.

¹¹⁾ V. ö. 1. a. id. m. 138. 1.

¹²⁾ Böv. 1. *Menandernél*, 1. a. id. munkában.

¹³⁾ *Kiepert*, *Lehrbuch d. alt. Geogr.* Berlin, 1878. – 55. 1.

¹⁴⁾ v. ö. 1. a. id. m. 104. 1.

¹⁵⁾ V. ö. *Ligetii*, *Az ismeretlen Belső-Ázsia*, Bpest. 1940. 59. 1.

¹⁶⁾ V. ö. 1. a. id. m. 105. 1.

¹⁷⁾ *L. Vámbéry*, *A török faj.* Bpest, 3885. 15-20. 11.

¹⁸⁾ *Vámbéry*, *A magy. eredete*, 33-34. 1.

¹⁹⁾ V. ö. 15, a. id. m. 59. 1.

²⁰⁾ *Kuun G.* szerint (*Relat. I. 19.* 153.) helyesebben Akhtagh-nak kellene írunk és jelentése ez esetben: fehér hegy. *Kropf Lajos* azonban *Bury-ra* hivatkozva elfogadja a kútfőben közölt eredeti

névalakot. (Erd. Múzeum, 1897. 526. 1.) *Sebestyén Gy.* A magyar honfogl. mondái I. 110. lapján egyszerűen csak Altáj-nak mondja. Általában a Mongol-Altájjai szokták azonosítani olyannyira, hogy egyes térképeken a hegység neve mint Ektag-Altáj szerepel.

²¹⁾ V. ö. 15. a. id. m. 64-65. 11.

²²⁾ V. ö. *Bendefy*, Szállani tolmács küldetése Nagy Sándor falához. Bpest, 1941. (Szerző kiad.)

²³⁾ V. ö. 1. a. id. m. 106. 1.

²⁴⁾ L. 22. a. id. m.

²⁵⁾ V. ö. *Tagún Galinidzsán.* A baskírok erjesztett italai. Népr. Ért 1928.

²⁶⁾ L. 1. a. id. m. 107. 1.

²⁷⁾ V. ö. 22. a. id. m.

²⁸⁾ L. 1. a. id. m. 109. 1.

²⁹⁾ U. o. 107. 1.

³⁰⁾ V. ö. 22. a. id. m.

³¹⁾ *Bálint G.*, A honfoglalás revidiója, 71. 1.

³²⁾ V. ö. *Vámbéry*, A török faj, kirgiz címszónál.

³³⁾ *Fragm. Hist. Graec.* IV. kt. 229. I.

³⁴⁾ *Vámbéry*, *Magy. ered.* 28. 1.

as) Id. m. 71. 1.

³⁶⁾ *Relat.* I. 67. 1.

³⁷⁾ *Müller, Vámbéry Bálint. Kuún G.*, szintén az Aral-tónak tartják. L. id. helyeken.

³⁸⁾ Az Ural és a Volga népi neveire vonatk. V. ö. 22. a. id. tu. és *Bendefy*, *Az ismeretlen Julianusz c. m.* (Bpest, 1936.)

³⁹⁾ V. ö. *Hóman-Szekfü*, *Magy. Tört.* I. kt., vagy *Bendefy*, *Kummagyarria*. Bpest, 1941.

⁴⁰⁾ U. o.

⁴¹⁾ *Bálint* szerint (id. m. 70. 1.) Kófén-Kuphán, abkáz nyelven: *Kubin: Kuún* véleményét 1. *Relat.* I. 68. 1.

^{42a)} V. ö. 1. a. id. m. 60. 1. 2. jegyz.

^{42b)} L. 53. a. id. m. 183., 315. 11.

^{42c)} L. *Bendefy*, *Anonymus és Kézai Simon mester Scythiája.* Főidr. Közl. Bpest, 1938.

^{42d)} Id. h. 33-34. 11.

^{42e)} *Fischer K. A.*, *A hunok és magyarok „fekete”, illetve „fehér” elnevezésének megfejtése.* Bpest, 1888.

⁴³⁾ L. 1. a. id. m.

⁴⁴⁾ *Hist. lib.* III. 16-17.

⁴⁵⁾ V. ö. 1. a. id. m. 49. 1.

⁴⁶⁾ V. ö. 1. a. id. m. 110. 1. 2. jegyz.

⁴⁷⁾ Ezideig azonosítatlan volt.

⁴⁸⁾ Ezideig azonosítatlan volt.

⁴⁹⁾ V. ö. *Kiepert*, id. m. 88. 1.

⁵⁰⁾ *Ligetii*, id. m. 66. 1.

⁵¹⁾ *Vámbéry* szerint (*Magy. ered.* 425. 1.) helyesebben *tarti* = ajándék, adomány. – Azt hiszem, a *Tardu* név inkább a magyar *Tardossai* van rokonságban.

⁵²⁾ V. ö. Erdélyi Múzeum 1897. óvf. 526-527. iL

⁵³⁾ *Németh Gyula* szerint a keleti türkök fejedelmének címe: *kagán*, a nyugati türkök fejedelméé pedig: *jabgu*. A nyugati türkök To-po kagán haláláig (581) a keleti türkök fennhatósága alá tartoznak. (A honfogl. magy. kialakulása. Bpest, 194. 1.)

⁵⁴⁾ V. ö. *Kiepert*, id. m. 97. 1.

⁵⁵⁾ U. o. 98. és 98-99. 11.

⁵⁶⁾ *Lukinich* jegyzete szerint „Sinope mellett fekvő földek” (1. 1. a. id. m. 136. 1. 3. jegyz.) helytelen. – *Rubruquis*: Cap I. De Provincia Gazariae, Sin. Franc. 1 165. L

⁵⁷⁾ *Kiepert* id. m. 93. 1.

⁵⁸⁾ V. ö. *Kiepert*, id. m. 93. 1.

⁵⁹⁾ *Dindorf*, Hist. Graeci minores II. 433. 1.

⁶⁰⁾ *Plinius* VI. 66. Hecataeus fragm. 165. 1.

⁶¹⁾ *Strabo*, XI. 757. 1.

⁶²⁾ V. ö. *Kiepert*, id. m. 93. 1.

⁶³⁾ U. o. 93. 1.

⁶⁴⁾ *Németh Gy.* id. m. 191. 1.

BOLGÁR-TÖRÖK MÉLTÓSÁGNEVEK KÖZÉPKORI KÚTFÖKBEN

A középkori kútfőkben számos előkelőségnek: királynak, fejedelemnek, vezérnek, kánnak stb. emlegetésével találkozunk. Ezek a megnevezések nem ritkán személyneveknek jobb, vagy rontott változatai, mint pl. Istemi; var. Dizabulus; Silzibulus; Atila, Etele; Wroccus, Dzsingiz, Ocotaj, Jeretamir, Temiraksak, stb. Máskor olyan névalakok, amelyeket ezideig általában személyneveknek tartottak, mint pl. Gurgutha, var. Gargata; végül vannak esetek, amikor csakis a méltóságát kifejező címével emlegetik forrásaink az illetőt. Jelenleg néhány olyan méltoságnévvvel óhajtunk foglalkozni, amelyeket vagy tévesen személynevekként kezelt a tudomány, vagy nem volt azok értelmével tisztában.

Mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, hogyan keletkezhetett ez a félreértés. Csakis úgy, hogy a forrás szerzője sem volt tisztában sem az illető méltoságnév értelmével, sem annak valódi alakjával, így nem is tudta hűen lejegyezni azt.

Gargata

Jellegzetes például szolgálhat a személyneveknek tartott méltóságnevekre a Fr. Julianus második útjáról beszámoló levélben említett Gargata, var. Gurgata, Gurguta névalak.¹⁾ Julianus szerint így nevezik a mongol birodalom alapítóját, a keraitok legyőzőjét, vagyis Dzsingiz kánt. Kétség sem férhet ahhoz, hogy ez a névalak nem lehet személynév.

A név változatai csak kevéssé térnek el egymástól, másrészt az *u-s*, illetve *a-s* alakok egyaránt mindhárom forrásban megtalálhatók. A Gurgutha, ill. Gurguta alakokkal két kútfőben (EdHH, VL 4161) összesen 12 ízben, míg az *a* magánhangzós változattal (Gurgata) a PL 443-ban 6 ízben

találkozunk, a Gargata változat pedig u.-ott csak egyetlen egyszer fordul elő.²⁾

Érdekes (de nem véletlen dolog), hogy Julianus levelének Dudik által feltalált másolatában (PL 443) a Gurguta-féle alakra egyáltalán nem akadunk, ami azt bizonyítja, hogy a név Gurgata, vagy Gargata alakban szerepelt Julianusnak ebben az eredeti levelében is.³⁾

A név jelentését, értelmét keresve, azt az első pillanatra látjuk, hogy az nem lehet sem a Temudzsin, sem a Dzsingisz név valamely torz alakja. Az is bizonyos azonban, hogy valami komoly értelmének kell lennie.

Mielőtt a név magyarázatára térnék, előre kell bocsátanom, hogy a török nyelvekben a *g* hang gyakran a *k* megfelelője, így pl. a *kaz* (kóborolni, futni, menekülni) igéből *kazak* a kirgizek neve, jelentése szerint kóborló, vándorló; ugyanennek a turkománban a *gázák* (vándorló, sátoros pásztor)⁴⁾ magashangú alak felel meg.⁵⁾

A középkori latinságban a *kazárokról* elnevezett Krimet *Ghazaria* néven találjuk.^{5a)} Hajlandó vagyok esetleg feltenni, hogy ilyesféle hangszínváltozattal állunk szemben, bár fölösleges ezt az elgondolást erőszakolnunk, mert egyszerű másolási hibát tételezve fel, a név megoldása magától adódik.

Annyi bizonyos, hogy a névben (ahogy a kútfőkből kiolvashatjuk) csakis *u* és *a* magánhangzók fordulhattak elő. A mássalhangzók helyzete és értéke is kötött. Mivel a mássalhangzók mind a 19 esetben azonosak (eltekintve néhány th-ás alaktól), nem valószínű, hogy a másolók ilyen egyöntetűen tévedtek volna. Ellenben igen valószínű, hogy Julianus legalábbis egy-két nevet úgy, ahogy hallott, tehát fonetikus alapon, a helyszínen feljegyzett magának. (Ugyanis fel kellett jegyeznie Batu ultimátumának fordítását is, mert a hosszú és pompás fogalmazású szöveget ilyen pontosan nem tudta volna hosszabb ideig fejében tartani.)

Hogy rövid legyenek, a Gurguta név négy változata közül a *Gargata* áll legközelebb a valósághoz s azt Julianus minden bizonnyal helyesen jegyezte fel (hogy hogyan, azt később látjuk); de azok, akik az ő kéziratos levelét lemásolták, mivel az előttük ismeretlen méltóságnévet nem tudták elolvasni, eltorzították azt.

A név tulajdonképpen két szónak téves összevonása, ahol in vagy a *k* hangnak *g*-vé torzult, vagy hasonult formájával van dolgunk és ebben az esetben annak esetleges okát Julianus informátorainak (baskir-magyar, vagy volgair bolgúr menekültek voltak 1237 őszén Vladimírban) dialektusában találom. A két szó eredeti alakja: *Kan* – *Kathaj*. Ha azonban az egykorú írásmóddal írott szóban az első *a* fölötti *η* jegyét fordítva írjuk és az utolsó *a* fölül az *i* jegye elmosódik, tehát az alak: *Ca(r)Cata*, megkapjuk a *CarCata* alakot. Akinek módjában volt hevenyészett középkori latin szövegeket olvasni, könnyen belátja, hogy nem sok kell ahhoz, hogy a C-t G-nek olvassuk, amikor is előállt a *GarGata* = *Gargata* alak.

A név tehát *Kan* + *Kathaj* összevonása, s ebben a formájában tökéletesen érthető is. *Kan* = *kán*, fejedelem, császár, vezér, *Kathaj* pedig Kína középkori neve. A *Gargata* név jelentése ezek szerint *Kathaj kánja*, vagy *Kathaj fejedelme*.

Történeti forrásaink szerint. Dzsingiz kán 1213-ban tört hadaival Kínára és két év leforgása alatt azt a Hoang-hoig, a mai Peking közelében épült egykori fővárosával, Jenkinggel együtt meg is hódította. 1216-ban már átkeltek seregei a Hoang-ho folyón és Nankingot (ma: Kai-fong-fu) fenyegették.⁶⁾

Ha tehát a magyar, vagy bolgár menekültek Dzsingiz kánt *Kathaj kánjának* nevezték, nem találhatunk abban semmi csodálatosat, mert Dzsingiz és utódai 1215 óta ténylegesen Kína urai voltak.

Állításunk bizonyításának érdekében itt tárgyalunk mes: egy országnevet is. A *Gargata* név második tagja u. i, egymagában is előfordul *Gothia*, *Gotia*,⁷⁾ *Gotta*⁸⁾ és *gotha*⁹⁾ alakban. Már Nagy Géza sejtette, hogy itt Julianus nem Gothiára, hanem Kathajra gondol.¹⁰⁾ A fentiek alapján nem nehéz belátnunk, hogy az országnév Julianus helyszíni feljegyzéseiben Cathai alakban volt meg. Hevenyészett írás esetén az *a* éppen olyan könnyen olvasható o-nak, mint a C G-nek. Hogy a *th* betűpár egyik változatban *tt* alakban jelenik meg, nem lényeges.

Lássuk ezekután a vonatkozó szövegrészletet: „*Term autem. de qua (tartan) prias sunt egressi, Gothia vocatur ...*

*Dux erat in terra Gothia, Gurgutka nomine . . .*¹¹⁾ A szöveg a fenti megfejtéssel teljes értelmet nyer: Azt a földet pedig, ahonnet (a tatárok) korábban kivándoroltak, Kathajnak nevezik ... Katháj földje vezérének, névszerint a Katháji kánnak, volt egy hajadon nőtestvére, stb.

Joannes de Montecorvino 1306 február 13-án „in Tartana” kelt levelében (vide Golubovich, Biblioteca Bio Bib3iografica... ece. t. II. 132-133) többször is előfordul ez a kifejezés: „ad dominum *C hanem de Cathay* ...” A Canbali-ból küldött levél teljes szövegét Gol. t. III. p. 91-93 közli.

Kerkandads

Az előzőkben megtárgyalt *Can-Cathaj* címhez teljesen hasonló méltóságnévről szerzünk tudomást Masz udi leírásából.¹²⁾ írja, hogy az alánok királysága Szerirrel¹³⁾ határos, királyaik *kerkendads-oknak* neveztetnek ...”

Kuún Géza gr. ezt a méltóságnévet így fejté meg:¹⁴⁾ „Az alánok utódai a jelenleg iráni nyelven beszélő összetétek. Az alán nyelv gyér maradványai török eredetre vallanak, így Kerkandads fejedeleme név *kerk-and-ads* szóelemekre bontandó s törökül a köteles eskü tevőjét, v. elfogadját” jelenti.”

Már mások is ismételten megállapították, hogy Kuún G. műve („A magyar honfoglalás kútfői”-ben) alapos átdolgozásra szorul. Ezúttal is egészen téves értelmezéssel állunk szemben, mert a kérdéses és valóban török szó összetevő elemei ezek: *ker-i* + *kand* + *a(d)s*, azaz, *as*, ahol

kéri = nagy, hatalmas, óriás,

kand = kán,

as (ads) = az alánok ősi neve.

Tehát a méltóságnév helyes alakja *ker(i)* + *kand* + *as* az *alánok hatalmas kánja*, vagy a *hatalmas alán kán*, esetleg *alán nagykán*.

Adhkas kagán

Edriszi nagy földrajzi művében¹⁵⁾ olvassuk, hogy Adhkas ország uralkodóját *Adhkas kagánnak* nevezik.¹⁶⁾ a. id. munkámban bebizonyítottam, hogy az Adhkas szó nem nép-,

hanem országnév, mégpedig *Badaksán* neve. Eszerint az Adhkas kagán kifejezésben sem személynév az Adhkas szó, hanem jelentése: *Badaksán kagán-ja*. A kagán méltóságnévet jól ismerjük. Ez volt a címe többek között a keleti türkök uralkodójának, a főfejedelemlnek, míg a nyugati türkök uralkodóját a jabgu cím illette meg. Az orkhonvidéki feliratokon is a kagán méltóságnévvvel találkozunk.

Akkagas

Menander Protector történeti művének fennmaradt töredékeiben¹⁷; több idevágó méltóságnévvvel találkozunk. Ezek közé tartozik az *Akkagas* név is.¹⁸) A Valentinus-vezette bizánci követség útleírásáról szóló részben¹⁹ olvassuk ugyanis, hogy a követek elérkeztek egy Akkagasnak nevezett országba, amelyet azért neveztek így, mert az ugur fejedelem jóvoltából egy asszony volt ott az uralkodó. Rásonyi Nagy László megfejtése szerint Akkagas az *Av.-γαγα* (Akkagan) szónak felel meg és betűszerinti jelentése: fehér fejedelem. Jelentés és kifejezés dolgában tehát méltó és hű párja a Németh Gyula megfejtette *Boarlk* névnek.²⁰)

Zabergan

Ugyancsak Menander elírásában szerepel Zabergan hún uralkodó neve.²¹) E szóban Vámbéry²²) a török Sah-bergen = „regi datus” tulajdonnevet sejtí, amelyben „a perzsa sah = rex név a kutriguroknak a perzsa elemmel a Szasszanidák tartományának északi részében történt érintkezésére mutat.” Hunfalvy²³) Zaber-khan-nak véli. Bálint Gábor²⁴) Szabergannak olvassa.²⁵)

A Zabergan szó azonban nem személynév, hanem jellegzetes méltóságnév. Még csak nem is összetett, hanem két különálló szó, éspedig: *Szabir kdn*.²⁵)

Sarosius

Zémarkhosz bizánci követ utazásának történetével kapcsolatban találjuk Menandernél a Sarosius (var. Sarodius) nevet.²⁷) Szerinte az alánok fejedelmének neve volt. A görögös-latinos *osz-us* végzet elhagyásával a név *Sarosi* alak-

ban áll. előttünk. Ez már minden nehézség nélkül két összetevőre: Sar + osi bonthatjuk. A *sar* szó szumir eredetű s jelentése: fej, főnök, vezető, vezér. Az ó-perzsa nyelven *an-sar* vitézt, parancsnokot jelent. Az asszírban *ka-sar* fejedelem, uralkodó. A cimber *du-sar* jelentése: óriás, nagyhatalmú személy. A hunoknál szintén élt a *sar* méltóságnév, aminek bizonyossága az, hogy az Indiába szakadt him ivadékok (rádszputi, gudzsaráti, stb.) nyelvében ma is meg van a *sar* szó. *sar dán* = főnök, *sarkár* ~ kormányzó. Az *osi*, fonetikusan írva: *ősi*, *aszi*, *jaszi*, *jaszu* szó pedig nem más, mint az alánok ősi *asz* neve. A Sarosius szó tehát szintén nem személy-, hanem méltóságnév, jelentése pedig: *alán (asz) vezér*.

Aszkan

Prokopios történeti leírásában (I. k. 63 1.) találkozunk az *Aszkan* névvel. Ez is jellegzetes méltóságnév: *Asz* + *kan*, ahol *asz* az alánok régi neve. Tehát a méltóságnév jelentése: *alánkán*.

Turxanthus

Fogasabb a Turxanthus név problémája. Szintén Menandernél olvassuk,²⁸⁾ hogy a türk kánok közül elsőnek Turxanthus fogadta Valentinust és társait, sejtetően valahol az Ural folyó európai oldalának környékén. Ebben az időben (Kr. u. 576) Menander szerint a nyugati türkök nyolc törzset számláltak, főfejedelmüket pedig *Tardu*-nak hívták és az a Tekesz folyó környékén, az Aranyhegy közelében székelt, ahol már Zémarkhosz is járt, még Tardu elődjének, Isteminek udvarában. A jabgu tehát ezidőben Tardu volt,

Az kétségtelen, hogy a Turxanthus név szintén összetett szó, sőt minden valószínűséggel méltóságnév. Első fele, a *türk* szó, mint népnév közismert. A második felében a görögös (latinos) *osz-us* végzet elhagyásával az *ata* szót sejtem. Eszerint *Türkszanthosz* (Turxanthusz) = *Tiirkata*.

E feltevés egyetlen nehézsége annak a megmagyarázásában rejlik, miért került a türk és ata szavak közé az *sz* hang. Ez a meggondolás más, és talán még valószínűbb megoldásra vezet, amennyiben a szót így is olvashatjuk: *Türk*

san-jü. Ennek az utóbbi méltóságnévnek közelebbi ismeretetésével alább foglalkozunk.

Egy harmadik megoldási mód is kínálkozik és talán ez a legvalószínűbb. Eszerint *Türkszanthosz* olvasata *Türk-sad.* (A görögös *osz* végzet természetes elhanyagolása szabályszerű, a görögös átírásokban pedig egy-egy fölösleges *η* hang beszúrása gyakorinak mondható.)

Tan-hu, san-jü, sen-yü

A kínai történeti munkák tanúsága szerint a hunok királyát a *tan-hu* méltóságnév illette meg.²⁹⁾ A Csien-Han-su 94. a) fejezetében található feljegyzés szerint: „A hunok uralkodójukat, a *tan-hu-t* (teljes címén) *ting-ho ko-to tan-hu-nak* nevezik.”³⁰⁾

Németh Gyula értékes összefoglaló tanulmányai szerint mindhárom szó az ősi hun nyelvkinéshez tartozik; *ting-ho* jelentése: ég, *ko-to* jelentése: fiú. *Tan-hu* jelentése *de Groot* megfejtése szerint: szélesség, nagyság.³¹⁾

Míg a két első. hún szó megfejtése kétségtelenül helyes, a *tan-hu* méltóságnövre adott magyarázatok ezideig nem juttatták nyugvópontra a kérdést. Egyik – 1937-ben készült - dolgozatomban³²⁾ már jeleztem, hogy valószínűleg sikerült ennek a rejtélyes szónak nyitjára akadnom.

A *tan-hu* szó a kínai történeti munkákban rendkívül gyakran és nagyon változatos alakban fordul elő. Tudjuk, hogy amilyen hüen és pontosan, s amilyen lehető tárgyilagossággal vezették a kínai történetírók örökbecsű évkönyveiket,³³⁾ a tulajdon- és különösen a népnevek, méltóságnévek írásában annyi szabadossággal jártak el. Minthogy számukra idegen szavakról volt szó, nemcsak hogy kínai fonetikával jegyezték fel azokat, hanem amennyiben könnyen értelmes kínai szavakká voltak azok torzíthatók, éltek is az alkalommal. Amikor pedig a kínai szövegek a nyugati kutatók számára hozzáférhetőkké váltak, következett a másik baj, s az tetézte az elsőt: ahány nemzetiségű kutató írta át a kínai szövegeket, ezeket a kétes megbízhatóságú szavakat annyiféleképpen jegyezték fel. A him nyelv - miként azt *Németh Gyula* a hún személynevek és a *hún* népnév történetének vizsgálata során kétségtelenül megállá-

pította – török nyelv.³⁴ Tehát a hunokra vonatkozó, kétségtelenül *hún szavaknak* hibátlan átírását nem is várhatjuk német, francia, vagy angol kutatóktól, mert erre első sorban török és magyar szakemberek lennének hivatottak. A *tan-hn* (tan-hou) méltóságnév mellett a különféle átírásokban szerepel még egy *san-jü*, illetve *sen-jü* alak is. (Francia: chan-yu, shan-yu, stb.) Ligeti Lajos írásaiban következetesen a *san-jü* alakot használja.

A tan-hu, san-jü és sen-jü szavak értelmezése tekintetében eltérők a vélemények. A kutatók más-más eredményre jutottak aszerint, melyik szóalakból indultak ki. Nyelvészeink közül Németh Gyula a tan-hu alaknak adja az elsőséget, *Ligeti Lajos* – mint említettük – inkább a san-jü alakot használja s ezzel a *Müller* által kifejtett nézethez³⁵) csatlakozik. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy mindazok, akik a tan-hu kérdéssel eddig foglalkoztak, a három névalakot ugyanazon hun méltóságnév különféle változatainak tekintették, azonban az eredeti névalakot levezetniök a feltelezett változatokból nem sikerült.

Mindenekelőtt rá kell mutatnunk arra, hogy a *tan-hu*, illetve a *san-jü*, var. *sen-jü* névalakok nem ugyanazon hún méltóságnévnek a változatai, hanem *két teljesen különböző méltóságnévvel van dolgunk*. Az egyik név (ugyancsak a kínai irodalmi adatok szerint): *sen-yü*.

Az egyszerűség kedvéért először a tan-hu méltóságnév megfejtésével foglalkozunk.

Felfogásom szerint a *tan-hu* összetett szó. Második tagja: *hou* = *u*, *hu* egymagában is előfordul a kínai szövegekben mint a hún nép neve. A szóvégi *η* hang eltűnt a kínaiaknál, elkopott róla. Ugyanide tartozik a *Hiao-tang-chan* szobácskájának nevezetes falvésetein olvasható az a *hou-vang* = *u-van(g)* méltóságnév is, amelyet Ed. Chavannes „hún királynak fordít.³⁶) Később bővebben szólunk róla.) Kétségtelen, hogy a *hou* szócska ezúttal is a *hún* népnévnek kínaias alakja.

A kérdés ezek után már lényegesen egyszerűbb: meg kell állapítanunk, melyik az a szó, amelyet a kínai nyelv, illetve az abból átírt francia szövegek *tan* (illetve *van(g)*) változatban ismertek. Nyilvánvaló, hogy a két változat

jelentése ugyanaz, mégpedig – emlékeztvén a tanulmányunk elején felhozott analógiákra = *kén*.

Tehát *tan-hu* jelentése: *hún-kán*, a teljes címnek ez az alakja pedig *ting-li ko-to tan-hu* = az *Ég fia*, a *hunok kánja*.

A *hu* – *hún* azonosság annyira világos, hogy ehhez nincs is több hozzáfűzni valónk. A *tan*, var. *vang* = *kán* azonosságáról azonban megjegyezhetjük még azt, hogy ennél a kérdésnél nem azt kell elbírálnunk, hogy a *kán* szó szókezdő /c-ja alakulhatott-e *t-vé* vagy *v-vé*, mert nem a *kán* szó fejlődött, áthonosult alakjáról van szó, hanem csupán a kínai írók elhallásáról; illetve a nyugati fordítók esetleges elolvasási hibájáról. Közismert, hogy a beszélni tanuló kisgyermek a *Ä*-val kezdődő szavakat rendszerint „pöszén”, *i*-vel ejti. Katona = tatona, stb.) Mivel pedig ez nem ritka, sőt azt mondhatjuk, nagyon is rendszeres jelenség, a szókezdő *k* hangnak idegenajkúak részéről *i*-vel való felcserélését természetes dolognak vehetjük- (A beszélni tanuló gyermek előtt is minden megtanult szó kezdetben idegen!)

A *tan* = *kán* azonosságot az eddigiek szerint kétségtelennek tartjuk. A szóváltozatok fogalomazonosságából következik viszont, hogy a *vang* alakban átírt szavak szintén a *kán* jelentésnek felelnek meg. Az utóbbi változatról véleményem szerint feltehető, hogy mivel francia átírással van dolgunk, a szóvégi *g* esetleg nem is hangzik valóságban, a szókezdő *v* pedig esetleg inkább *w*-nak hangozhatott (uan).

Még egy nem kis jelentőségű észokot kell felemlítenem a *tan-hu* = *kún kán* azonosság bizonyítására: A kínai évkönyvben és egyéb történeti munkákban a hunok történetére vonatkozó legrégebb és legbővebb anyagot találjuk. Elképzelhető-e, hogy a gondosságukról előnyösen ismert kínai írók úgy szólottak volna a hunok királyairól, vagy fejedelmeiről, hogy nem rögzítették volna azt a tényt, hogy *hún* uralkodóiól van szó. Ha ezt nem teszik, zavar támadt volna, mert nekik nemcsak a hunok voltak a szomszédai, hanem számos más nép is, és történeti könyveik azokról szintúgy szólnak. Éppen a folytonosan ismétlődő *tan-hu* = *hún kán* méltóság-név igazolja, hogy a kínai írók gondosan jártak el, amikor a *kán*, vagy *kagán* szó mellett mindig feltüntették a *kán* nemzetiséget is.

Kínában, a Kanton tartományban lévő *Hiao-tang-san* nevű magaslaton kicsi, de annál nevezetesebb sírbolt áll. Falait vésett képek borítják. *Felvinczi Takács Zoltán* közlése szerint³⁷⁾ a képek hunok és kínaiak harcát ábrázolják és mindenesetre a Kr. u. 129. év előtti időkből, az I. századból, vagy a II. század elejéről származnak. (Lásd a XV. táblát.) Vágtató lovakon harcoló vitézek között több barbár-külsejű alak látható, főként a szobácska keleti falán. Az előbbieket észak-kínai harcosok, az utóbbiak a hunok. A vágtató lovasok mögött és alatt hún gyalogosokat is látunk. Közülük két férfi, akikben kétségtelenül hunokra lehet ismerünk, földre helyezett dobot üt. A dob formája a dél-kínai dobok formájához hasonló. A hún harcosok előtt nagyobb, hún ruházatú férfialak ül, fején barbár süveg, derekán díszes öv. Előrehajlik, mert szúrt sebet kapott. Mögötte ezt a két nevezetes szót olvashatjuk: „*Hu-vang*”. *Chavannes* megjegyzi, hogy „amint a *San-cso-kin-ke-cse* szerzői elfogadják – ezt a két szót a dombormű szobrása saját maga véste a falba, tehát itt a középzásiai *Hu* (hún) barbárok hadseregének ábrázolását látjuk, élükön a királyukkal.”³⁸⁾ *Berthold Laufer* még határozottabban erősíti meg, hogy a kérdéses alakok a hunokat ábrázolják. „A battle of the Huns is preserved on the stone monuments of the Hiao-tang-shan .. .”³⁹⁾ *F. Takács Zoltán* ezeket a bizonyítékokat id. művében további értékes adatokkal támasztja alá.

Az tehát nem kétséges, hogy *Hiao-tang-san* szobácskájának falán a kínai és a hún seregek harcát szemlélhetjük. De akkor az is bizonyítottnak mehető, amint már az idézett szakírók is úgy értelmezték, hogy a „*Hu-vang*” felírás hún királyt, illetve *hún kánt* jelent; tudvalévő, hogy a kagán, illetve kán méltóság mellett volt egy *uang-káni* méltóság is, amely a királyi rangnak megfelelő méltóságot jelölt.⁴⁰⁾

Általában nem érdektelen, ha megvizsgáljuk, milyen méltóságot jelentett a *tan-hu – hím kán* cím. A kán méltóságnév a hun-avar *kagán* címből fejlődött annak megrövidülésével. *Vámbéry Ármin* szerint⁴¹⁾ -a török népek általában szívesen adták ezt a címet előkelőbbjeiknek, méltóságuk megjelölésére. Eszerint a szó tágabb jelentése: fejedelem, herceg. *Vámbéry* felhívja azonban figyelmünket a *Kam* szóra is. Mai jelentése: pap, sámán, varázsló. A hun nyelvemlékek-

ből is ismeretes *Ata-kam* (atya-pap), ül. *Es-kam* (barát-pap) összetételben.⁴²⁾ Vajjon nem volna lehetséges feltennünk, hogy a kani méltóság a törzsi szervezet papi törzsfői méltóságából fokozatosan fejlődött ki?

Az tehát bizonyítottnak vehető, hogy a *tan-hu* méltóságnév összetett szó és a kán + hun szavak összetételéből keletkezett. Második tagja a *hún* népnév, első tagja a *kán* szó pedig jelentését illetően a törökségnél használt fejedelmi cím.⁴³⁾

Bárhonnét is ered a szó ősalakja, bármilyen jelentésű is volt a legősibb időkben, nem kétséges, hogy már *Mo-tu* kán idejében (kb. Kr. e. 170 körül) a *tan-hu* – *Mm kán* méltóság valóban a legfőbb tisztség a fejedelmi, főkirályi méltóság megjelölésére szolgált a hunoknál. Az az ellenvetés, hogy volt idő, mikor öt *tan-hu* is harcolt egymás ellen, nem dönti meg állításunkat, mert ez az időszak a Kr. e. I. század derekán bekövetkezett trónviszályok korára esett.⁴⁴⁾ Kr. e. 54-ben *Ho-han-sa* tan-hu elismerte a kínaiak főuraimát és ezzel fegyveres támogatásukat megszerezte a maga számára. Ez a körülmény arra ösztönözte *Csit-ki*, vagy *Csi-csi* nevű bátyját, hogy ugyancsak felvévén a hun kán (tan hu) címet, a hun nép egy részével nyugatra vonuljon. Ezek a *Csi-csi* kán vezérlete alatt elszármazott hunok telepedtek meg a Jaxartész vidékén s ott a környékbeli népeket, mint az alánokat, kirgizeket, ujjur okát (?), hatalmuk alá vetették. Ebben az időben a kínai évkönyvek határozottan két tanhuról, egy *északi* és egy *déli hún kánról* beszélnek.⁴⁵⁾

A hún birodalom bukásával a *tan-hu* = *hún kán* cím természetesen eltűnt a méltóságnevek közül, mert a cím jelzőjének, a *hún* szónak, a dolog természetéből folyóan a hunokkal együtt el kellett tűnnie, de a *kán* cím ma is él: az oszmán szultánok nevékhöz függesztve viselték a kani címet, míg Perzsiában a Szefidák óta mint tiszteletbeli címet használták. A nem török népek közül egyedül az afgánok között terjedt el. Hozzájuk az országnak a törököktől átvett katonai igazgatása kapcsán származott el.⁴⁶⁾

A *kerkandads* méltóságnév a fentebb említett sírbolt *Hu-vang* feliratával érdekes egyezést mutat. Ugyanis az alán méltóságnév *kand* szava egyezik a *vang* szóalakokkal. Ebből arra következtethetünk, hogy időszámításunk I. szá-

zadában a kán szó valóban kand-nak is hangzott. (V. ö. kündü – kende).

A másik hún méltóságnév, amellyel foglalkozunk, a *sen-jü*. Ez a méltóságnév valóban megfelelhet annak lesség”, vagy „nagyság” jelentésnek, amelyet *de Groot* vezetett le.⁴⁷⁾

Véleményünk szerint a *sen-jü* és a *tan-hu* cím között meglehetősen éles különbség van. Ez a különbség olyasféle, mint amilyen az ómagyar kündü és gyula méltóságnevek között van. A *Sen-jü* többet fejez ki, mint a *Tan-hu*. A hún királyok címe tulajdonképpen a Ting-li ko-to *sen-jü*, amit (mint megszólítást) mai magyarsággal így fordíthatnánk: „Szélességed (vagy: Nagyságod) az Ég fia.” Hogy ez a cím „valóságos hún eredetű elnevezés volt-e, vagy inkább csak a kínai császár hasonló címének utánzási vágya, ma szinte lehetetlen eldönteni”, írja Ligeti.⁴⁸⁾ Mindenesetre úgy látszik, hogy a hún birodalomban egy időben csak egy *sen-jü* volt, míg *tan-hu* egy időben több is lehetett. A *sen-jü* a hím főkirály. Olyasféle, mint az ómagyar kündü, a *tan-hu*-k pedig az egyes hún törzsszövetségek kánjai. Valószínűleg közülük kerültek ki a *sen-jük*. „A törzsek nem voltak egyenrangúak; írja Ligeti, a legkiváltságosabb a *san-jü-ó* volt”.⁴⁹⁾ Ez természetesen, mert a leghatalmasabb törzs kényszeríthette akaratát a gyengébbekre s így az ő *tan-hu*-jából lett a *sen-jü*. Nem következik azonban ebből az, hogy a *sen-jü* halálával nem kerekedhetett volna felül egy másik törzs, amikor is annak a *tan-hu*-ja követte az elhunytat a *sen-jü* méltóságában. A *Sen-jü* nemcsak a főhatalom megtestesítőjét jelentette a hún birodalomban, hanem annak egységét is. Amikor Csit-ki *tan-hu*-ból Kr. e. 54-ben *sen-jü* lett és ezzel egy időben két *sen-jü* is került a hún nép élére, birodalmuk megbomlott, kettészakadt és a testvérháborúk ideje nehezült a hún népre.

Míg a *tan-hu* címet meglehetősen hűen jegyezte fel a kínai történetíró, a *san-jü*, vagy *sen-jü* méltóságnév eredeti alakjában nem vagyunk ilyen biztosak. Mindenesetre bizonyos az, hogy a név eredetileg ázsiai hún, tehát a legnagyobb valószínűséggel bolgár-török méltóságnév. Valószínűnek lát-

juk, hogy ez a megtisztelő cím nemcsak értelmileg, tartalmilag, hanem alakilag is rokona volt az ómagyar *kündii* méltóságnévnek.

Filán-sáh

Ibn Kordadhbek⁵⁰), Edriszi⁵¹) és Masz udi⁵²) műveiben találkozunk a fenti méltóságnévvel. Az első két szerző szerint Szallam, a baghdati kalifa kiküldöttje 842-844 közötti utazása során az alán királytól ajánló levelet kapott a „Filán-sáh”-hoz. Masz udi két ízben is említi, hogy a filán-sáh címet Szerir uralkodói viselték; első két szerzőnk szerint pedig Szallam az alánok földjéről egyenest a filán-sáh-hoz utazott. Szallam utazásának több magyarázója a Filán nevet Gilán tartomány nevével próbálta azonosítani.

Itt tehát a leírásokban ellentét mutatkozik, ami Zichy István figyelmét is felkeltette.⁵³) Miként azt⁵⁰) a. id. munkámban kifejtettem, nem lehet kétséges, hogy Szallam Alániából nem mehetett (nagy vargabetűvel) Gilánba, hanem csakis a Terek és Kunra folyók közén elterülő Dzsídán tartományba. A kifogásolt méltóságnév tehát csakis elhallásból származhatik, mivel Szallam nem írta le, hanem úgy mondta tollba útjának történetét.

A Filán szó tehát nem Gilán, hanem Dzsídán tartomány nevét rejti magában és a *filán-sáh* méltóságnév jelentése az első két szerzőnél: *Dzsídán sah ja*.

„Bab-el Abvab város lakói sokat szenvednek egy *Dzsídán* nevű királyság szomszédsága miatt, amely a kazár király uralkodása alatt áll, kinek itt volt Szemender nevű fővárosa Bab-el Abvabtól nyolc napi távolságra”, olvassuk *Masz udi* leírásában.⁵⁴) „... Mindazon királyságok között, amelyek e földrészén (t. i. a Kaukázusban) találhatnák, hatalmánál fogva legfélelmeesebb Dzsídán” – mondja másutt.⁵⁵)

Dzsídán tehát a kazárok tartománya s az a Kaspi tó nyugati partján Alánföldtől északra, a Kuma folyó torkolatáig terjed.⁵⁶) Szemender a tartomány déli határának közelében, a Káspi tó partján épült, kikötője is volt. *Isztakhri* és *Ibn Haukal* szerint Szemendertől Bab-el Abvab négy napi hajóúttal érhető el.⁵⁷)

Az említett filán sáh tehát *Dzsidán sáh-nak* olvasandó, a következő mondat pedig meg is magyarázza a méltóságnév bővebb értelmét. Ezt a mondatot ugyanis: „... és az utolsó tarkánnak, a kazárok királyának”, a filán sáh jelzőjeként kell felfognunk. A Dzsidán sáh tehát Szallam tudomása szerint az „utolsó”, legdélibb vidékeken székelő tarkhán, annak a tartománynak legmagasabb politikai méltósága, a kazár hatalom képviselője, azaz kazár helytartó. A szövegben a király méltóságnév tévesen szerepel. Edriszi ezt a mondatot, hogy zavart ne okozzon, helyes kritikai érzékkel nem is közli leírásában.

Sirvan sah

A Filán-sáh-hoz teljesen hasonló, sőt azzal azonos jellegű méltóságnév a Sírván sah. Jellegzetes példája lehet azoknak a méltóságneveknek, amelyeket a keleti írók egyszerűen az országnevekből képeztek. Masz udi ezzel a méltóságnévvel kapcsolatban ezeket írja:⁵⁸⁾

„Azok közül, akiket Anusirván a királyok sorába felvett ... volt egy király, akit *Sirván-nak* neveztek, tartománya után nevezték így. Ez (a király) a *Sírván sáh* címet kapta, s azokat, akik e tartomány felett uralkodtak, *sírván-oknak* nevezték”.

Sírván tudvalévolag a perzsa birodalom egyik tartománya volt s Derbenttől délre a Kur folyóig terjedt > keletről a Káspi tó határolta.

Lairan sah

Az előbbihez tökéletesen hasonló ez a méltóságnév is. Masz udi leírásában ezzel kapcsolatban ezt olvassuk:⁵⁹⁾

„Sirvan szomszédságában – a Kaukázusban – van egy Lairan nevű királyság; ennek királyát *Lairan sah-nak* nevezik.”

Berzban

Ugyancsak Masz udi művében olvasunk erről a méltóságnévről. Szerzőnk azt közli,⁶⁰⁾ hogy „... Nem messze Dzsidántól, s a Kaukázus hegység és a szeriri fejedelemség

közelében egy moszlim uralkodó tartománya fekszik, akit, valamint ezen tartomány minden fejedelmét, *Berzban* néven címeznék/”

Nyilvánvalóan kisebb elírással van dolgunk. A név a perzsa *Merzbán* szónak az elírása. Jelentése magyarul: határőr, vagy őgróf.⁶¹⁾

Árpádi

A középkori méltóságnevek sorában utolsóként honfoglaló fejedelmünk nevérol emlékezünk meg. Ha a magyar nép nem is mondható bolgár-török népnek, a történelmi bizonyságok szerint fejedelmi családja, illetőleg a nép vezéri (főúri) rétege kétségtelenül valamely hun-rokon törökfajta népből került ki. Ennek szellemét, ennek hagyományait hozta magával.

Az előzőkben egész sor bolgár-török méltóságnevet tekintettünk át. Láttuk, hogy ezek a népek a fejedelmeket illető neveket úgy választják meg, hogy azok valóban méltóságot fejezzenek ki. Ezeknek a lovas, sátorospásztor népeknek fejedelme, ha nem is isten a népe szemében, mindenestre a plebs-nél sokkal magasabbrendű személy: Isten kiválasztottja, Fejedelem, FENSÉG. A fejedelemtisztelet némelyik népnél (a szóbanforgók közül) a valóságos istenítésig fokozódhatott, s bizonyos babonás hiedelmekkel összekötve a kettőskirályság intézményéhez vezetett el (pl. a khazároknál*). De még ha nem is isteníti a nép a fejedelmét, a tiszteletnek olyan magas fokával veszi körül, ami manapság már szinte elképzelhetetlen. Hogy egy késői példát említsek, Julianus jegyzi fel Ogotájrról, hogy a karakorumi palota testőrei mindazokat helyben lekaszabolták, akiknek a lába – ha véletlenül is – érintette a bejárat küszöbét.⁶²⁾ A türkök azonnali halállal büntették azt, aki a kagánnak hazudni merészelt.⁶³⁾ Ilyesféle tiszteletben részesítette a magyarság is a maga fejedelmeit, a kündüket.

Ezeket tudván, eléggé furcsán hatott az Etymologiai Szótárnak az a régi eredetű közlése, hogy az *Árpád* szó, honszerző fejedelmünknek személyneve, az „árpa” szóból a *-d* kicsinyítő képző hozzáadásával származik, jelentése pedig „Árpácska”.⁶⁴⁾ A fent vázolt lelkületű, világszem-

léletű, igen szigorú erkölcsű sátorospásztor népek nem nevezték uralkodóikat sem Caligulának, sem Babszem Jankónak. Nem nevezték Árpának, mert az kicsi és kicsinységet fejez ki; még kevésbé nevezhették az árpaszemek között is kicsinek, Árpácskának. Ez a szófejtés néplélektanilag merő lehetetlenség!

Van azonban ennek a szófejtésnek nyelvtudományi nehézsége is. Igaz, hogy a Búza szóból keletkezett egy *Búzád* név⁶⁵) a *-d* kicsinyítő képzővel, ugyanígy a *Diósd*, *Egresd* stb. névalakok is, azonban semmivel sem bizonyítható, hogy a *d* kicsinyítő képző Árpád fejedelem korában már megvolt. Ezért nemcsak hogy az Etymologiai Szótár fenti magyarázataiban kételkedünk, hanem egyenesen tévesnek és elfogadhatatlannak tartjuk azt.

Annál nagyobb örömmel láttuk *Mészáros Gyula* szófejtését az Árpád névre vonatkozóan.

A *magyar-ok* honfoglaló *Ugri*, *Ungri* rétegének, khazár ritus módjára való nagyfejedelmválasztása után szintén istenkirálya volt, írja Mészáros Gyula.⁶⁶) Ezen istenkirályavató khazár ritus egyik leglényegesebb cselekménye a pajzsraemelés volt. E jelképes cselekmény – a párhuzamos *tu-kiu* királyavató szertartás elemeinek értelmezése szerint – azt fejezte ki, hogy az ugorok büvöserejű nagyfejedelmét szintén Mithrával (a győzedelmes Napistennel) tartották azonosnak. Neve szerint, azaz helyesebben, egyik méltóságneve szerint, az ugorok ezen istenkirályát *Αρ-παιοήζ-nak* hívták (Konstantinos Porph. MHK. 128.)”

A személynév (helyesebben méltóságnév) eredeti alakja – írja Mészáros Gyula⁶⁶) a id. levelében – Konstantinos Porh. közlése alapján *Ar-padi* (*Αρ-παιοήζ*) volt. Ez a név a dinasztia többi tagjainak nevével (itt-ott méltóságnevével) együtt a tulajdonképpen országfoglaló *ugur* (Ugri, Ungri stb.) népelem északkelet-iráni nyelvének egyik maradványa. Élő nyelvünkben ennek az asszimilálódott hódító rétegnek számos egyéb nyelvmaradványa él (Isten, Manó, ur, vár, bán, kés, tál, stb.). Szó jelentése: *Nép[ek] ur{a}* . A megnevezés a népvándorláskori észak (kelet- és nyugat-) iráni népek kultúrkörében általános istenkirály fogalmának megjelölésére szolgált.”

Tehát az Árpád nevet valójában csonkán használjuk, mert a helyes ó-magyar alakja: *Árpádi**) jelentése szerint pedig tősgyökeres móltóságnév. A mai szóhasználatból a helytelen „Árpád” név természetesen többé nem írható ki, de ha Árpád fejedelemről írunk, vagy beszélünk, a történeti hűség kedvéért az ő nevét *Árpádi* alakban kell említenünk.

*) V ö. padi sah = padi-sah = a nép fejedelme.

JEGYZETEK

¹⁾ V. ö. *Bendefy*, Fr. Julianus utazásának kéziratos kútfői. (Fontes authentici itinera Fr. Juliani illustrantes.) Latin-magyar, teljes szöveg- és facsimile kiadás. Bpest, 1937. 1-80 old. I-XX. tábla.) A továbbiakban JUKK-alakban idézve. Kny. az Arch. Eur. Centro-Orient. 1937. évf.-ból. 38. 1. – L. még *Bendefy*, Magna Hungária és a Liber Censuum. Bpest, 1943. (Szalay-kiadás.) XV. fej.

²⁾ A szövegben szereplő kútfők a következők:

MAXVtl = „Miscell. Arm. XV. t. 1.” jelű vatikáni kódex.

R228 = „Riccardianus 228.” jelű vatikáni kódex.

PL965 = „Pal. Lat. 965.” jelű vatikáni kódex.

EdHH = Hormayr-Hortenburg J. br. által közzétett szöveg.

PL443 = „Pal. Lat. 443.” jelű vatikáni kis kódex.

VL4161 = „Vat. Lat. 4161.” jelű vatikáni kis kódex.

Böv. 1. l/a. id. munkában és *Bendefy*, Fr. Julianus útleírásának tulajdon- és népnevei c. m. (Történetírás III. évf. 1939.) 3-4. szám. 129-148. old.

³⁾ U. i. a három kútfő mindegyike más-más levél másolata. Bizonyítását l. *Bendefy*, Az ismeretlen Juliánusz (Bpest, 1936.) és az 1. a. id. munkában.

⁴⁾ A sátorospásztor szónak helytelen, de közismert kifejezése a nomád szó, amely csak pásztort jelent,

⁵⁾ *Németh, Gyula*, A honfoglaló magyarság kialakulása. Bpest, 1930. 37. 1. (Ezt a fontos munkát a későbbiekben Hmk jelzettel idézzük.)

^{5a)} L. *Rubruquis* jelentésében, Hmk 162. 1. stb.

⁶⁾ V. ö. *Hóman*, Magyar tört. I. 525. 1.

⁷⁾ JUKK 35. 1.

⁸⁾ U. ott 39. 1.

⁹⁾ U. ott 44. 1.

- ¹⁰⁾ L. NagyGéza, Nagymagyarország. (Ethnográfia 1911. évf. 1-3. füz.)
- ¹¹⁾ JUKK 35. 1.
- ¹²⁾ Lásd: *Pauler-Szilágyi* A magyar honfoglalás kútfői. (MHK.) Akad. Kiad. Bpest, 1900. 275. 1.
- ¹³⁾ Mai nap Daghisztán. L. MHK 274. I.
- ¹⁴⁾ MHK 275. 1. 3. jegyz.
- ¹⁵⁾ *P. Amadée Jaubert*, Géographie d'Édrisi, II, Paris, 1840, (Recueil de voyages etc. VI. kt.)
- ¹⁶⁾ *Bendefy*, Szállani tolmács küldetése Nagy Sándor falához. (Góg és Magóg fala.) A Magyar Östörténet Kútfői I. Bpest, 1941. 43-53. 11.)
- ¹⁷⁾ Menander Protector tört. műveinek fennmaradt töredékei. Ford. Lukinich Imre. Brassó, 1905. (Középkori Krónikások IV. kt.)
- ¹⁸⁾ U. ott 136. 1.
- ¹⁹⁾ V. ö. *Bendefy*, Zémarkhosz és Valentinus követségjárása. Földr. Közl. 1941. évf. 164-179. 11. 2 térképpel.
- ²⁰⁾ V. ö. *Németh Gy.*, A honfoglaló magyarság kialakulása, Bpest, 1930. 191. 1. és 190- 1.
- ²¹⁾ V. ö. 17. a, id. m. 59. és 60. 11.
- ²²⁾ *Vámbéry*, A magyarok eredete, 427. 1.
- ²³⁾ Magy. Éthnogr. 127. 1.
- ²⁴⁾ A honfoglalás revisiója, 69. 1.
- ²⁵⁾ V. ö. *Agathias*, Hist. lib. V. c. 24.
- ²⁶⁾ Dolgozatom már sajtóra készen volt, amikor Fenyvessy L. úr. egyik levelében közölte velem, hogy ebben a kérdésben a fentiekkel teljesen azonos megoldásra jutott.
- ²⁷⁾ V. ö. 17. a. id. m. 60. 1. és u. ott 3. jegyzet.
- ²⁸⁾ U. ott 137., 139., 140., 141. 11.
- ²⁹⁾ *Hóman-(Szekfű)*, Magy. Tört. II. kiad. I. kt, 29. 1.
- ³⁰⁾ *Németh Gtjula*, A honfoglaló magyarság kialakulása, Bpest, 139. 1.
- ³¹⁾ *de Groot*, Die Hunnen der vorchr. Zeit. 53-54. 11. -V.o. Pelliot, Journal Asiatique 1920. I. 151. skk. – továbbá *Németh Gyula* id. m. 139-140 11. – és *Ligeti Lajos*, Á Krisztus szül. előtti hunok. Kőrösy Csorna, Archiv. II. 16. 1.
- ³²⁾ *Bendefy L.*, Fr. Julianus útleírásának tulajdon- és népvnevei. Történetírás. III. évf. 3-4. sz. 134-135. 11.
- ³³⁾ V. ö. *Bendefy*, Egykorú kínai kútfők a mongolok 1237-38. évi hadjáratáról. Történetírás, I. évf. 5. füz. bevezető részével.
- ³⁴⁾ *Németh Gy.*, id. m. 148-149. 11.
- ³⁵⁾ *Müller*, Ostasiatische Zeitschrift VIII. évf. 316. !.
- ³⁶⁾ Mission archéologique dans la Chine septentrionale. Publications de l'École française d'Extrême-Orient. Vol. XIII-I. partie. P. 81-82.
- ³⁷⁾ *F. Takács Z.*, Huns és Chinois. Turán, 1918. évf. 276-277.1.
- ³⁸⁾ Mint a 36. jegyzet.
- ³⁹⁾ Chines Clay Figures. Field Museum of Natural History. Publication 177. Chicago, 1914. P. 228.
- ⁴⁰⁾ V. ö. *Hóman*, id. m. 524. 1.

- ⁴¹⁾ *Vámbéry*, A magyarok eredete. Bpest, 1882. 32-33. IL
- ⁴²⁾ U. ott 35. 1.
- ⁴³⁾ V. ö. *Németh Gyula*, id. m.
- ⁴⁴⁾ *Zichy*, A magy. ostort, és műveltsége a honfoglalásig, M. Nyelvtud. kézikönyve L 5. 42. 1.
- ⁴⁵⁾ Mint 44. és F. Takács id. m. 273. 1.
- ⁴⁶⁾ *Vámbéry*, id. m. 32-33. 11.
- ⁴⁷⁾ L. 31. sz. jegyzet.
- ⁴⁸⁾ Attila és hunjai. (Szerk. Németh Gy. Bpest, 1940. Magyar Szemle Társ. kiad.) 43. 1.
- ⁴⁹⁾ Ugyanott.
- ⁵⁰⁾ L. *Bendefy*, Szallam tolmács küldetése Nagy Sándor falához. (Magyar Östört. Kútfoi I. kt.) Bpest, 1941. 10. és 24. II.
- ⁵¹⁾ U. ott 10. és 24. 11.
- ⁵²⁾ Magyar honfoglalás kútfoi 274-275. 11.
- ⁵³⁾ *Zichy István gr.*, Le voyage de Sállam, l'interprète a la muraille de Gog et de Magog. – Körösi Csorna Archívum. 1921. évf. 192. 1.
- ⁵⁴⁾ Magyar. honf. kútfo. 253., 254. 11.
- ⁵⁵⁾ U. ott 272. 1.
- ⁵⁶⁾ V. ö. u. ott 253. 1.
- ⁵⁷⁾ U. ott 242. 1.
- ⁵⁸⁾ U. ott 251. 1.
- ⁵⁹⁾ U. ott 252. 1.
- ⁶⁰⁾ U. ott 273. 1.
- ⁶¹⁾ U. ott 273. 1. 1. jegyz.
- ⁶²⁾ V. ö. *Bendefy*, Magna Hungária és a Lib. Censuum.
- ⁶³⁾ V. ö., Menander Protector tört. műv. töred. ford. Lukinich Imre. Brassó, 1905.
- ⁶⁴⁾ V. ö. 5. a. id. m. 285. 1.
- es) L. Et. Szótár 2. Búza.
- ⁶⁵⁾ *Mészáros Gyula*, Kelet-Európa néptörténete, Bpest, 1941. Knv. 33. 1. és szerzőhöz intézett, 1944 febr. 6-án kelt leveléből.
- ⁶⁶⁾ Magyar. Honf. Kútfoi 122., 125., 128. 11.

Elő kiadása: Turán, 1942. évf. 22-31. II. (Jelen formájában kibővíve.)

ITIL ÉS DUBA

*Új szempontok őstörténetünk keleti kútforrások
magyarázatához*

Nemzeti történetünk középkori forrásai között nem egyik szövege nehéz próbára teszi a kutatót. Ezek közé tartozott XXII. János pápának 1329 szept. 29-én Avignonban kelt és Jeret-amirhoz, a kumamenti (kaukázusi) magyarság fejlődéséhez intézett az a bullája is, amely hírt ad arról, hogy a XIV. század derekán a Kaukázustól északra elterülő térségsíkságon élt még egy őseinktől elszakadt magyar nép, s azok fejedelme, emirje (amir), név szerint *Jeret*,¹⁾ „Magyarország katolikus fejedelmeinek, királyainak leszármazottja”²⁾ volt.

Erről a kaukázusi magyar néptörödékről, sorsának alakulásáról – nyugodtan mondhatjuk – semmit sem tudott a magyar történelem mindaddig, míg a szerzőnek 1936-ban nem sikerült a dolog nyitjára akadnia. Azóta az idevágó bizonyítékoknak, történeti feljegyzéseknek egész halmaza került elő. Legutóbb a szerző – 1942. évi vatikáni levéltári kutatásai alkalmával – XXII. János pápa levelének eredeti fogalmazványát és további 36 darab levelet, ill. feljegyzést, adókönyvi bejegyzést stb. is talált a kaukázusi magyarság püspökeire vonatkozóan. Ezeknek az adatoknak a feldolgozása, és közzététele folyamatban van, ill. az 1. a. id. munkában történik majd meg.

Az a tanulmány, amelyet az alábbiakban ismét közreadunk, 1937-ben készült és a kaukázusi magyarságra vonatkozó keleti források egy kis töredékével foglalkozik; Majdnem változatlanul kapja kézhez az olvasó, mindössze néhány kiegészítést eszközöltem benne a DUBA*) névre vonatkozóan,

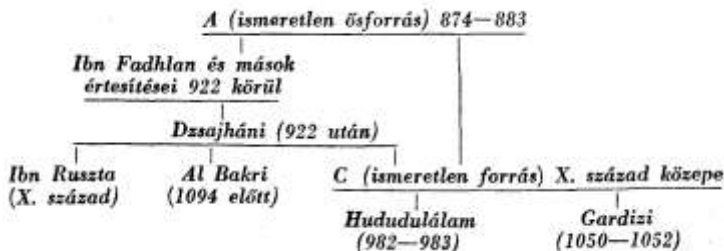
*) A szerző az olvasó elnézését kéri, hogy a mai nyomdatechnikai nehézségekre való tekintettel a DUBA folyó névét pontos átírás helyett ebben az egyszerű alakban kénytelen közölni. (A fejezet címében a helyes névalakot találjuk.)

valamint Minorsky magyarázatait tettem kritikai vizsgálat tárgyává,

* * *

A levediai magyarság sorsa és életkörülményei nemcsak Bizáncot érdekelték, hanem a közeli arab birodalmat is. Többszörösen bebizonyították, hogy már a IX. században kellett lennie egy arab (-perzsa) történeti-földrajzi munkának, amely tudósításokat közölt a levediai magyarokról. Hogy tudtak létezésükről, az egészen bizonyos. *Szallam* tolmács 840-844 között mintegy két hétig utazott a meótiszi-parti magyarság földjén és erről Ibn Kordadhbehnek összefoglaló jelentése is megemlékezik. Muqaddasi közléséből viszont azt tudjuk, hogy a samarrai kalifának követe, *Ibn Musa le Khovarizmy* csillagász Szallamot meglőzve járt a kazár tarkánál, amikor is szintén kellett valami értesülést kapnia a doni magyarságról.³⁾ Hogy melyik volt ez az ősforrásnak tekinthető arab munka, arról eltérőek a vélemények. *Marquart* a 840 körüli időkből származtatja⁴⁾ és *Muszlim al Garminak* tulajdonítja a szerzőséget. *Hóman* szerint talán inkább 874-883 között készülhetett.⁵⁾ Ugyancsak szerinte ebből elsősorban *Ibn Fadhlán* és mások merítették 922 körül, majd ezek művéből *Z Dzsajháni* (922 után). *Dzsajháni* művét használta forrásként *Ibn Ruszta* (X. század) és *AJ, Bakri*, míg egy olyan ismeretlen arab forrás is készült a X. század derekán, amelynek szerzője az eredeti ősforrást és *Dzsajhánit* egyaránt ismerte és használta. Ebből az utóbbiból merített a *Eududulálám* szerzője és *Gardizi*.

Hóman származtatási táblája így fest:

Vannak, akik az A jelű ősforrás egykori létezését tagadják.

A szóbanforgó arab kútfők értelmezése körül sokáig a legnagyobb zűrzavar uralkodott, amit az idézett elő, hogy a kútfőket következetesen vagy a pannóniai, vagy a leve-diai, vagy a baskiriai magyarságra akarták vonatkoztatni. Megnehezítette a magyarázat munkáját az a körülmény is, hogy a szövegben nem egy helyütt beszúrások és futólagos megjegyzések fordulnak elő. Mindaddig, míg a magyarázat-kísérletek tengelyében a későbbi pannóniai magyarság állott, „sem a hazai, sem a külföldi kutatóknak nem sikerült (azokra) elfogadható magyarázatot találniok” állapítja meg *Németh Gyula*.⁹⁾

Az eredménytelenség alapoka az volt, hogy a kutatók feltételezték, hogy az arab írók – jobb ügyhöz méltó szorgalommal – csupán egymást másolgatták és kényük-kedvük szerint toldottak-rontottak az eredeti, ősi szövegen. Miként rámutattam,⁷⁾ nem vették figyelembe az eddigi kutatók, hogy már *Ibn Fadhlán* értesítése is abból az időből származik, amikor honfoglaló őseink a Meótság partjáról már rég elvándoroltak. A többi is mind későbbi eredetű. Ezeknek az arab és perzsa íróknak tehát természetesen könnyebb volt tudomást szerezniök a Kubán-Kuma síkságán visszamaradt „keleti türkökről,” mint Árpádnak tőlük folyton távolodó népéről.

Kutatóink nem egyszer szemére vetik „az arab és perzsa kompilátoroknak gondolkodásuk és kritikájuk megdöbentő hiányát, amelynek nyomával oly gyakran találkozunk”.⁸⁾ Tapasztalatom szerint az ókori és középkori írók is, legyenek nyugatiak, vagy keletiek, szerettek gondolkodni és gyakorolták is azt. Miért ne gondolkodtak volna az arab és perzsa szerzők, amikor éppen az arabokról tudjuk, hogy kitűnő matematikusok, geodéták és csillagászok akadtak közöttük, ami mindenesetre éles logikára és helyes kritikai érzékre vall részükről. Hogy az arab és perzsa kútfők értelmezése körül ilyen zűrzavar keletkezett, annak oka nem feltétlenül bennük, hanem talán bennünk keresendő. Nyilván minduntalan nehézségbe ütközünk, ha egy történeti feljegyzést nem arra a népre alkalmazunk, amelyről szól. Ez-

zel magyarázhatók meg a keleti kútfők értelmezése körül felmerült nehézségek is!

Az arab szerzők mindegyike bizonyos közös forrásból merített, de az is biztos, hogy mindegyikük megtoldotta, vagy megjavította ennek a közös forrásnak adatait a maga legfrissebb értesüléseivel. Mielőtt az arab kútfők érdemi tárgyalásába kezdenénk, lássuk magukat a kútfőket. A könnyebb tárgyalás kedvéért szakaszokra bontva, párhuzamosan közlöm Ibn Ruszta, Gardizi és Al Bakri szövegét, míg a Hududulálam vonatkozó részének csak rövid kivonatát adom. Ez az utóbbi perzsa nyelvű földrajzi munka még kevésbé ismeretes a nagyközönség előtt. 1892-ben találta Bokharában *Tunánszkij* orosz akadémikus. Címe magyarul ezt jelenti: „A világ határai vagy országai.¹ A mű a mohamedán világon kívül Indiáról, Tibetről, Kínáról, sőt Kelet-Európáról is beszél, s egyik kis fejezete az arab világgal szomszédos kumai magyarság viszonyaival is foglalkozik. A mű – Ligeti Lajos szerint⁹⁾ – Kr. u. 982-983-ban készült, tehát Szent István atyja, Géza fejedelem korában. Reánk tehát semmiképpen sem vonatkozhatik, de még honfoglaló őseink levediai tartózkodására sem, mert akkor valahogy így írta volna meg művét az érdemes szerző: A magyarok valaha, miként a források beszélnek, itt és itt laktak ... stb. És minden tudósítását múlt időben írta volna meg. De nem ezt látjuk, hanem azt, hogy a jelen (azaz a 980 körüli) viszonyokról szólván, a magyarokat is mint általa ismert népet tárgyalja, Az a körülmény, hogy leírásában az előző források használható anyagát is felhasználja, nem perdöntő. Ugyanez áll Gardizi és Al Bakri leírására is.

Gardizi és Al Bakri életrajzi adatait és irodalmi munkásságukat bőven ismertette *Kuún Géza gr.* a „Magyar honfoglalás kútfői” c. m. II. fejezetében,¹⁰⁾ ezért itt röviden csak annyit jegyzünk meg róluk, hogy az előbbi perzsa író, a mai Kabultól délre élt Ghazna (ma Ghazni, vagy Ghizni) városában. Művét 1051-1052-ben írta. Al Bakri arab geográfus és történétíró. Spanyolországban született, ahol atyja a szevillai fejedelemség kormányzója volt. Ő maga a nagyvezírségig vitte. Meghalt 1094-ben. Fontos tudnunk, hogy értesüléseit könyvekből, illetve kereskedőkaravánoktól szerezte, mert ő maga a spanyol földet sohasem hagyta el.

A VONATKOZÓ SZÖVEGEK

Ibn Ruszta	Gardizi	Al Bakri
1. A besenyők országa és az eszkil-bolgárok országa közt van a magyarok határai közül az első.	1. A bolgárok országa és az eszlikek között, akik szintén bolgárok, van a magyarok országa.	1. Leírás a magyarok országáról: Ezek a besenyők országa és az eszkil-bolgárok között laknak.
2. A magyarok pedig a törökök egyik fajtája	3a. Ezek a magyarok jézushitűek a korhelyek*) közül.	3b. A magyarok bálványimádók.
4. Vezérük húszezer lovassal vonul ki.	4. Vezérük húszezer lovassal (vonul ki).	5. Királyuk neve kndh.
5. Főnökük neve kündüh (kndh).	5. Ezt a vezért ken-dőnek (kndh) nevezik.	
6. Ez a név királyuk megkülönböztető címe, mert annak az embernek, aki királyként uralkodik rajtuk, gyula a neve (glh, dlh), és minden magyar arra hallgat amit nekik harc és védelem dolgában, valamint egyebekben glh-nak nevezett főnökük parancsol.	6. Ez az ő nagyobb királyuk címe. Azt a vezért, aki az ügyeket intézi, dzslih-nek nevezik; a magyarok pedig azt teszik, amit ez a dzslih parancsol.	

* Gardizi ezúttal, akárcsak később a bolgárok nevével kapcsolatban, szellemes szójátékot enged meg magának és turkok helyett tárkarannak, azaz „korhelyek“-nek nevezi a magyarokat. Alább a bulgár nevet értelem szerint tréfálkozva „gonosztevők“-re másítja. V. ö. Kmoskó 22. a. id. m.

Ugyanezt a mondatot Ligeti L. így fordítja: „A magyarok a törökök egy fajtája.“ (Magyars. östört. Bp. 1943. 106. l.) Ez az értelmezés az ősforrásból való hű másolást tételez fel.

<p>Ibn Ruszta
7.
Sátraik vannak és oda vonulnak, ahol bőséges takarmányt találnak.</p> <p>8.
Országuk nagy,</p> <p>10.
egyik határa eléri a rumiak tengerét (azaz: a Fekete tengert).</p> <p>11.
Ebbe a tengerbe két folyó ömlik, ezek egyike nagyobb a Dzsaihun-nál (Amu Darjánál). Lakóhelyeik e két folyó között vannak. Ha beáll a tél, azok (a törzsek), akik e két folyó közül valamelyikhez közel vannak, a folyó felé vonulnak és ott töltik a közeledő telet. A folyóban halásznak. A téli tartózkodás itt megfelelőbb számukra.</p> | <p>Gardizi
7.
Nagy sík földjük van, amelyet fű borít.</p> <p>9.
Országuk hosszúsága és szélessége száz parszanga.</p> <p>10.
Országuk a Fekete tengerrel határos.</p> <p>11.
Ebbe a tengerbe két dzsaihun (folyó szakad.*) Ök e két folyó között laknak. Amikor eljön a tél, azok, akik a folyótól távolabbra vannak, a folyó közelébe térnek vissza, és télen át azon a helyen tartózkodnak. Halásznak és ebből élnek.</p> <p>12.
Es annak a folyamnak (a partján), amely tőlük balkézre esik, a szlávok közelében, van egy nép, amely a görögök közül való és keresztény, ezeket <i>ndr</i>-eknek nevezik. Ezek a magyaroknál számossabbak ugyan, de gyengébbek.</p> | <p>Al Bakri
7.
Sátraik vannak és követik az eső hullását és a fű sarjadzását.</p> <p>9.
Országuk szélessége száz parszanga, hossza ugyanennyi.</p> <p>10.
Országuk egyik határa eléri a rómaiak határát.</p> <p>12.
Másik határuknál, amely eléri a pusztát, egy hegy van. Azt a népet, amely itt lakik, .. <i>n</i>-nek hívják. Lovaik, barmaik és vetéseik vannak.</p> |
|---|--|--|

* Itt a szöveg romlott.

Ibn Ruszta

Gardizi

Al Bakri

13.

Ami ezt a két folyót illeti (t. i. amelyek közt a magyarok laknak), az egyiket *Itilnek*, a másikat *Duba*-nak nevezik. Ha a magyarok a folyam partján tartózkodnak, onnan látják a *ndz*-eket.

14.

A *ndz*-ek felett, a folyam partján egy nagy hegység van, abból egy folyó ered és oldalánál folyik. E mögött a hegy mögött egy keresztény nép lakik, amelyet *mrdát*-nak neveznek s ezek meg a *ndz*-ek között tíznap járóföld van. Ez (a *mrdát*) nagyszámú nép, ruházatuk emlékeztet az arabokéra. Öltözetük turbánból, ingből és kabátból áll. Megművelt földjeik és szőlőik vannak, vizeik a felszínen folynak és földalatti (öntöző) csatornáik nincsenek. Mondják, hogy többben vannak, mint a rómaiak. Ők külön nemzet. Leginkább az arabokkal kereskednek.

15.

Az a folyó pedig, amely a magyaroktól jobbra van, a szlávok felé, majd onnan a kazárok vidékei felé folyik; a kettő közül ez a nagyobbik.

14.

Ez alatt a hegy alatt, a tengerparton egy nép van, amelyet *avghunh*-nak neveznek. Ezek keresztények és az iszlámnak Tiflisz földjével vonatkozásban lévő vidékeivel határosak. Itt kezdődik Örményország. Ez a hegység addig terjed, míg Derbend földjéhez nem ér és a kazárok földjével szomszédos.

Ibn Ruszta

Gardizi

Al Bakri

15.

(*Kmoskó* fordításában: Es a folyó, mely a magyaroktól jobbra van, a saqlab (szlávok) felé halad s onnan a Khazar tengerbe szakad.)

16.

A magyarok földje tele van fával és tavakkal és talaja vi-
zenyős.

16.

A magyarok orszá-
ga bővelkedik fában
és vizekben, talaja
nedves. Sok vetésük
van.

17.

Hatalmuk kiterjed
a velük szomszédos
összes szlávokra. Elel-
miszerekből álló sú-
lyos adót vetnek ki
rájuk és úgy kezelik
őket, mint foglyokat.

17.

Ők a szlávokat tel-
jesen hatalmukban
tartják és élelmiszere-
kből álló adót vet-
nek ki rájuk, és úgy
kezelik őket, mint
rabszolgákat.

18.

A magyarok a tűz-
eket (vagy az égi-
testeket) imádják.

18.

A magyarok tűz-
imádók.

19.

Meg-megrohanják a
szlávokat és a fog-
lyokkal a tengerpar-
ton addig mennek,
míg a rumiak orszá-
gának *Krkh* nevű ki-
kötőjébe nem érkez-
tek azokkal.

19.

S a *guzz*, *saqlab* és
russ ellen vonulva,
onnan rabszolgákat
hoznak, azokat a ró-
maiakhoz viszik és
eladják.

20.

Mondják, hogy a
kazárok annakelőtte
a magyarok és más
szomszédos népek el-
len sáncokkal véde-
keztek, hogy orszá-
gukat tőlük megvéd-
jék.

21.

Amikor a magya-
rok a foglyokkal
Krkh-be érnek, a ró-
maiak kimennek elé-

Ibn Ruszta

21.

jük és ott kötnek vásárt. Azok eladják nekik a rabszolgákat brokátokért, szőnyegéért és más áruért.

Gardizi

22.

Ezek a magyarok jó külsejű, tekintélyes emberek. Ruházatuk színes selyemből készült, fegyvereik ezüst- és aranyveretűek. Állandóan fosztogatják a szlávokat. A magyaroktól a szlávokig tíz napi út van. A szlávok földjén van egy város, amelyet *Vantit*-nek neveznek... stb.*)

Al Bakri

A *Hududulálam* minket érdeklő részének rövid kivonata Ligeti közlése alapján¹¹⁾ a következő: A magyaroktól keletre egy hegység nyúlik, délre egy *vulundur* nevű keresztény nép lakik, nyugaton és északon a ruszok tartományaival szomszédosak. A magyarok országában körülbelül 20.000 ember lakik, királyukat *dzsulá*-nak nevezik. Az ország hosszában 150 paraszanga, szélességében 100 paraszanga. Télen annak a folyónak a partján élnek, amely a ruszoktól választja el őket. Ilyenkor halásznak és halból élnek. Az országban rengeteg a fa és a folyóvíz. A magyarok igen gazdagok, jó arcúak és tiszteletet, félelmet gerjesztenek. A körülöttük lakó hitetlenekkel örökké háborúban állnak és mindig ők győznek.

Már az eddigi kutatók is nagyjából vallották, de *Németh Gyula* határozottan kimondja, hogy az idézett

*) A három kútfőrészlet közlésénél figyelembe vettem a 81. a. id. m. 106-109. 11. közzölt újabb fordítás szövegét is.

keleti kútfőkben a magyarságnak több, egy időbeni hazájáról van szó.¹²⁾

Az 1. szakasz kétségtelenül a baskir-magyarok urai-vidéki hazájára utal. *Ibn Ruszta* és *Al Bakri* nem hagynak e tekintetben semmi kétséget sem és talán lehetséges, hogy *Gardizi* leírásában is az elsőnek említett „bolgárok” szó elírás „besenyők” helyett.¹³⁾

Még tökéletesebben kiviláglik ennek a magyaráztatnak helytálló volta abból az *Al Balhi-tól* (f 934) származó feljegyzésből, amelyet *Istahri* és *Ibn Haukal* átdolgozásából ismerünk: „Kétféle basdzird (magyar) van. Az egyik szorosan az oguzok határainál lakik, a bolgárok mögött. Mondják, hogy számuk kétezer emberből áll, kiket úgy megvédenek erdőik, hogy senki sem tud rajtuk erőt venni. A bolgárok alattvalói. A többi *basdzirtok* (*Ibn Haukal*: a *basd-éirtok* legnagyobb része) a besenyőkkel határosak. Ők és a besenyők törökök és közeli szomszédai a bizánciaknak.”¹⁴⁾

Hogy *Al Balhi* tudósításában valóban a baskiriai magyarokról és nem a török nyelvű baskirokról van szó, azt már *Németh Gyula* kétséget kizáróan bebizonyította,¹⁵⁾ így ezzel a kérdéssel itt tovább nem foglalkozunk, csupán számukra vonatkozóan tesszük az alábbi megjegyzéseket: Ha igaz is a 2000 főnyi lélekszám, az csakis a baskir-magyarok hadi létszámára vonatkozhatik, amiből viszont következne, hogy összes lélekszámuk az időben 20-25 ezerre rúgott.

Julianus jelentéséből azonban tudjuk azt, hogy 1223-1235 között a tatárok háborúskodtak az uráli baskir-magyarokkal és ezekben az ütközetekben az első összecsapások a magyarok győzelmével végződtek. 2000 főnyi sereggel a tatárokon nem arathattak volna győzelmet uráli véreink, valószínű tehát, hogy az *Al Balhi*-féle tudósítás nem 2000, hanem 20.000 főt említett, tehát két töményt, ami 200-250.000 lélekszámnak felel meg.

Sokkal több vitára adott alkalmat a tudósítások másik része, A kutatók véleménye térbeliség tekintetében megoszlik *Etelköz*, *Levedia*, a *Duna-Tisza* köze és a *Kaukázus* északkeleti lejtőjének vidéke között. A kérdés megoldása olyan történet-földrajzi feladat, ahol a két tudományág körébe vágó kritériumok egyaránt súlyosan jönnek számításba. Kíséreljük meg mindenekelőtt a rendelkezésre álló

kütfők alapján térben rögzíteni azt a délibb magyarlakta földet, amelyről itt szó van.

Ezt a feladatot csakis akkor oldhatjuk meg sikerrel, ha a 7-21. szakaszokat egyértelműen tudjuk magyarázni, különös tekintettel a döntő jelentőségű nép- és tulajdonnevekre. Helytelenül cselekednénk, ha ezúttal bizonyos szempontokat előtérbe helyeznénk másíknak rovására és ha bizonyos a priori feltevésekből indulnánk ki. Ezért nem vezettek kielégítő eredményre az eddigi szövegmagyarázatok sem. Az előttünk álló feladat megoldásában nagyon hasonló egy több ismeretlenű egyenletrendszer, vagy egy többpontos kiegyenlítés megoldásához, amennyiben egyidejűen minden feltételt és minden követelményt, maradék- és feltevések nélkül, szigorúan a tények alapján kell kielégítenünk.

Mielőtt további részletekbe bocsátkoznánk, kiemelem, hogy történetírásunk *Ibn Ruszta* leírását Kontsatninos Porphyrogenetos adataival egyetemben a magyar őstörténet legbecsesebb forrásai közé sorolja.

Németh Gyula szerint:¹⁶⁾ „Konstantinos és Ibn Ruszta... a magyarok levediai hazáját írták le, ahol a magyarok a IX. század elejétől 889-ig tartózkodtak.”

„Ibn Ruszta leírásához még megjegyzem, hogy ebben semmi tévedés, semmi félerértés nincsen, ez a magyar őstörténet egyik legvilágosabb forrása. Csak egy sajátos dolog van benne, t. i. az, hogy a szláv foglyodról szóló rész két helyen egy-egy oda nem illő beszúrással meg van szakítva. Egyszer azzal, hogy „a magyarok tűzimádók”, egyszer meg a kazár erődítésekről szóló mondattal. (Az előbbi beszúrással ugyanígy van Gardizinál.) Ez azonban a tudósítás értékéből nem von le semmit, egyszerűen az író, a másoló, vagy a -mindenesetre közeikori – interpoláló figyelmetlenségének a következménye.”

Minden jel arra vall, hogy Ibn Ruszta valóban a; levediai őshazáról beszél, de éppen mert erről van írásában szó, fel kell tételeznünk, hogy tudósítása a 889. előtti időkből kelteződik.¹⁷⁾

A fenti idézetben említett „értelmetlen beszúrássokra” a későbbiekben, az egyes szakaszok tárgyalása során még visszatérünk.

Most térjünk át Gardizi és Al Bakri tudósítására és mindenekelőtt a *népneveket* vegyük sorra.

Az *avgunk* nevű népről Marquart sikerülten bebizonyította, hogy azonos a Kaukázus gerincétől és a Don-Kubán vidékétől délre a szikhek szomszédságában, a Fekete tenger partvidékén lakó *abkáz* néppel, Abkázia lakóival.¹⁸⁾ Ugyancsak ő fejtette meg, hogy a leírásokban szereplő ... *η* népnév a pont elhagyásával 0550-nak olvasandó és ez nem más, mint az alátn-ok régi neve.¹⁹⁾ (Ezt úgy kell értenünk, hogy ha az arab *η* betű jegyében szereplő diakritikus pontot elhagyjuk, a betű már nem *n-et* jelent, hanem így olvasandó: *asz*. Ez az *ász* > *jász* szó tehát, az alán (összét) nép legősibb neve.)

Németh Gyula viszont rámutat arra, hogy annak, aki a hanyag írású arabbetűs szövegek olvasatában otthonos, nem kerül fáradságába, hogy a Gardizi által említett *nndr(z)*. ill. *mrdat* népnévben ugyancsak az alánok, ill. az abkázok nevére ismerjen. Ugyanis *nndr* az *as*, *mrdat* pedig az *avgaz* népnév elírása.²⁰⁾

Elég itt Németh Gyula id. kitűnő munkájára (HMK) utalnom, ahol bőven megokolja a szerző, miért és hogyan lehetett a mindkét szövegben szereplő hegységet (főleg az említett népnevek alapján) a Kaukázussal azonosítanunk.

Melich a *nndr* népnevet *nandur-nak* olvasván, azt Nándorfehérvárral (Beograd) azonosítja,²¹⁾ amit Kmoskó örömmel el is fogad.²²⁾ Az említett azonosítás után nem volt nehéz *Kmoskó-nak* arra a gondolatra jönnie, hogy a *mrdat* népnevet a horvát népnévvel azonosítsa.²³⁾ Legújabban *Mi-norsky*, *Ligeti* és tanítványai a *nndr* névben az onogundur népnevet, a *mrdat-ban* pedig a morvák, vagy pedig a horvátok nevét sejtik⁸¹⁾ (Ezzel a felfogással tanulmányunk végén foglalkozunk kimerítően.) Hogy ezek a tetszetős és nyelvészeti szempontból talán nem is egy érveléssel támogatható elgondolások miért teljesen tévesek, a későbbiekből kiderül.

*

Térjünk át most az *Itil* és *Duba folyónevek azonosítására*. A két folyónév körül az eddigiekben rengeteg vita folyt. Az alábbiakban összeállítom az eddigi kutatók véleményét.

Szerző szerint	Itül megfelelője	Duba megfelelője
Thury és Minorsky, Ligeti ²⁴⁾	Don (ill. Dnyeper)	Duna
Roesler ²⁵⁾	Dnyeper	Bug
Hunfalvy ²⁶⁾	Dnyeper	Bug
Fehér G. ²⁷⁾	Dnyeper	Don
Marquart ²⁸⁾ és Schnetz J. ²⁹⁾	Don	Kuban
Melich J. ³⁰⁾	Don	Volga, vagy más nagyobb délorosz folyó (Dnyeper?)
Hómar. ³¹⁾	Don	Ak Taba
Zichy I. gr. ³²⁾	Etelköz egyik folyója	Duna
Kuún G. gr. ³³⁾	Nagyobb délorosz folyó, esteleg a Dnyeper	Duna (vagy Bug) ³⁴⁾
Kmoskó M. ³⁵⁾	Volga	Duna
Németh Gy. ³⁶⁾	A kútföket tárgyalja, de az azonosítás kérdésében nem foglal állást	

A fenti összeállítás nagyon jól megvilágítja, mennyire eltérők, mennyire meg nem állapodottak voltak a nézetek a két folyónév körül. Hogy melyik szerző mire alapítja nézetét, azzal itt nem foglalkozunk, az id. munkákban megtalálja a szükséges részleteket az olvasó. Nem mellőzzük azonban megemlíteni Kmoskó nézetét. Szerinte az a két folyó, amelyikről itt szó van, a Duna és a Tisza(!), az utóbinak a neve azonban nyilván kimaradt valahogy Gardizi le-

írásából, ellenben ehelyett, – miért, miért sem – belekeverte abba az Itilt. Erről viszont Kmoskó elismeri, hogy Gardizi és Ibn Ruszta szerint az Itil, vagyis a Volga, a Khazar tengerbe szakad.³⁷⁾ Természetes dolog, hogy Kmoskó, ha már elfogadta a „nandur” = Nándorfehérvár – és kigondolta a mrdat = horvát azonosítást, kénytelen volt a Duba = Duna azonosítás mellé a hiányzó Tiszát is feltételezni. Minderre pedig – úgy látom – a ^{3/a)} szakasz általa megadott helyes fordítása készítette.

Rövidség kedvéért bizonyítani kívánom a következőkben, hogy az *Itil = Volga*, viszont *Duba – Kuban*.

Az Itil folyó a Volgát jelenti, mert

1. szláv (orosz) területről kazár területre lép és a Kaspi tóba szakad (15. szakasz),

2. nemcsak a Volga folyót, hanem még a mellette fekvő

” kazár fővárost (a mai Asztrahány őset) is ezidőben /i?7-nek

3. Ogotáj hadparancsa a Volgát szintén *Idü* néven említi.³⁸⁾

4. Julianus szerzetes második útjáról írt sajátkezű levelében említi, hogy a tatár hadsereg egyik része „... az *Ethyl* folyótól Oroszország határai mentén, keleti irányból Szuzdálhoz közeledik.” Az *Ethyl* itt a Volgát jelenti.³⁸⁾ Ugyancsak Rubruk is (bőv. 1. alább) *Etília* néven a Volgáról beszél.*)

5. Az Itil folyónak, mint Európa legnagyobb folyójának feltétlenül nagyobbak kellett lennie a Duba-nál.

6. *Gardizi* és *Ibn Ruszta* világosan megmondja, hogy *az Itil a Khazar Tengerbe, azaz a Kaspi tóba szakad*. Mivel sem a Don, sem a Dnyeper, sem más nagyobb számbajöhető

) Nem mellőzhetem, hogy itt ki ne térjek Melich álláspontjára. Melich az Itilt a Donnal azonosítja«) s szerinte ez az azonosítás azért helyes, mert a krónikának a XIII-XIV. századra „*fluvius Ethul id est Don*” értesítése hiteles, (M. Ny. 1936. 346. 1.) a tatárok ezidőben a Dont tehát Etilnek nevezték.

Tegyük fel azonban a kérdést, miért ragadt a Donra *is* az Eth.il név, amikor a X-XIII. században elsősorban a Volgát illette az! Azért, mert a Don folyót sajátos vonalzása miatt a Volga (Sztálingrád alatti) kiágazásának tartották, amilyen mellékága a Volgának az Ak Tuba is. (Bővebben ezzel a kérdéssel ne ni foglalkozom, de rámutatott már erre a tévedésre Fehér Géza is)⁴¹⁾

délorosz folyó, sem Eteköz egyetlen folyója nem szállítja vizét a Kaspi tóba, nyilvánvaló, hogy ezek az azonosítások nem helytállóak.

A Duba névben a Kubán folyó neve rejtőzik. Bizonyítása a következő: A kútfők szövegéből betű. szerint kiolvashatók az alábbi tények: a Duba

- a) a két említett folyó közül a kisebbik,
- b) a magyarlakta területektől balra (nyugatra) esik,
- c) partja mentén egyik oldalt magyarok, velük szemben alánok laknak,
- d) az alánok felett, a folyam partján magas hegység emelkedik s ebből ered a folyó.

Mindezek olyan félreérthetetlen adatok, hogy csodálkoznom kell, hogyan jöhetett szóba egyáltalán más azonosítási lehetőség is!

A Duba név a Kubán folyót jelenti, mert:

1. A 15. szakasz alapján világos, hogy a Duba a két említett folyó közül a kisebbik, tehát nem lehet azonos az Ak-Tubával. Ugyancsak az említett szakasz alapján: ha a két folyó közül a nagyobbik (amint láttuk, az Itil – Volga), *jobbra* (azaz keletre) esik a magyar vidékektől, a Duba pedig *balra* (azaz nyugatra); (1. Gardizi 12. szakasz) és ennek a folyónak a partján laknak az alánok (nndr, as) nyilvánvaló, hogy nem lehet azonos a Duba a Don-nal sem.

A Dunáról, miként ez látnivaló – ebben az esetben, bármilyen kézenfekvő magyarázatnak is tetszik a Duba = Duna azonosság, (amennyiben csak egyetlen diakritikus pont más elhelyezését kívánja meg,⁴²) még csak szó sem lehet.

2. Az alánok a Duba egyik partján laknak. (Gr. 12. szakasz). A folyam partján találkoznak össze a magyarok alán szomszédaikkal, (G. 13. szakasz). Az alánok felett magas hegy (a Kaukázus) emelkedik, a hegy *mögött*, ill. *a hegység alsó részén*, *a tengerpart mellett* pedig (Al Bakri 14. szakasz), tehát a hegység *túlsó* oldalán, az abkázok országa terül el.

3. Amit Gardizi az alánokról, és mindkét szerző az abkázokról mond, tökéletesen megfelel ismereteinknek. *Vszevolod* összet tanulmányaiban arra a nagyon valószínű következtetésre jutott, hogy az alánok hazája a régmúltban sok-

Térkép azokat a kaukázusi magyarookról szóló leírásához. (Terv. és rajz. Bendely L. dr.)

kai nagyobb kiterjedésű volt, s nyugaton még a Kubán felsőfolyásának vidékét is magába foglalta.⁴³⁾ Emlékezzünk arra, hogy Julianus 1235-1236 telén egy nagy alán városban, a mai Tyihorjeck táján telelt ki társaival.⁸²⁾

4. Kiindulva az abkázok és Abkázia pontos leírásából (Al B. 14. szakasz) nyilvánvaló, hogy az alánoknak a hegység északkeleti oldalán kellett lakniuk (a két népet csak 10 Lapi út választotta el egymástól) (G. 14. szakasz), és azért ilyen sok, mert az utasnak a Kaukázus gerincét kellett megmásznia! Másik adatunk, hogy a *ndr* – *2JL* alán nép a Duba partját is megszállva tartotta, tehát sem a Donról, sem a Dunáról nem lehet szó, hanem egyesegyedül a *Kubán felsőszakaszáról*.

5. A szóbanforgó keleti forrás eddigi magyarázóit megévesztette az a kitétel, hogy a Duba folyó a magyaroktól balkézre, a szlávok felé esik (G. 12. szakasz). Ezek után azt hiszem, ez a kitétel is világos lett előttünk: miként az Italt úgy határozza meg a szerző, hogy az a *szláv*, azaz orosz (varég) területről folyik a kazárok földjére/ugyanúgy itt „a szlávok felé” meghatározás csak az égtáj: „északnyugat” megadásának elkerülésére szolgál.

Teljesen világos lesz előttünk a tétel, ha az arab író, (inkább az arab szemléző) helyébe képzeljük magunkat. Az arab birodalom határán állunk, mondjuk: fenn a Kazsbegek csúcán, és letekintünk a lábunk alatt, északi irányban elterülő lapályra. (L. a térképet!) Látjuk a Kaspi és a Rum tenger közén a kaukázusi magyarságot. *Tőlük* balra, balkézre kanyarodik a Taman félsziget felé a Kubán (= Duba). A magyaroktól északra három népcsoport tűnik fel: a Krim közelében a kazármaradékok, a Volgán túl, keletre az oguzok, és tőlük északra, valamint az előbbi kettő közé ékelve az oroszok (szlávok, rus-ok). Nyilvánvaló, hogy a Kubán (= Duba) folyó a Don vidékéig lehúzódnó szlávokhoz esik legközelebb.

6. Világosan kiténik a Duba folyó Kubán-volta a Gardizi-féle 1.4. szakaszból: „... az alánok felett a folyam partján magas hegy emelkedik, a víz a hegy oldalában fakad”. Azaz a Kubán partján emelkedik a Kaukázus és a Kubán folyó ebből a hegységből fakad. Ugyanezt egyetlen más, szóbjöhethő folyóról sem írhatta Gardizi. Ez a meghatározás

döntően és vitathatatlanul a Duba-Kubán azonosság mellett bizonyít.

A Kubán (helyes oroszossággal Kubánj) a folyónak nem ősi neve, mert a folyót még a XIV. században is *Copa*, vagy *Coppa* néven emlegetik az egykorú hittérítők írásai.

Így az 1351. évből való Carta Laurenziana szerint volt egy *Copa* nevű helység is a mai Temrjuk közelében, az Azovi tenger partján.⁴⁴⁾ A térképen a folyónak ugyanez a neve. A *Copa* nevű ferencendi zárdát említi még *Vigna Codex Diplomaticus*-a is, mégpedig a XV. század második feléből.⁴⁵⁾

Copa-ban a XIV. században a genovaiaknak állandó követségük volt; így szintén hites tudósítást adhattak arról, hogy a *Copa* nevű helység, (tudósításuk szerint) kisebb kereskedőváros, a *Copa* nevű erőd szomszédságában.⁴⁶⁾

Valószínű, hogy a középkori feljegyzésekben s térképeken *Copa* néven szereplő városka és folyó neve tulajdonképpen *Kupa* volt. Innét az oroszos Kubanj név.

Ha a Duba folyónév írott arab alakját vizsgáljuk, a következőket mondhatjuk a Duba-Kupa-Kopa (*Copa*) viszonyra vonatkozóan. Mindenekelőtt arra emlékeztetem az olvasót, hogy Gardizi mtivét 1051-1052 körül írta,⁴⁷⁾ tehát az az egyetlen kézirat, amelyet ma tőle ismerünk,⁴⁸⁾ majdnem 1000 esztendő. Mind a kéziratban lehetnek, sőt bizonyíthatóan vannak pontatlanságok, mind az idő is a helyes olvasat rovására dolgozott.

Az arab írás a *k* betűnek kétféle változatát ismeri: a mélyhangú szavakban a *kaf*-, a magashangúakban a *kef* betűt használja. *Hanyagabb* arab írásban a *dal* (d) szókezdő alakját a *kaf* szókezdő alakjától csak két diakritikus pont különbözteti meg. (Akár a *Kopa*-, akár a *Kupa* alakot tételezzük fel, mindkettő mélyhangú szó, ezért a *kaf* használata illetékes.)

Ami a szó második betűjét illeti, ez tulajdonképpen a *vav* (v) jegye, amely azonban az *o*, *ö*, *u*, *ü* hangok jelölésére is szolgál.

A Duba szó harmadik betűje a *b*. Ám az arab *be* és *pe* betűk között mindössze két diakritikus pontbeli különbség van, amennyiben ha az egyébként azonos írásjegy alatt egy diakritikus pont van, akkor az &-nek, három diakritikus pont esetében pedig 59-nek olvasandó.

A szó utolsó betűje (*elif*) azonos mindkét esetben.

Egyszóval semmi akadály a sincs annak a feltevésnek, hogy a szóbanforgó folyónév csak elírás folytán szerepel *Duba* alakban Gardizi kéziratában, mert annak helyes alakja *Kopa*, vagy *Kupa* lett volna az alábbiak szerint:

جوبا	دوبا	قوپا
<i>Dzsuba</i>	<i>Duba</i>	<i>Kopa</i>

Megemlítem, hogy a *Cuppan* helységnév (v. ö. a fentebb említett *Coppa* névvel), mint a mai *Török-Koppány* (Tolna vm.)⁴⁹⁾ községünk neve szerepel az 1138. évi dömösi prépostság adománylevelében.⁵⁰⁾ Egyáltalán nem látom tehát lehetetlennek, sőt inkább valószínűnek hiszem Fenyvessy Lászlónak azt a feltevését,⁵¹⁾ hogy a mai Kubánj név az ősi Kupa, illetőleg Koppány névből származik. Ezt a nevet hihetően a magyarság adta a folyónak, melynek partján már több mint másfél évezreddel ezelőtt megjelent és közel ezer esztendeig tanyázott annak vízvidékén. (V. ö. a Madzsar Unneh névvel.)⁵²⁾ Ezirányban gondos nyelvészeti kutatásokra volna szükség.

Említsük meg még azt a tényt is, hogy a Kubántói nyugatra, a mai Novorosszijszktól délkeletre, mintegy 90 km-re szakad a Fekete tengerbe a *Dzsuba* folyó. Mindaz, amit Gardizi a Dubával kapcsolatban az alánokról és abkázokról mond, igaz a kis *Dzsuba* folyóra vonatkozóan is. Nem tartom lehetetlennek, hogy Gardizi mind a Kupa, mind a *Dzsuba* folyónevet ismerte, és tévedésből felcserélte azokat egymással. Bálint Gábor közlése szerint 1864-ig, amikor is a cserkesz (adighe) törzsek a török kormány erőszakos intézkedései nyomán el nem hagyták ősi lakóhelyeiket, a Fekete tenger, a *Dzsuba*- és a Kubán folyók alkotta háromszögben a cserkesz Natkho-kuazse törzs lakott.^{52/3)}

*

Az eddigi eredményekből nem nehéz megállapítanunk, hogy a szóbanforgó két keleti kútforrás vonatkozó részlete

arról a bizonyos harmadik magyarlakta tartományról beszél, amelyet itt röviden Kummagariának kívánunk nevezni. A következőkben ennek a kaukázusi országnak határait próbáljuk megvonni a szóbanforgó arab-perzsa kútfők alapján.

A magyarlakta terület határa jobbról és balról, azaz keletről ée nyugatról *Gardizi* szerint az *Itil* (= *Volga*), ill. a *Buba* (- *Kuban*). Délről a tartományt a *Kaukázus gerince*, ill. a Terek vízgyűjtő területén az *alánok* földje zárja be.

Al Bakri-nál olvassuk (12. szakasz) a következőket: „... a másik határuknál, amely eléri a pusztát, egy hegy van. Azt a népet, amely itt lakik, asz-nak (... n) nevezik ...”

Tehát a magyar területet egyik oldalról a Kaukázus szegélyezi, a pusztaság pedig – figyelembe véve az *Itil* és *Dnba* azonosításának eredményeit – nem lehet más, mint a *Belső Kirgiz pusztáknak* nyugati fele, a *Volga* és *Jergenyi dombok* közé eső darabja. Ezt a határsávot kb. a *Kuma* balparti lapályának szegélye, ill. a keleti hossz 45°-a jelöli ki. Mint-hogy azonban nehezen képzelhető el, hogy a ma sem lakott *Kirgizpuszták* abban az időben lakhatók lettek volna, fel kell tennünk, hogy a magyarlakta területek északi határa nem nyúlt a *Manicsjon* túlra, de mint lovasnép, rendszeresen kalandozhattak, sőt csapadékosabb esztendőekben legeltethettek is a *Manicsjtól* keletre eső területeken is.

Hátra volna *Kummagariának* határából a *Jergenyi dombok* déli vége és a *Kubán* folyó vidéke közé eső szakasz. A tárgyalt keleti kútfők 10. szakasza ezt is tisztázza. Olvassuk u. i. *Gardizi-nél*, hogy a magyarlakta területek egyik határa a rum-iak tengeréig, *Al Bakri-nál* a rum-iak országáig terjed.

Az előző félj egy ζ esnek az *Azovi tenger délkeleti partvidékére* kell vonatkoznia, míg az utóbbi, miként azt már *Zichy* is (ugyan egészen más vonatkozásban) felismerte „... a *Krim* félszigetre és ennek görög lakosságú városaira vonatkozik.”⁵³⁾

Ez a meghatározás teljesen megfelel a *Favennai Geográfus* leírásának is. Ő ugyanis *Onogoriáról* így ír: „Szingén a *Fekete-tenger* mellett van (az) az ország, amelyet *Onogoriának* neveznek, ezt *Livanius* görög bölcsész szabatosabban a *Meóthisz mocsárnak* legvégiben jelöli ki, állítván, hogy lakosai a szomszéd helyekről valók, de azok barbár szokásukhoz képest szigeteken laknak.”⁵⁴⁾

Ugyancsak a Ravennai Geográfus Cosmographia-jának más kézirati példányaiban szigetek helyett besózatlan halakról van szó:

„... állítván., hogy a szomszéd helyekről tömérdek hallal bir, de barbár szokásuknak megfelelően besózatlanul eszik meg azokat.”⁵⁵⁾

A meghatározás tehát kétségtelenül a Meótis partvidékére utal: mocsaras, ingoványos területre, ahol a halászattal foglalkozó családok a mocsárvidékből alig kiemelkedő, kisebb-nagyobb szigetekre szálltak meg és mivel egész éven át hozzájutottak a friss halhoz, azt besózás nélkül elfogyaszthatták, minthogy nem volt szükségük a halak tárolására.

Ugyanezeket a település- és életviszoyokat találjuk meg hazánk neolitikori, alföldi halásztelepein is.

A 10. és 11. szakaszban foglaltak levezetésünkkel szemben látszólagos óriási ellentmondást tartalmaznak. Olvassuk ii. i., hogy „... Tartományuk a Rum tengerrel határos. *Ebbe a tengerbe* két folyó szakad...” Amint iáttuk: a Volga és a Kubán.

Ibn Kordadhibeh-nél a Rumi tenger a Fekete tengert jelenti.⁵⁶⁾ Ez természetes is. Azonban csak a Kubán ömlik a Fekete tengerbe, míg a Volga a Kaspi-tó vizét gyarapítja. Ne feledjük azonban, hogy Rubrukig Nyugat nem tudta, hogy a Kaspi-tó különálló, független földrajzi egység. Márpedig ha ezt az arabok már a X-XI. században tudták volna, lehetetlen, hogy arról Európa ne szerzett volna tudomást.

Mindezek alapján úgy látom, hogy keleti kútfőink eddigi magyarázatait alapos revízió alá kell vennünk.

Zichy id. munkájában⁵⁷⁾ arra a következtetésre jutott, hogy „Gardizi szövege nem más, mint a Levediára vonatkozó összövegeknek és az etelközi viszonyokra alkalmazott tudatos átdolgozásnak *értelmetlen összeolvasztása.*”

Németh Gyula majdnem hasonlóan vélekedik Gardizi munkájáról: „... az Ibn Ruszta-féle szövegbe, mely a levediái haza leírását tartalmazza, egy ismeretlen szerző beszúrta a magyarok egy másik, régebbi, kubánvidéki hazájának valami elvesztett régi forrásból való leírását. Ezt a beszúrást Al Bakri meglehetősen híven megőrizte (valószínűleg szokása

szerint kivonatolta), Gardizi – vagy az ő forrása – pedig, talán más források és a magaszerezte ismeretek felhasználásával *teljesen eltorzította.*”⁵⁸)

Nem látom szükségét annak, hogy Gardizi hitelét ennyire lerontsuk. Abból, hogy az eddigi kutatók a szó banforgó kútfők értelmezésével nem boldogultak, nem feltétlenül következik az, hogy a kútfők valóban értelmetlenek. A kiindulás és a magyarázatok menete is téves lehetett.

Ha fontolóra vesszük az eddigieket, nem nehéz belátunk, hogy a három keleti kútfő az ötféle magyarlakta terület közül háromról beszél, nevesen Ibn Ruszta: Baskiriáról (Magna Hungaria) és Levediáról, Gardizi: Kummagyar iáról, Al Bakri pedig Baskiriáról és Kummagyardiáról. Etelközről és a pannóniai Magyarországról egyik leírásban sem történik említés.

Gardizi (1050 körül) időben Ibn Ruszta (900 körül) és Al Bakri (1080 körül) között áll. Ibn Rusztától másfélszáz év választja el. Míg az utóbbi közvetlenül benne élt a besenyőtámadások időszakában, Gardizi idejében már a Konstantinos Porphyrogennetos által említett, keletre költözött „törkök” is rendezettebb viszonyok közé kerültek és országuk, hatalmuk, tekintélyük híre mind messzebbre terjedt. Amíg Ibn Ruszta a 885-890. évi események közelében csak a könnyebben hozzáférhető adatokról, így esetleg korábbi kútfőkből a magyarság levediai hazájáról szerezhethet tudomást, utódjainak (Gardizi, Al Bakri) már módjában volt, hogy a Kaukázus havas gerincén túl lakó, nyugat felé meglehetősen elzárt *magyar népről* tudósítsanak bennünket.

Hangsúlyozni kívánom tehát, hogy a „Gardizi szövegében található beszúrást” nem valami régebbi, kubánvidéki magyar őshaza leírása, hanem *Gardizinak saját tapasztalatai, vagy értesülései alapján készült, a kummamenüi kaukázusi magyarok országára vonatkozó egykorú feljegyzés.*

Al Bakrinál a 12. szakasz olyan lényegesen bővebb elemeket tartalmaz, hogy nem vonhatjuk kétségbe a szóbanforgó szerzőnek Gardizihoz viszonyított további értesüléseit

A *Hududalálám* szövege az eddigiek alapján teljesen tisztán érthető: a kumamenti magyaroktól keletre lévő hegység a Kaukázus. A tőlük délre lakó, vulundur nevű keresztény nép az abkázok. Tőlük északra és északnyugatra való-

ban orosz tartományok feküdtek. Az egyöntetűség tehát, ami a terület meghatározását illeti, a három kútfőben tökéletes.

A három kútfőnek „magyarok határa” kifejezése a magyarok által lakott *területeket* jelenti. Az „első határ” (terület) a baskírok által lakott föld. (1. szakasz.)⁵⁹) Minden bizonnyal erről az uralvidéki Baskiriáról tesz említést Ibn Ruszta és Al Bakri. Ehhez kétség nem fér.

Gardizi szövege azonban gondolkodóba ejt bennünket. Igaz ugyan, hogy ha a már említett behelyettesítéssel élünk, tehát ha az 1. szakasz első szava (A bolgárok...) helyébe a „besenyők” szót tennők, megkapnánk a második kútfővel azonos értelmet, de – úgy látom – nincs erre szükség.

Gardizi 1. szakasza ebben a formában is kerekded, értelmes egész és azt mondja: a bolgárok, azaz a Rum tenger melletti, dunamenti bolgárok országa és az eszkil terület (azaz a volgai bulgárok földje) között van a magyarok (mégpedig miként láttuk, a kumamenti magyarság) országa. Magyaráztképp hozzáteszi, hogy az eszkilek földje is Bulgáriához tartozik, azaz ez a föld szintén a bolgár nép birtokában van.

„A magyarok a törökök egyik fajtája” (2. szakasz). Természetszerűleg mindhárom magyarságra vonatkozóan igaz. Ma már nem vitás, hogy a magyarságnak az uralkodó osztálya, tehát az a rétege, amellyel az arab világ egyáltalán érintkezett, bolgár-török jellegű volt.

A kumamenti magyarság vallásáról keleti forrásaink ezt közlik:

„Ezek a magyarok jézushitűek” (3/a, szakasz).

„A magyarok bálványimádók” (3/b. szakasz).

„A magyarok tűzimádók” (18. szakasz). (Var.: „A magyarok a tüzeket (esetleg: az égitesteket) imádják.”)

Az első pillanatra homlokegyenest ellenkező állításnak látszik ez a háromféle tudósítás, pedig végeredményben mind a három igaz és jól megfér egymás mellett.

A Pontusvidék képe ebben az időben, vagyis az V-XIII. században nagyon kevert volt. A Fekete tenger és a Káspi-tó közén, valamint a partok környékén minden irányban nagyon sok és sokféle népség gyűlt össze. Ezek különféle vallási tanokat hoztak magukkal. Emellett Kaukázia, minthogy

két igen fontos transzkontinentális útvonal csomópontja, mondhatjuk, mindenféle eszmeáramlatnak kitett terület volt. A kereszténység már a korai századokban eljutott ide.⁶⁰⁾ A fő hittérítési gócpontnak az V-X. századokban Bizáncot és Arméniát kell tekintenünk.

Zakariás rhétor feljegyzései szerint Kr. u. 530 táján *Quar duct*, később pedig *Maq* örmény püspök téríthetett sikerrel a kimmériai Boszporusszal szomszédos kaukázusi onognr-magyarok között.⁶¹⁾ Ugyanerre az időre esik *Ogurda* megkeresztelkedése és térítési kísérlete.⁶²⁾ Később, 619-ben, *Kürt* fejedelem próbálkozott meg újból nagyobb arányú keiesztény térítéssel.⁶³⁾ Ezeknek az igyekezeteknek megvolt az alapja, mert a bizánci térítők már a VIII. században olyan pzép eredményeket értek el, hogy onogur és hún püspökségek alapítására kerülhetett sor.⁶⁴⁾ Az a körülmény, hogy a keresztény térítések, mint meg-megújuló kísérletek jelentkeznek időről-időre a pontusvidéki magyarság történetében, arra a következtetésre indít, hogy egyik térítői tevékenység sem tudott mélyreható lelki változást elérni a nép között és a magyarság, mihelyt a térítés ütemét valami külső körülmény meglassította, vagy ha abban szünet állott be, mint pl. amikor a kazárok Dóroszt, a krimi fő térítési központot elfoglalták, igyekezett visszatalálni ahhoz az ősi valláshoz, amely az ő pusztai lelkületének sokkal jobban megfelelt.

Kétségtelen, hogy a mohamedánizmus előretörésével erről az oldalról is érték őseinket eszmei hatások, hisz a kazárok tárt kapukkal fogadták a keletről feléjük áramló iszlám tanait. Ezeket a hatásokat azonban még nem tanulmányozták eléggé. Ugyanígy a tüztisztelő párszi vallás is, amelynek legközelebbi főfészke Perzsiában volt. kisugározhatta hatását a kaukázusi magyar területekre. A Kummagya-riában talált rengeteg sírszobor*) (kammenája bába), kezükben a köldök táján tartott rituális csészécskével, vagy egy keletről velük hozott ősi pogány-, vagy a párszi vallásra utal. Ez még tisztázatlan kérdés,

*) *Arendt* orosz régész szerint még ma is *ezrével* találják az orosz kutatók a Kaukázus északi síkján a szóban forgó szobrokat: nyílvánssággal kummagyar eleink hagyatékait.

Annyi azonban egészen bizonyos, hogy az V-XI. századi kaukázusi magyarság sorában pogányokat (akik sátraikban az elhaltaknak emlékére bábút állítottak és a sírokat díszes emlékszoborral jelölték meg), keresztényeket, mohamedánokat és tüztisztelő párszi hitűeket egyaránt lehetett találni.

A 4. szakasz a kumamenti magyarság ezidőbeni lélekszámáról tudósít bennünket. „Főnökük 20.000 főnyi lovasság-élén lovagol” – olvassuk. Minthogy egy nép katonai állománya rendes körülmények között annak 10-15 százalékát teszi ki, a kummagyarságnak lélekszámát legalább 250-300 ezerre becsüljük.

Nyilvánvaló, hogy a Hududulálám csak elírásból mondja, hogy a magyarok országában 20.000 ember lakik, mert az igazság az, hogy minden más forrás két töményt tévő lovasságról beszél. (Egy tömény 10.000 lovast számoló hadi egység volt.)

A 4. és 6. szakaszban foglaltak rendkívüli fontosságúak és bizonyítékai annak, arait a kettőskirálysági intézménynek kummagyariai átvételéről tudunk.

Ibn Ruszta leírásából kétségtelenül kiderül az, hogy a levediai magyarságnak volt egy kündü (változatai: künda(e), kende) címet viselő főkirálya és mellette egy másik, *gyula* címet viselő magas méltóságú férfiú. A gyula magasabb bírói tisztet töltött be. Az ő feladata volt, hogy a törzsszövetségen belül, az egyes törzsek között felmerül vitás ügyeket, érdekellentéteket békésen elintézzé, elsimítsa. Hatalmi köréről és szerepéről Ibn Ruszta teljesen világos képet nyújt.

Gardizi szerint a kaukázusi magyarság ezt a hatalmi rendszert maradék nélkül megőrizte. *Al Bahrt* ezzel szemben már csak a kündü-t, míg a *Hududulálám* pedig csak a gyula méltóságot említi. Úgy látszik, egyik szerzőnek csak egyik-, a másinak csak a másikfajta méltóságról lehetett tudomása, de nyilván mindkét méltóság megvolt még a XI. században is.

A kumamenti magyarság a X-XI. században sátrakban és kunyhókban lakik (7. szakasz) és *sátorospásztor életmódot* folytat: nyájait és méneseit az évszakonkénti időjárási, ill. termékenységi viszonyoknak megfelelően, más-más legelőkre tereli, akárcsak az egység idején, a levediai kor-szakban.

Teljesen hasonlóan ír a szír Anonymus is: „...ez a számra nézve 13 nép (helyesen 11 törzs) sátrakban lakik, barmok, halak, vadak húsával él és fegyverből”⁶⁵) Tehát állattenyésztő, halász- és vadásznép, miként erre lakóhelyüknek minden természetes adottsága meg is volt.

*

A 8. és 9. szakaszt azért kell szétválasztanunk, mert nem azonos *területről* szólnak. *Ibn Ruszta* Levediáról írván. azt közli, hogy „országuk kiterjedt”.

Gardizi és *Al Bakri* tudósítása azonban már a Kummagyariára vonatkozik. Szerintük ez a magyarlakta föld széltében-hosszában 100 parszanga.⁶⁶)

A legmegbízhatóbb adatok szerint a parszanga egy órai gyalogúinak megfelelő távolság, tehát kb. 5 és fél km.⁶⁷) A Kaspútó partvidékétől a Kuban nagy könyökéig terjedő távolság gyenge 600 km, tehát eszerint ha ezt Kummagyarria „hosszának” vesszük, *Gardizi* és *Al Bakri* közlése megfelel az igazságnak. Ha ugyanezt a távolságot a Kuma-Terek közöttől északi irányba mérjük fel a térképre, ahhoz a vidékhez jutunk, ahol a Don a legjobban megközelíti a Volgát. Nem is valószínűtlen, hogy a kumamenti magyarok legeltető területei idáig terjedtek.

Annyi mindenesetre bizonyos, hogy mindkét kútfő szelint a magyarok országa széltében-hosszában körülbelül egyformán kiterjedt.

Ha mellékelt térképünkre tekintünk, lehetetlen, hogy azonnal szembe ne tűnjék, hogy a Volga, a magyarok déli határa (a Kuma és a Terek közén), a Kaukázus ÉNy-i vége, a Meótság DK-i partja és a Don alsó folyása nagyjában olyan rombusz-alakú terület, amelynek két átfogója valóban kb. egyforma hosszú.

Ebből elsősorban azt következtetem, hogy a kumamenti magyarság érdekerületének északi határa körülbelül a Don

vonaláig terjedt. Legeltetőterületeik sorába a Jergenyi domb-ság is feltétlenül beletartozott.

A kumamenti magyarságot Gardizi idejében félig-meddig megtelepült, vagy inkább: a megtelepülés kezdetén lévő sátoros pásztornépek kell tartanunk. A sűrűn lakott ország-rész a Kuma folyó lapálya, de találunk magyarokat a Malka folyó tőszomszédságában, a Kubán mentén, halászó törzseket a Meótság ingoványos, délkeleti partján, legeltető pásztor-törzseket a Maniesjon túli részekén, a Jergenyi dombokon és az Alsó-Don partvidékén is, amint nyájaikkal legelőről legelőre vándorolnak.

*

A 11. szakasz szerint telenként azok, akiket nem köt le a jószágok őrzése, a folyók mellé húzódnak és *halászatnak*, így tesznek szert megélhetésre. Nem kell szorosán a két határfolyóra gondolnunk.

A Hududulálám azonban szabatosabban írja le a törzsek téli életét, mondván: „Télen annak a folyónak a partján élnek, amely a ruszoktól választja el őket. Ilyenkor halásznak és halból élnek.” Az orosz-magyar határfolyó a *Don* volt, és semmiesetre sem a Volga, mert attól keletre törökfajta népek tanyáztak. A Don pedig halban valóban gazdag folyó.

A 12. szakaszt illetően ezúttal csak *Al Bakri* szövegére térünk ki. Ebben olvassuk, hogy a magyaroknak „van sok lovuk, lábas jószáguk és *szántóföldjük*. Ez a kitétel – úgy látom – feltűnően egybevág *Gardizi* 7. szakaszával. Ott: „Nagy sík földjük van, amelyet fű borít.” *Gardizi*-nek ez a mondata kétségtelenül Kummagyariának legtermékenyebb, tehát minden valószínűség szerint legsűrűbben lakott részére. a Kuma folyó lapályára vonatkozik. Itt, a Kuma jobbpartján, a Bujvola torkolatánál épült ki a későbbiekben *Madzsar* (*Magyar*) város, Jeret emir*) magyar fejedelem székvárosa.

*

Térjünk át ezek után a 14. szakasz megvitatására. *Al Bakri* szerint a Kaukázus aljában, a tenger partján lakik az *abkház nép*. „Ezek keresztények és határosak az iszlámnak Tiflisz

*) Az eredeti forrásban „Jeretamir”. V. ö. I. -a. id. m. (Turán, 1943, I. sz.)

földjével vonatkozásban lévő vidékével”, vagyis az arab birodalomhoz tartozó Arméniával.⁶⁸⁾

„Ez a hegység addig terjed, míg Derbent földjéhez nem ér és a kazárok földjével határos.” A legutolsó kijelentésből vagy arra kell következtetnünk, hogy a szír Anonymusnál a Magyar törzs uralma alatt említett Kaszar = Kazár törzs területei a Terek vízvidéke és Derbent között feküdtek, az alánok és malkaiták földjétől délkeletre a Kaspi tó partján, vagy arra, hogy ezúttal az író – a kazár-magyar kapcsolatok alapján – a „magyarok földjével” kifejezés helyett a „kazárok földjével” meghatározást használja.

Giardizi szerint az abkház nép ruházata az arabokéhoz hasonló. Ez természetes is, mert az arab birodalommal közvetlen szomszédosak voltak. Ebből következik az is, hogy „áruforgalmuk javarésze az arabokkal bonyolódik le”.*)

A szóbanforgó kútfők legrejtélyesebb helyei közé számított *Gardizi* szövegében a 14. szakasznak ez a pár sora: „... mert náluk (t. i. az abkházoknál) a víz a föld felszínén folyik és földalatti öntözőcsatornáik nincsenek.”

Nyilvánvaló, hogy itt szembeállítással van dolgunk. Az abkházoknál a felszínen folyik a víz, nem úgy mint másoknál, akiknek a felszín alá mélyített öntözőcsatornáik vannak. Az abkházoknak öntözőcsatornáik nincsenek. Abkhazia térképére vetett egyetlen pillantás meggyőző bennünket arról, hogy nem is lehetett szükségük az abkházoknak öntöző csatornákra, de meg nem is alkalmas Abkházia területe öntöző földművelésre.

Érdekesebb kérdés azonban az, kire vonatkozhatott a szöveg szembeállítása? Nyilvánossággal vagy a kumai magyarokra, vagy az alánokra, mert más népről nincs is szó a szövegben. Az alánokról azonban olyan mellékesen szól csak a

*) Kmoskó idevonatkozó szellemes megjegyzései (130. ^j.) meg is állnak helyüket, ha egész gondolatmenete helyes volna. Minden további bizonyítást fölöslegessé tesznek eddigi fejtegetéseink: mivel az arab- és abkház-tartományok határosak egymással, az abkházok az arabokkal kapcsolatban nem voltak kizárólag tengerenáti áruforgalomra utalva, hanem jobbadán szárazföldi úton bonyolították le azt.

kütfő, hogy ezt a feltevést eleve el kell vetnünk; hogy pedig a magyarokra vonatkozik, azt tárgyi bizonyítékokkal kell bizonyítanunk.

Tárgyi bizonyítékot szolgáltatott ebben a tekintetben *Klaproth Gyula* orosz akadémikus, aki 1807-1808-ban tüzetes tanulmányokat végzett a Kaukázusban, így többek között az egykori Kummagaria területén is. Leírásában⁶⁹) találjuk ezeket a sorokat:

„Jelentős folyó a *Lába*. 125 verszttel az Urup alatt. Uszt-Labinszk erőddel szemben torkollik a Kubanba. Két folyó egyesüléséből ered, ezek az Ulu Lába (tatár) = Lábalua (cserkesz) és a Kicsi Lába = Lábacuk. Ez a két folyó az Achmed hegy alatt egyesül. Ezeken kívül is a Lábának a hegységben sok mellékfolyója van. A folyó és az előhegység között, az Urup és a Kubán nyugati oldalán, azon a helyen, ahol a Kubán folyó északi futása hirtelen végetér, és a folyó egészen keletnek fordul, *régi csatorna nyomát Játja az ember, amint elválik a Kubántói és 30 versztnyi* (= 32 km) *futás után, még a Lába torkolata előtt azzal ismét egyesül.* Tatár nyelven *Ihász Girdn* a neve. Keleti része, ahova néhány kis patak leadja a vizét, nem száradt ki teljesen és ennek Szelendzsuk a neve.”

A Kubánnak szóbanforgó szakasza Kavkaszk városától keletre esik, *Temisbekszk*-től csupán néhány km-re keletre. A folyó jobbpartját már Krasznodartól mintegy 35-40 km-rel keletre mindinkább emelkedő partok szegélyezik s azok majdnem a forrásvidékőig szorososan a folyó mellett maradnak. Ezek szerint a Kubán jobbpartján eleve lehetetlen öntözésre alkalmas területet találni. Ezzel szemben a balpartot Armavirtől Tifliszk magasságáig terjedelmes jelenkori (alluviális) ártéri síkság kíséri. Ennek szélessége helyenként a 15-20 km-t is eléri. Minthogy a Kubán aránylag nagyesésű folyó, adva van az ártér mesterséges öntözésének lehetősége.

Mai szemmel nézvé, kétségtelen, hogy a Szelendzsuk a Kubán természetes mellékfolyója, míg a Klaproth felfedezte 32 km hosszú csatorna tudatosan a Szelendzsuk felhasználásával készült. Az is kétségtelen az előzők alapján, hogy a csatorna rendeltetése csakis a közte és a főfolyó közti terület öntözése lehetett. Ez a feladat a főcsatornára közel merőleges mellékcsatornákkal könnyen megoldható.

Az előbbiek szerint az sem szorul részletesebb bizonyításra, hogy ez a mesterségesen öntözött síkság a magyarság által ténylegesen megszállt területnek egyik kis darabja volt, tehát a kumai magyarság feltétlenül merete (és valószínűen rabszolgáival végeztette) a földnek öntözőberendezésekkel való művelését is.

A Klaproth által felfedezett ősi öntözőcsatorna vázlatja.

Ne csodálkozzunk azon, hogy ilyen hatalmas földmuri-kát jelentő öntözőberendezéssel találkozunk a kumai magyarság történelmi idejéből. Több hasonló példát is felsorolhatnánk. Így – hogy velünk rokon népnél maradjunk – Prinz Gyula Kasgariában utazgatván „hatalmas, de már elpusztult csatorna-alagútnak maradványait látta a Toyun völgyében, a Tesiktas-karaul közelében. Ez már a sziklába van faragva s nagyon régi”.⁷⁰⁾

*

A 15. szakaszból az világlik ki, hogy a kumamenti magyarok szomszédjai a kazárok. Lehetséges, hogy a későbbiekben is éltek itt kazár népmaradékok. Gardizi szövege teljesen világos. Az ő korában a kummagyaroktól északra szlávok laktak, a folyó ezek földjéről folyik a kazár tartományba. Ez volt a kazár birodalom szíve, itt volt Itil, a

kazár főváros is. A Hududulálam szerzője azonban már a X. századvégi állapotokat festi, azaz azt a helyzetet, amikor a kazár birodalmat az oroszok megdöntötték és ezért a kummagyarok északi szomszédainak – teljes joggal – az oroszokat mondja.

A 16. szakasz és Al Bakri 12. szakasza között ismét rokonságot fedezhetünk fel. Ami az eltéréseket és a sorrendi különbségeket illeti, az írók egyéniségére vezethetők vissza. A leírás tökéletesen fedi a Kuma lapályának, ill, a Kaukázus északkeleti lejtőinek természeti viszonyait. Igaz az, hogy a magyarok által birtokolt egész földterületre nem vonatkozathatjuk Gardizi jellemzését, *de nem is értendő ez nagyobb területre, mint a ténylegesen lakott és megművelt területekre*. Nem vonatkozhatik tehát a pusztaság jellegű legelőkre, sem az általuk portyázott, félsivatagos vidékekre.

Nincs szükség tehát arra sem, hogy a táj földrajzi viszonyainak megváltozását, bár az bizonyos mértékben megtörtént, ezúttal számításba vegyük.

A 17. szakaszból a harcra, kalandra vágyó magyar lélek bontakozik ki. Árpádi magyarjainak is idő kellett, míg a kalandozások korszaka után lehiggadtak és megváltozott viszonyaiknak megfelelően az ország határain belül békésen munkálkodtak; a nyugati kultúrától távolabbi kumamenti magyarságot is vére háborús kalandokra sarkalta. Természetesen megvolt a kalandvágy, a hadakozó kedv korábban is a levediai magyar törzsekben is.

Erre vonatkozik talán a szír Anonymus tudósítása is: (a magyar nép) „... barmok, halak, vadak húzával él és fegyverből”, azaz hadakozásból. S kivel hadakozzék, ha nem az erre legalkalmasabb, s nem is oly messzi szomszédokkal, a szlávokkal.

Hangsúlyozni kívánom, hogy *Ibn Ruszta*, ill. *Gardizi* 17. és 19. szakaszait nem tárgyalhatjuk együttesen, mint-hogy azok más-más magyarságra vonatkoznak. Az előbbi szerző *a levediai magyarokról ír*. Ezek kalandozzák a Duna-Dnyeper között, rácsapnak a szlávokra, terményeiket hadisarcban elkobozzák tőlük, sok foglyot ejtenek s azokat (19. szakasz) a tengerpartra hajtják, míg csak el nem érkeznek *Krkh-be*, a rumiak kikötőjébe, ahol eladják foglyaikat.

A *Krkh* nevet eddig ötféleképpen magyarázták (Kmoskó magyarázatáról nem is szólva). Kuun G. gr. szerint *Keres*, Marquart szerint *Taman* (*Matrika*, *Tamatarcha*), Chwolson és Pauler szerint *Karkina*. Zichy István gr. szerint *Kherson*, Németh Gyula szerint esetleg *Gerh* városával (ill. vidékkel) volna azonos.⁷¹⁾ Minorsky szerint a névben a Keresi félsziget neve lappang.⁸³⁾

Kuun G. gr. magyarázatának a szó alakja szempontjából megvan a valószínűségi alapja, amint ezt Németh Gyula is elismeri, de tárgyi szempontból Marquarttal együtt mégis elfogadhatatlannak ítéli azt.⁷²⁾ Azt hozza fel u. i. okul, hogy ha „a magyarok ezidőben a Kubán vidékén laktak volna is (amit egyébként Németh Gy. lehetetlennek tart), rabszolgáikat eladni bizonyosan nem mentek át a tengeren, hanem eladták volna őket az innenső partvidéken lévő ... Tamanban ..., amint erre már Marquait is rámutatott .

Legyen szabad felhívnom a figyelmet arra, hogy ez az okoskodás nem perdöntő ebben a kérdésben. Úgy látom., hogy a *Krkh* szóalak még a legnagyobb valószínűség szerint valóban *Keres* híres és nagyforgalmú kikötőjét jelenti. Ide pedig – talán a Kiov-Csernigov vidékéig elkalandozó – magyar csapatok visszatértükben könnyebben és hamarabb juthattak el, mint bármelyik másik, fentebb említett kikötőbe. Emellett természetes is, hogy szívesen keresték fel a nagyhírű és élénk forgalmú Kereset, ahol mindenkor biztos vevőre találhattak bármennyi hadifoglyukra, mint esetleg valamelyik másik, kisebb forgalmú kikötőben, *k* lényeg tehát az, hogy ez az út a visszatérő csapatoknak nem jelenthetett kerülőt, mert foglyaikon túladván, „brokátokkal, takarókkal” (21. szakasz) megrakodva, könnyű szerrel áthajózhattak Tamanba s onnét rövidesen törzsi szállásaikra juthattak.

Nagyon tisztán és világosan látja és ítéli meg a kérdést *Arendt* orosz régész. A feketetengervidéki leletek mineműségéből és elterjedéséből kiindulva arra a következtetésre jut, hogy itt valószínűleg olyan kultúrával kell számolnunk, amely vagy rokon a magyar kultúrával, vagy amelynek hordozói politikailag a magyarok alá tartoztak. „Ha Karch révben a Fekete tenger északnyugati vidékének egyik pontját tételezzük fel (az Etelközi korszakra vonat-

koztatva), ⁴⁾ akkor indokolt arra gondolni, hogy hasonló szerepet játszhatott a levediai korszakban a magyarság életében egy megfelelő rév az Azovi tenger, vagy a Fekete tenger keleti partvidékén.”

„A keleti kereskedelmet – írja – a magyarok mozgalmi lényegesen nem zavarhatták, mert abban ez a steppe-nép maga is érdekelve volt. Mat arch a (Tainan), Keres és Szuros kikötők valószínűleg ebben a korszakban a prémek és az odahajtott rabszolgák tömegeinek cserehelyéül szolgáltak. A bizánci piacokhoz kaput nyitó kikötőknek birtokba kerítése, vagy legalábbis igénybevétele nélkül zsákmányolási tevékenység és kereskedelmi terjeszkedés, amelyen steppenépeink gazdasági élete nyugodott, legalábbis jórészen elveszítette volna létalapját.”⁷³⁾

Amikor a kumamenti hazában élő lovaspásztor magyarság kalandozásairól beszélünk és ezzel kapcsolatban felmerül Krím neve, nem kell feltétlenül arra gondolnunk, hogy kalandozó őseink Kercsből, vagy Krím bármelyik másik, délkeleti kikötőjéből csakis hajón térhettek haza. Az Azovi tenger legnagyobb mélysége mindössze 14 m., az átlagos mélysége azonban a 8 m-t sem éri el, a Taganrogi öböl pedig pl. csupán 3.5 m. mély. Mivel a Keresi szoroson át csak nagyon keskeny sávon érintkezik a nagy, zárt öböl vize a Fekete tengerével s viszont mivel igen jelentős és bővízű folyók (köztük a Don!) szakadnak beléje, vizének sótartalma igen csekély. Emiatt decembertől márciusig vastag jégréteg borítja. Ugyanebben az időben a Meótiszi mocsárvidéket is járhatóvá teszi a tél, tehát ha a kumamenti magyarság télidején vállalkozott nagyobb kalandozásra, a tenger jegén és Krím félszigetén keresztül a távolságot pl. Kiev irányában jelentősen meg is rövidíthették.

A 20. szakaszban – nézetem szerint – elírással állunk szemben: az „értelmetlen betoldás” tiszta értelmet nyer, ha feltesszük, amint az valószínű is, hogy a „kazárok” helyett *Ibn Ruszta* a szlávokra gondolt. A szlávok „a magyarok és más szomszédos népek” állandó zaklatásai miatt „sáncokkal védekeztek, hogy országukat tőlük megvédjék”, de

*) Etelköz emlegetésével Arendt csakis a mi honfoglalóinkra gondol, mert még nem lehetett tudomása épp az itt közölt történeti tényekről: a kumai magyarság létezéséről.

(miként az az „annakelőtte” szóból kiolvasható) felhagytak a védekezésnek ezzel a módjával, mert a sáncok, földvárak (?) nem védték meg őket a reájuk támadó lovas magyaroktól.

Gardizi leírásából láthatjuk, hogy a levediai korszakot követő szétválás után a kumamenti magyarság még mindig szívesen portyázott a szlávoklakta földeken. Pontosabban szólva, a 19. szakaszból kitűnik, hogy kalandozásaik alkalomával nemcsak az orosz (szláv saqlab), hanem a guz (oguz ~ uz) és normán (rus)* területet is felkeresték s foglyikat a bizánciaknak adták el nekik alkalmas helyen. *Gardizi* szövege már nem nevezi meg a várost, amiből arra következtethetünk, hogy esetenként más-más rabszolgapiacot kereshettek fel

Miként a 22. szakaszból kiviláglik, a kumai magyarság messzire elkalandozott, hogy pompaszeretét kielégítse. „A magyaroktól a saqlabig tíz napi út van”, ami (lovasokról lévén szó!) 600-800 km-t is jelenthet. Ez a távolság meg is felel Kummagyaria északi határa és a szlováklakta terület közének.

A „Wantit” városnév némi útbaigazítást jelenthetne számunkra, sajnos azonban, ezt a nevet ezideig még nem sikerült senkinek sem megnyugtatóan azonosítania. Tekintettel arra, hogy *Gardizi* a sok szláv város közül az egyetlen Wantit-ot emeli ki, azt következtetem, hogy ennek nagyobb városnak kellett lennie és nem is lehetett nagyon messzire a szóbanforgó területtől. Talán megtehetem a feltevést, hogy a név szótagcserével Kiev ó-orosz alakjának (Kiowa)⁷⁴ származéka: Kiowa = *ti* (t) + (o) + *wa* (n). Feltevésünk támogatására megemlítem, hogy a keleti kút-főkben hasonló szótagcserével elég gyakran találkozunk.

Azonosításunk mellett szól az orosz krónikáknak két adata is. Az 1096. évből említik „Jugra vad népének területét, amellyel csendes cserekereskedést lehet folytatni”. Fél-század múlva pedig a vad Jugrok-ugrok leszármazottjait a kievi nagyfejedelem udvarában szerepelteti, írván, hogy „... fogadtatás és ebéd után Izjaszlav nagyfejedelemnél

* Ebben az időben a *rus* (= vörös) kifejezés a szőke normanokat jelenti. (Fettich N. szíves közlése.)

Az ugrok lovakon mutatványokat játszottak. A kиеiek megcsodálták az ugrokat, azok szolgálait és lovait.”⁷⁵⁾ hogy az itt szereplő ugrok nem a baskir-magyarok, sem az urai-vidéki Jugria vogul-osztják lakói,⁷⁶⁾ hanem a kaukázus-vidéki ugrok, vagyis a kummagyarok, abban *Arendt* sem kételkedik.⁷⁷⁾

Elgondolásunk mellett szólnak továbbá *Fettich Nándor* és *László Gyula* 1942. évi kиеvi kutatóútjának eredményei is.

Fettich megállapítása szerint a X. /századtól kezdve Kiev városában állandóan, s nem is kis számú magyar töredék (kolónia) élt, A XII-XIII. század fordulójáról még magyar jellegű emlékek maradtak tőlük, később azonban felszívódtak a körülöttük lévő szlávokba. Ők voltak a kиеvi területhez fűződő magyar (főleg gazdasági) érdekek képviselői.

A kиеvi, ma már csak romjaiban meglévő Arany Kapunál az orosz régészek egy ősmagyar fejedelmi sírt (vezérsírt) tártak fel. Ez a lelet nem áll egyedül Kiebben, mert 1939-ben *N. Karger*, az ismertnevű leningrádi archeológus újabb ősmagyar sírokat tárt fel a város belterületének legősibb részén, a Desjatinnaja Cerkov területén. Kiev egyik kapujának *Ugorska Vorota* volt a neve. Ez a kapu nem nyugaton feküdt, hanem keletre nézett, a Dnyeperre. Ezt a helyet is a magyarokról nevezték el: *Ugorskoje Urocsiscse*. Az *Ugorskoje Urocsiscse* azon a helyen fekszik, ahol az átellenes oldalon a nagy pusztai út (jelenleg széles, betonozott út) végződött. Ennek az útnak a meghosszabbítása céljából a Dnyeper-hidat is ide építették.

Egyébként mi sem jellemzőbb a magyarság erős kиеvi kapcsolataira, mint *Fettich Nándornak* ez a megállapítása: *„A kиеvi állam megalakulásában a lebediai magyarság sokkal nagyobb szerepet játszott, mint az akkor még alacsony színvonalon álló szlávok.”*^{77a)}

Kiev tehát benne feküdt abban a kereskedelmi főútvonalban, amely az arab birodalmat Nyugattal kapcsolta össze. Minthogy a kazár-bizánci érdekkör gazdasági jelentősége már a IX. sz. derekán alábbhanyatlott, az arab-normann kapcsolatok mind nagyobb jelentőségre tettek szert. A lebediai magyarság szinte észrevétlen az utóbbi érdek-

körbe kapcsolódott be. Ez a gazdasági átállás a magyarázata annak, hogy a levediai magyarság szállásterületeinek súlypontja már a 889. évi besenyő támadás előtt is nyugat felé tolódott el. Miként Fettich kimutatta, a legelőkelőbb magyar elemek *már ekkor* a kievi normann-szláv állam közelében laktak. S hogy ezek az arab-kievi magyar kapcsolatok milyen élénkek voltak, mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy a X. századból származó, kievi magyar fejedelmi sírban egykorú arab érméket találtak.^{77b)}

Ha az arab-kievi magyar kereskedelmi kapcsolatok a X. században virágoztak (miként ez kétségtelen tény), nem kételkedhetünk abban sem, hogy a Donon túli, kaukázusi magyarságnak is alkalma nyílt a kievi magyar töredékekkel való érintkezésre.

Mindezekből, amit ebben a fejezetben mondtunk el, láthatjuk, hogy ami korábban értetlen és érthetetlen, kusza szövegnek tetszett, behelyettesítvén Kummagaria viszonyaira, egyértelművé lett és tiszta képhez juttatott bennünket.

A tárgyalt kútfők tanúskodnak arról, hogy a besenyők támadásakor szétszakadt magyarság déli csoportja visszamaradt a Kaukázus északi lejtőin s ott messzire terjedő országrészeket mondhatott magáénak. Szállásföldjeik a Kubán folyótól a Kaspi tengerig, a Don és Volga vonalától a Kaukázusig nyúltak. Szomszédaik északról oroszok, délnyugatról a keresztény abkházok, délkeleten az alánok, keleten az ogi izok és másutt még más (itt. nem említett) népek.

Kumamenti eleink szívesen elkalandoztak a szomszéd területekre. Szükségük volt a zsákmányszerző hadjáratokra, mint minden lovas, sátorospásztor népnek. Nemcsak ingóságokat, hanem rabszolgákat is magukkal hurcoltak s a bizánci kikötők piacain, elsősorban Kercsben adták el azokat, vagy elcserélték őket olyan dolgokért, amelyekkel pompaszeretetüket elégíthették ki. A kútfők egyöntetűen gazdagnak, sőt igen gazdagnak mondják a kumai magyarságot. Mivel azidőben a jómódot, a gazdagságot nem az arany, hanem az állatok száma határozta meg, ezt a kitélt is úgy kell értelmeznünk, hogy sok, sőt igen sok ménesük,

csordájuk, nyájuk stb. volt. Az állattenyésztés mellett vadászatból, télen halászatból éltek, de jelentős volt földművelésük is, noha azt rabszolgák üzték. A földművelésben is a legmagasabb fokon állottak, amennyiben öntözőcsatornáik is voltak.

Megnyerő külsejük, törökös alakjuk, pompás ruházatuk az idegeneknek egyaránt feltűnt. Tiszteletet parancsoló és félelmet gerjesztő népek mondják a kumai magyart, akiben sohasem lohadt a harci kedv. Fegyelmet tartó nép: a gyula-Lak, illetve a kündünek parancsait híven teljesítik.

Csakis *Gardizi* leírása – a már közölt részletek után – befejezésül elég bőven foglalkozik *a kumai magyarok házassági szokásaival* is. A vonatkozó szöveg Kuun G. fordítása szerint (mai átírásban) így hangzik:⁷⁸⁾

„A magyaroknak olyan házassági szokásuk van, hogy amikor házasodnak, váltságdíjat hoznak.⁷⁹⁾ A nő minősége és marháiban álló vagyona szerint a váltságdíj hol több, hol kevesebb lehet. Elhozván az ajándékot, a sátor előtt letelepednek. (Erre) a leány atyja a vőlegény atyját sátrába vezeti s megmutatja neki, mije van menyétbőrökben, nyusztprém ékben, evetbőrökben, cobolyprémekben, rókabőrben, kamukaselyemszövetben. Tíz prémes ruha értékű holmit egy szőnyegbe göngyöl, azt a vőlegény atyjának lovára köti s így kíséri őt vissza sátrába. Ezután minden – a váltságdíjhoz tartozó – tárgyat számba vesznek. Ez az ajándék marháiból, pénzből és bútorból áll. Mindezt a vőlegény küldi (apósának). Ezek befejeztével a leányt átkísérik (a vőlegény) sátrába.”

Ebben a leírásban sok hasonlóságot találunk a magyar nép körében még máig is élő, a házassággal kapcsolatos szokásokkal. Maga a vőlegény szó utal arra, hogy a leány valóban *megvette* a legényt a szülőktől. A leány, mint munkaerő, értéket képviselt a házban. Ezt pótolja az a váltságdíj (*Gardizi* eredeti szövegében „Kálim”), amelyet a vőlegény nyújt át a leány szüleinek. A legősibb finn-ugor őshazában a váltságdíj értékes prémekből állott. A nyest, nyuszt és a hermelin = hölgymenyét vezettek. Innét ered a régi magyar *Neste* és *Nusz* női név, a menyasszony, meny,

menyegző, sőt hölgy szavunk is. Tagányi szerint a Gardizi említette Kálím már későbbi török-tatár hatásra vezethető vissza, akárcsak a Szent István-féle tinóvérdíj. A mennyasszony megvételének szokását jegypénzadás formájában ma is megeljük a nép körében. A népi felfogás a jegypénzt a leány vételárának tekinti. Erre utal az „eladóleány, eladó-sorba kerülni”, stb. kifejezésünk is.⁸⁰⁾

Ahogy fentebb említettük, bővebben kívánunk foglalkozni Minorsky elméletével; tesszük ezt annyival is inkább, mert ezt a nemrég felmerült magyarázatot legújabbán egy, a szélesebb közönségnek szánt magyar őstörténeti tárgyú munka⁸¹⁾ is ismertette.

Minorsky interpretáltja sem tagadja, hogy Al Bakri leírása a kaukázusvidéki magyar óhazára vonatkozik. Marquart nyomán vallja, hogy a Bakrinál említett hegység a Kaukázus, a magyarok két szomszédnépe pedig az alánok és az abkházok,⁸⁴⁾

Marquart szerint – s ez volt, nagyon helyesen, levezetésének főtétele – a Gardizinél található két népnév (*nndr* és *mrdát*) ugyancsak az *ász* (alán), illetve az *abkhóz* nevek elírása. Ugyanezt a nézetet vallja (miként fentebb láttuk) a szövegek kitűnő magyar ismerője, Németh Gyula is.

Marquart, minthogy azidőben még ismeretlenek, illetve megfejtetlenek voltak a X-XV. századi kaukázusi magyarságra vonatkozó források, később maga is kételkedni kezdett magyarázata helytállóságában, és anélkül, hogy tettét okadatolta volna, visszatért egyik régebbi feltevéséhez: ahhoz, hogy a *nndr* név az onogundur-bolgárok nevével vehető azonosnak.

Minorsky interpretálója, Czeglédy, egybeveti a Gardizi leírásában olvasható *nndr* nevet azzal „a héber nyelvű levéllel, amelyet a kazár király írt egy érdeklődő zsidónak, Khaszdaj ben Saprutnak. Ebben a zsidó vallású kazár király felvilágosítást ad országáról, és többek között elmondja, hogy a kazárok országukat egy *vnntr* nevű néptől foglalták el, akiket elűztek a Duna folyón túlra, a *vnntrék* mind a mai napig ott élnek a Duna folyó mellett, Konstantinápoly közelében. Ez az elbeszélés – folytatja – történeti ténye-

ket tükröz vissza. A dunai bolgárokat a kazárok üzték el az onogundur-bolgár birodalomból, és ezeknek a bolgároknak Konstantinos szerint is *onogundur* volt a régi nevük.⁸⁵⁾

Ez egyik főpillére a Minorsky-Czeglédy-féle újabb elméletnek. További alapjai pedig a következők: szerintük 1. Marquait eredeti feltevése rossz volt, mert csak a szöveg erőszakolt magyarázata tette elfogadhatóvá!⁸⁶⁾ 2. Gardizi szövegéből megállapítható (csak így!), hogy az a folyó, amely a magyaroktól balra folyik, a magyarok nyugati határfolyójával azonos.⁸⁷⁾ 3. Emiatt a szlávok közelében lakó *nndr* nép nem kereshető a Kaukázusban; s ha ragaszkodunk – írja – Marquait eredeti magyarázatához, legalább is a szlávokat törölnünk kell a szövegből.⁸⁸⁾ 4. A Hudúdulámban a két népnév egymástól függetlenül szerepel.

További fontos érvek: 5. *Hátha* Gardizi és Bakri interpolációja nem azonos. „*Elképzelhető* ugyanis, hogy a Bakri-féle interpoláció valamilyen más, régebbi forráson alapszik.” Minorsky szerint Bakrinak a magyarok szomszédaira vonatkozó megjegyzése Ibn Ruzta közlése alapján került csak bele a szövegbe. *Hihetőleg* csak interpelláció, s „Minorsky véleménye *talán* helyes.”⁸⁹⁾

„Mindezek alapján az is világos, írja Czeglédy, hogy a Gardizi szövegében található „*Duba*” *Duná*-nak értendő. Jó összhangban van ez az olvasási mód azzal is, hogy a *nndr* nép Gardizi szerint a szlávok irányában lakik. A szöveg szerint a *nndr*ék a rómaiakhoz tartoznak. Ennek a megjegyzésnek az alapja talán az akkor bizánci-bolgár szövetség volt.”

„Gardizi *mrdát* neve Minorsky szellemes magyarázata szerint a morva nép nevével azonos. Gardizi szerint a *mrdát*-okat a magyaroktól a *nndr* és egy hegy választja el. A magyarok feketetengeri országa és a mai Magyarország morva lakói között valóban a bolgárok országa és a Kárpátok hegysége volt, amint az Konstantinos művéből kitűnik.”

„A magyarok másik „jobboldali” határfolyóját Gardizi *AtH*-nak nevezi és folyását is leírja. Ez az adat rendkívül fontos. Gardizi szerint az Atil először a szlávok országában, majd onnét a kazárok felé folyik. E szavak egyetlen értelmezése az, írja Czeglédy, hogy a magyarokat az *Atü* választotta el a kazároktól. Az a folyó azonban, amely

a magyarokat a kazároktól elválasztotta, összes adatunk szerint csak a Don lehetett. Az az ellenérv, hogy az arab földrajzírók olyan északi vidéket, mint a Don felső folyásának tájai nem ismertek, nem állja meg a helyét. Ibn Khurdadbih, a klasszikus arab geográfus ugyanis leírja a Don felső folyását is. Szerinte a Don a normannok legfontosabb útvonala volt. Ezek az északi szláv vidékekről a Donon lehajóztak egészen a Don és a Volga egymáshoz közeledő kanyarulatáig, ott átvitték hajóikat a Volgára és úgy ereszkedtek tovább a kazárok városaiba. Ez a tudósítás a Dont egyenesen a „szlávok folyójának”⁶ nevezi. A földrajzi helyzet Gardizinél világos: a Don a magyarok keleti határfolyója, amelyen túl a kazárok laknak.”

„Ezen a ponton Minorsky különben kitűnő magyarázata is helytelen, állapítja meg Czeglédy. Ő ugyanis ... a magyarok keleti határfolyóját (az etelközi időben) a Dnyeperben látja.”⁹⁰⁾

Tegyük fel, hogy Gardizi leírásának Minorsky-Czeglédy-féle magyarázata a helyes. Ebben az esetben a következők derülnek ki a kútfőből (amelyet egyébként Czeglédy nem egy helyütt tévesen, vagy hiányosan közöl):

A morvák ruházata emlékeztet az arabokéra. Turbánt is hordanak és leginkább az arabokkal kereskednek. (14. szakasz.) Milyen kár, hogy ezt a nem lényegtelen bizonyítékot mind Minorsky, mind Czeglédy elfeledte megemlíteni!

Igaz, hogy Czeglédy és Minorsky abból indul ki (többek között), hogy Gardizi és Al Bakri interpolációja *hátha* nem azonos, s *tálán* helyes ez a feltevésük, ezzel szemben azonban meg kell említenem, hogy minden eddigi kutató (köztük nagyon neves és elismert tudósok), éppen az ellenkező nézetet vallják. Nincs tehát okunk annak feltételezésére, hogy a két – mondhatjuk, egykorú – író miért nem ugyanarról a magyarságról írt volna. Ha pedig megmaradunk a többség véleménye mellett, akkor Al Bakri közléséből ezek szerint az következnek, hogy Bakri avghun nevű népé szintén azonos a morvakkal, s ezek „határosak az iszlámnak Tiflisz földjével vonatkozásban lévő vidékeivel”. (14. szakasz.) Ugyancsak az következnek, hogy a morvákat

a magyaroktól elválasztó hegység „addig terjed, míg Derbend földjéhez nem ér”. (14. szakasz.)

Ezeket a példákat csak azért említem előljáróban, hogy bemutassam, mennyire ad absurdum vezet, ha egy ilyen fogas kérdést nem úgy kezelünk, ahogy fejezetünk elején előrebocsátottam: figyelembevevő *minden* feltételt, valamennyit *egyforma súlyú* kényszerként vivén bele következőseinkbe a végső megoldás érdekében.

Ám lássuk Minorsky és Czeglédy fejtegetéseit közelebről. Mindketten elismerik, hogy Bakri a kaukázusi magyarság hazájának leírását őrizte meg, Gardizi azonban – szerintük – sem nem az ősi állapotról tudósít- (valamely régibb forrásmunka alapján), sem nem a korabeli helyzetet írta le, hanem egy közbeeső időszaknak a viszonyairól, az etelközi állapotról nyújt tájékoztatást.

El lehetne hinni, ha bizonyítható is volna, hogy Gardizi valamely régi forrás nyomán a régi, levediai hazáról ír, tehát a 890 előtti állapotról. Ám arra már régen rájöttek a kutatók, hogy Gardizi leírása nem vonatkozhatik Levediára, mert ilyen értelmezésben tele volna ellentmondásokkal. (L. fentebb.) Ebben Minorsky és Czeglédy is egyetért velünk.

Azt is megértenők, (ha valaki be tudná bizonyítani), ha Gardizi a vele egykorú pannóniai magyarság viszonyait rögzítené írásában. Neki I. András királyunk volt a kortársa (1047-1060). Az időben az ország északi és északkeleti részéből Béla hercegségét alakították. Az 1050 körüli időkre esett Gebhardt regensburgi püspök támadása országunk ellen, majd III. Henrik negyedik hadjárata, s menekülés-szerű visszavonulása a Vértes hegységen át. Ezekről az eseményekről, vagy a korábbi trónviszályokról mit sem tud Gardizi, sőt a magyarság fejedelmi móltóságai közt kiindüt és gyulát emleget, mikor már dunai hazánkban félszázada keresztény királyok gyakorolták a főhatalmat. Beláthatjuk tehát, hogy Gardizi írása reánk sem vonatkozhatik.

Maradnának a következő lehetőségek: Gardizi 1. egy vele nem egykorú (pl. az etelközi) állapotról ír; 2. a baskir-magyarok egykorú viszonyait festi -; 3. egy vele egykorú, a Fekete tenger partvidékén élő, ott visszamaradt magyar-ságról emlékezik meg.

Ami az első feltevést illeti: egyetlen olyan írott forrást 86111 ismerünk, amelyből Gardizi az etelközi viszonyokra vonatkozó tudósításának anyagát meríthette volna. Azt pedig nem tudom elhinni, hogy éppen olyan informátorral lett volna dolga, aki a magyaroknak 55-60 évvel korábbi viszonyaival volt ismerős. Ha feltételezzük, hogy mégis ilyen egyénnel hozta össze ia sors, az illető legalább 90 év körül mozoghatott. Ez az életkor abban az időben matuzsáleminek számított, Ám elképzelhető-e, hogy valaki, aki férfikora elején az etelközi magyarságot egyszer megismerte, soha többé nem érdeklődött sorsuk felől? Kár is ennél a gondolatnál tovább időznünk!

Ami a baskir-magyarságot illeti, kivétel nélkül mindenki egyet ért abban, hogy Gardizi leírása reájuk nem vonatkozhatik. – Eszerint tehát egyetlen, eleve valószínűnek látszó feltevési lehetőségünk marad: az utolsó (3). Ezt fejtettem ki fejezetünk elején.

Ám vizsgáljuk csak mégis tovább Minorsky és Czeglédy fejtegetéseit, ők a vizsgálatból Al Bakri szövegét kizárják. Gardizi szövegének magyarázatához pedig a következő *à priori* feltevéseket sorakoztatják fel: i. a *nndr* nép, (mivel G. azt közli róluk, hogy a szlávok közelében lagnak), nem kereshető a Kaukázusban. (Nagyon önkényes feltevés.)

2. Az *nndr* – *onogundur* azonosítás „bizonyára helyes”.

3. A *Duba* = *Duna*.

(Kmoskó M. anakidején szintén ilyen *à priori* feltevésekkel vezette le, hogy *nndr* = Nándorfehérvár, *mrdat* = horvát, *Duba* = *Duna*, *Itil* = Tisza, stb.)

Minorskynak s Czeglédynek sem volt nehéz az említett kiindulási feltételekkel levezetnie, hogy a *mrdöt* név csakis *ix* morvákat jelentheti, az *Atil* (helyesen: *Itil*) név pedig csakis a *Don* (illetve Minorskynál a *Dnyeper*) folyóra vonatkozhatik.

A 15. szakaszban világosan megmondja Gardizi, hogy az *Itil* folyó „a Kazár tengerbe szakad”. Tehát már ezért sem lehet szó a *Don*ról: az, nem ömlik a Káspi tóba. De mit számít ez, mikor ott van Minorskyék ellenérve: *Idn Khur-*

dadhbih, (akit Czeglédy id. m. 113. oldalán „kiassaifcas geográfusnak”⁴ nevez, a 170. lapon pedig megtagadja hitelességének elismerését), tehát ez az éredmes arab földrajz író azt közli, hogy a Dont a „szlávok folyójának” nevezik, és hogy a normannok & mai Sztálingrád tájékán átviszik hajóikat a Donból a Volgára, s úgy ereszkednek le a Káspító felé. Ami a közlés első részét illeti, mennyivel inkább volt a Don a szlávok folyója, mint a Volgának a Káma-torkolat alatti szakasza, és ez az elnevezés egyáltalán bizonyít-e valamit a szóbanforgó esetben?

Minorsky, ez a különben éleslátású kutató, ide vonatkozó fejtegetései megírása alkalmával nem ismerte (s még nem is ismerhette) a kaukázusi magyarságra vonatkozó legújabb kutatások eredményeit. Ezeknek egy része a 2. a. id. munkában csak évekkel később jelent meg: azoknak a pápai leveleknek és egyéb írásos feljegyzéseknek közzétételére pedig, amelyek 1942 tavaszán kerültek elő a Vatikáni Levéltár gazdag anyagából, csak ezután kerül sor. Minorsky azt látta, hogy Gardizi közlései nem vonatkozhatnak a levediai magyarságra, tehát jobb magyarázatot próbált adni, s megtette, ami tőle az időben tellett. Ám amit Minorsky megtehetett 1937-ben, az akkori ismeretek alapján, azt 1943-ban nem lett volna szabad kritikátlanul megismételni.

Végeredményben: igaz, hogy a dunai bolgárok és a morvák bekapcsolásával, és a Duna s a Don számításba vételével Gardizi közlésére – az első pillanatban – elfogadhatónak látszó magyarázatot lehet adni, de némi vizsgálódás után máris kiütköznek ennek a feltevésnek áthidalhatatlan gyengéi. Éspedig: 1. megmagyarázhatatlan, honnan vette volna Gardizi az etelközi viszonyokra vonatkozó értesüléseit. – 2. A Don nem ömlik a Kaspi tóba {- Kazár tengerbe). – 3. A morvák öltözete nem volt hasonló az arabokéhoz, – 4. s nem folytattak az arabokkal élénk kereskedelmet. – 5. Az etelközi magyarok – tudunkkal – nem portyáztak az úzok területén. Különben is kettejük között ott voltak (eléggé széles területen) a besenyők. (Czeglédy, hogy ettől a kényes kérdéstől szabaduljon, az úzok nevét a 19. szakaszból kifelejtette.) – 6. Nem valószínű, hogy az etelközi magyarok Krimbe jártak volna, hogy a rabszolga-

piacokon foglyaikon túladjanak, amikor az odajutást a velük ellenséges besenyők lehetetlenné teheték számukra, – a félszigeten bármilyen nagy magyar lovascsapat sorsa – a többiektől elvágyva – igen kérdésesé vált volna.

A kaukázusi magyar néptörödékek X-XIV. századi létezését a 2. a. id. munkában felsorolt számos kútfőn kívül az újabban előkerült 36 drb pápai levél, adókönyvi feljegyzés, stb. is igazolja. Elvitathatatlan tény, hogy 1396-ig zárt tömegben ott éltek a Don, a Volga, a Kaukázus és a Kubán folyó közén. Gardizi közlése – amint azt fentebb igazoltuk – maradék nélkül csakis *erre* a magyarságra illik rá, *mm* kézenfekvő már abból a pusztá tényből is, hogy ezek voltak legközelebb az íróhoz, tehát ezek viszonyairól szefezhetett legkönnyebben, legkimerítőbben és legmegbízhatóbban tudomást, a kaukázusi magyarokkal gyakran érintkező arab kereskedőkaravánok révén.

JEGYZETEK

¹⁾ V. ö. *Bendefy*, Jeret-amir magyarjai nyomában. Bpest. (Megjelenés előtt.) I. fejt. + XXII. János pápa levelének eredeti avignoni példánya Jeretamir kaukázusi magyar fejedelemhez. Turán, 1943. évf. I. sz.

²⁾ V. ö. *Bendefy*, A magyarság kaukázusi őshazája. Bpest, 1942. Cserépfalvi-kiadás. 512 I. + 50. tábla.

³⁾ Böv. I. *Bendefy*, Szállani tolmács küldetése Nagy Sándor falához. (Góg és Magóg fala.) A magyar őstörténet kútfői. I. kt. Bpest, 1941.

⁴⁾ *Marqtiart*, Osteuropäische u. ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903. XXX. 1.

⁵⁾ *Hóman*, őstörténetünk keleti forrásai. (H. B. összegyűjtött munkái. II. kt. Történetírás és forráskritika.) Bpest, 1938. Társ. 184. skk. U.

⁶⁾ *Németh Gyula*, A honfoglaló magyarság kialakulása. Bpest, 1930. M. Tud. Akad. (MHK) 164. I. 1. j.

- ⁷⁾ Itil és Dubau Új szempontok őstörténetünk keleti kútfoinek magyarázatához. Bpest, 1938. Történetírás, II. évf. 1-31. 11. 1 térképpel. (Különnyomatban elfogyott.)
- ⁸⁾ *Zichy*, Levedia és Etelköz. Akad. Ért. 434. 1926. 10. 1.
- ⁹⁾ *Ligeti*, Az ismeretlen Belső-Ázsia. Bpest, 1941. (Athenaeum.) 127. 1.
- ¹⁰⁾ MHK 141-150. 11.
- ¹¹⁾ L. 9. a. id. m. 128. 1.
- ¹²⁾ *Németh Gyula*, A honfoglaló magyarság kialakulá*.i. (HMK). 159., 160., 302. 11.
- ¹³⁾ V. ö. 8. a. id. m. 4. 1. és HMK 159. és 301-302. 11.
- ¹⁴⁾ *Chwolson*, Izvesztija... ibn Dasta, 150. Bibi. Geogr. Arab. I. 225. II. 285. – HMK 302. 1.
- ¹⁵⁾ HMK 302-303. 11.
- ¹⁶⁾ HMK 158. 1.
- ¹⁷⁾ V. ö. HMK 158. 1.
- ¹⁸⁾ *Marquart*, Streifzüge, 173. skk 11.
- ¹⁹⁾ U. ott 31., 164., 495. 11.
- ²⁰⁾ HMK 164. I. 1. jegyz.
- ²¹⁾ V. ö. Magyar Nye lv. 1909. évf. 165., 367., 432. II.
- ²²⁾ *Kmoskó M.*, Gardizi a törökökről. Századok, 1927. Bpest. 166-167. 11.
- ²³⁾ Ugyanott.
- ²⁴⁾ *Thury Z.*, A magy. ered. őshazája, és vándor]. Századok. 1896. 801. 1.
- ²⁵⁾ *Roesler*, Rom. Stud.
- ²⁶⁾ *Hunfalvy*, Magy. ethnogr. 202. 1.
- ²⁷⁾ *Fehér G.*, Atelkuzu területe és neve. Századok, 1913. Kny. 26-27. 11.
- ²⁸⁾ *Marquart*, Osteur. u. ostas. Streifzüge. 30-32., 161. II.
- ²⁹⁾ *Schnetz*, Onogoria. Arch. f. slav. Phil. XL. 160. 1.
- ³⁰⁾ *Melich*, Duba = Duna ? M. Ny. 1928. 84-88. 11.
- ³¹⁾ *Hóman-(Szekfü)*, Magy. Tört. I. 66. 1. (II. kiad.)
- ³²⁾ V. ö. *Zichy*, A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. (A magyar nyelvtud. kézikönyve I. 5.) – 55 l. és 8. a. id. m.
- ³³⁾ *Kuun G. gr.*, MHK 170., 3. jegyz.
- ³⁴⁾ *Kuun G. gr.*, Relat. Hung. I. 184. 1.
- ³⁵⁾ V. ö. 22. a. id. m. 163. skk. 11.
- ³⁶⁾ HMK 160-165. 11.
- ³⁷⁾ Id. m. 163. 1.
- ³⁸⁾ V. ö. *Bendefy*, Egykorú kínai kútfolk a mongolok 1237-42. évi hadjáratáról. Történetírás I. évf. 5. sz. Bpest, 1937. (Térképpel) és 2. a. id. m. V. fej.
- ⁴⁰⁾ V. ö. *Bendefy*, Az ismeretlen Julianusz. Bpest, 1936. I Stephaneum.) 64. 1. 5. jegyz.
- ⁴¹⁾ L. 30. a. id. m.
- ^{41a)} L. bőv. Századok, XLVII. 681. 1.
- ⁴²⁾ V. ö. 30. a. id. m. 12-13. 11.
- ⁴³⁾ *Vszevolod*, Osetinskie Etjudy III. kt, – HMK. 172. 1.

⁴⁴⁾ V. ö. *Golubovich*, Biblioteca Bio-Bibliografica, stb. Quaracchi — Firenze, 1929. II. kt. 551. 1. 3. jegyz. — és *Serristori (conte generale Luigi)*, Illustrazione di una Carta del Mar Nero del MCCCLI. ecc. con tavole, Firenze, 185G. 1 vol 8.: A müben a Carta Laurenziana-nak hasonmás kiadását találjuk, igen sok adattal a Középső-Kukázusnak régi földrajzát illetően.

⁴⁵⁾ *Vigna P. Amadeo O. P.*, Codice diplomatioo delle colonie Tauro-Liguri, durante la signoria dell Ufficio di S. Giorgio. (1453-1475.) Genova, 1868 e 1881. — t. II. par IL 684-687. — V. ö. *Golubovich*, id. m. IL kt. 546. 1.

⁴⁶⁾ *Heyd W. et Raynaud*, Histoire du Commerce du Levant au Moyen-age; pair W. Heyd bibliothécaire en chef à la Bibliothèque Royale du Stuttgart. A francia kiadás: Sciété de l Orient Latin, par Turcy Raynaud. Leipzig, 1885. IL kt. 190-191. 11. — V. ö. *Golubovich* id. m. IL kt. 551. 1.

⁴⁷⁾ Magyar Honfoglalás Kútfoi (MHK) 148. 1.

⁴⁸⁾ MHK 149. 1. 1. jegyz.

⁴⁹⁾ L. *Csánki*, Tört Földr. III. kt. 436.

⁵⁰⁾ L. *Jakubovich-Pais*, Ó-magyar olvasókönyv. Pécs, 1929. — 28-34. 1.

⁵¹⁾ L. 2. a, id. m. 428. 1.

⁵²⁾ L. 2. a, id. m. 184-187. 11.

^{52a)} *Bálint G.*, A honfogl. revíziója, Kolozsvár, 1901. — 11. 1.

⁵³⁾ V. ö. 8. a, id. m. 9. 1.

⁵⁴⁾ *Anonymi Ravennatis*, De Geographia, Parisiis, 1688. p. 136-Über IV. cap. 1.

⁵⁵⁾ *Pinder et Parthey*, Ravennatis Anonymi Cosmographia. Berořini 1860. p. 170-171.

⁵⁶⁾ *Marquart*, Streifzüge 351. 1.

⁵⁷⁾ L. 8. a, id. m. 12. 1.

⁵⁸⁾ HMK 163-164. 11.

⁵⁹⁾ HMK 154., 301., 302. 11.

⁶⁰⁾ V. ö. A katolikus hittérítés története. L kt. Bpest, 1938. (Franklin.)

⁶¹⁾ V. ö. *Hóman*, MT I. 109., — *Moravcsik*, MNy. XXITI. es XXVI. évf.

⁶²⁾ Bőv. 1. *Bendefy*, Kummagyararia v. m. 18-23. 11.

⁶³⁾ U. ott 32. 1.

⁶⁴⁾ U. ott 36-38. 11. — ÁzsMM II. közl. — továbbá *Moravcsik Gy.*, Maugersiz király. Magyar Nyelv. XXIII. kt. 267. skk. 11. — *C. de Boor*, Nachtrage zu den Notitiae Episcopatum I-III. Zeitschrift für Kirchengeschichte XII. (1890-1891.) 303-522, 519-534. és XIV. (1893-1894.) 573-599. 11. — *H. Gelzei*; Die kirchliche Geographie Griechenlands vor dem Slaveneinbruche Zeitschrift für Wiss. Theologie XXXV. (1892) 419-436. 11. — A jegyzék eredeti kézirat: Cod. Paris gr. 1555 A. (s. XIV.) fol. 23 v. skk. 11. — és *Moravcsik*, A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység. (Sz. István Emlékkönyv, Akad.) Bpest, 1938. — I. kt

⁶⁵⁾ *Nemeti K.*, Nagy-Magyarország ismeretlen történelmi okmánya. Bpest, 1911. 43-46. 11.

⁶⁶⁾ *Mar quart*, (Streif züge, 215., 223., 224. il.) találunk ugyan adatokat a parszangára vonatkozóan, de ezek a római eredetű adatok a parszanga hosszát mindössze $1\frac{1}{2}$ mérföldben adják meg. A „mér föld” a méterrendszer bevezetése előtt az utak divatos mértékegysége volt Nagysága országonként nagyon változott Marquart felsorolása szerint *Laonikos Chalkokondikes* feljegyzései alapján 12 parszanga $20\frac{1}{2}$ km-nek felelne meg. Harun közlése értelmében 1 római mér föld $1\frac{1}{2}\frac{1}{3}$ arab mér földdel egyenlő. Ha ezeket a* adatokat vesszük alapul, a parszanga hosszát kb. 1650-2200-2250 méterben kapjuk meg,

⁶⁷⁾ Sokkal megbízhatóbb *Lukinich* közlése (Menander Protector történeti művének fennmaradt töredékei. Középkori krónikások IV. kt. Brassó, 1905. 156. 1. 3. jegyz.), amely szerint egy parszanga = 5.94 km = egy órai gyalogút. – A parszanga hosszával foglalkozik *Mandel Miklós* József khazár király válaszlevelének hitelessége c. m. jegyz. Pécs, 1927.

⁶⁸⁾ V. ö. Egyetemes történet IT. *Váczy Péter*, A középkor története. Bpest, 1937. Magy. Szemle Társ. 660. old. lévő térképpel*.

⁶⁹⁾ *Klaproth*, Reise in den Kaukasus u. nach Georgien unternommen in den Jahren 1807 u. 1808. I. kt. Halle-Berlin, 1812. - 443-444. 11.

⁷⁰⁾ *Prinz Gy.*, Második belsőázsiai utazásom néprajzi eredményei. IV. közi. Népr. Ért. 1912. 63. 1.

⁷¹⁾ HMK 156-157. 11 U. ott bő irodalom

⁷²⁾ HMK 156. 1.

⁷³⁾ L. *Zakharov-Arendt*, Studia Levedica. Régészeti adatok a magyarság IX. századi történetéhez. Aroheologica Hungariae XVI. sz. M. Tört Múz. kiad. Bpest, 1935. – 75-76. 11.

⁷⁴⁾ *Kyovia* alakot találjuk *Benedictus Polonus-nái*. (Egyetlen kézirat a párisi Bibi. Nation.-ban sg Regis alias Colbertinus 2477.)

- Közölte *D Avezac*, Piano da Carpino útleírásának függelékeként. Recueil de Voyages, 1839, Paris, t. IV. p. 774-9. – V. ö. GOL. I. kt. 214. 1. Legújabb és legjobb kiadása *Sin. Franc.* I. kt.

⁷⁵⁾ *Pogodin M. A.*, O csasztnoj zszini knjazsei v. drevnaszti do nasesztvija tatár, Iszljedovanjija, zamjecsanjija i lekci, o drevnej russzkoj isztorij. III. kt. 88. I.

⁷⁶⁾ V. ö. *Zsirai M.*, Jugria (Kny. a Nyelvtud. közi.) – *Zsirai M.*, Finnugor rokonságunk. Bpest, 1937. (Akad.) – 474. skk. 11.

⁷⁷⁾ L. 73. a. id. m. 77. I.

^{77^a)} V. ö. *Fettich N.*, Magyar stílus az iparművészetben. I. kt. Bpest, 1943. – 12. 1.

^{77^b)} *Fettich N.* szíves szóbeli közlése és köv. munkái nyomán: Jelentés a M. Tud. Akad.-hoz a kievi munkálatokról. 1942. aug. 26.

- 5. 1. - A magyarországi kereskedelmi utak és az ősmagyarság. – Bpest, 1933.

⁷⁸⁾ MHK 172-173. 11.

⁷⁹⁾ Szó szerint: olyan áru, amellyel a völegény a menyasszonyt megveszi, megváltja annak szüleitől. *Kuun G.*, „nászajándéknak írja. Ez a megjelölés félreértésekre adhat okot, mert egyáltalán nein ajándékról van itt szó.

⁸⁰⁾ V. ö. A magyarság néprajza. IV. kt. 208-209. U. – Bpest, (1937) é. n. Kir. Magy. Egyetemi Nyomda kiad.

⁸¹⁾ A magyarság őstörténete. 3zerk. *Ligeti Lajos*. Bpest, 194^{3/4}. - 110. skk. 11/

⁸²⁾ *Bendefy*, Magna Hungária és a Liber Consum. A magyar őstört. kútfői. II. kt Bpest, 1943.

⁸³⁾ L. 81. a. id. m. 114. 1. s *Minor sky*, Gibb. Memorial Series XL London, 1937. 317-324 11.

⁸⁴⁾ L. 84. a. id. m. 110. 1.

⁸⁵⁾ U. ott 112. 1.

⁸⁶⁾ U. ott 110. I.

⁸⁷⁾ U. ott 110. 1.

⁸⁸⁾ U. Ott 111. i.

⁸⁹⁾ U. ott 111. 1. A kiemelt (kurzív) szavak Bendefytől.

⁹⁰⁾ U. ott 112-113. 11.

OTTÓ TESTVÉR 1231-1234. ÉVI UTAZÁSA

A legelső európaiak, akik közvetlen tapasztalataik alapján hoztak hírt a Keletről a XIII. század elején, hittérítő szerzetesek voltak.¹⁾ Ezek között is első helyet biztosítottak maguknak a Sz. Domonkosrend magyarországi tartományának tagjai, amennyiben közülük került ki az első *négy* hittérítő csoport.²⁾

Amíg a dominikánusok megkezdették a nagy munkát s így nevükhöz fűződik az úttörés drága áron megfizetett dícsősége, a későbbiekben a térítések oroszlánrészre a ferenceseknek jutott.³⁾ Nagyban elősegítette a rendtagok keletre nyomulását Sz. Ferenc szíriai utazása (1219), mert ettől kezdve a rend tagjai közül mind többen és többen keresik fel a Szentföldet annak ellenére, hogy Akkon (Ptolemais) elvesztésével (1219) munkásságukat csak titokban és nagy nehézségekkel folytathatták.⁴⁾

Az ázsiaiak közötti hittérítés és ezzel együtt Keletre vonatkozó földrajzi ismereteink rohamos bővülése is csak a magyarországi tatárjárás utáni időkben veszi kezdetét. Ugyanis ekkor egyrészt a visszavonuló tatár seregek nagyon sok szerzetest hurcolnak magukkal Ázsia belsejébe, másrészt a mind sűrűbben ismétlődő követjárások (de Piano Carpini, W. de Rubruk. Fr. Anselmus O. P., A. de Lonjumel, Magyar Gergely testvér, stb.) mind szívélyesebb viszonyt teremtenek a római Szentszék és az Ázsia ismert részét birtokló tatár kani (karakorumi) udvar között.⁵⁾

Az Ázsia belsejébe, a kipszaki birodalom minden részébe irányuló hittérítésnek úttörői magyar dominikánusok voltak. 1219 körül kapta az esztergomi és kalocsai érsek III. Honorius pápának*) azt a levelét, amelyben arra kéri a pápa a

*) III. Honorius pápa azonos a korábbi Ceneius Camerriussal, az 1192. évi Liber Censuum S. R. E. megalkotójával. Ebben maradt fenn Richardus testvér leírása Ottó és Julianus útjáról. (V. ö. 7. a. id. m.)

két főpapot, válasszanak ki papjaik közül, „négy őszinte véleményű, és az irodalomban jártas” férfiút, de legalábbis kettőt s küldjék el azokat kelet ismeretlen országaiba, hogy ott a katolikus hitet terjesszék.

Erre a pápai levélre vezethetjük vissza Ottó testvér utazását. Erről a nagyjelentőségű, hősi vállalkozásról pedig tudjuk, hogy előzménye és kiváltója volt Julianus és társai 1235-36. évi utazásának. A magyar dominikánusok említett vállalkozásaihoz hasonló kutatóexpedícióról – akár eredmények, akár hősiesség dolgában – alig tud számot adni a világtörténelem.

A Sz. Domokos-rendiek magyarországi tartománya 1230-1238 között négy ízben küldött ki négy-négy magyar testvért Ázsiába, hogy felkeresse velük ottmaradt véreinket. A négy expedíció közül a második járt a legtöbb eredménnyel, amennyiben a kiváló képzettségű és mindenre elszánt, fiatal Julianus testvér 1235-1236. évi utazásának tapasztalataival kaput nyit Kelet távoli részei felé. *)

Ahhoz, hogy Julianus elérhesse azokat a szép eredményeket, amelyek őt a legkiválóbb utazók s hittérítők sorába emelték, szükség volt a magyar dominikánusok első csoportjának kiküldetésére. A résztvevők közül csakis Ottó testvért ismerjük név szerint. Ennek az utazásnak történetével óhajtunk részletesen foglalkozni a következőkben.

* * *

Alapjában véve rendkívül kevés az, amit a magyar dominikánusok első, Keletre induló hittérítő csoportjáról betűszerint tudunk. Erre vonatkozó írásos feljegyzést csakis Richardusnak abban a beszámolójában találunk, amely Julianus testvér első útjának történetét is tartalmazza.⁶⁾ Azonban ez a néhány sor is elegendő ahhoz, hogy leszögezhezzük:

*) Julianus utazásának részleteivel legtözetesebben a Szerző foglalkozott. Erre vonatkozó munkái egyrészt a 2. és 6. jegyzetben idézettek, másrészt „Magna Hungaria és a Liber Censuum” c. könyve. (A magyar őstörténet kútfői II. kt. Bpest, 1943. Szalay-kiadás.) Mivel ez a kötet tartalmazza azokat a döntő fontosságú eredményeket, amelyeket a Szerzőnek 1942. évi római (vatikáni) kutatásai szolgáltattak, ez a munka a Julianus-probléma és a köréje fonódó kérdések ismerete szempontjából nélkülözhetetlen.

ez a misszió volt a legnagyobb szabású és egyben a legtragikusabb magyar expedíció, amelyet történelmünk felmutathat!

Elsősorban ez a körülmény indít arra, hogy a rendelkezésemre álló kevés írott adat ellenére is igyekezzem ennek a hősi küldetésnek legvalószínűbb történetét – a lehetőségek keretein belül – részletesen megvitatni, illetőleg feltárni.

Mindenekelőtt lássuk az idevonatkozó kútförészlet magyar fordítását.⁷⁾

„A keresztény „Gesta Ungarorum”-ban bukkantak rá, hogy van egy másik, nagyobb (régibb) Magyarország is. Onnan költözött ki népeivel együtt a hét vezér, hogy lakóhelyet keressenek maguknak, mivel földjük nem bírta már a sok lakost eltartani. Miután sok országot bejártak és feldúltak, végre arra a földre érkeztek, amelyet most Magyarországnak hívnak, de akkor a rómaiak legelőjének neveztek, A többi közül ezt a földet választották lakóhelyökül, s meghódították azokat a népeket, amelyek akkor ott laktak.

„Végre első királyuk, Sz. István, a keresztény hitre telítetté őket. Az előbbi magyarok, akiktől ők származtak, megmaradtak hitetlenségükben s mind a mai napig pogányok.

„Mikor a hitszónok testvérek) rájöttek minderre a „Gesta Ungarorum”-ból, megsajnálták azokat a magyarokat, akikről tudták, hogy őseik, mivel még mindig a hitetlenség tévelygéseiben élnek: kiküldtek négyet a testvérek közül, hogy keressék meg Őket, akárhol is találják reájuk az Úr segítségével.*

„A régiek írásaiból tudták, hogy keletre vannak, de hogy hol lehetnek, nem is sejtették. Az említett testvérek tehát, akiket kiküldöttek, sok fáradságnak tették ki magukat: tengeren és szárazon több mint három esztendeig keresték amazokat, de mindamellet az utak veszedelmei miatt mégsem találhattak reájuk. Egyetlen kivétel egy Ottó nevű pap, ez is csak kereskedő álnév alatt boldogulhatott. Ő egy bizonyos pogány országban talált néhány olyan anya-

*) Azaz a dominikánus szerzetesek.

nyelvűt) akik felvilágosították őt, milyen tájon laknak, de tartományukat nem kereste fel: ellenben visszatért Magyarországra, hogy több testvért vegyen maga mellé, akik ha vele visszatérnek, a keresztény hitet hirdessék amazoknak. Azonban a sok fáradozásban eltörődve, egy héttel visszatérte után Krisztusban elhunyt, de előbb megmagyarázott minden utat, merre keressék azokat.”*

Az idézett kútfőrészletből legelsősorban azt olvashatjuk ki, hogy a magyar dominikánusok voltak azok, akik elsőnek gondoltak keleten maradt véreik felkeresésére és azoknak a katolikus hitre való térítésére. Richardus beszámolója szerint a „Gesta Ungarorum”⁸⁾ vonatkozó sorai, és „a régiek írásai” szolgáltatták elhatározásukhoz az alapot.

Már ez a két kitétel elég bizonyosság arra, hogy nemcsak Anonymus könyve, hanem egyéb hazai krónikák is szóltak a keleti magyarságról... Megtoldhatjuk ezt még azzal, hogy a hazai krónikákon kívül számos idegen, nyugati író is említi azokat. Elegendő, ha itt csak Viterbói Gottfried krónikájára⁹⁾ (1185), az „Ex miraculis Sancti Genulfi”-ra,¹⁰⁾ valamint Isidorus Hispalensis,¹¹⁾ Albericus Trium Fontium¹²⁾ és Matth. Parisiensis¹³⁾ krónikáira utalok.

Említi őket több keleti író: arab, kínai, mongol és görög szerzők¹⁴⁾ is, de ezekről a feljegyzésekről a XIII. század pannóniai magyarságának aligha volt tudomása.

Nem lehet kétséges, hogy az írásos feljegyzések mellett *a keleten maradt törzsek emléke azidőben élénken élt még a népi hagyományokban is.* Mindössze három és félszáz év választott el bennünket a dontövi őshazától. Miként azt Konstantinos Porphyrogenetos leírja,¹⁵⁾ 950 táján még rendszeresen érintkezik a két testvérnép követségek útján. Hazai feljegyzéseink nincsenek arra nézve, hogy ezek a kölcsönös követségek a későbbi időben is közvetítettek volna a két magyar nép között. A valószínűség az, hogy az érintkezés megszakadt közöttük. Ennek okát pedig csakis abban látom, hogy a magyarországi kereszténység bölcsőkorában első keresztény királyaink nem láthatták kívánatosnak, hogy a keleti, pogány testvérekhez küldött követek esetleg

*) T. i. magyart.

az ősi pogány szellem dicséretével térjenek vissza hazájukba.¹⁶⁾

Ezek szerint valószínű, hogy az 1221-ben betelepülő dominikánusok hamarabb szereztek tudomást keleti véreinkről szájhagyomány útján, mint a krónikákból, hisz ezt a hagyományt a szerzetesrendbe lépő ifjak szinte a szülői házból hozták magukkal! Szintúgy valószínű az is, hogy miként a dominikánusok tudomást szereztek az ázsiai, pogány magyarságról, éppúgy tudtak róluk a többi szerzetesrendek is. Éppen ebben rejlik a fiatal magyar dominikánus tartomány fiainak nagysága, hogy ők és csakis ők azok, akik Sz. Domonkostól kapott megbízásukhoz híven, rögtön készek voltak távoli véreik felkeresésére, annak ellenére, hogy abban az időben Keletet, ezt az ismeretlen világot mindenféle képzeletbeli szörnyeteggel népesítették be. Ezekről a fantasztikumokról hűen tájékoztat bennünket az egykorú Beatus-féle, vagy a herefordi térkép.¹⁷⁾

Nagy és hős elhatározás volt tehát a magyar dominikánusok részéről, amikor úgy döntöttek, hogy „akárhol találának is reájuk az Úr segítségével”, felkeresik „azokat a magyarokat, akikről tudták, hogy őseik”. Még nagyobb és hősiobb odaadás, elszántság kellett ahhoz, hogy Ottó testvér és három társa ének a kétes kimenetelű utazásnak ezernyi veszedelmét, fáradalmát és kockázatát vállalni hajlandó legyen.

Első kérdésünk ezek után: hova igyekezett Ottó testvér társasága? Választ az eddigiekből nyerhetünk. Ők a szájhagyomány és krónikák adatai alapján indultak el. Mivel a krónikások adataikat végeredményben szintén szájhagyományból, hallomásból merítették, a kettőnek szigorú összhangban kellett egymással lennie. Megállapítható, hogy a XII-XIII. századeleji krónikák a Hungária Maior, vagy H. Vetus, vagy H. Antiqua néven gyakran emlegetett keleti Magyarországot a Meótisz-Tanaisz vidékén, tehát a Don folyó torkolata, táján, az Azovi tenger ingoványainak határán tételezték fel.¹⁸⁾

Ez a magyarság nem lehetett más törzscsoport, mint akikről Konstantinos Porphyrogenetos emlékezik meg az idézett helyen ilyenformán: „Háború támadván a türkök¹⁹⁾

és a ... besenyők között, a türkök tábora megveretett és két részre oszlott. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékére telepedett le ...”

Ez a magyarságnak az az ága, amelyik a 885-890 körüli besenyő támadás alkalmával a többiektől elszakadván, nem nyugatnak, a nagy folyók közelébe (Etilküz), hanem a Kaukázus délkeleti lejtőire menekült, a Kúra (Kyrosz) folyó vidékéig, tehát valóban: a perzsákkal szomszédos területre.

Azok a hírek tehát, amelyeket a krónikák és a szájhagyomány egyöntetűen bizonyos meótiszvidéki magyar országra vonatkozóan őriztek, csak általánosságban igazak, de semmiesetre sem pontosak, mert az a terület, amelyet a krónikák és szájhagyomány jelölnek meg, nem más, mint az ősi Lebediának, azaz Dentümogeriának a Donon, Manicsjon aluli, déli fele.

Mivel a besenyő lökés elsősorban a Dontól északra tanyázó magyar törzseket érte, azok abban a hiszemben hagyták el a dontövi hazát, hogy a Dontól délre tanyázó magyar törzseket megkímélte a besenyők támadása és ezért azok nem kényszerültek menekülésre*) Ezért a hagyomány úgy tudta, hogy amazok ott maradtak a Meótisz és Tanaisz környéki őshazában. A későbbi követségeknek nem kellett helyesbíteniök ezt az általános hitet, mert a Kaukázus lejtőin a Meótisz ingoványaitól nem messze ráakadhattak már az első magyar tanyahelyekre.

Van még egy negatív bizonyítékunk is arra, hogy Ottó és társai csakis ebbe a magyar hazába: Kummagariába készülhettek, éspedig az, hogy abban az időben még egyáltalán semmit sem tudhattak az uralvidéki magyarságról, mivel egyrészt ezek már jónéhány száz évvel a besenyők említett támadása előtt szakadtak el a dontövi magyarságtól, másrészt 2000 km választotta el őket egymástól és en-

*) A magyarságnak erről az ágáról pedig kimutattam, hogy *evAik* voltak Hungária Antiqua kaspi-kaukázusvidéki magyarjai: annak a Magyarországnak népe, amelyről XXII. János pápa 1329. évi szept. 29-én Avignonban kelt bullája szól.²⁰⁾ Erre a magyar P-épre és országra vonatkozó újabb bizonyítékaimat a ⁶⁾ a. id. munkámban sorakoztattam fel; itt csak utalok arra, hogy ezt a földet a következőkben Kummagaria néven említem, ahogy a XXV. századi latin és arab kútfők szólnak róla.

nek a nagy útnak veszélyességét még a lakatlan (orosz) pusztaságok is tetézték.

Ha Richardus beszámolójának szövegét taglaljuk, láthatjuk, hogy az is a meótiszkörnyéki hazára utal. Olvassuk ugyanis, hogy „... Az említett testvérek .. tengeren és szárazon... keresték amazokat...” A tengeri út említése nyilvánvalóan arra vonatkozik, hogy a négy szerzetes inkább választotta a Fekete-tengeren keresztül vezető hosszadalmas hajóutat, mintsem céltalanul kitegye magát a még hosszabb és sokkal több veszélyt rejtő szárazföldi utazásnak, hogy eljuthasson a Meótisz partjára.

Később bővebben lesz arról szó, hogy Julianus és társai pontosan az Ottó testvértől megjelölt útvonalon indultak el. Ez a megállapítás szolgálhatja az alapot ahhoz a feltevéshez, hogy Ottó társasága is vagy (Szerbián [?] és) Bulgárián keresztül Konstantinápolyba, vagy a Dunán víziúton a Fekefee-tenger partjára igyekezett és ott gályára szállva, valamelyik szikhi (cserkesz) kikötőben (talán szintén Matrikában)²¹) értek ismét szárazföldre.

Ha a kaukázusi magyarok országát valóban az Az ovi tenger keleti partja, azaz a Meótisz ingoványai határolták volna, bizonyára már a cserkeszek földjén kaphattak volna róluk biztos híreket. De még így is kellett, róluk valami hírt kapniok, akár a cserkeszek, akár az abkházok részéről, mivel ezeket a népeket csak a Kaukázus gerince választotta el Kummagariától.

Nem látszik valószínűnek, hogy Ottó és társai Georgiát érintették volna. Ők – a kapott utasítások alapján – legelőbb bizonyára Meótisz partvidékén, a Kubán és Don folyók torkolata között keresték pogány véreiket. Akkoriban ezt a földet szikh és kazár, nem sokkal keletebbre pedig alán törzsek birtokolták. Mindezek közvetlen szomszédai a kummenti magyaroknak. Ezek alapján világos, hogy Ottó társaságának előbb, vagy utóbb, de feltétlenül rá kellett találnia a Kaukázus keleti lejtőjén élő magyarságra.

Talán merészségnek tűnik fel, hogy Ottó testvér útjával kapcsolatban erre a következtetésre jutottam. Valóban várhatnók, hogy Richardus jegyzőkönyve – bármilyen röviden is – megemlékezzék a kaukázusvidéki magyarságról, ha már Ottó és társai fellelték őket. Ne feledjük azonban azt, hogy

a négy magyar dominikánust kifejezetten azzal a feladattal bízták meg, hogy a keleti *pogány* magyarságot keressék fel. mert hisz azokat akarta, a magyar rendtartomány hittérítői tevékenységének keretébe bekapcsolni.

Richardus beszámolójának sajátosságaival⁷⁾ a. id. munkámban bőven foglalkoztam. Ott rámutattam arra, hogy ez az irat csak rövid foglalata mindannak, amit Julianus minden bizonnyal sokkal részletesebben adott elő. A dolgok természetete szerint elsősorban Julianus útjával foglalkozik részletesebben és Ottó utazásáról csak annyiban szól, amennyiben az lényegileg összefügg a második csoport útjával. Fontos és jellemző sajátossága, hogy nem említi az utazásnak könnyű szakaszait és nem emlékezik meg olyan dolgokról, amelyek további tennivalók tekintetében a római Szentszékét nem érdekelték különösképpen. A keresztény országok és népek leírására tehát nem terjeszkedik ki, hanem annál bővebben szól a félpogány-félkeresztény, valamint a kereszténység után áhítózó teljesen pogány népekről és azok szokásairól.

Ezzel magyarázom azt is, hogy a kaspimenti, részben már valószínűleg keresztény magyarság említésére abban a néhány sorban, amely Ottó és társai utazásáról szól, nem került sor. De – nézetem szerint – az a körülmény, hogy Richardus beszámolója nem említi meg őket, semmiképp sem elegendő és alapos ok arra, hogy a fentebbi feltevést tárgyalásaink menetéből kikapcsoljuk.

*

Ha figyelembe vesszük a távolságokat és a földrajzi viszonyokat, kétséget kizáróan következtethetjük, hogy a kaukázusi magyarság felleléséhez nem volt a négy szerzetesnek nagyon hosszú időre szüksége. Azt hiszem, nagyon bőven számítok, ha félesztendőt tételezek fel.

Már most – tudván azt, hogy Ottó testvér három évi utazás után tért haza – felmerülhet az a kérdés, vajjon hol töltötték a további két és fél esztendőt, amikor már a kumamenti magyarokat megtalálták. Vajjon kiket kerestek továbbra is és miért nem tértek azonnal haza.

Fel kell tételeznünk azt, hogy a kis társaság tavasszal indult útnak, tehát legkésőbb ugyanazon év őszén már a

kaukázusvidéki magyarság között jártak. Ismervén a kaukázus éghajlati viszonyait,²²⁾ nyilvánvaló, hogy az első telet valahol a Don, a Kubán és a Kuma folyók határolta vidéken tölthették el.

Hogy melyik esztendő volt ez, arra könnyen és elég bizonyosan felelhetünk, noha kútffőnk nem közöl erre vonatkozóan határozott évszámot. Richardus mindössze annyit jegyzett fel, hogy „... a testvérek... több mint három esztendeig keresték amazokat (a magyarokat...)” Mivel nem valószínű, hogy a dominikánusok sokáig haboztak volna a második, azaz a Julianus-féle csoport kiküldésével, az első expedíció elindulásának idejét meglehetősen biztossággal 1231. tavaszára kell tennünk. (Eszerint Ottó testvér visszaérkezése 1234. nyarára, vagy őszére jut, a rákövetkező tavasz elején pedig a második missziós csoport kezdte meg útját.)

Tehát Ottó és társai 1232 tavaszáig valahol a Kaukázus északi síkságain időztek, de akkor felkerekedtek, mert tudniok kellett, hogy nekik más magyarokat kell keresniök. Ha a kaukázusvidéki magyarok teljesen pogányok lettek volna, Ottónak és társainak eszükbe sem jut, hogy továbbmenjenek, hanem a jó hírrel hazatérnek. Azonban a kaukázusvidéki magyarság már abban az időben is részben keresztény, részben pedig mohamedán, illetőleg tűzimádó lehetett. Ezt bizonyítják az egykorú kútffők. *)

Ottó továbbutazása bizonyítja emellett azt is, hogy a káspimenti magyaroknak volt valami tudomásuk, vagy legalábbis hagyományuk a baskír-magyarokra vonatkozóan is, mert hogyan adhattak volna egyébként Ottónak útbaigazítást arra nézve, hogy egyáltalán milyen irányban, merrefelé keressék a pogány magyarokat.

Talán még helyesebb, ha a dolgokat úgy ítéljük meg: Ottónak és társainak nem az volt a legfontosabb, hogy a kaukázusi magyarok keresztények-e, vagy sem. A krónikák és az élő szájhagyomány homályos utalásai alapján szerencsésen fellelték ezeket az aránylag elérhető közelségben élő magyarokat, de itt meg kellett tudniok, hogy van-

*) A kaukázusi magyarság rendkívül gazdag problémakörére itt nem terjeszkedünk ki, mert azt az olvasó megtalálhatja, 7. a. id., valamint „Jeretamiv magyarjai nyomában” c. készülő munkámban.

nak még más magyarok is (t. i. a baskir-magyarok), emezektől északra. Ezeknek lakóhelyeikről a kumamentiek sem tudtak pontos és közelebbi adatokkal szolgálni.

Amikor Ottóék tudomást szereztek az északi messze-ségben élő vér- és nyelvrokonokról, habozás nélkül ezek felkeresésére indultok. Talán ez a magyarázata annak is, miért nem kereste fel Julianus a kumamenti magyarokat, noha a közelükben járt társaival együtt: mert látta, hogy óriási nagy az egyik feladat is, hisz Ottónak és három társának életébe került ez a vállalkozás!

Miként a káspi-kaukázusi szigorú tél Julianus csoportját egyhelyben való telelésre kényszerítette, bizonyos, hogy Ottó testvér csoportja sem tehetett másképp. Figyelembe véve a késő őszi és kora tavaszi utak járhatatlanságát is, az 1232 tavasza és 1234 nyara közötti két és fél esztendőből egy kerek esztendőt leszámíthatunk az 1232., ill. 1233. évi telelésükre, tehát ezek szerint Ottó és társai a kaukázusi magyaroktól távozva, ténylegesen mintegy másfél évig voltak úton.

Idézett kútfőrészletünkéből két eshetőséget olvashatunk ki. Lehetséges, hogy egy csoportban folytatták útjukat továbbra is, és az utazás fáradalmaiba Ottó három társa belepusztult. Lehetséges azonban az is, hogy külön-külön vidékeket kerestek fel és – ki tudhatná – milyen fáradalmak és kalandok között veszett nyoma hármuknak. Az azonban igaz, hogy az idézett, rövid híradás szerint Ottó három társa közül egy sem tért vissza elhagyott kolostorába. A továbbiakban tehát elegendő, ha csakis Ottó testvér személyére szorítkozunk.

1232 tavaszán Ottó testvér elhagyta a Kaukázus északi síkságát, hogy felkutassa a harmadik magyar országot, a baskir-magyarok volga-uralvidéki (egyelőre ismeretlen) hazáját. Richardus beszámolójának vonatkozó részlete ugyan nem zárná ki teljesen azt a lehetőséget, hogy Ottó talán vízi úton a mai Turkesztánba, az Arai és Káspi tó közére utazott, azonban mégis eleve el kell ejtenünk ezt a gondolatot, mert a hős szerzetes másfél éves vándorlása (abból legalább egy év az előhaladásra jut, s legfeljebb

csak félév esik a visszatérésre, – mondhatjuk – teljességgel alaptalanná teszi azt.

Ottó testvérnek mindenekelőtt az alánok földjére kellett visszatérnie. Idegen létére élete nem volt biztonságban az összeférhetetlen hajlamú alánok között.²³⁾ Kereskedőnek, öltözve bolyongott faluról-falura, szorgalmasan tudakozódván a pogány magyarok északi országáról. Olvassuk Richardus leírásában, hogy Ottónak „... egy bizonyos pogány országban” sikerült „... néhány olyan anyanyelvűvel”, már mint magyarral találkoznia, „... akik felvilágosították őt. milyen tájon laknak ...”

A „bizonyos pogány ország” említése arra utal, hogy nem Alániában találkozott össze az említett néhány magyarral.

Néhány évvel később ugyanis Julianus is megfordult Alániában és azt mondja arról, hogy azt a földet „keresztények és pogányok vegyest lakják”. Majd odább: „Azok, akiket ott a keresztény névvel illetnek...” stb. Majd: „A keresztet olyan tiszteletben tartják, hogy a szegények... ha bármilyen keresztet tűznek lobogóval együtt dárdájukra és ezt felemelve hordják, mind a keresztények, mind a pogányok között minden időben bátran járhatnak.”²⁴⁾ Ha egy országról és annak népéről így nyilatkozhatott Julianus 1235-ben, akkor nem mondhatta azt pogánynak nem sokkal korábban (1232) rendtestvére, Ottó sem. Elképzelhetünk olyan pogányokat, akik a vasárnapot hajnalhasadtától késő estig olyan tiszteletben tartják, mint ahogy azt Julianus az alánokról közli!²⁵⁾

Egy másik körülmény is amellet szól, hogy Ottó testvér Alániától távolabb, keletebbre találkozott azokkal, akiket keresett. Ez pedig az, hogy ha Alániában akadt volna össze velük, sokkal hamarabb, legalább is egy évvel korábban hazaérkezett volna.

Ezek után felmerül a kérdés, vajjon melyik pogány országban érte meg Ottó azt a boldog percet, amely évek fáradságát, nélkülözését, küzdelmét feledtette vele. Vajjon hol akadtak egymásra mintegy hat évszázadnyi feledés után a két egymástól távoli magyar testvérnép képviselői?

A problémára csak kerülő úton válaszolhatunk. Előbb adjunk választ arra a kérdésre, kik lehettek azok a magya-

rok, akikkel Ottó találkozott és arra is, vajjon merre haladt észak felé a rettenthetetlen vándor?

Mindenekelőtt az utóbbi kérdésre válaszolunk. Tudjuk, hogy Julianus elsősorban az Ottó testvértől kapott adatokra és útmutatásra támaszkodott. Ebből az következik, hogy addig, amíg el nem jutott abba az országba (városba), ahol nem sokkal korábban Ottó ama bizonyos „néhány magyart” látta és találta, Julianus szinte kötve volt az Ottó testvér megtette útvonalhoz. Ebből tehát az következik, hogy annak a helynek, ahol a keresztény Magyarország követe a baskir-magyarország képviselőivel legelőször összetalálkozott, ott kell lennie Julianus útvonalán.

Ami pedig az Ottó testvér útjába akadt baskir-magyarokat illeti, a „néhány” kitételből azt következtetem, hogy számuk nem lehetett egészen kicsiny szám (2, 4, vagy 5), mert ha csak ilyen kevesen lettek volna azok a magyarok, akkor Ottó a személyek számára is jobban emlékezett volna. A valószínűség tehát az, hogy többen voltak, talán nagyobb kereskedőkaraván tagjai, akik Baskiria prémjét hozták le valamelyik szomszédos országba. Többedmaguknak kellett lenniök már azért is, mert az akkori viszonyok mellett csak a fegyverek ereje jelentett biztonságot a volgavidéki pusztákon gyakran portyázó tatár fegyveres csoportok és nem ritkán békétlen hajlamú, bennszülött sátoros pásztorok között. Ne feledjük ugyanis, hogy a kalkamenti ütközet (1223) óta ezt a vidéket a rendtartásra odarendelt tatár csapatok állandó rettegésben tartották.

Mint kereskedő, vagy mondjuk: távoli vidékeken járatos egyének, azok a „némely magyarok” bizonyára ismerték annyira az utakat, hogy olyan megbízható, pontos felvilágosítást adhatitak országukról Ottó testvérnek, hogy annak birtokában már nem látta szükségesnek a még távoli Baskiria felkeresését, hanem mivel egyébként is elgyengült állapotban volt, a hazatérés mellett döntött.

Hogy visszatérjek a „némely magyarokra”, ezekről vagy azt tételezhetjük fel, hogy prémjeikkel jelentek meg valamely alkalmas piacon, vagy azt, hogy csak baráti látogatás címén időztek bizonyos pogány ország területén. A magyart, mint kereskedőnépet, nem ismerjük. Ha tehát prémjeiket adták is el, nem valószínű, hogy azokkal messze

piacokat kerestek volna fel. Ha pedig látogatóban jártak csak bizonyos, velük barátságban lévő pogány népnél, csakis Baskiriával szomszédos, azaz majdnem szomszédos népre gondolhatunk.

Eleve ki kell zárunk a lehetőségek közül a haskir-magyarok keleti és északi szomszédjait, mert amíg ezekhez Ottó testvér eljutott volna, át kellett volna haladnia a baskírok déli, ill. nyugati szomszédjainak földjén, sőt jöllehet magán Baskirián is. Tehát csak e két utóbbi szomszéd nép között választhatunk. A baskírok déli szomszédjai a IX. század végétől kezdve az oguzok (fehér kunok) voltak.²⁶⁾ Mivel az oguzok a Volgától keletre laktak, itt nem jöhetnek számításba.

Marad az egyetlen lehetőség, hogy a kérdéses pogány országot Baskiria nyugati szomszédjában keressük. A baskir-magyarok nyugati szomszédjai ezidőben a volgai bolgárok voltak, akikről Julianus a következőket mondja: „Nagy Bolgárország (Magna Bulgária, var. Biler, Bileria) hatalmas ország ... (lakosai) mind pogányok”.²⁷⁾ Tudjuk azt is, hogy a volgai bolgárokkal vérszerinti rokonság” is összefűzte őket,*⁾ és mégsem juthatunk arra a következtetésre, hogy Ottó testvér esetleg a volga-bolgárok országában találkozhatott ama bizonyos baskir-magyarokkal. Mégpedig azért nem, mert ha ott találkozott volna, nem sajnálta volna azt a pár napot, amíg azokkal együtt eljuthatott volna a volgamenti magyar törzsek közé.

Emlékeztetjük az olvasót⁷⁾ a. id. munkánkban a legújabb levéltári kutatások alapján levezetett végeredményre, amelynek értelmében a baskir-magyarság szállásföldjei Julianus (tehát Ottó testvér idejében is!) a Volga folyam keleti partjánál kezdődtek, és a Volgával – minden valószínűség szerint – a Szamára folyó torkolatától a Cseremsán folyó torkolatáig határosak voltak.²⁸⁾

Ez az oka, hogy a szóbanforgó helységet nem kereshetjük a volga-bolgárok földjén, hanem egy olyan országban.

*) Emlékezzünk arra, hogy azt az asszonyt, aki Julianusnak a baskir-magyarak lakóhelyeinek hollétét megmagyarázta, Baskiriából egy bilériai volga-bolgárhoz adták feleségül. Nyilvánvalóan *nem* elszigetelt jelenségről van itt szó

amely jóval távolabb fekszik a Volga fentemlített szakaszától. Pillanatnyilag az a kérdés érdekkel legjobban bennünket, milyen útvonalon haladt Ottó testvér. Teljes határozottsággal felelhetünk: valahol a Volga nyugati (jobb) partvidékén elterülő pusztákon (sztyepen) át vándorolt előre, északi irányban szegényes holmijával. Lassan-lassan, szinte tapogatódzva haladt, megállapodván minden útjába eső pászortanyán, minden törzsi szálláson. Napokig, talán hetekig elidőzött egy-egy emberlakta helyen, hogy minden komoly férfit, asszonyt kivallasson, kifaggasson keresett magyarjai felől; hogy ócskaságaiból valamit eladhasson nekik, s így megkeresse a másnapi kenyerét.

Csak a legnagyobb ámulattal és tisztelettel gondolhatunk Ottóra, erre a szegény mezítlábas magyar dominikánusra, az orosz pusztaságok magányos vándorára. Ki tudná, mennyi viszontagságon ment keresztül, hányszor leselkedett rá a halál útközben, de ő ment előre csökönyös, halálos elszántsággal, szívében az apostolok hitével, izmaiban a magyar puszták fiainak nem lankadó erejével az áhított, de ismeretlen cél felé.

Pillanatig sem kételkedhetünk abban, hogy útja, miként említettem, a Volga jobbsparti pusztaságain vezetett keresztül. Ugyanis a következőket kell meggondolnunk: Ottó nagybetegén visszatért kolostorába, majd hazaérkezte után egy héttel „Krisztusban meghalt, de előbb megmagyarázott minden utat, merre keressék azokat”.

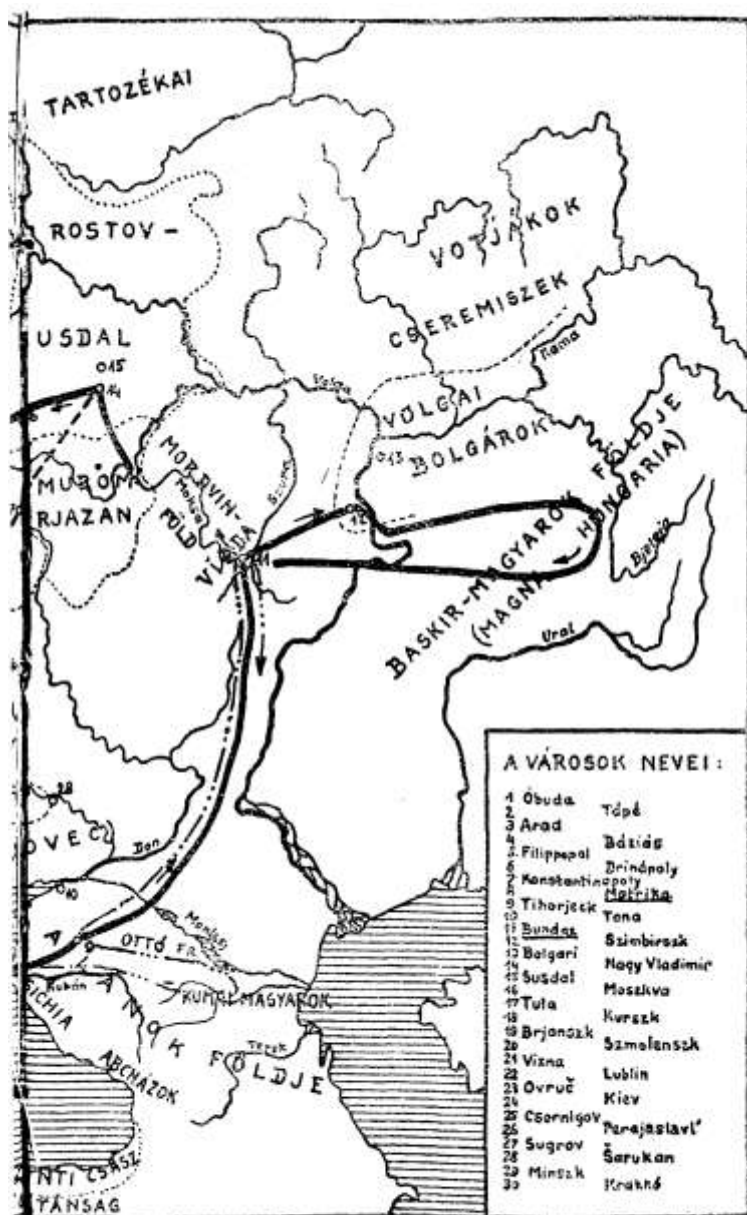
Már a ²⁾ a. id. munkámban hangsúlyoztam azt a nézeteimet, hogy Julianus útvonala a leghoroszabban összefügg Ottó testvér útvonalával. Julianus volt az, aki azokon az utakon, elhagyott ösvényeken, perzselő pusztaságokon, árvalányhajas rónaságokon és sűrű erdőrengetegeken át, amelyeket nem sokkal korábban a legelső európaiak: négy magyar dominikánus szerzetes lába taposott és vére szentelt meg, fellelte Magna Hungáriát. Azokon az utakon, amelyeket Ottó halálos ágyán rendtársainak megmagyarázott.

Tehát a kérdéses várost Julianus útvonalának figyelembevétele nélkül nem tudnók még megközelítően sem ki-következtetni, de így, hogy az előbbit ma már teljes biztonsággal ismerjük,²⁹⁾ nem nehéz ezt a helyet is eléggé határozottan megállapítanunk: Az a város, amelyben Ottó az

Térképvázlat a XIII. századi magyar dom

— · · · — Otto testvér
 ————— Tullius 1241

1. A kereskedelmi szerzetesek kutatásútazásáról.

2. 1231—1234. évi útvonala

3. 1236. évi útvonala

4. 1238. évi útvonala

(Terv. és rajz. Bendefy L. dr.)

említett „néhány” baskir-magyarral találkozott, nagyobb hely. Egyrészt érinti Julianus 1235-1236. évi útvonala, másrészt ott kell lennie a prémek nagy északi útjának mentén is. Ugyanis szinte kétségtelen, hogy az említett baskir-magyarok valami prémvásárral kapcsolatban jártak ott, hogy eladják vadász-zsákmányukat. Jó néhányheti járásra kell lennie Baskirföldről, a Don alsófolyásától pedig több hónapnyi távolságra (rendes körülmények között).

Hogy rövid legyenek, ez a hely nem lehet más, csakis bizonyos mohamedán törzsek Veda (Viada) nevű országa, illetve a Richardus beszámolójában említett Bundáz (Bezdez) nevű város. Ez utóbbi körülbelül a mai Penza helyén volt abban az időben.³⁰⁾

Ez a Viada nevű ország a moksa-mordvinok földjével délkeletről szomszédos volt. Úgy látszik, a nagy Don kanyarulattól számítva az első lakottabb földség északi irányban. A mai Sztálingrád tájáról Bezdezig közel ötheti gyalogút vezetett az elhagyatott pusztákon kérészül. Ismeretes, milyen hihetetlen szenvedések árán küzdötte keresztül magát Julianus és Gellért testvér ezen a szörnyűséges útszakaszon; s milyen küzdelmes lehetett Ottó útjának is ez a részlete!

Viada és Bezdez... Ha alaposan belemélyedünk Richardus leírásának, beszámolójának szövegébe, a sorok értelmébe és lényegébe, megvilágosul előttünk, hogy Julia-misék első határozott célja az veit, hogy elérjék Ottó testvér útjának végpontját, Bezdezt (Bundaszt). Ezért telettek ki 1235-1236 telén a mai Tyihorjeck környékén egy nagyobb alán városban, mert az őszi sarak, majd a bekövetkező téli hótakaró miatt nem tudtak továbbhatolni. Nyomorognak, szeretnék eladni kettejüket rabszolgának, de végül koldusán, testben legyöngülten tavasszal mégis csak nekivágnak ketten a nagy és bizonytalan útnak. Julianus és Gellért elindulnak Bezdezbe.

Richardus testvér, az elbeszélés írója magyar ember volt.³¹⁾ A beszámolóban túltengenek a rövid kijelentőmondatok. Töröl metszett, kurtára fogott, világos magyar beszéd ez, latin nyelven megörökítve. Fajsúlyos, tömör *siö*-v-eg, mint a székely népballadának, vagy Arany balladáinak nyelve. Nem közöl előljáróban részleteket, hanem klasz-

szikus rövidséggel csak ennyit mond: „Transito autem deserto ... venerunt in terrain sarracenorum que vocatur Veda in civitatem Bundáz”,...³²⁾ mert az író (Richardus) természetesen tartja, hogy a kiküldötteknek Viada ország Bezdez nevű városába kellett megérkezniük.

Fettich Nándor és László Gyula körültekintő régészeti kutatásai is igazolják,³³⁾ hogy a szóbanforgó Viada ország, a mai Penza távolabbi környéke a Bolgariból Csernigovon s Kieven át Nyugat felé vezető nagy kereskedelmi úton feküdt. Ebből következik, hogy a baskiriai magyarok is a prém útján jutottak el Viadába, amiből viszont arra következtethetünk, hogy mar Ottó testvér is tudott feltétlenül annyit, hogy Bezdezből a volga-bolgárok földjére kellene igyekeznie, s innét már könnyűszerrel eljuthatna a baskir-magyarokhoz, mivel a két nép szomszédos egymással.

Ez a magyarázata annak, miért szegődik el Julianus (Gellért testvér halála után) egy mohamedán pap szolgálataiba csak azért, hogy eljuthasson Nagy-Bolgár országba. Általában véve tehát azt látjuk, ha Ottó és Julianus útjának történetét párhuzamosan vesszük szemügyre, ezek olyan szorosan függenek össze egymással, hogy Julianusé Ottó útjának eredményei nélkül teljességgel érthetetlen és magyarázhatatlan volna.

Ottó testvér utazása már jellegében is nagyon különbözik Julianusétól. Ha időben hozzánk közelebb álló magyar utazókkal akarjuk összevetni őket, Julianus talán Körösi Csorna Sándorhoz hasonló egyéniség, aki a legcsekélyebb anyagi támogatás birtokában képes akár egymaga is mérhetetlen utaknak nekivágni. Ottó testvér inkább Vámbéryhez hasonlít; kereskedőnek öltözve és valóban vándorkereskedéssel tartván fenn magát, vándorol tanyahelytől-tanyahelyig, célja felé. Julianus útját a mindent bíró fiatalság: az erőltetett menetelés jellemzik. Ottó nagyjában ugyanakkora utat több mint kétszerannyi idő alatt járt meg. Vajjon miért? Mert Ottónak a kémlelő előörs szerepe jutott. Ő a teljes bizonytalanságban tapogatózott azután, amikor rájött arra, hogy a kaukázusvidéki magyarságon kívül van északabbra egy másik, a déliek által nem ismert magyarság is, és neki *ezeket* a pogány magyarokat kell megkeresnie!

Tudakozódását, kémlelődését megnehezítette az a körülmény, hogy az uráli magyarok baskíroknak nevezték magukat és ezen a néven ismerték őket jobbadán a szomszédos népek is.³⁴⁾ Nem valószínű azonban, hogy Ottó tudta volna, hogy a baskír név mögött az általa keresett pogány magyarok rejtőznek.

Ottónak kereskedő álruhája és kereskedő tevékenysége személyi biztonságot és a létfenntartásra lehetőséget nyújtott, azonkívül jó alkalmat szolgáltatott neki arra is, hogy vevőit az őt érdeklő dolgokról alaposan kikérdezesse.

Az elmondottak után nem kétséges, hogy ilyen lassú, de biztos előrehaladással jutott el mind északabbra a Volga mentén. Nem lehetetlen, hogy Ottó három társa a kietlen pusztaságon át vezető, körülbelül 1000 km-nyi útban erőlenedett el annyira, hogy kidőlt a sorból. „Az utak veszedelmei” kitétel ugyan más lehetőségek feltételezését is megengedi. Milyen könnyen elpusztulhatott a három hős barát a folyókon való átkelés, szűk sziklaszurdokokban, meredek, csúszós ösvényeken való botorkálás, útonálló zsványok támadása, az időjárás mostohasága, stb. következtében!

És Viada földjét, illetve Bezdez városát Ottó testvér talán már csak egyedül érte el.

Az a körülmény, hogy Julianus nem a legrövidebb úton ment hazulról Magna Hungáriába, tehát nem azon, amelyen hazatért,³⁵⁾ hanem csak annyit tudott, hogy Matrikából a nagy pusztaságon át Bezdezbe, onnét pedig Bilériába kell igyekeznie, hogy megtalálja a volgai bolgárokkal szomszédos pogány magyarokat, azt bizonyítja, hogy Ottó sem tudott rövidebb utat, hanem nagyjában ugyanazon az úton tért haza, amelyet odamenet tett meg. Ez a körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy utazása annyira elhúzódott és egészsége fölötte megrongálódott.

*

Ottó és rendtársai utazásának jelentőségét a kifejtett legvalószínűbb feltevések alapján tehát a következőkben összegezzük:

1. Meg kellett találniok a káspi-kaukázus vidéki magyarságot, ott pedig megtudták, hogy van egy északabbra élő magyarság is. Ezért nem maradtak köztük, hanem folytatván útjukat,

2. a fentebb leírt útvonalon eljutottak Bundazba (Bezdezbe), ahol Ottó testvér több baskir-magyarral találkozott. Ezekről megtudta, merre van földjük, valamint, hogy milyen úton juthatni el oda.

3. Ezzel a hírral visszatért és halálos ágyán pontosan közölte rendtársaival az utat, amelyet – minden valószínűség szerint – ő visszatértében már másodízben tett meg. Hazafelé jöttében a nagy Don-kanyarulattól egyenesen Matrikába igyekezett.

4. Az ő felvilágosításai, útmutatása, tanácsai segítségével találta meg Julianus 1236 nyarán Magna Hungária, azaz Baskiria magyarjait.

Ottó testvér egyéniségéről a rendelkezésünkre álló kútfők alapján rendkívül keveset mondhatunk. Azok alapján, amiket utazásával kapcsolatban fentebb részleteztünk, egy minden szenvedésre és nélkülözésre elszánt, fanatikusan kitartó, több nyelvet (kún, bolgár) beszélő, és nyelveket gyorsan elsajátító, edzett, fiatalos magyar férfi és apostoli lelkületű szerzetes alakja bontakozik ki előttünk.

Földrajzi és történeti irodalmunk eleddig alig vett tudomást erről a hősi misszióról, amennyiben pedig írtak róla, az utolsó babérlevelet is gondosan eltakarították Ottó testvér sírjáról.³⁶⁾

Talán méltóképpen jártam el a négy hős dominikánus emlékével szemben, amikor utazásukat, a rendelkezésre álló anyagot – bár jelentőségéhez mérten még mindig igen röviden, de a lehetőségek szabta határokon belül – kimerítően tárgyaltam.

Legyen ez a pár sor az emlékezés és kegyelet örökzöld gallya porladó csontjaik fölött!

Sajnos, hogy Ottó és társai útjáról ilyen kevés feljegyzés maradt csak reánk. Kevés a remény, hogy az újabb levéltári kutatások ebben a tekintetben kézzelfogható eredményre vezessenek. Ha mégis volna valami részletesebb fel-

jegyzésünk erről az útról: a hazai konventek levéltárában, az Örsz. Levéltárban, valamint – és talán elsősorban – a vatikáni okmányok között kell keresnünk azt.

Kétszeresen is fájó ez a hiány, mert Ottó és útítársai szinte elképzelhetetlen nyomorúságokon mehettek keresztül a három év alatt, amíg – életerejük utolsó szikrájáig – istenes feladatukat igyekeztek szolgálni. Ottóval együtt (hisz ő is halálos betegen tért haza!) valamennyien ennek a háromesztendei vándorúinak hősi halottjai!

Történeftöredrajzi kutatásainknak egyik szép és el nem hanyagolható feladata, hogy Ottó és társai útjának esetleges írásos nyomait felkutassa és ezzel a hős szerzetesek háromesztendei vándorútjának minél több részletére fényt derítsen.

JEGYZETEK

¹⁾ *Bendefy*, Az ázsiai magyarok megtérése. Jeretány országa. Theológia, 1936. évf. 4. sz.

²⁾ Böv. I. *Bendefy*, Az ismeretlen Juliánusz, II. fej. 11-12. 11.

³⁾ *P. Takács Ince O. F. M.*, Szent Ferenc rendje, Bpest, 1.937. 144. old. skk. 11.

⁴⁾ U. Ott.

⁵⁾ *Bendefy*, id. m. X. fej. 118-133. 11.

⁶⁾ *Bendefy*, Julianus utazásának kéziratos kútfői. (Etudes sur l'Europe Centre-Orientale. No. 7.) Bpest, 1937. Latin-magyar szöveg és fac-simile kiadás.

⁷⁾ *Bendefy*, 6. a, id m. 56-57. 11. (Szerző fordításában) és *Bendefy*, Magna Hungária és a Liber Censuum, Bpest, 1943. 216-217. 11.

⁸⁾ L. 7. a. id m. (Magna Hung.) 184-185. 11 közölt fejtegetéseket a „Gesta Ungarorum”-ról.

⁹⁾ *Bendefy*, 2. a. id. m. 136-137. II.

¹⁰⁾ U ott 145-146. 11.

¹¹⁾ U. ott. 144. 1.

¹²⁾ U. ott 144-145. 11.

¹³⁾ U. ott 145-146. 11.

¹⁴⁾ Böv. I. *Németh Gy.*, A honfoglaló magyarság kialakulása (Akad. kiad.) Bpest, 1930.

¹⁵⁾ De administrando imperio 38. fej. (Amagy. honfogl. kútfői.)

- ¹⁶⁾ Böv. j. *Bendefy*, A mag varság kaukázusi őshazája (550. i. I-XL. tb.) Bpest, 1942. Cserépfalvi-kiadás.
- ¹⁷⁾ Böv. J. 2. a. id. m. 73-78. 11.
- ¹⁸⁾ Böv. 1. 2. a. id. m. 27-28. 11. és főként 16. a. id. π.
- ¹⁹⁾ *Konst. Porph.* a magyarokat következetesen türköknek nevezi. E kérdést bőven tárgyalja Németh Gy. id. m.-ban. (III. fej.) és a 16. a. id. m.-ban.
- ²⁰⁾ Böv. 1. a 16. a. id. munkában.
- ²¹⁾) Ma: Taman, a Keresi tengerszoros délkeleti partján. V. ö. 2. a. id. m. 45. 1. és 7. a. id. m. 226-227. 11.
- ²²⁾ L. *Hettner-Lüke*, A leíró földrajz alapvonalai, Bpest. 1929. kt. kt.
- ²³⁾ Böv. 1. 2. a. id. ni. 46. és 48. 11. és 7. a. id. munkában.
- ²⁴⁾ Böv. 1. 6. a. id. m. 57-58. II. és 7. a. id. munkában
- ²⁵⁾ U. Ott.
- ²⁶⁾ V. ö. *Németh Gy.*, id. m. 301. 1.
- ²⁷⁾ L. 7. a. id. m. 220. 1.
- ²⁸⁾ V. ö. 7. a. id. m. 242. skk. 11.
- ²⁹⁾ V. ö. 7. a. id. m. XII. fejezetével.
- ³⁰⁾ Erre vonatkozóan 1. a. 7. a. id. m. 224-225. 1!.
- ³¹⁾ Böv. 1. u. ott 185-187. 11.
- ³²⁾ U. ott 213. 1
- ³³⁾ *Feitich*, Az oroszországi kereskedelmi utak és az ősmagvar-eáír. Bpest, 1933.
- ³⁴⁾ V. ö. 14 a. id. m. VI. fej.
- ³⁵⁾ V. ö. 7. a. id. m. 247. 1.
- ³⁶⁾ V. ö. *Cholnoky*, Julianus barát. Turán, XVIII. évf. Bpest, 1929 I. kt.

Első kiadása: Földr. Közl. LXV. kt. Bpest, 1937. 211-224 .l

BASKÍROK ÉS TATÁROK

A Volga és Ural vidékén élt középkori baskir-magyar-ságról Julianus domonkosrendi szerzetes hozta az első ponroehíradást IV. Béla királyunk számára.¹⁾ Már Julianus is úgy találta (1236-ban), hogy baskir véreink a tatárok szövetségesei, és a tatár hadak a baskírok földjén akadálytalanul járnak-kelnek. Egy év múlva, amikor vissza akart térni hozzájuk, a tatárok nagy nyugati hadjárata már megkezdődött és ekkorra a mongol hadak már előzönlítették egész baskírföldet. Ettől az időponttól (1237) kezdve a baskir-magyarság soha többé nem bírta független nemzeti életét tartósan visszaszerezni, sőt az évszázadok folyamán teljesen eltatájosodott (eltörökösödött) és nyelvileg, vérségileg, vallásilag lassan-lassan a törökfajta hódítókhoz idomult.

Az alábbiakban néhány olyan forrást ismertetünk, amelyek – ha vázlatosan is – némi fényt vetnek a baskir-magyarság és a mongol főhatalom viszonyára. Másrészt földrajztörténeti szempontból is jelentős források ezek, mert érdekes és fontos adatokkal szolgálnak a sarkvidéki Szibíria megismerésének történetéhez.²⁾

* * *

A történeti feljegyzések szerint *Pütheász*, görög utazó, hozta az első hiteles tudósításokat Kr. e. 325-ben az északi sarkvidékről. Sokevezős vitorlás gályáján előbb Marseille érintésével Britanniába hajózott. Idáig ismerték a hajósok a világot, mert brit földről szállították délebbre az ónt; de hogy északabbra mi van, vagy mi lehet, nem is sejtették. *Pütheász* „a legtávolabbi Thuléig”, valószínűleg az Orkney szigetcsoportig hatolt fel³⁾ iránytű nélkül vezetett gályáján. Felfedezte az úszó jeget, a sarkvidéki tengert oly gyakran borító, áthatolhatatlan ködöt, a hőmérséklet csökkenését, a növényzet gyérülését, az északi fényt és jó térképet készített Thule vidékéről.

Pütheászt követően a felfedezések nyugati irányban (Island, Grönland, Észak-Amerika sarkvidéki tájai) folytatódtak, míg az eurázsiai kontinens artikus peremvidéke még másfél évezred múltán is – mondhatjuk – ismeretlen volt. Az arktikus Eurázsia tundra-övezetében a Kr. e. III. évezred óta velünk rokon, bennszülött halász-vadász népek éltek, de ezekről a művelt világ vajmi keveset, majdnem semmit sem tudott. Amit tudásnak neveztek, az is inkább sejtés volt csak: a valóságnak meseszerű elemekkel felhígított és tarkított morzsái. Kevés adat ugyan eljutott délebbre is a prémkereskedelem útján, de mivel a prémekeket nem a kezdetleges műveltségi fokon élő, bennszülött vadász népek vitték, hanem kereskedőkaravánok közvetítették délebbre, a kapott tudósítások is erősen túlzottan, vagy elferdítetten jutottak el a művelt világhoz.

Valójában csak akkor kezdtek a legészakibb Oroszországról és főként Szibíriáról beszélni, amikor a prémkereskedő Sztroganov-család 1560-ban – a terület meghódítása céljából – szövetkezett Jermák kozák vezérrel és 1579-82 között, az üzbégek leverése után Szibíria; ura lett. Hogy a család bitorolt területeit megtarthassa, felajánlotta hódításait Rettenetes Iván orosz cárnak. Így jutottak az oroszok Szibíria birtokába. További 300 esztendőre volt szükség, hogy a *Cselakovszkij* vezetésével működő Lena-Ol ének expedíció 1875-ben, majd később *Nordenskjöld* (1878-1879-ben) végig hajózáva Szibíria északi partjai mentén, részletes adatokat közöljenek kontinensünk sarkvidéki peremsávjáról.

Amint azonban napjainkban a középkori kútfők mindinkább ismeretessé válnak s ahogy sor kerül azok részletes feldolgozására, kiderül, hogy az arktikus Európa első látogatói és az első, idevonatkozó híradások közlői nem az utolsó évszázadok utazói voltak, mert már a XII-XIII. századbéli krónikaiban is találunk idevonatkozó utalásokat.

I. Batu kán tatárjai az Északi Jeges tengernél

Az 1241-1242. évi magyarországi tatárjárást a mongol hadak nagyszabású, úgynevezett nyugati hadjárata előzte meg. Ogotáj kán hadiparancsának értelmében a per-

zsiái hadjárat után felszabadult mongol seregek az Uraitól a Kárpát medencéig végigseperték egész Európát és sok népet hajtottak igájuk alá. A hadjárat tulajdonképpen 1237-ben kezdődött a mongol csapatoknak az Ural és a Volga folyókon való átkelésével,⁴⁾ majd 1242-ben Ogotáj kán halála vetett annak hirtelen véget. Mivel a tatái hadsereg tulajdonképpen, kicsiny mongol magva mindinkább nyugatra került, a hátmögötti birodalomnak már egyszer meghódolt népei közül egyesek, mint a mordvinok, a volgai bolgárok és uraividéki magyar véreink: a baskírok, felláztak és újból kivívták függetlenségüket.

Emiatt, miként azt *Fr. Johannes de Piano Carpini* híres útleírásában (*Ystoria Mongalorum*)⁵⁾ olvassuk, a visszavonuló mongol főhad újból Mordva, Bileria és Baskiria (azaz Magna Hungaria) ellen támadott. Az említett népeket teljességgel leigázta, majd északnak továbbhaladván, meghódította az osztyákokat és a szamojédeket, végül pedig eljutott az Északi Jeges tenger partvidékére.

De Piano Carpini művében az V. fejezet 28-31. bekezdése tartalmazza a minket érdeklő szövegrészletet. A tudósítás tehát a híres ferencrendi utazótól, IV. Ince pápa tudós követétől származik. Adatait közvetlenül a tatároktól szerzte, hitelességükhöz tehát kétség sem férhet.

A torinói Biblioteca Nazionale E. V. 8., illetve L. IV. 25. jelű, MLXVI. sorszámú, kéthasábos latinnyelvű, ugyancsak XIII. századi eredetű hártyakódexében ugyancsak megtaláljuk ugyanezt a szöveget. A kódex vonatkozó részletének címe: *Liber de factis Tartarorum a quodam fratre Minore compositus qui longo tempore fuit inter eos.* (Könyv a tatárok cselekedeteiről olyan minorita testvér összeállításában, aki hosszú időt töltött közöttük.) – Dr. Carlo Frati könyvtáros (ő találta meg ezt a kéziratot 1904-ben), azt hitte, hogy valamely önálló munkáról van szó. Erre vallott legalábbis ez, a kódexben található bejegyzés: „Non est confundendus Minorita hic scriptor cum Joanne de Piano Carpini, apud Waddingum⁷⁾ qui Tartarorum históriám pariter scripsit...” etc. Azaz: nem kell összetéveszteni ezt a minorita író J. de Piano Carpinivel, aki Waddingus szerint munkájában a tatárok történetéről hasonlóképpen ír ... stb. Azonban Frati dr. tévedett, mert *Golubovich* kétséget kizáróan bebizonyította⁸⁾,

hogy a torinói kódex szövegének szerzője maga J. de Piano Carpini, sőt a torinói kódex tartalmát az „Ystoria Mongalorum” első fogalmazványának tartja. A magunk részéről is osztjuk nézetét, noha a népneveknél és egyes földrajzi neveknel – nemritkán súlyos elírásokat tapasztalunk – de mindezt csak azért, mert a torinói szöveg de Piano Carpini leírásának másolata.

Az „Ystoria Mongalorum” V. fejezetében olvassuk: A déli irányból támadó tatár seregek meghódítják az alánok és más kaukázusi népek földjét, a kazárok országát, leigázzák a besenyőket, majd Oroszország ellen fordulnak „miközben harcolva előrenyomultak, elpusztították egész Oroszországot”.

28. „Oroszországból és Kúnföldről pedig az említett (tatár) vezérek tovább nyomultak előre, és harcoltak a magyarok és a lengyelek ellen. Ezek közül a tatárok közül Lengyelországban és Magyarországon többen legyilkoltak. És ha a magyarok nem futottak volna meg, hanem férfiasan ellenállottak volna, a tatárok kitakarodtak volna határaikból (azaz országukból), mivel annyira félték, hogy valamenynyien megkísérelték a menekülést, de Batu kardot rántva szembeszállt velük, mondván: „Meg ne próbáljatok menekülni, mert ha megszaladtok, egyetlen egy se szabadul meg közületek. Ha meg kell is halnunk, haljunk meg mindnyájan. Úgyis bekövetkezik, ahogy azt Dzsingiz kán előre megmondotta, hogy meg kell ölelnünk (hogy a harcban el kell esnünk), és ha annak most van itt az ideje, viseljük el!” És ily módon fellelkesülvén, helyükön maradtak és Magyarországot leigázták.”

Érdekes, hogy egyik egykorú kínai forrás *teljesen hasonlóan* beszéli el a magyarországi tatár hadjárat kezdetét, csupán azzal a különbséggel, hogy Batu ott a hátrálok élén áll, míg a támadó kedvű csoport vezéréként Szubutáj lép fel...⁷⁾

Ennél is érdekesebb és igen nagy fontosságú adat bontható ki a következő sorokból:

29. „Innét visszatérőben a pogány mordvinok (*morduanorum*) földjére érkeztek és őket a harcban legyőzték. Ezután a bilérek (volgai bolgárok *hyseros*) ellen támadtak, ezek azonosak Nagy-Bulgáriával (*bulgariam magnam*) őket

is teljességgel leigázták. Ezután északkelet felé Bascharfc (lyas-hyait) ellen fordultak, ez azonos Nagy-Magyarország (Ungariam Magnam), őket is lehengettek Innen kivonulva, mindig csak észak felé haladtak és megérkeztek a parosszítákhöz (= *osztrákokhoz*), ezeknek kicsiny a gyomruk és kicsiny a szájuk is, úgyhogy nekünk azt beszéltek, a húsféléket nem sütik, hanem megfőzik, amikor megfőttek, ráteszik egy fazékra és a gőzét szívják magukba és csupán ettől üdülnek fel. De ha valamit megsütnek, az csak mérsékeltén egészséges dolog (számukra).”

„Ezután továbbhaladva elértek a szamojédekhez (Samogedos). Ezek pedig olyan emberek, amint beszélük, akik csupán vadászatból élnek. Sátraik és ruházatuk teljességgel a vadállatok bőréből készülnek. Innét ismét továbbnyomulva az óceán partján olyan földre érkeztek, ahol - miként azt nekünk megbízható forrásból elbeszéltek - bizonyos szörnyetegeket találtak; ezeknek teljességgel emberi alakjuk van, de lábaik a marhák lábához hasonlóan végződnek, koponyájuk azonban emberi, míg arcuk teljességgel akárcsak a kutyáé. Két szót emberi módon ejtenek ki, a harmadikat - mint a kutyák - ugatják, és így időközönként ugató hangot hallatnak, majd ismét visszatérnek saját természetükhöz és így képesek megérteni, amit beszéltek. Innen visszatértek Cumániába (a kúnok földjére), és néhányan közülök még most is ott időznek.”

Feltűnően érdekes az, hogy az egykorú leírás a fókák-ról ad számot. Érdekes és fontos azért, mert egyrészt kétségtelen ebből, hogy a portyázó tatár seregek már a XIII. század derekán eljutottak az Északi Jeges tenger partjáig is. Ha a leírás adatait térképen ellenőrizzük, megbizonyosodhatunk annak teljes hitelt érdemlő voltáról. Olyan művelődéstörténeti mozzanat ez, amely a legnagyobb mértékben megérdemli figyelmünket! Ezt bizonyítja a fókákról adott hű leírás, melyet csakis az mondhatott tollba, aki fókát látott is életében. A fókákra vonatkozóan pedig az az érdekes, hogy kettős formájukhoz hasonlóan, kettős természetűeknek is gondolták azokat a tatárok. Kutyaábrázatuk miatt nem emberi hangon beszélnek, hanem ugató hangot adnak, azonban ezután rögtön visszazökkennek - szerintük - emberi természetükbe, és appercipiálják, megértik és feldolgozzák a mondottakat, illetve

a hallottak értelmét. A főkát valóban ma is értelmes állatnak tartjuk és ismerjük sok olyan tulajdonságát, amely megközelíti az emberi tulajdonságokat. Éppen ezért ennek a XIII. századbeli tatároktól eredő híradásnak antropomorfizáló megjegyzéseit a legkorszerűbb jellemzésnek kell tartanunk.

Batu kán tatárjainak visszavonulási útvonala az Adria partvidékétől az Északi Jeges tenger partjáiig.

Különös fontosságú a közölt kútfő azért is, mert – végre – földrajzi alapon kimondhatjuk, hogy a mindezideig oly rejtélyes „parosszita” népnek az osztyákokkal kell azonosnak lennie, amit a két név feltűnő összecsengése is támogat:

középkori latinban ..par	o s z t j á	
tatár nyelven	o s s i t a	k... (uszt-jak = vad nép)
mai terminológiával ...	u s z t j a	k

Levezethető azonban a „*parossita*” szó az osztyákok sajátmaguk használta „*chaudi*” nevéből is, sőt azt hiszem, elsősorban ebből származik:

p	a	r	o	s	s	i		t	a
ch	a	.	u	.	d	i			

A „-ta” latin melléknévi képzőnek tekintendő ebben az esetben.

A mordvinok, a volgai bolgárok (bilérek) és a baskir-magyarok XIII. századbeli lakóhelye tisztázottnak tekinthető. A bilérektől északra a cseremiszek, a baskiroktól és a cseremiszeztől északra pedig a vityákok laktak a Kama, a Vicsegda folyók és a Pecsora felsőszakasza közén. Ezekről keletre tanyáztak és tanyáznak ma is az osztyákok az *Ob* és az *Irtis* torkolatának vidékén. Tőlük északra pedig minden időkben az igazi artikus népnek tekintendő szamojédek éltek. Szamojédek népesítik be a mai időkben is kontinensünk legészakibb részét a Fehér tengertől az *Ob* és a *Jenyisszej* torkolatvidékén át a *Tajmir* félszigetig, *Ázsia* legészakibb részéig. Abból a körülményből, hogy a mongol seregek Baskiria után az osztyákok földjén is keresztülgázoltak, azt következtethetjük, hogy az *Ural* hegység és az *Ob* alsófolyása között kellett megtenniök az utat a *Jeges* tengerig és valahol a *Kari* öböl tájékán érték el a partokat.

Hogy ennek az északi portyázásnak a híre abban az időben séltében-hosszában ismeretes lehetett, ahhoz kétség sem fér. Az a *minorita* *Anonymus*, akinek ezt az írásos tudósítást köszönhetjük, *Cumániában*, a *kunok* földjén hallotta az elbeszélést olyan egyének szájából, akik valóban részesel voltak ennek az utazásnak. Mivel pedig a szóbanforgó mongol seregnek csak kis töredéke („néhányan közülük”) maradt *Cumániában*, a többiek elvitték a messze északi tájakról szóló csodálatos híreket a mongol birodalom minden zébébe-zugába, míg az írásos közlése (-ek?) nyomán *Nyugat* is tudomást szerezhetett arról.

Ha a mongol hadsereg napi átlagos menetsebességét a gyakorlati élet szolgáltatta napi 25 km-nek vesszük, Batu kán büntető-hadteste (mintegy 5500 km-es út megtétele után) 1243 nyarán érte el az Északi Jeges tengert. Ugyanezen idő alatt a kán seregének kisebbik részével a mai Sztálin-grád (Caracin) irányába tartott és a Volga partján Szeráj alapjait vetette meg.

Az idézett kódex-részlet teljesen egybevágóan beszéli el az eseményeket vonatkozó legrégebb, nyugati kútfőnkkel, nevezetesen Juliánus szerzetesnek második útjáról írott levelével.⁹⁾ Emellett egyezik az elbeszélés folyamata de Piano Carpini útelírásának egyéb másolataival is,¹⁰⁾

Arról tehát, hogy idézett kútfőrészletünk „Ungariam Magnam” megnevezése ne Baskiriára vonatkoznék, szó sem lehet. Ez annyira világos, hogy bizonyítanunk teljese felesleges. Annál inkább meglepő a torinói kódexben az uralvidéki Nagy-Magyarország nevének másik alakja.

„... contra lyas-hyait, id-est ungarium magnam ...” Az első pillanatra hajlandók volnánk azt hinni, hogy valami egészen új, meglepő alakkal van dolgunk. Az első látszatra csábíthatna az a feltevés is, hogy az itt szereplő alak rokonságban volna Abu-P fida „madzgarijjah” névalakjával. Az érdemes arab utazó ugyanis a mai Orenburg vidékén említi ezt a népet: akik csakis baskir-magyarok lehettek.¹¹⁾

Bár az -ijjah és lyas, illetve -ijjah és hyait szavak összecsengene nem hiányzik, meg sem kíséreltem, hogy ilyen alapon próbáljam megoldani a lyas-hyait név rejtélyét, mert megfontolásaim más utakra vezettek. Szóbanforgó leírásunk ugyanis kimutathatóan másolat. Hogy ki és miről másolta, nem fontos pillanatnyilag. Az azonban igenis fontos, hogy elírásokkal többször is találkozunk. Így a bulgárok (hyseros) és a szamojédok (gemagedes) említésénél is.

Hasonlítsuk össze a következő két szót:

l	y	a	s		h	y	a	i	t
b	a	s	c	h	a	r	t		

Láthatjuk, hogy a „baschart” névalak 8 jegye közül 5 nemcsak hogy azonos az elsőnek 5 jegyével, hanem a betűsorban is egyező sorrendben fordulnak elő. Nyilvánossággal a

„baschart” alak durva elírásával van dolgunk. Ez a név pedig Bascart, Baschart, Bosartos, (de Piano Oarpini), Basehardia (Johanca); Bascardia (Johanca és Benedictus Polonus); Pascata, Pascatir, Pascatur, Paschata (Rubruquis) alakban ismeretes.¹²⁾ és Julianus Magna Hungaria-ját jelenti.

Legutóbb Czeglédy Károly foglalkozott de Piano Carpininak fentebb taglalt közlésével,^{12/1)} idézván azt a kiragadott szövegrészletet, amely (Baschart említése miatt) már Gombocz figyelmét is felkeltette.^{12/2)} A szövegből Czeglédy az alábbi következtetésre jut: „Ha azonban az események lefolyását nem látjuk is tisztán, az valószínű, hogy a nagy-magyarok földje a tatárjárásban teljesen elpusztult, lakosága pedig legnagyobbbrészt szétszóródott.”

Mi ebből a közlésből viszont azt látjuk, hogy Czeglédy az „Ystoria Mongalorum” vonatkozó fejezeteit összefüggően egyáltalában nem, vagy pedig csak felületesen olvasta el. Mert ha alaposan ismerné a szöveget, rá kellett volna jönnie mindarra, amit fentebb és már korábban is ismertettem (V. ö. ²⁾ jegyz.), t. i. hogy a baskir-magyarok a tatár támadás első (1237. évi) hullámának átvészélése után újból szervezkedtek, és felkeltek a tatár uralom ellen. Ezért következett az 1242-1243. évi megtorlás. De még ez sem tudta véglegesen szétszórni és megsemmisíteni őket, hisz még két évszázad múlva is emlegetik őket (ugyanezen a területen!) az orosz krónikák. Ezeknek a forrásoknak az ismertetése azonban messzire vezetne, miért is ezúttal nem térünk ki rájuk.

II. Hittérítők a baskir-magyarok között

A káspi-meótiszvidéki magyarságtól a IX. században elszakadt és a Volga mentére visszavándorló bolgár törzsekhez csatlakozott magyar törzsek a Volga folyamtól keletre lévő, egészen az Urál hegységig terjedő lankás-ligetes vidéken telepedtek meg. Itt talált rájuk 1236 derekán Julianus, magyar domonkosrendi szerzetes. Hírülhozta, hogy pogányok, de nem imádnak bálványokat, hanem egyszerű erkölcsösségben élnek. Szívesen hallgatták a krisztusi hitről tartott prédikációit.

A kereszténység iránti készség megvolt a környező népekben, még a vad mordvinokban is, amint azt Julianustól tudjuk. Az a négy dominikánus szerzetes, akiket Julianus 1237. év tavaszi, római időzése alatt IV. Béla király keletre küldött, el is jutott a mordvinok közé, de hogy mi lett további sorsuk, nem tudjuk. Ugyanis éppen ebben az időben nyomultak be a mordvinok földjére a mongol (tatár) seregek, s Mordva népe két részre szakadt. Egyik részük balgán a tatárokhoz szegődött, a másik rész pedig fejedelmével együtt megpróbálkozott a sikerrel alig kecsegtető ellenállással. Kevés a remény, hogy ilyen vérzivataros időben a négy derék dominikánus érdemes hittérítői munkát végezhetett volna.

Matthaeus Parisiensis közli egy magyar püspöknek a párisi püspökhöz intézett levelét.¹³⁾ Ebből kiderül, hogy IV. Béla az említett dominikánusokon kívül még ferenceket is küldött keletre azzal a megbízatással, hogy keressék fel a baskírok földjét, *Magna Hungáriát*. Mivel ezekről sem érkezett semmi hír, a levélíró feltételezi, hogy a tatárok megölték őket. Könnyen lehetséges.

A *baskírok*¹⁴⁾ közötti hittérítés komoly eredményeket nem is ekkor, hanem csak a XIV. század elején ért el. Ez a munka a legszorosabb összefüggésben áll a rutén-, orosz- és bilér- (volgai bolgár) földi hittérítéssel. Amíg ugyanis a Baskiriát környező népek földjén nem telepedtek meg katolikus hittérítők, nem lehetett szó arról sem, hogy az urai-vidéki magyarság tanyáit nagyobb számban keressék fel.

Igaz ugyan, hogy már Rubruquis idejében is megfordultak egyes dominikánus hittérítők a baskírok között,¹⁵⁾ de ezeket minden valószínűség szerint a visszavonuló tatárhordák hurcolták magukkal, tehát nem tekinthetők a Római Udvarból rendszeresen irányított hithirdető munka első képviselőinek, csupán előfu tarjainak.

Ha a hittérítőkhöz intézett pápai bullához¹⁶⁾ fordulunk felvilágosításért, a *rutének* nevét csak 1245-ben látjuk feltűnni IV. Ince pápa bullájában, de azontúl mindig szerepelnek a vonatkozó bullákban 1370-ig. Azonban ezek a bullák sem az oroszok, sem a bilérek, sem a baskírok nevét nem említik. Ebből azt következtetjük, hogy az utóbbi három nép között dolgozó, hithirdető szerzetesek beleértén-

dők a „Tartarorum terra” zarándokainak összefoglaló megjelölésébe.

A bullákban már 1239-ben állandóan szereplő „Bulgarorum terra” megjelölés a dunamenti bulgárokra vonatkozik. Ezek között szenvedett vértanúságot 1314-ben Fr. Angelus de Marchia Anchonita¹⁷⁾ s ezeket a bulgárokat említi már IX. Gergely pápának 1239 június 11-én kelt „Cum hora undecima ...” kezdetű bullája is.¹⁸⁾

Nem érdektelen adatunk, hogy *B. Raimondo Lullo dl Majorica* tudósítása szerint¹⁰⁾ *Toulouse* 1233-ban – és *Montpellier* 1292-ben alapított egyetemén, valamint *Paris* és *Nápoly* katedráin már 1303-ban tanították a keleti nyelveket „... fratribus ad terras Graecorum, Jacobitarum, Nestorianorum, Valachorum, Russorum... proficiscentibus”, azaz a görögök, a jakobiták, a nesztoriánusok, az oláhok, oroszok stb. földjére készülõ hittérítõknek.

Az orosz és bilér területeken elért eredményekrõl keveset tudunk, de az a pár sor is, amelyet *Bartholomaeus de Pisis* jegyzett fel (1390), igen jelentõs számunkra:²⁰⁾ „Ki ismerhetné azt a gyümölcsöt, amelyet a mai napig termettek testvéreink hitszónoklatai és példái az orosz, bosnyák, bolgár... vidékeken, s ugyanígy más tartományokban és más rendek helynökségeinek területén?!”

Eyeronymus de Cataluna 1301-1325 körül erõtéljes ruténföldi hittérítésrõl emlékezik meg.²¹⁾ Üzbég kán idejében (1313–1341) erõs ütemben folyik Oroszország területén a hittérítés, szép eredményeiket Rómában is élénken számon tartották. Ebben a munkában nem kis része volt *Magyar Illés* testvérnek. Ez a magyar ferences szerzetes Üzbég fiának, Tini (Cini) bégnek szolgálatában állott.²²⁾

A bilierai (volgabulgárok közti) hithirdetésrõl az 1320. és az 1334. évi zárdajegyzék²³⁾ tesz említést. Az azokban szereplõ *Delena* (var. *Selena*) névalak *Beleria-iiak*, ill. *Véler*, *Beler-iiek* felel meg. Mindkettõ *Bileriát* jelenti. (Az azonosítás kérdésével „A magyarság kaukázusi õshazája” címû munkámban bőven foglalkoztam.) Ezek szerint Bileriában a XIV. század elején egy állandó jellegû ferences kolostor volt, azonban nem lehet kétséges, hogy emellett a zarándok testvérek (*Fratres Peregrinantes*) igen nagy – és a zárdá-

lakóknál hasonlíthatatlanul hasznosabb – munkát végeztek, de ezek számáról nincsenek feljegyzéseink.

A baskiriai hittérítés legfontosabb iratos emléke a ferences *Magyar Johanca* testvér 1320-ban „iuxta Bascardiam”, a tatárok táborában kelt levele.²⁴) Johanca és társai bizonyára nem az első és nem az utolsó hittérítők voltak a baskírok között. 1314-20 között, negyedmagával hat teljes esztendőt töltött Johanca az egykori Magna Hungáriában, és pedig (miként alább bővebben látni fogjuk) a mai Cseljabinszk, Tjumend, Njizsnij Tagil, ill. Szverdlovszk (azelőtt: Jekaterinburg) közötti vidéken. Levelét Mihály testvérhez azaz Caesenai Mihály ierenrendi generálishoz (1316-1328) intézi. *Társai közül kettő magyar volt*, ezeknek a nevét nem ismerjük, egy pedig – név szerint Vilmos – angol. A két magyar hittérítő Baskiriában elvált a levélírótól, Vilmos testvér azonban megosztotta vele hat esztendőnek minden keservét.

Már de Piano Carpini és Rubruquis Vilmos útleírásai tájékoztatnak bennünket arról a fokozatosan élénkülő, mindjobban virágjába szökkenő keresztény hitéletéről, amely a XIII. század dereka táján mind beljebb hatol, mind nagyobb és nagyobb területeket hódít meg a nagy Kipcsaki birodalomban.

Johanca testvér a szent lelkesedés hangján ír erről: „.... mi, akik Krisztus nevéért fáradozva nyomon követjük a tatárok táborát, mérhetetlen lelki haszonnal dolgozunk... nagyon sokszor, szinte nap-nap után a késő éjszakába is belenyúlik munkánk. Mert egyes tájakon olyannyira megsokasodott a keresztény hívők száma, hogy – becslésünk szerint – vetekszik a hitetlenekével. A tatárok ugyanis erőhatalommal számos keresztény nemzetet leigáztak, de megengedik nekik, hogy saját törvényük és hitük szabályai szerint éljenek, s a legkevésbé sem törődnek azzal, ki milyen felekezethez tartozik, fő az, hogy... megtegyék uraik-Bak, amire a törvény értelmében kötelezve vannak.”

Amit Johanca testvér fenti soraiból kiolvashatunk, óriási szó! Gondoljuk meg, hogy 80 évvel korábban Julianus még teljes „pogányságban találta baskír véreinket, majd a

tatár uralommal együtt Mohammed tanítása is eljutott hozzájuk. És mégis győzelmesen terjedt közöttük Krisztus vallása!

Hogy a kereszténység a mongol birodalomban egyáltalán olyan rohamosan elterjedhetett, két alaptényezőre vezethető vissza. Az egyik kétségtelenül az, hogy a XIII-XV. században a kereszténység éppen olyan világraszóló eszmé-áramlat volt, mint később a protestantizmus, vagy a még későbbi korok szabadságeszméje, a tegnap liberalizmusa, vagy napjainkban a nacionalista-, ill. kommunista eszmék. Krisztus és Mohammed tanai egyaránt újat, magasabbrendűt jelentettek a maguk elzártságában élő ázsiai népek számára; természetes tehát, hogy azok örömmel fogadták a hit-hirdetőket. A másik alaptényező a mongolok nagyfokú vallási türelme volt.

A kereszténység terjedésével a széles mongol birodalomban egyre-másra épültek a kolostorok. Mindenfelé megvetik a lábukat a fáradhatatlan ferences és dominikánus hit hirdetők, de hova-tova az lesz a helyzet, miként Johanca panasolja is, hogy nagyon kevesen vannak a kolostoraik fenntartására, és ezért néhányat fel is kellett adniok. Ami Johanca személyét illeti, ő nem lehetett kolostorlakó, hanem a zarándoktestvérek („Fratres Peregrinantes”) csoportjába tartozott.

A keresztény hit a jószándékú baskírok között is örvedetesen terjed. Ezt nem kis mértékben a tatár előjárók nemes viselkedése, pártfogása és vallási türelme segítette elő. A levélből kiderül, noha a rendelkezésünkre álló zárda-jegyzékek erről egyáltalában nem tesznek említést, hogy talán *Baskiriában is voltak a ferenceseknek kolostoraik, de legalább is állandó jellegű szálláshelyeik.* Ezekre alapozták a zarándok testvérek munkásságát, aminthogy az utóbbi állandó jellegű tanyahelyek nélkül (nem akarom a határozottabb jelentésű zárda szót használni) el sem képzelhető. Olvassuk ugyanis: „Azon testvéreink, akik ... kolostorokban, vagy más állandó szállásokon tartózkodnak...” Meg erősítik a mondottakat a szibiri követek szavai is: „Ha a városokban akarnak megszállani, bármerre Szibirben, templomokat építtetünk számukra, ha táborunkat akarják követni, ellátjuk őket minden szükségessel..”²⁵)

Valójában nincs és talán sohasem is lesz fogalmunk a ferencesek nagyarányú baskiriai térítői munkásságának pontos kereteiről, de eredményeiről jó képet kapunk Johanca testvér leveléből.

1314-ben, mikor Johanca és társai Baskiriába érkeznek, előkészített talajra találnak. Az egyházi vezetők híján szunnyadozó kereszténység erőteljesen virágbaszökken. „Ügyszólván egész nap nem teszünk mást, mint keresztelünk, bérmálunk, prédikálunk és tanítunk, gyóntatunk és vigasztalunk, de nagyon sokszor, szinte nap-nap után a késő éjszakába is belenyúlunk munkánk.”²⁶⁾

Kétségkívül előmozdította a hittérítők munkáját a tatár urak nemes és megértő állásfoglalása is. A tatárok, írja Johanca „oly nagy szabadságban tartják a keresztényeket, hogy ... sokan közülök népes családot alapítanak, és olykor-olykor nagyobb vagyona tesznek szert, mint gazdáik” Ugyanakkor azonban a mohamedánokat nem nézik a tatárok ilyen jó szemmel. Mi lehet ennek az oka? Semmi más, mint a mohamedánokból hiányzó magasabb eszményiség, a hiányzó keresztény etika.

Johanca leveléből kiderül, hogy a Tatárországba vetődött szerzetesek munkássága kétirányú volt. Egyesek kolostorokban laktak és a környékbeli hívek lelki gondozásával (pasztoráció) foglalkoztak. Mások ellenben a fáradságosabbik részt választották és az örökké mozgó tatár táborokhoz (csoportokhoz) csatlakoztak, hogy új és új híveket szerezzenek Krisztus egyházának. Johanca szerint ugyan „igen nagy lelki hasznot hajtanak” a kolostorokban lakó szerzetesek is híveiknek, „de még hasonlíthatatlanul nagyobb eredmény kíséri azok munkáját, akik nagy fáradsággal nyomon követik a tábort. A tapasztalat nem hagy e tekintetben semmi kétséget,” teszi hozzá.

Örömmel állapítjuk meg, hogy e kor (a XIV. század) hittérítő szerzetesei is ugyanazzal az élő, lángoló hittel, és mindenre kész lelkesedéssel állottak szent céljuk szolgálatába, amelyet az első úttörőktől, az Ottóktól, Gellértektől és Julianusoktól örökségképpen kaptak. Johanca és társai minden megrettenés nélkül szálltak szembe a mohamedán papokkal, sőt még a börtön kínjai sem törték meg hitük szilárdságát!

„Újra és újra megismételjük hitünk tanításait, s a szaraeénok tudósai előtt minden tőlünk telhető módon: írásokkal, csodákkal, észokokkal és példákkal igyekeztünk bebizonyítani nekik, hogy törvénykönyvük az ördög találmánya, és Mohammed nagy ravaszul csak azért vegyített benne, össze jót és rosszat, hogy így elhárítson minden gyanút, és az együgyűeket annál könnyebben léprecsalja.”

Nemcsak a papok, a mohammedánus hittérítők csoportja, az általa „falsarii”-nak nevezett fakírok, annál ellenesebben szemlélik tevékenységüket. „Állandóan kardot hordanak magukkal és menten levágják azt, aki törvényük ellen szól.”²⁷) Nem akadályozzák meg, hogy Krisztusról, Máriáról prédikáljanak, de nem engedik, hogy Mohammed személyét ócsárolják. Johanca és társai, az angol Vilmos testvér, emiatt került börtönbe, s hogy nem lettek a fakírok fanatikus gyűlöletének áldozatai, csak előkelő tatár „barátaik befolyásának köszönhetőek.

Csodálattal és tisztelő elismeréssel állunk meg ennyi hősiességgel szemben. Csak természetes, hogy a mohammedánok üldözik a keresztényeket, főleg pedig a papokat, de legfeljebb bebörtönözik és megkínözzák, de mégsem végzik ki őket, mivel tartanak a mongolok bosszújától. Ugyanis a tatárok inkább szövetségestársaiknak, semmint alattvalóiknak tekintették Magna Hungária baskir-magyar lakosságát.

Mindazok az adatok és utalások, amelyekhez de Piano Oarpini és Rubruquis Vilmos útleírásai, valamint egyéb egyháztörténeti vonatkozású kútfők nyomán jutottunk a baskiriai magyarság kereszténységét illetően, Johanca levelének bőséges és kimerítő adatszolgáltatásával teljessé válnak, és együttesen majdnem tökéletes, közel maradéknélküli, tiszta képet szolgáltatnak nekünk volga-urálvidéki véreink egykori keresztény hitéletéről. E tekintetben tehát Johanca testvér levelét a maga nemében páratlan értékűnek mondhatjuk.

Baskiriáról szólva megemlíti Johanca, hogy tatár fenntartóság alatt élő bennszülöttjeit, noha még nem keresztelkedtek meg, máris megmételtyezték *az eretnek nesztoriánus tanok*. Ezzel szemben olvassuk azt is, hogy a tartomány élén álló tatár helytartó családja és a falvak élére állított mongol bírák között a mohammedán hit hódított inkább.

Önkénytelenül is a Julianus első útjáról írt beszámoló²⁸) utolsó sorai jutnak eszünkbe: „Az istentelen mordvinok követeket küldenek György vladimiri fejedelem udvarába azzal a kéréssel, küldjön hozzájuk keresztény papokat, hogy megkereszteljék őket. És mit felelt (1236 táján!) a fejedelem?: „Nem teszem, mert nem az én dolgom ez, hanem a római Pápáé. Mindenesetre közel az idő, amikor mindnyájunknak a római egyház hitvallását kell elfogadnunk és annak hatalma alá kell kerülnünk.” (Egészen bizonyos, hogy a vladimiri fejedelem nem ezt felelte a mordvinoknak, mert ő maga som volt pópista, hanem görögkeresztény hitű, de a naiv szerzetesszellem Richardusnak ezeket a sorokat sugallta.)

Több jel is arra utal, ha a nyugati mongol hadjárat nem 1237-ben indul meg (ahogy az oroszok, bilérek, mordvinok, sőt még a baskírok sem számítottak a hadjárat ilyen korai kezdetére), hanem csak 8-10 esztendővel később, a latin egyház szép hódításokat végezhetett volna az orosz és azokkal szomszédos végeken is. A pápaság ebben az időben nagyhatalom, Európa legjelentősebb tényezője, amelytől – csatlakozás esetén – az orosz fejedelemségek politikai (fegyveres vagy pénzbeli) segítséget is remélhettek. Viszont, amikor a tatár áradat Európa keletét a Kárpátokig előzönlötte, jóidőig nem gondolhatott senki sem arra, hogy a nagy mongol birodalom szívében katolikus térítői munkába kezdjen, hisz éppen ennek a lehetőségét akarta de Piano Carpini, Rubruquis, Lonjumel, Fr. Andreas, Laurentinus és a többi pápai követ útja megteremteni. Ám több mint félévszázad telt el az előkészítő munkálatokkal. Ezalatt pedig a nesztoriánus hittérítők „kétoldali tűz közé szorították” a leigázott, pogány népeket.

A szinganfui nesztoriánus-keresztény emlékkő felirata szerint u. i. már 635-ben *Alapén* hittérítő-szerzetes szent könyvekkel és képekkel megrakodva *Tai-cung* udvarába érkezett s a császár pártfogása mellett megkezdte működését.²⁹) Ismeretes, hogy a keraitok már Márgus kán uralma idején a nesztoriánus hitre tértek át. Valóban adva volt a helyzet tehát arra, hogy nesztoriánus hittérítők nyugatról és keletről, egyszerre két oldalról nyomuljanak az újonnan leigázott, pogány népek közöttük fekvő területei felé.

Johanca levele az egyetlen írásos adat, amely felvilágosítással szolgál a tatár igába került volga-uralvidéki magyarság sorsát illetően. A levélíró közli, hogy a tatárok Baskiria élére főfejedelmet (kormányzót) állítottak, nemkülönbén minden falunak megvolt a maga tatár bírása is. Az arab-perzsa kútfők a mongol tartományok kormányzóit helytartóknak címezik.³⁰⁾

Már az edigiekből is láthattuk, hogy a tatár előjárók és a baskir-magyar őslakóság között túrhetően jó volt a viszony. „A tatárok megengedik nekik, írja Johanca, hogy *saját törvényük... szerint* éljenek,” csupán az évi adó pontos beszolgáltatását és a katonakötelesek fegyverszolgálatát követelik meg. Nem ugyanaz az okos gyarmatpolitika-e ez, mint amelyet az angol, francia és olasz gyarmatokon tapasztalunk? Hogyan is állhatott volna fenn évszázadokig a hatalmas mongol birodalom, ha a mongol hódítók nem ehhez az okos gyarmatpolitikához folyamodnak?!

Johanca leveléből úgy látszik, hogy a katolikus hittérítőknek a nesztoriánus hithirdetőket sikerült az általuk munkába vett területekről teljesen kiszorítaniok. A nesztoriánusok nem is okoztak sok bajt, sőt inkább előkészítették a talajt a katolikus hittérítés számára; annál több hátrányát látták azonban a mohamedánus térítők munkájának. Legszembeszökőbben abban, hogy a tatár előkelőségek nagyobb része már a mohamedánus hitet vallja. Van azonban valami megkapó abban az elvhűségben, amely a tatár előkelőknek Johancával szembeni állásfoglalását jellemzi.

Bizonyára sokak számára meglepő az az emelkedett erkölcsi világnézet, amelyet – a tatár előkelőségeket illetően – Johanca levelének sorai tükröznek. írja ugyanis, hogy Baskiria főfejedelménél, (mongol helytartójánál) úgy találták, hogy az kísérete nagy részével együtt „a szaracénok tévelygésében leledzik”. Mikor pedig prédikálni kezdtek nekik, ők így szóltak hozzájuk: „Ha előbb jöttetek volna, minden bizonnyal ezt a vallást fogadtuk volna el, de fejedelmi személyeknél illetlen dolog, hogy könnyű szívvel elpártoljanak az egyik vallástól, amelyet egyszer elfogadtak, és másikhoz álljanak.”³¹⁾

Ez az állhatatosság, ez az elvhűség nemcsak a tatárság hitéletére, hanem politikai felfogására is felette jellemző.

Ez és a bátorsággal párosult fanatizmus volt a mongol birodalom gyors előretörésének és hosszú fennmaradásának alapja! A múlt világháborúban nem egyszer megesett, hogy a rohamozó magyar bakákat a román lövészárokban magyar szitokszóval fogadták. – Ne lőjj, testvér, te is magyar vagy! – kiáltottak a mieink csángó-magyar véreinkhez. – Mi a román királynak esküdtünk fel! – hangzott a válasz.

Ez a nyakas, magyar hűség, ez a keresztényi jellemzilárdság ütközik ki Johanca leveléből is: A magyarok, írja, „mikor gazdáik háborúba mennek, ... fölfegyverkezve követik őket, hűségesen szolgálnak nekik a szaracénok ellenében, együtt harcolnak velük, s emberül állják a fogadott hűséget”. Azt hiszem azonban, ebben a hűségben, fegyverbarátságban a kétségtelen vérkeveredés is nagy szerepet játszott.

Johanca testvér tehát betűszerint azt írja, hogy Baskiria főfejedelme családjával együtt „a szaracénok tévelygésében leledzik”. Másutt is kicsendül soraiból az a tény, hogy a tatár bírák nem keresztények, hanem többnyire mohamedánok voltak.

Mégis egy helyütt előfordul az az érdekes kitétel a levélben, éspedig a szibir követekkel kapcsolatban: „*ad nostrum christianum iudicem Bascardorum (venit nuncius)*”, azaz: baskírijaink keresztény bírójához (egy követ jött), stb. A szövegből tehát kétségtelenül kiderül, hogy *egyik* tatár bírót mégis sikerült a katolicizmusnak megnyerniök. Legalábbis így kell – szerintem – értelmeznünk ezt a mondatot: „Az említett hírnök... az egyik szibiri tatár bírótól a következő üzenetet hozta *a mi keresztény baskíriai bíránknak...*”³²⁾

M. Bihl az Archivum Franciscanum XVII. 61. oldalán aggodalmát fejezi ki e látszólagos ellentmondás miatt. Szerintem egyáltalán nincs okunk ellentmondásról beszélni, sőt azt mondhatnám, nagyon is világos, értelmes a levél szövege. Nem azt írja ugyanis Johanca fr., hogy magyarjaink *egy* vagy *egyik* keresztény bírójához jöttek a követek, hanem kifejezetten „*magyarjaink keresztény bírójáról*” beszél. Értsd: a két szerzetesnek sikerült az egyik tatár bírót a keresztény hitre térítenie. Ezt a bizonyos keresztény bírót keresték fel a későbbiekben a szibírbeli követek, mert nála. ügyük méltányos és gyors elintézését remélték.

Ami a baskiriai keresztény hittérítés további történetét illeti, arról egy Minorita Anonymus: „Relationes de Martyribus et de Conventibus fratrum Minorum in Oriente” című művében (található a British Museum Nero A IX. jelű, XIII. századi, latin hártyakódexében – 175/127 mm)³³) a következő, igen fontos és érdekes közléssel bővíti vonatkozó ismereteinket.

„A kisebb testvérek (= ferencesek) az uralkodóknak ezeket a fiait keresztelték meg”.

És pedig *Coktoganus*-t³⁴) anyjával, a királynővel, névszerint *Thodothelia*-ra, és *Kerley* nevű feleségével, valamint három fiával, még-pedig *Georgius*-szal, *Curamas*-sal és *Abnsta*-val egyetemben. Ez (utóbbi) még élt az időben. Ugyancsak annak (t. i. *Abusta*-nak) a feleségét és fiait is megkeresztelték a kisebb testvérek.

Ugyancsak az uralkodó udvarából való fejedelmek, közöttük három herceg (is megkeresztelkedett); *Tholethemur* és *Gassur* meghaltak (azóta), de *Petra*, *Caranis*³⁶) fia máig is életben van.

Ugyancsak (megkeresztelkedett) egy fejedelem, névszerint az öt, vagy hat éves *Petrus*, egy mohammedán bárónak, névszerint a *Szeráji Dolossa*-nak a fia.

Ugyancsak (megkeresztelkedett) Keleten *Carpenda*³⁷), *Argon* uralkodó fia, aki sok éven át hű volt hitéhez, de amikor végre uralkodóvá lett, félelemből elhagyta hitét; de mivel helytelenül cselekedett, büntetésül valamennyiüket koprédikáltak; mármint akár a prédikáció hatására, akár meggyőződésből, visszatértek (keresztény) hitükhöz.

Az ezredesek és a századosok, vagy századparancsnokok, valamint azok fiai közül is többen megkereszteltek a kisebb testvérek.

Így a legutóbbi időkben keresztelte meg *Henricus Alemanus* testvér egy nagy ezredesnek, névszerint *Tharmagarnak*³⁸) a fiát. Ugyancsak *Estokis*-t, egész *Baschardia*³⁹) urát, feleségével, és népes családjával egyetemben.

Ugyancsak *Armenia* (= Örményország) királyát,⁴⁰) ezt a katolikus férfiút, IV. Miklós pápa idejében térítették vissza a kisebb testvérek sok más prelátussal és nagyszámú népével együtt a (római) egyház egységébe.

Ugyancsak Zakariást⁴¹⁾ is, Nagy-Örményország érsekét és primását is visszatértették a (római) egyház egységébe a kisebb testvérek sok papjával és nagyszámú népével egyetemben.”

Az idézett szöveg igen érdekes dolgokat árul el. Cuiusdam baronis saraceni nomen: *Dolossa* de Saray, minden nehézség nélkül a *Tölös* névvel azonosítható. Ezt a nevet valaha egy hatalmas török nép viselte,⁴²⁾ ma megtalálható az altáji törökség két ágának, a teleutoknak és az öjrötöknek törzsnevei között.⁴³⁾

A „De millenariis autem...” kezdetű mondat a rejtélyes *mUlenarius* szó valódi értelmét világítja meg előttünk. A kulcsot a „centenariis seu centurionibus” azonosság szolgáltatja. Nem lehet kétséges, hogy az utóbbi kifejezés *századost* jelent. Nyilvánossággal kitűnik ez Julianus híradásából: „Item C hominibus unus centurio preest...”⁴⁴⁾

Ha tehát a *centenarius* szó százados, akkor a *mUlenarius* szó minden bizonnyal *ezredes* értelemben szerepel. Julianus id. leveléből tudjuk, hogy a tatár hadsereg beosztása a tízes számrendszer szerint történt. Legkisebb egysége a tíz főből álló szakasz, ennek élén egy tatár áll. Tíz szakasz, egy tatár századossal az élén egy századot alkot. Tíz század – nyilván – egy ezredet és tíz ezred egy *töményt*. Ugyanilyen beosztású volt a baskir-magyarság hadserege a tatár szövetséget megelőző (XIII. századeleji) időkben is.

Ha a szakaszok és a századok élén tatár parancsnokok állottak, elképzelhetjük, milyen nagy és kivételes jelentőségű dolog, hogy az ezredesi méltóságot magyar ember egyáltalán viselhette a tatár fennhatóság korában. Méginkább vonatkozik ez a töményparancsnoki tisztségre.

A londoni kódex id. részlete azonban nem ezredesi, hanem annál magasabb méltóságra utal: „... filius cuiusdam *magni millenarii*, vocatus *Tharmagar*”

Ha a „*mUlenarius*” szó ezredest jelent, nem hiszem, hogy tévednék, amikor a „*magnus millenarius*” kifejezést egy tömény parancsnokára vonatkoztatom.

Ami a *Tharmagar* nevet illeti, azt *Tarmagyar-nak* kell olvasnunk. Tösgyökeres, régi jó magyar név.

Igen fontos megjegyeznünk, hogy Henricus testvér ottjárta idejében Baskiria tatár főfejedelmét *Estokis-nak* hívták. Kortársa volt a kaukázusi magyarság élén állt, és mai hazánk keresztény-katolikus fejedelmei, királyai sarjadékának nevezett *Jeret* magyar (kumai magyar) fejedelemnek (emirnek).

Fr. Henricus feljegyzése tehát nemcsak hittörténeti szempontból igen érdekes és fontos számunkra, hanem köz-történeti szempontból is kiváló jelentőségű.

A feljegyzés időpontjáról annyit biztosan mondhatunk, hogy a Johanca eltávozta (1320) utáni időkből, de még 1334 előtről származik, mert 1334-ben Fr. Henricust már mint Saray (Szeráj) püspökét említik többször is kútőink.⁴⁵⁾ Nevével az utóbbi kéziratokban *Henricus Bohemiensis* és *H.* (var. *Petrus*) *Bononiensis* változatokban találkozunk. A Bohemiensis ~ Bonensiensis-alakok összevetése azonnal meggyőz bennünket arról, hogy az első *η* elírása magával hozta a második *n-nek m-mé* való torzulását is.

A kölni kerületben fekvő *Bonn* városának római kori latin neve: *Castra Bonnensia*. A német Henrik testvér tehát – a jelek szerint – bonni származású volt s nem lehetetlen, hogy nagyjelentőségű térítési eredményei jelentős szerepet játszottak abban, hogy a megüresedett szeráji püspöki széket XXII. János pápja 1334-ben vele: *a katolizált fejedelmi személyek barátjával* töltötte be.⁴⁶⁾

III. Földrajzi és néprajzi vonatkozások

Johanca levelében szó van arról, hogy baskiriai tartózkodásuk idején hírnök érkezett az Északi Jeges tengerrel határos Szibir tartományból. (Szibir abban az időben nem a mai Szibíriát jelentette, hanem csak kisebb, a Tobol, Irtis és Ob folyók közén elterülő tartományt. Ennek fővárosa a mai Tobolszk helyén, illetve annak közelében állott. Romjai ma is láthatók.) „Ez a Szibir – írja Johanca – élelmiszerekben igen gazdag tartomány, de olyan szigorú a tele, hogy az odaváló kutyákon kívül csak kevés állat tud járni a temérdek nagy hóban. A hatalmas termetű kutyák négyesével húznak egy kis szánkót, erre csak egy ember és a neki szükséges élelem és ruhanemű fér fel. Johanca fráter

a szibirbeliek több pogány szokását is említi, de ezek mellett is kiemeli, hogy a szibirbeliek erősen hajlanak a kereszténység felé. Egyes törzseik – a vágytól úzve – szakadár orosz papok kezéből fogadták el a kereszténység kegyét. Ebből is látszik, mennyi eredményre lehetne számítani, ha még több hittérítő szerzetes működne Távolkeleten.

Ebben a híradásban két érdekes körülmény ragadja meg figyelmünket. Egyik az, hogy Johanca Szibir nagy termékenységéről és annak városairól ad számot, tehát sűrűbben lakott, műveltebb ország lehetett, mint volt a későbbiekben. Szibir romjai is erről tanúskodnak. Mivel pedig ennek a magasabb műveltségnek a még ma is kezdetleges műveltségű vogulok s osztyákok nem lehettek a letéteményesei, sem a tőlük északabbra élő népek, annak eredete csakis az oroszokra, mint a Szibirrel közeli szomszédos és legműveltebb népre vezethető vissza. Ez a tisztázásra váró kérdés felette közletről érdekel bennünket. Feltevésünket támogatja az a körülmény, hogy Szibir lakosai Johanca idejében már a szakadár kereszténységet részben elfogadták, és pedig – miként Johanca leveléből tudjuk - orosz papok közvetítették azt hozzájuk.

A levélrészletnek másik érdekes tudósítása a szibíriai télre vonatkozik. Ismeretes, hogy Ibn Fadhlan (X. sz.) és Ibn Batuta (XIII. sz.) arab utazók is teljesen hasonlóan emlékeznek meg a szibíriai kutyaszánokról.⁴⁷⁾ Viszont az is közismert, hogy a mai Szibíria arktikus népei szánvontatásra ma – szinte kivétel nélkül – a rénszarvast használják és éppen ebben lényegesen különböznek az eszkimóktól, amennyiben azok ma is kutyaszánokat használnak s a kutyaidomításnak nagy mesterei.

Pfizenmayer a szibíriai kutyaszánokat így írja le:⁴⁸⁾ „Ezek a szibíriai kutyaszánkók végtelenül érdekes, tartós és elmés alkotmányok, pedig, vagy talán éppen azért, mert egyetlen szög sincsen bennük. A kemény, hajlékony fából összeállított lapos szánkó minden részét iramszarvasbőrből készült szíjakkal erősítik egymáshoz s így eléri, hogy a hajlékony illesztések nagy zökkenésekkor, vagy odaütésekkor sem válnak szót. Ez meg nagyon fontos, mert a szibíriai szánkóhúzó kutya nem olyan szelíd hajtóerő, mint például a bérkocsi lova, Ezek a leghíresebb állatok ebben a nem-

ben; a sarkutazók is mindig szibíriai kutyával, különösen a Jana, Indigirka és Kolima alsó folyása mentén tenyésztett kutyákkal járnak. A külsejük majdnem olyan, mint a lamut, vagy jakut vadászok vadászlaikái, csak éppen valamivel kisebb termetűek. Az ereikben csörgedező farkasösök vérét bizony nem tagadják meg sem külsejüket, sem vadságukat illetően. De úgy látszik, minden további szelídítés káros lenne teherbírásukra és kitartásukra, mert minél vadabbak, annál büszkébbek rájuk a partmenti, kutyákat tenyésztő halászok. Pedig hát vadságuk néha életveszedelembe, komoly helyzetbe hozhatja a félig fekvő helyzetben egy háttámaszhoz támaszkodó utast.”

A szibíriai lakosság vallásosságáról azt írja Jóhanca, hogy bár sokan felveszik közülök a keresztség szentségét az eretnek orosz papok kezéből, „a megkereszteltek éppen úgy megmaradnak régi tévelygéseikben, mint a meg nem kereszteltek.”

Hogy mennyire helytálló Jóhanca megfigyelése, kitűnik Pfizenmayer alábbi soraiból.⁴⁹⁾ A világhírű utazó 1901-ben a „keresztény” jakutok földjén járt, ahol is útközben egy hatalmas varázsló sírjára bukkant. „A sír – írja – négy magas fenyőszálon álló kalitkához hasonlított s a fenyőgerendákból a durván ácsolt sírhely résein át jól látszott a varázsló kattanjanak prémje, meg csontvázának néhány részlete. A jemscsikek szent borzadállyal mesélték, hogy ez a sír már 120 éve áll ezen a helyen és senki jótételek nem mulasztja el még ma sem, hogy a varázsló hatalmas szellemét néhány áldozatul odarakott tealevéllal,, dohány csipettel, vagy aprópénzzel meg ne nyerje. Nagyon hatalmas varázsló volt, mondták, hát a szelleme biztosan még hatalmasabb.

A jakutok kereszténysége nem áll valami erős lábbon. A hegyek szellemét, a megholtak szellemét, a jóságos Napot tisztelik még ma is inkább. A keresztelkedés, egyházi házasságkötés stb. szertartásait nem tartják valami fontosnak. Ezt bizonyította az is, hogy amikor Pfizenmayer a nász-lakomát tartó tajontól elköszönt, megkérdezte tőle, hogy hát mi lesz az egyházi esküvel? A tájon vállaltvont és csak annyit mondott, hogy az nem olyan sürgős, mert egyelőre a menyasszony kistfia még nem bírná ki a 375 km hosszú

lovaglást a pópáig. A jakutoknál ugyanis az a szokás honosodott meg, hogy amikor a házasságot a pópa előtt megkötik, egy füst alatt mindjárt meg is keresztelik az odáig született gyermekeket. Ezeket a vallási ténykedéseket ugyanis csak előírásból csinálják, meggyőződésüknek igazán nincsen ahhoz semmi köze.”

Johanca legmeglepőbb közlése az, hogy a szibíriai bennszülöttek „... a halott ember fejéről lehúzzák a bőrt a hajjal együtt és ezt istenként imádják. Az arc lenyúzott bőrét pedig házaikban őrzik és házi isten gyanánt tisztelik.”

A modern utazók Szibíriából hasonlót nem említenek. Pfizenmayer ugyan utal arra, hogy egyes vidékeken az elhaltak koponyáit karóra tűzdelve tanyahelyük környékén tartják, de ezt a szokást nem találta általánosnak. Mindenestre ő is a szellemkultuszra vezeti vissza.

Kétségtelen azonban, hogy a koponya, ill. a fejbőr lenyúzása és megőrzése, az ú. n. skalpolás, igen régi eredetű. Különösen az északamerikai indiánoknál ismeretes e szokás, de megvolt a régi germán és sémi népeknél is. Különösen dívott a szkítáknál, amint erről Herodosz tudósít bennünket.

Johanca ezen a téren merőben új adatokat szolgáltat eddigi ismereteinkhez s közlésének megvan a maga komoly tárgyi valószínűsége.⁵⁰⁾

Egyébként ez a rút és embertelen szokás még napjainkban is dívik. Th. Daring⁵¹⁾ megrázó erővel írja le könyvében a brazíliai „mammon” vagy „zanza” kereskedelmet. Ez a két rejtélyes szó meggyilkolt emberek múmiaszerűvé aszalt fejét jelenti. Ezeken az ijesztően élethű, a halálküzdelem minden vonását megőrző, összezsugorodott emberfejek megvan a hús, a haj és a bőr. „Mindenki – írja -, aki a csendestengeri kikötőket ismeri, megerősítheti azt, amit látott: az aszalt, néhány indián törzs titkos eljárásával múmiaszerűvé tett emberfej állandó kereskedelmi cikk Amazonas tartományban.” Ugyanez a szörnyű szokás, de más formában, azonban szigorúan kereskedelmi alapon Új-Guineában is fennáll. Darling szerint egy alkalommal 8 nap alatt 20 embert gyilkoltattak le a pénzsóvár kereskedők, hogy koponyákhoz jussanak. Öt fontot fizettek darabjáért!

Íme: idefajult az ősi szellemkultusz!

Szibíriával kapcsolatban egyébként még meg kell emlékeznünk a következőkről: A levél „*Sihur*”, vagy alább „*Sybur*” kitétele nem vonatkozik az egész, mai értelemben vett Szibíriára, hanem annak csak egy igen kis részére. A régmúltban ugyanis a mai *tjumeni* kerület nagyjából volt a nyugatszibíriai tartomány, amelynek fővárosát *Sibir*-nek nevezték. Hatalmas erősség volt a középkorban, s Szibíria csak később kapta erről a várról a nevét, mert ez a vár (város) lett 1708-ban a mai értelemben vetít egész Szibíria fővárosa.

A régi város és vár romjai ma is láthatók Tobolszk város közelében, a Tobol és Irtisz folyók torkolatainak szögében. Kétségtelen, hogy Johanca nem a mai Szibíriáról, hanem *erről a „Sibur” tartományról* beszél. Ennek a vidéknek szibirják és orosz lakossága a mai napig sem tudta felszívni magába a középkorból ottmaradt tatár, osztyák, szamojéd és vogul elemeket. A primitív népség ma is főleg halász- és prémvadász, de az állattenyésztés és a földművelés is erősen teret hódított magának közöttük.

Kétségtelen, hogy a szibir követek nem vándoroltak végig Baskirián, hanem a legelső, tekintélyes bíróhoz állítottak, beérésükkel. Bizonyos ez már abból a megfontolásból is, hogy a követek azzal jöttek: hallottuk, hogy nálad négy keresztény pap időzik, küldj el hát közülük kettőt hozzánk, stb. Természetesen csakis a szibir határvidékkel szomszédos területekről szerezhettek ilyen pontos tudomást. Mivel pedig Baskiria határát keleten a Túra, Tobol és a Mijas folyók alkották, kimondhatjuk, hogy Johanca és Vilmos fráterek az ősi Magna Hungária északkeleti csücskében hirdették az Igét, tehát a mai Cseljabinszk, Tjumend, Njiznij Tagil, ill. Szverdlovszk (azelőtt Jekaterinburg) környékén.

Kétszeresen fájdalmas hiány tehát, hogy Johanca nem közöl közelebbi földrajzi és néprajzi részleteket Baskiriából, mert ő éppen azt a részét ismerte meg az ősi, szép Magna Hungariának, amelynek bej arasara Julianus atyának nem nyílt alkalma.

*

Mindent összevéve megállapíthatjuk, hogy Johanca levele minden szempontból kiválóan becses okmány és

egyéb értékei mellett az *egyetlen írásos nyugati kútfő, amely Magna Hungária XIV. századbeli sorsáról tájékoztat bennünket.*

Nem hallgathatom el azt a feltűnő stíluskészséget sem, amely Johanca levelét ebből a szempontból is magasan a korabeli írások fölé emeli.

Megjegyezzük még, hogy Johanca levelét Baskiriából való visszatérte után írta meg, valahol a tatárok táborában. Hogy hol, valószínűleg sohasem tudjuk meg teljes bizonyossággal. „... iuxta Baschardiam,” mondja a levél keltezése, azaz „Baskiria közelében,” vagy „Baskiria szomszédságában”. Mivel nem lehetett ez a közeli hely Szibir tartományban (mert akkor Johanca levelét innét keltezte volna), valószínűnek látszik, hogy valahova a Mijas folyótól délre kerülhettek el Vilmos testvérekkel együtt; talán a mai Kurgan, vagy Cseljabinszk vidékére.

JEGYZETEK

¹⁾ V. ö. *Bendefy*, Magna Hungária és a Liber Censuum. Bpest, 1943. (A Magyar őstörténet kútfői II.) U. ott bő irodalom,

²⁾ Ez a fejezet négy korábbi tanulmányom összevonásából készült. Ezek: *Bendefy*, Johanca testvér levelének tudományos jelentősége. Ferences Közlöny, 1937. évf. 14-16. és 70-76. 11. -, A torinói kódex Minorita Anonymusa a baskir-magyarokról. Történetírás, III. évf. 51-55. 11. -, Adatok a sarkvidéki Szibiria megismerésének történetéhez. Földr. Közl. 1940. évf. 30-38. 11. -, Az ázsiai magyarok megtérése. IV. közi. Theologia, 1939. évf. 337-346. 11.)

³⁾ V. ö. *Cholnoky*, Jégvilág. II. kiad. 89-90. 11. Bpest, 1930, (é. n.)

⁴⁾ Böv. 1. *Bendefy*, Egykorú kínai kútfők a mongolok 1237-42. évi hadjáratáról. Történetírás I. évf. 5-6. sz. Bpest, 1937. - Továbbá: *Bendefy*, A magyarság kaukázusi őshazája. Bpest, 1942 Cserépfalvy-kiad. 510. 1. + 50 tábla. - V. fejezet.

⁵⁾ Legújabb és legjobb kiadása: Sinica Franciscana. I. kt. 72-74. 11.

⁶⁾ V. ö. *Golabovich*, Biblioteca Bio-Bibliografica etc. I. kt. 200-210. 11.

⁷⁾ V. ö. *Bendefy*, Egykorú kínai kútfők a mongolok 1237-42. évi hadjárataról. Történetírás, 1937. évf. 5-6. sz. Bpest.

⁸⁾ *Cod. Leyde-Petau*: Mentem; cod. Colbert: matériám; alii: naturam. – V. ö. Golubovich id. m I. 210. 4. jegyz. és Sin. Franc. I. 74. 1. g) jegyz.

⁹⁾ V. ö. *Bendefy*, Julianus utazásának kéziratos kútfői. – Fontes authentic! itinera fr. Juliani illustrantes – Teljes szöveg- és hasonmás kiadás latin-magyar nyelven, Bpest, 1937. – L. még az 1. a. id. munkában.

¹⁰⁾ Idézi az irodalmat a Sinica Franciscana. Vol. I. Quaracchi presso Firenze, Ed. Coll. di S. Bonaventura, 1929.

¹¹⁾ *Ed. Schier*, 293. és 298. 11. – V. ö. *Németh Gy.*: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bpest, 1930. 305-306. 11.

¹²⁾ V. ö. *Bendefy*, Jeret-amir magyarjai nyomában. Bpest, (Megjelenés előtt) II. fejt.

^{12/1)} *Czeglédy Károly*, Magna Hungária. Századok. 75. évf. 286. 1. – Budapest, 1943.

^{12/2)} *Gombocz Zoltán*, A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány. II. rész. Nyelvtud. Közl. XLVI. kt. (1923) 16. 1.

¹³⁾ Bőv. 1. *Bendefy*, Az ismeretlen Julianusz, Bpest, 1936. 146. L

¹⁴⁾ A következőkben Magna Hungária magyarjait „baskírok” néven említjük. A név eredeti alakja basgyr = bäs-(o)gur, azaz Őt ugor. hasonlóan az on-ogur (tíz ogur törzs) névhez. A baskír-magyar azonosság kérdését Németh Gyula végérvényesen tisztázta. (V. ö. A honfoglaló magyarság kialakulása. Bpest, 1930. – 312. 1. és az egész VI. fejt.)

¹⁵⁾ Bőv. 1. 12. a. id. m. *Rubruquisról* szóló fejezetben.

¹⁶⁾ L. 4. a. id. m. (Budapest, 1942.) 176-177. és vonatkozó lapok.

¹⁷⁾ Vértanúságának helye: Maurocastro. L. Catalogue Sanctorum Fratrum Martyrura. V. ö. Golubovich. Biblioteca Bio-Bibliografica .. ecc. II. 61., 72., 102. 11.

¹⁸⁾ L. Golubovich id. m. II. 305. 1.

¹⁹⁾ L. in. op. Disputatio fidei et intellectus (contra Saracenos). Ed. in. t. IV Opera omnia. _ Golub. I. 380-381. 11.

²⁰⁾ Barth, de Pisis, Conform. XI. p. 560. – V. ö. Golub. IT. 272.1

²¹⁾ V. Ö. Golub. III. 55.

²²⁾ V. Ö. Golub. III. 177. és kk. 11. – Balanyi, Adatok a ferencrendiek tatárországi történetéhez. (Kat. Szemle, 1925. II. füzet.) Bpest.

²³⁾ V. ö. Golub. II. 266, 268. 11. és a III. közi.

²⁴⁾ Közölte A. C. *Moule*, Archivum Francise. Hist, XVII. évf. 55-70. 11. Eredeti szövegét *I. Bendefy*, Fr. Julianus utazásának kéziratos kútfői. Fontes authentic! itinera Fr. Juliani illustrantes. Latin-magyar szöveg- és hasonmás kiadás. Bpest 1937. – Magyarra fordította *Balanyi György*. A ford. megjelent Bendefy id. m. 69-74. II. és a Ferences Közl. 1927 dec. – 1928 jan. számában.

²⁵⁾ L. 24. a. id. m. 71. és 73. 11.

²⁶⁾ U, Ott 70. 1.

²⁷⁾ U. Ott 70. 1.

- ²⁸⁾ U. ott 61. 1. és 1. bőv. az J. a, id. m.-ban!
- ²⁹⁾ Bőv. 1. *Lóczy L.* id.: A mennyei birodalom története. Bpest, 1901. (Franklin.) 94. 1.
- ³⁰⁾ Bőv. 1. szerzőnek 4. a. id. könyvében a mosdoki tatár történeti művel kapcsolatban írott fejezetét.
- ³¹⁾ L. 24 a. id. m. 71-72. 11.
- ³²⁾ U. ott. 73. 1.
- ³³⁾ L. *Golubovich*, id. m. II. kt. 63-73. 11.
- ³⁴⁾ Kipcsaki uralkodó: *Toktáj* v. *Kotáj*, más változatban *Toktagu* kán, ebből a latin *Coktoganus*, uraik. 1313-ig. Utána ennek fia Üzbég kán 1313-1342, ez a pápának levelet is írt.
- ³⁵⁾ *Abusta*, Golub. szerint helyesen *Abusca(n)*. Hivatkozik az id. levélre, amelyben ez áll: „*Abuscanus natus Cosogani regis* \ A névben Üzbég kán nevét sejtí.
- ³⁶⁾ *Curamas*, helyesen: *Curamis*.
- ³⁷⁾ *Carbenda* – Abu -l-fida-nál *Khorbanda*, perzsa íróknál *Gayathoddin*, *Khodabandeh* és *Oldjaitu* kán néven ismert. Testvére és elődje, *Kasszán* kán (fl304) után köv.
- ³⁸⁾ Egyesek tévesen *Gharnagar-n&k* is olvasták. – Fr. Henrik nem szerepel a nyilvántartásban.
- ³⁹⁾ Mint külső provincia szerepel,
- ⁴⁰⁾ II. Aiton megh. 1308-ban.
- ⁴¹⁾ Már megtérése előtt, kb 1329-től kezdve pártfogója a ferencseknek.
- ⁴²⁾ *Chavannes*, Documents. 221. 1. 3. j.
- ⁴³⁾ V. ö. Németh Gy. 14. a. id. m 29-30. 11.
- ⁴⁴⁾ V. ö. 1., 9. és 13. a. id. munkákban található bővebb szöveggel
- ⁴⁵⁾ V. ö. Golub. IV. 234. – *Waddingus*, an. 1334. η. 10.
- ⁴⁶⁾ Megemlítjük még, hogy a *Bononiensis-alák* nemcsak a *Bonnensis*, hanem a *Borussiensis* (porosz) elírása is lehet. Ha egyik, ha másik alakot fogadom is el helyesnek, mindenképpen fedi az *Alemanus* értelmét. Sőt ha a szudétánemetekre gondolunk, még a *Bohemiensis-jelző* is megállhatná a helyét!
- ⁴⁷⁾ V. ö. *Chwolson*, *Izvestija o chozarach, burtasach, bolgarach i madjarach c. m.* (oroszul!).
- ⁴⁸⁾ *Pfizenmayer*, *Keletszibiria ősvilága és ősnépei*. Bpest, (é. n.) Franklin.
- ⁴⁹⁾ U. ott.
- ⁵⁰⁾ V. ö. mit ír *Julianus* a mordvinokról a koponyagyűjtéssel kapcsolatban. (L. 1. a. id. m.)
- ⁵¹⁾ *Th. Daring*, *Mammon*. Bpest, 1936. (Singer és Wolfner-kiad. }

AENEAS SYLVIUS PICCOLOMINI MAGYARJAI

Finn-ugor összehasonlító nyelvtudományunk a magyar-vogul-osztják nyelvrokonság első feljegyzőjének *Aeneas Sylvius Piccolominit* (1405-1464) tartja. A kiváló szerzetes író később // *Pius* néven ült a pápai trónon (1458-1464). Két munkájában, a „*Cosmographia*”-ban és a „*Commentarii*”-ban található, idevágó feljegyzéseivel ugyan már sokan, és látszat szerint kimerítően foglalkoztak, mint legutóbb *Gombocz Z.*¹⁾ és *Zsirai M.*²⁻³⁾ is, történeti tanulmányaim eredményei mégis arra késztetnek, hogy újból tüzetes vizsgálat tárgyává tegyem *Aeneas Sylvius* szóbanforgó feljegyzéseit. (*Aeneae Sūvii Piccolominei posfea Pii II. Papae Opera Geografica et Eistorica. – Eelmstadii MDCIC.*)

Mivel az eredeti latin szöveget az ³⁾ a. id. munkák a maga teljességében, ill. kivonatosan közlik, ezúttal azok magyar fordítását adjuk.

* * *

A Julianus magyar domonkosrendi szerzetes átütő erejű utazásán⁴⁻⁵⁾ fellelkesült római udvar a nyugati tatárjárás lezajlása (1242) után sűrűn küldözgette követeit a karakórumi nagykáni udvarba, hogy a katolikus hittérítők munkájának zavartalanságát biztosítsa. Ha ez a követjárás nem is jelentett száz százalékos sikert, annyit mindenesetre elértek, hogy főleg a ferences és dominikánus hittérítő szerzetesek majdnem két évszázadon keresztül (1250-1450) többé-kevésbé zavartalanul s igen szép eredménnyel dolgozhattak az egész, széles Tatár Birodalomban.⁶⁻⁹⁾

Különösen a ferencesek munkásságát koronázta sok siker. Kis-Ázsia, Örményország, Cserkesziöld, Kummagyar-ia,*) Alánia, Kazárföld, stb. sorra működésük érdekkörébe

*) Kummagyar-ia = Kumamenti Magyarország. V. ö. *Bendefy*,

A magyarság kaukázusi őshazája. Bpest, 1942. 510. 1. – 50. mű-mell., tábla

került, s előőrseik lassankint megjelentek a Tatár Birodalom szívében is.¹⁰⁾

Az oroszokkal határos részeken a görög hitvallású eretnekek hittérítőinek ellenmunkájától kellett tartaniok, ezért nagy tervszerűséggel igyekeztek előretolni állásaikat (Lóca immobilia et – mobilia) észak és kelet felé. Fr. Helias 1217-20 között szervezte meg a keleti hittérítést¹¹⁾ és az 1320., valamint az 1334. évi zárdajegyzékben már szó esik Bilériáról, a volgai bolgárok országáról is.¹²⁾

Természetesen eljutottak a ferences hittérítők Baskiriába, a volga-uralvidéki *baskír-magyarok* hazájába is. Ezt a magyar országot Julianus *Magna Ungaria* néven írta le. A Baskiriában megfordult hittérítők között voltak magyarok is. Bizonyosság erre *Johanca*, magyar ferencrendi testvér nagyjelentőségű levele.¹³⁾ Ebből a levélből kiderült, hogy Johanca és még két magyar rendtestvére 1314-1320 között hat teljes esztendő telt a baskírok földjén. A baskírok ezidőben ugyan tatár fennhatóság alatt éltek, de megőrizték mozgásszabadságukat, valamint nyelvi (?) és faji tisztaságukat. Johanca éles különbséget tesz a tatár kormányzó, a tatár falusi bírák, a mohamedánus hittérítő szekták tagjai (fakírok) és a bennszülött baskírok között.

A baskírok és a tatárok ezidőbeni viszonya körülbelül ugyanaz, mint Julianus idejében volt: a baskírok a tatárok szövetségesei, azokat harcaikban támogatják, szentül állják a fogadott hűséget. A tatárok éppen ezért szeretik őket. Tiszteletben tartják szerzett, ősi jogaikat s cseppet sem veszik zokon, ha a baskír családok egyike-másika olyan hatalmas vagyonra tesz szert, amely még a tatár előljáróké is meghaladja.

A tatár előkelőségek nagy többsége a mohamedán vallás híve és emellett kitartanak, mert nem illő dolog, hogy magasrangú személyek elpártoljanak attól a vallástól, amelyet egyszer elfogadtak. Ez a tény azonban nem akadályozza őket abban, hogy a katolikus hittérítőket a fakírokkal szemben előnyben, támogatásban részesítsék, mert rájöttek arra, hogy a keresztény erkölcsökben nevelt baskír nép hűségesebb, mint Mohamed hívei.

A katolikus¹⁴⁾ hívők száma napról-napra nő, olyanira, hogy Johanca és társai kénytelenek még a csillag-

fényes éjszakák jórészét is arra áldozni, hogy a szentségeket kiszolgáltassák.

Johanca távozása után Fr. Henrik, a bonni (?) származású, de mindenesetre német ferences folytatja munkájukat. Tört utakon halad és sikerül megkeresztelnie (1320-1334) többek között *Estokis-t*, Baskiria tatár főfejedelmét (kormányzóját) és a tatároknál ezredesi rangot viselő (*millenarius*) *Tharmagar-t* (Tarmagyart); ez az előkelőség valószínűen egy tömény parancsnoka lehetett.¹⁵⁾ Henrik testvért 1334-ben Szeráj püspöki székében találjuk: ugyanabban az időben, amikor Szeráj (Sarai) városában *Magyar István* testvér (O. F. M.) – rettenetes kínzások közepette – vértanúhalált szenvedett.¹⁶⁾

Mindezeket azért bocsátom előre, hogy emlékeztessenek arra a megállapításomra: nem felel meg a tényeknek az, hogy Julianus magyarjai a szomorú végű tatár hadjárat során (1237-1242) nyomtalanul eltűntek volna Magna Hungáriából. Ezt még feltételezni is sok volna!

A baskirok az 1237. évi nyugati hadjáratot megelőzően 14 évig katonai szövetségben éltek a tatárokkal, s a nagy hadjárat megindulása alkalmával a hadiszolgálatra alkalmas férfiak hagyták csak ott az országot, amelyen a tatár seregek legfeljebb keresztülvonulhattak, de nem volt okuk azt elpusztítani.

A nők, gyermekek és az öregek nyugodtan visszamaradtak a Volga-Káma-Ural közti hazában s várták a visszatérő hadfiakat. Ha megrázta is a hadjárat Baskiriát, nem jelentett többet, mint a zsenge sarjúnak a futó szélvihar, amely után a megerősödő hajtás ismét magasba tör. Ha átvonult is a tatár sereg Baskirián, a főcsapatnak csak elenyésző töredéke lehetett az, mert a Tobolon túli tatár fősereg felvonulásának iránya feltétlenül az Ural folyó Orszk-Orenburg közti szakaszának mentén volt. Tudjuk ugyanis, hogy a felvonuló tatár seregek előzőleg lehengettek a kangli- és az ogúz törzsek ellenállását s csak ezután keltek át az Ural folyón.¹⁷⁾

A baskir-magyarok visszavándorlásának idejét (a Kaukázus lábától az uralvidéki őshazába) a legújabb kutatók is, mint Gombocz, Fehér, Zichy, Hóman, a VIII-IX. századra teszik.¹⁸⁾ Julianus ottjártakor (1236), tehát közel

400 év után a baskír nép még színmagyar volt, mert – mi-ként Richardus jegyzőkönyvében olvassuk – megértették Julianust és ő is azokat, minthogy *nyelvük tökéletesen azonos volt.*

Nyolcvan évvel Julianus ott járta után Johanca még mindig magyarokat talált Lehet, hogy nyelvükbe addigra sok török szó vegyült, ami a tatár szövetség miatt természetes is, de nyelvük azért még mindig magyar jellegű. Legalább is erre következtethetünk Johancának abból a kéréséből, hogy küldjenek lehetőleg *magyar* (s csak másodsorban német, vagy angol) szerzeteseket, mert ezek könnyebben tanulják meg ezt a nyelvet.

A német Henrik testvér beszámolójában is még mindig szerepelt a *magyar* név (1330 körül, Tharmagar), ami idegen ajkú író feljegyzésében döntő jelentőségű!

Am, ha a baskír törzsek félélévezreden keresztül meg tudták őrizni magyarságukat, aminthogy ebben – a felsorolt bizonyítékok alapján – nem kételkedhetünk, nincs okunk feltételezni azt sem, hogy Henrik testvér eltávozása után egyszerűen eltűntek volna Magna Ungariából.

Ma még csak annyit tudunk, hogy 1330 táján, Henrik testvér működésével érte el a baskíriai hittérítés a csúcspontját azzal, hogy Baskiria legfőbb ura, Estokis és minden valószínűség szerint – a baskírok egyik vérszerinti legelőkelőbbje, *Tarmagyar* is, családotól megkeresztelkedett. Igaz, hogy 1375 táján a Krím félszigeten a katolikus hittérítés szépen gyümölcsöző, terebélyesedő fáját a hatalomra jutó mohamedánság barbár kézzel derékban törte, és a munka folytatását a félszigeten, a hittérítés fellegrárában (Caffa) lehetetlenné tette, – de tudjuk azt is, hogy az 1390. évi zárda jegyzék¹⁹⁾ még mindig igen sok állandó konventről és mozgó táborról emlékezik meg: még a közeli Kaukázusban is.

A ferences *Vicaria Russiae* pedig egyáltalán nem érezte meg a déli vidékeken történt szomorú események hátrányát. 1390-ben az orosz földi missziós helynökség 14 konventről ad számot, a régóta üresedésben lévő *wladimiri* (!) és *chelmi püspökségeket* ezidőben töltik be. Az utóbbi püspökséget Nagy Lajos idejében Halicsba telepítik át, majd Lajos király közbenjárására *érsekséggé* szervezik át

s mint ilyenek, székhelye 1414-ben *Lemberg* lesz. A ferencesek *igen erősen* dolgoznak a katolikus hit terjedéséért s működésük sikerét mi sem bizonyítja jobban, mint az 1596-ban bekövetkezett, ú. n. breszti zsinati unió.²⁰)

Természetesen dolguk nem ment simán. Az orosz fejedelemek ezernyi akadályt gördítettek munkásságuk útjába» mert a végleges egyesülés az ő uralmuknak, hatalmi helyzetüknek egyidejű gyengülését jelentette volna.

Azt sem nehéz belátnunk, hogy mivel a kaffai püspökség letörése után az oroszfölddel határos országokban a hitterítők délről nem kaphattak utánpótlást, erről az oroszországi missziós helynökségnek kellett gondoskodnia. Ennek a feladatnak Vicaria Russia ferences előljárói mindenkor meg is feleltek.

Így került kb. az 1440-es, 1450-es évek táján *egy veronai ferencrendi szerzetes* is Oroszországba, ahol térítői útja során eljutott a Tanais forrásvidékére. Tapasztalatait írásban *Aeneas Sylvius* örökítette meg *Cosmographiájában*, majd később megismételte ugyanazokat önéletrajzában (*Commentant*) is.

Ebből a feljegyzésből a minket érdeklő részek a következők:

(*C o s m o g r a p h i a*, H. 4.) „Beszélük, hogy azok a magyarok is, akik a Duna partjai mentén laknak, a szkíták nemzetségéhez tartoznak: nem mintha a hunoktól származnának, amint talán egyesek hinnék nevük hasonlósága alapján; (ezek) más magyaroktól (származtak). (Azoktól), akikről Jordanés emlékezik meg, mondván, hogy az ő idejében ismerték azokat, minthogy marmotaprémekkel kereskedtek. Jordanés pedig Justinianus uralma alatt élt, abban az időben, amikor a magyarok még nem jutottak el Pannóniába: a Scythiából kivonuló magyarok jóval a hunok, gótok és longobárdok után érkeztek el a Dunához. S miután a korábbi bentlakókat elűzték, vagy igájukba hajtották, megalapították királyságukat; ezekről a maga helyén beszélünk. A mi veronaink, akiről fentebb elmondottuk, hogy megérkezett a Tanais forrásvidékére, beszámolt arról, hogy az ázsiai Scythiában, a Tanaistól nem messze, műveletlen népek laknak: bálványokat tisztelő emberek. Ezek ugyanazt a nyelvet beszélik, mint a Pannóniában lakó magyarok. (Elmondta), hogy

a szent tudományok több tudásával, boldog Ferenc rendjének szerzeteseivel együtt, akik ismerik azt a nyelvet, oda akart utazni közéjük, hogy Krisztus szent evangéliumát hirdessék nekik. Be ettől visszatartotta az általa moszkvainak nevezett (úr –) fejedelem, mivel az -a görögök eretnekségében leiedzett. Rossz néven vette u. „, hogy az á z s i a i m a g y a r o k a t a latin egyházba kapcsoljuk és szertartásainkhoz szoktatjuk”.

Az alábbiakban az író részletesebben is szól arról a helyről, ahol az a bizonyos veronai szerzetes megfordult:

(C o s m o g r a p h i a , G. 3;) „Megszólítottuk a veronai származású férfiút, aki Lengyelországon és Litvánián át a Tanais forrásához érkezett el. Állította, hogy keresztülhatolt azokon és felkutatta Barbariának az egész északi felét. Ő mondotta, hogy nem túlságosan nagy az a mocsár, amelyből a Meótiszba két ágban ömlő Tanaisz ered”.

Önéletrajzában új fogalmazásban, még tisztábban adja vissza a hallottakat:

(C o m m e n t a r i i , L i b. XII. p. 3 2 4.) „Úgy értesülünk, hogy a Tanaison túl, az ázsiai Scythiában mai napig is található olyan népeket, akiket magyarnak neveznek. Azok emezek őseinek mondják magukat. Vérrokonaik szokásához híven tisztelik az isteneket, de a bálványokat is, és barbárok, majdnem vad módjára élnek. IV. Jenő (pápa, 1431-47), hogy az Isten tiszteletére vezesse őket, kísérletet tett magyarországi szerzetesek kiküldésével, hogy azok Isten ígét hirdessék nekik, s ismeretes jóakarataikat (-szeretetüket) nyilvánítsák velük szemben. Azonban az oroszok, akik görög szertartás szerint végzik vallási gyakorlataikat, közbe vetették magukat és megtiltották, hogy (területükön) áthaladjanak, mert ők inkább amellet vannak, hogy a bálványimádók tévelygéseikben pusztuljanak el, de nem engedik odavinni közéjük a Római Egyház szertartását.”²¹⁾

Aeneas Sylvius feljegyzése, ill. nagy földrajzi műve már 1458 táján nagyjában készen volt, de kinyomtatására csak 1504-ben került sor Velencében. Rövid időre rá már nagy elterjedettségnek örvendett. Adatait más krónikák is átvették, így a magyar krónikák is. Sőt – miként Bonfini feljegyzí – ezeknek az adatoknak birtokában Mátyás kirá-

lyurik azt tervezte, hogy Ázsia magyarjait (maradjunk csak egyelőre a szözszerinti kitételnél!) áttelepíti a dunamenti új-hazába.

Később a tudományos irodalom idézi gyakran az észak-oroszországi Jugriával kapcsolatban. De álljon itt erről Zsirai M. véleménye: „A Jugria-kérdésben Aeneas Sylvius Piccolomini... nevezetes Cosmographiája szolgált hosszú időn át« Nyugat-Európa irodalmának főforrásául. Aeneas Sylvius sem említi ugyan a Jugria szót, de kétségtelen, hogy az Asiatici Hungari néven említette nép a vogulokkal-osztjakkal azonos, s Asiatica Scythiája obi-ugor földre s így minden bizonynyal Jugriára, vagy Jugria egy részére is értetődött.”²²⁾

Nem akarok *most* kitérni a Jugria-kérdés taglására, ezt kimerítően és alapos tudományossággal tárgyalta legutóbb *Gombocz és Zsirai* 1., ill. 2. a. id. munkájában. Céлом az, hogy *Piccolomini* feljegyzéseit szigorúan a szöveg alapján vegyük szemügyre, menten minden eddigi magyarázattól.

A szövegben foglaltak hitelességének megvilágítására ide kívánom még iktatni a szerzőnek egyik megjegyzését, amely művének olyan állításaira vonatkozik, amelyet nem a maga utazásai alapján szerzett tapasztalatok nyomán ír le, Ilyen esetben gondosan odajegyzi, hogy „... úgy beszélem el változatlanul, amint magam hallottam. Az igazságért” a kezességet nem vállalom, de társaimmal együtt meggyőződésünk, hogy az adatok helyesek.” (Europa, cap. 26.)

Mi pedig – legjobb meggyőződésém szerint – akkor járunk el helyesen, ha csakis azt vesszük számításba, ami a szóbanforgó forrásmunkában áll. Se többet, se kevesebbet.

*

Miként a szövegből kitűnik, egy veronai illetőségű ferencrendi szerzetesről van szó. Ez – nyilván, mint a Vicaria Russiae körzetébe beosztott hittérítő szerzetes – kikerült Oroszországba és eljutott a Tanais forrásának vidékére.

Legelső feladatunk, hogy azt tisztázzuk, melyik vidéket kell értenünk ezen a meghatározáson. A Tanais név legtöbbször a Don-folyót jelenti.²³⁾ Igaz azonban az is, hogy középkori krónikáinkban elég zavaros földrajzi meghatározásokkal, névcsereékkal találkozunk. Így nagyon gyakran

szerepel a forrásokban a Don Etul, Etil néven is, amikor is – megállapíthatóan – a Volgával tévesztették össze.²⁴⁾

De kövessük csak egyelőre a veronai szerzetest utaztában. Veronából kiindulva – bizonyára Udine és Klagenfurt érintésével – Magyarországra érkezett, s hazánkban keresztüljárva igyekezett Lengyelország felé. Bármilyen gyengén, bármilyen útiránnyal számoljunk is, 700-800 km-t kellett a veronainak megtennie a pannóniai hazán keresztül, míg a lengyel határra érkezett. Ez pedig közel egyhónapi utazást jelentett. Egy hónap már valóban komoly időtartam ahhoz, hogy valaki, akinek tehetsége van nyelvekhez, valamelyes áttekin-tést nyerjen egy nyelv szerkezetéről, sajátágairól.

Magyarországból – valószínűség szerint – a halicsi püspökség felé vette útját. Ebben az időben a halicsi püspökség (már érseki minőségében) Lembergben székelt. Az ugyancsak a halicsi területen fekvő chelmi (Cholm) püspökség szintén az orosz földre igyekvő hittérítők egyik állomása volt,

Amint a szövegből kiderül, veronaink útiránya a moszkvai fejedelemség felé vezetett, tehát minden bizonnyal módjában volt megismernie a hatalmas volgamenti mocsárvidéket. Ehhez viszonyítva a Tanais torkolatvidékén található mocsarak valóban elenyészően kicsiny területet borítanak.

Igaz, hogy a Don forrása az Iván tóból (Ivanovszkoje ozero) ered, ez a tény azonban ne tévesszen meg bennünket. Mi az Iván tóról tudunk, kútfőnk pedig mocsárról beszél, de a kétféle forma egyazon földrajzi fogalomra, kétségtelenül az Iván tóra vonatkozik. (Gondoljunk csak arra, milyen megközelíthetetlen volt a Balaton nyílt vize néhány száz évvel ezelőtt is a tavat körülvevő széles kiterjedésű mocsárvilág miatt. Ugyanez volt a helyzet az Iván tónál is, ahol jóval kisebb szabad víztükröt a sás- és nádrengetegek miatt észre sem vehette az odatévedt idegen.)

A leírásokból a Tanais folyóra három jellemző adatot olvashatunk ki: 1. nem túlságosan nagy mocsárból ered. Ez a tétel igaz, mert az Iván tó, még a mocsaras környékével együtt sem mondható nagynak, ha oroszországi méretekben beszélünk. 2. Közli, hogy két ágban ömlik a Meótiznak nevezett Azovi tengerbe. A Don valóban deltával ömlik a tengerbe. Deltájának közel 30 ága van, de ezek közül csak kettő számottevő: a Kalansa és a Kotjurma. Az is lehet-

séges, hogy abban az időben a Don deltájának lényegesen kevesebb ága volt, és a mellékágak a maiaknál is jelentéktelenebbek voltak. 3. A szövegből következik még az a harmadik feltétel is, hogy a szóbanforgó „Tanais” forrásvidéke nem lehetett messze Moszkvától, mert hisz a moszkvai fejedelem meg tudta akadályozni a hittérítő ferencesek szándékolt utazását.

Meg kell vizsgálnunk még azt a kérdést is, vajjon nem lehet-e a jelen esetben a Volgáról is szó, mivel tudjuk (amint arra a 24. a. id. dolgozatomban rámutattam), hogy a középkori nyugati források a Tanais folyót, a szerzők földrajzi iskolázatlansága és a jó térképek hiánya következtében igen gyakran összecserélik a Volgával, ill. azonosnak veszik a Volgát a Donnal, amit azzal magyarázhatunk, hogy a két folyót Sztálingrád környékén csak 70-75 km. választja el egymástól. Erről a – középkorban gyakori - tévedésről bővebben írt Fehér Géza,²⁵⁾ és említi azt Marquait is.²⁶⁾

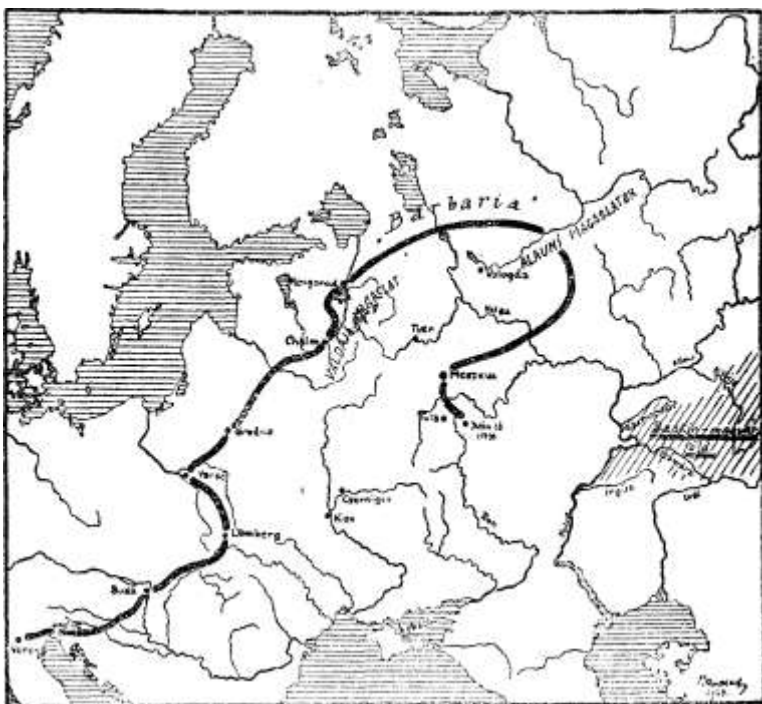
A krónikákban (v. ö. Kézai krón.) nem egyszer találkozunk azzal az állítással, hogy a Tanais (máskor az Etil) két, vagy három ágban szakad a tengerbe. Ilyen esetekben a Don és a Volga alsófolyásáról, ill. ezekről és az Ak-Tubáról van szó.

Az a körülmény, hogy veronai minoritánk bettíserint a Meótszt nevezi meg, még nem perdöntő. Ez mindössze csak annyit mond, hogy Ő ott, Moszkva táján így hallotta a dolgot. Akitől hallotta, talán maga sem volt tisztában a valóságos helyzettel.

Joggal vizsgálat tárgyává tehetjük tehát a Volgát is. A Volga a valdaji magaslatokon (Valdajszkija gori) ered. Ez a 165 m. átlagos t. sz. f. magasságú dombvidék Moszkvától Ny-ra és ÉNy-ra, Novgorod és Tver kormányzóságok területén fekszik és fontos vízválasztó. Zord éghajlatú, ősfenyvesekkel, *turfás mocsarakkal, tavakkal*, vándorsziklával borított vidék. Szorosan csatlakozik a moszkvai kormányzóság területére is áthúzódó, teljesen hasonló jellegű Alauni magaslatokhoz.

A Cosmographia G. 3. leveléből vett idézet szerint veronai hittérítőnk keresztülhatolt a Tanais folyó mocsaras forrásvidékén s így jutott el Barbariába, amelynek egész

északi felét felkutatta. Mivel ez a közlés csakis az Oroszország északi felét lakó primitív (barbár) népekre, Novgorod, Vologda, esetleg Usztjuga bennszülöttjeire vonatkozhatnak, nem lehet kétséges az sem, hogy veronaink útjának

Térképvázlat a veronai szerzetes útjához.

A vonalkázott területen laktak a baskír-magyarok.

Terv. és rajz. Bendefy L. dr.

első felében megfordult a Volga mocsaras forrásvidékén is, és csak innét (Barbariából) jutott el a Moszkvától délre eső környékre, a Tanais (= Don) forrásvidékére.

A fentebbi levezetések alapján nem nehéz belátnunk, hogy az a nép, amelyről a veronai szerzetes hallott, nem Jugria vogul-osztják lakói, hanem a baskír-magyarok. Bizonyítása a következő: A veronai Anonymus úgy értesült, hogy:

1. *nem messze* a Tanaistól (= Dontól) van egy nép, amely *ugyanazt* a nyelvet beszéli, mint a pannóniai magyarok. („... quorum *eadem lingua sit...*”)

2. Ezt a népet *magyarnak* nevezik. („... qui *Hungari appeliautur...*”)

3. A moszkvai fejedelem zokon vette, hogy az *ázsiai magyarokat* (*Asiaticos Hungaros*) meg akarják téríteni.

4. A veronai szerzetes által említett magyarok *a pannóniai magyarok őseinek mondják magukat*. („*Ilii parentes se horum appellant.*”)

5. Tisztelik az isteneket, akárcsak *vérrokonaik*, de bálványaik is vannak. („*Oeosque more gentilium ac idola colunt...*”)

6. Az oroszok nem bánják, ha a magyarok vallási tévelygései közt pusztulnak is el, de nem engedik be közéjük a Római Egyház papjait.²⁷)

A legelső, amire rá szeretnék mutatni az, hogy szövegünk határozottan, ismételten és következetesen *magyarokról*, ill. *ázsiai magyarokról* beszél. Nem a pannóniai magyarokéhoz hasonló, hanem azokéval *azonos nyelvű* népről van szó.

Enél a népnél él a tudat, a hagyomány, hogy ők a pannóniai magyarság ősei. S ez a nép *nem messze lakik* – miként kimutattuk – a Don forrásvidékétől.

Ha a vogulokra és oszt jakokra gondolnánk, a legkedvezőbb számítás szerint is 1500-1800 km távolságot kellene figyelembe vennünk. Erre azonban még a legnagyobb jóakarattal se foghatjuk rá, hogy megfelel a „*nem messze*” fogalmának. Ekkora távolság még az oroszországi méretekhez szokott egyénnek is „*messze*”; azonban 300-500 km távolságra Oroszországban már rámondják, hogy „*nem messze*”, hisz ez kényelmes lovaglással sem jelent többet öt-hét napi útnál, de erőltetett menetben még hamarabb is megjárható.

A veronai Anonymus utazása kb. 1430 tájára esik. Hol lakhattak ebben az időben a baskírok, s hol a vogulok és az osztjakok? Az utóbbiakról nem vitás, hogy majdnem pontosan ugyanazon a területen, ahol ma: a vogulok az Ob folyótól nyugatra, annak mellékfolyói mentén és attól keletre, Obdorszktól majdnem Tomszkgig, 200-500 km szélességben

a folyam mindkét oldalán. Mindenesetre bizonyos, hogy nem laktak az Ural hegység nyugati lankáin. (V. ö. 3.) a. id. m. II. térképmellékletével.)

A baskírok lakóhelyeiről igen régi időkre visszamenő, hiteles tudósításaink vannak. Ibn Fadhlan szerint*) (Kr. u. 922.) a baskírlakta vidék a Volga partján kezdődik és attól kelet felé húzódik. A Szamára és a Cseremsán folyók közötti területet ebben az időben feltétlen bizonyossággal baskírok lakták,^{27/3)} de lehetséges, hogy a Szamára és az Irgisz folyók köze is a baskírság szállásföldje volt.^{27/b)}

Julianus (1236) és Johanca (1314) idejében a baskír-magyarok szintén a Volgától keletre, az Urálig terjedő vidéken laktak. Mészáros Gyula adatai szerint csak a tatárjárás után, a mohamedán hit nagyobb mérvű elterjedése idején kezdtek keletebbre húzódni (a Bjelája folyó irányában) a Volga keleti partvidékétől.^{27/c)}

Az 1314-1430 közötti időkből további adatunk (leszámítva Henrik testvér 1320 körüli tudósításait) nincsen. Az 1550-es években a cseremiszekkel, mordvinokkal és csuvaszokkal együtt emlegetett madzsarok szintén csakis az említett területen élő baskír-magyarok lehetnek.^{27/d)} Nem lehet kétséges tehát, hogy a baskír-magyarok az 1430-as évek táján szintén ugyanazon a területen, vagyis a Volga folyó említett szakasza és az Érces Ural hegység között laktak.

Eszerint a baskírokat a Don forrásvidékétől légvonalban mindössze 700-800 km választotta el, tehát már ebből *A* szempontból is reájuk sokkal inkább illik a leírás, mint *Jugria***)) vogul-osztják bennszülötteire. De térbeliség szempontjából is, mert nem mondja a forrás, hogy az Ural hegységen túl, egyáltalán nem is említi az Uralt, tehát eo ipso azon inneni népről beszél.

*) Ibn. Fadhlan – eddig elveszettnek tartott – eredeti útleírásának kéziratát 1923-ban Meshedben egy gyűjteményes kéziratban megtalálta *Zeki Validi* török tudós. A szöveget, amely a baskír-magyarokra vonatkozóan sok értékes és eddig ismeretlen adatot tartalmaz, 1939-ben tette közzé. (L. Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, XXIV. 3. 1939.)

**)) *Jugria*: a vogulok és osztjákok szállásföldjének *megnevezése* a középkori orosz krónika- és politikai irodalomban. V. ö. 2. a. id. m. és 3. a. id. m. 474. skk. 11.

Ha tudósaink nem igyekeztek volna az eddigiekben mindenáron belemagyarázni Piccolomini leírásába azt, amit abban egyáltalában egy szóval említve sem találunk meg: Jugriát, fölösleges lenne most erre ki is térnem, mert annyira világos, hogy csakis a baskírok lehetnek az itt említett ázsiai magyarok.

A 4. és 5. a. id. munkáimban összegeztem de Piano Carpini, Rubruquis, és az egykorú források bizonyítékait, a baskir-magyar azonosságra vonatkozóan. Kitűnően felsoroztatja ezeket *Németh Gyula* alapvető munkájában.²⁸⁾ Németh Gyula kutatásaival *a baskir-magyar azonosságot (a XIV-XV. századig) elintézett és vitathatatlan ténynek kell tekintenünk.*

Ezt a tényt fejezik ki betű szerint az 1., 2. és 3. sz. alatti bizonyítékaink.

Annak a feltevésnek, hogy a baskírok közt a XV. század derekán is élt az a hagyomány, hogy ők a pannóniai magyarok ősei, nincsen semmi akadálya. Miért veszett volna ki ez a hagyomány, amikor élt még Julianus ottjártakor (1236), öt-hatszáz évvel az elszakadás után, majd csak erősödhetett akkor, mikor a pannóniai újhazát megjárt hadfiak a nagy hadjáratból visszatértek, s ugyancsak akkor, mikor a XIV század elején (ha nem korábban) a ferencrendi magyar hittérítők (pl. Johanca és társai) eljutottak közéjük. (1320.)

De térjünk vissza most bizonyítékaink 5. pontjára. Veronai minoritánk úgy hallotta, hogy a volgaközeli magyarok tisztelik *azokat az isteneket, melyeket vérrokonaik*, t. i. a pannóniai magyarok is *tisztelnek*, de amellett bálványokat is imádnak.

A XIV. század második felében, miként az kinyomozható, a baskiriai s bilériai hittérítés ellanyhult.²⁹⁾ Állandó kolostorok ezekben az országokban sohasem voltak, csak a zarándok testvérek (Fratres peregrinantes) téríthettek közöttük.³⁰⁾ Nem csodálkozhatunk tehát azon, ha 80-90 év alatt a katolikus tanítás eredménye elhalványult a lelkekben. Még volt valami kis csíra belőle, s ez annak az Istennek a tisztelete, akit a pannóniai keresztény magyarság is tisztelt. Hogy a veronai minorita istenekről hallott, nagyon érthető, mert az ő idejében a baskírok már másodkézből (nagyapáiktól) kapták a katolikus tanításokat és ennyi idő alatt a

Szentháromság három isteni személyéből – feltehetően – három külön istent formálhattak maguknak. Az sem lehetetlen azonban, hogy a szenteket alakította át képzeletük istennekké, vagy valami félistenféle személyekké. Az pedig egészen természetes, hogy a hittérítők távozása után újból életre kelt az ősök tiszteletének teljesen soha ki nem veszett kultusza, s azt a házibálványok állítása érzékeltette.³¹⁾

A felsorolt bizonyítékok 3. és 6. pontjára visszatérve, egészen természetesnek találjuk Moszkva állásfoglalását. Már Julianus (1236-ban!) megmondotta,³²⁾ hogy nagyon nehéz lesz Magna Hungária magyarjait a Római Egyház kötelékébe vonni, mert mihelyt meghallják a két magyarság között élő népek, hogy emezeket is a katolikus hitre akarják téríteni, azonnal ellenállnak, mert félnek, hogy ha a két testvérnépet a közös hit is összefűzi, majd le akarják igázni a közbenfekvő országokat, hogy egyesülhessenek.

Amit Julianus éles, politikus szeme azonnal felismert, a XV. században bekövetkezett: a moszkvai nagyfejedelem ezért akadályozta meg, hogy veronai minoritánk a magyar ferencesekkel együtt felkeresse *Ázsia magyarjait, azaz a basldr-magyarokat*, és a szent Evangéliumot hirdesse nekik.

Egyébként megerősíti magyarázatunkat *Abu-l'-fida* arab utazó és író adata is. Ő az 1300-as évek táján fordult meg Baskiriában s a népet „*í iadzgarijjah*” néven említi.

A *macJzgarijjah* név (pontosabban: *mdzgrijjah*) Ibi Krisztáig verethető vissza. Említi Al Bakri is *m hfrijjah* alakban, ami valószínűen egyszerű elírás nála. Al-Dzsajhání művében szintén a *mdzgrijjah* alak volt meg, mert ez származott át az ő elveszett művéből a tőle merítő perzsa és török forrásokba. (Gardizi, Muhamed-i-Aufi). A *madzgarijjah* szó jelentése: *bálványimádók*, tehát játékos hangutánzó szó, amelyben a magyar (madzsar) népnév lappang.³³⁾

Abu l'fida (a XIV. század első felének kitűnő arab írója) határozottan Baskiriát érti a madzgarijjah néven. Ez a körülmény nagyon fontos bizonyíték kezünkben arra nézve, hogy a baskirság még a XIV. század elején is *magyar* nép volt.

Térbeliség szempontjából *Zsirai* is ugyanezre az eredményre jutott. „... ezekből a leírásokból – írja 2. a. id. munkájában – csak annyit lehet következtetni, hogy

Aeneas Sylvius a Don forrásától nem messze, tehát az akkori földrajzi hiedelmeket is figyelembe véve, az Ural vidékén, esetleg az Ural keleti oldalán képzelte a jugorok lakóhelyét.³⁴⁾

A tárgyilagos szemlélő térbeliség tekintetében nem is juthat más megoldásra, mert minden szál, minden érv az egykori Magna Hungária jól körülhatárolt területére utal. Ám az elmondottakból egyúttal az is következik, hogy *Piccolomini leírása még ténylegesen baskír-magyarokra vonatkozik, ezt a forrást tehát ki kell végre emelnünk a Jugria-irodalomból és odahelyezni, ahová való: Baskiriára vonatkozó kútfeink közé.*

#

Piccolomininek az ázsiai magyarokra vonatkozó újszerű adata teljes mértékben felkeltette a kortársak érdeklődését. *Turóczi János Chronica Hungarorum* c. művében (1488) majdnem szószerint idézi a tudós olasz szerzőt:³⁵⁾

„Pius római pápa pedig, történeti munkájában előadja, hogy a hunok Meótiusz mocsarát odahagyva, Európába vándoroltak és a Don-Duna közötti egész barbár földet elfoglalták. Másrészt azt is elmondja, hogy beszélt egy olyan veronai származású emberrel, aki ebben a ml időnkben beutazta Scythiát, s ez neki azt állította, hogy az ázsiai Scythiában, a Tanais folyó forrásánál a Pannóniát lakó magyarok nyelvvel azonos nyelvű emberekre talált, s végre rákerült a sor, hogy a szent könyvek több tudósával. Szent Ferenc rendjének szerzeteseivel, akik azoknak a nyelvét ismerik, oda zarándokoljon, mert Krisztus szent Evangéliumát akarta hirdetni nekik, (minthogy azok bálványimádásra vannak kárhóztatva); de Moszkva fejedelme, aki a görögök hitelenség ében leledzett, rossz néven vette, hogy ők oda igyekeznek, és megtiltotta, hogy az ázsiai magyarokat a Római Egyházhhoz kapcsolják, és a szent szertartásokhoz szoktassák”

Bonfini nagyérdemű történeti munkájában, az 1495-ben elkészült *Rerum Hungaricarum Decades*-ben szintén olvashatjuk Piccolomini magyarjairól egy ábrándos, szép tervvel kapcsolatban. U. i. *Mátyás király* – hírt szerevén a veronai szerzetes állításáról – a pannóniai Magyarországra sze-

rette volna telepíteni Baskiria magyarjait. Bonfini vonatkozó szövege (Dec. I. 1. II. p. 40.) a következő:³⁶⁾

„Úgy hiszem, az igen nagy tudású Pius pápa pedig nem túri, hogy a magyarokat (miként minden történetíró állítja) a hunoktól származtassák: Jordaneshez hasonlóan foglal állást; ez azt írja, hogy a magyarokat és szkítákat a marmotaprém-kereskedelmük folytán ismerték. Ezután a szentséges atya közli bizonyos veronainak a tanúság tététét. Ez mondta el, hogy amikor eljutott a Tanais forrásvidékére, magyar nyelven beszélő népre talált. A mi isteni Mátyásunk pedig, minthogy nagyon jól ismerte ezt a dolgot: ugyanis bizonyos szarmata kereskedőktől is hallott ezekről, követe-, ket és kémeket küldött oda, hogy azok ismerjék meg azt a népet és ha lehetséges, csalogassák a tartós háborúk folytán majdnem teljesen elnéptelenedett Pannóniába azokat. Ez ugyan ezideig még nem következhetett be, de remélhetőleg kitűnik majd, hogy mégis csak sikerülni fog! Hinniünk kell, hogy (bizonyos) magyarok, akik a hunoknak az ázsiai Scyhián át való kiözönlése után a Tanais forrásvidékén telepedtek meg, valami módon ismeretessé váltak, jöllehet ezek nem azoktól a hunoktól származnak, akik visszamaradtak Ázsiában, hanem azoktól, akik csupán a jobb helyzet utáni vágtyól Európába rontottak.”

Bonfini tudósítását elemezve a következőkre kell figyelemmel lennünk: Mátyás ismerte Piccolomini adatát, sőt még további jelentéseket is kapott bizonyos szarmata kereskedőktől a baskir-magyarokra vonatkozóan. Ez a körülmény sugallhatta neki a gondolatot, hogy az ázsiai magyarokat elnéptelenedett országába áttelepítse. Ilyen nagyszabású tervnél elengedhetetlen volt, hogy más úton is megbizonyosodjék a veronai szerzetes állításának igazságáról.

Az alap nem hiányozhatott, mert ha másutt nem is, a dominikánus kolostorokban³⁷⁾ feltételesen tudtak és beszéltek Julianus útjáról és hagyomány alakjában még minden bizonnyal éltek azok a baskir-magyarságra vonatkozó részletek a négy domonkosrendi misszió útjából, amelyeket a kortársak írásban nem örökítettek meg. Ezek mellett támaszkodhatott még Mátyás azokra a korabeli híradásokra

is, amelyeket a Vicaria Russiae területén dolgozó magyar ferencendi hittérítők szolgáltattak.

Hogy az oroszföldi helynökség területén magyar ferencesek is dolgoztak, abban nem kételkedhetünk. Piccolomini-nek az a közlése, hogy a veronai szerzetes olyan ferencesekkel akarta felkeresni az ázsiai magyarokat, „qui linguam illám noscent”, azaz: ismerik azt a nyelvet, kizárólag magyar anyanyelvű hittérítőkre vonatkozhatik.

A híradásnak – ismétlem – megvolt a maga komoly tárgyi alapja, a nálunk gyakorta megforduló szarmata (oroszföldi) kereskedők pedig csak megerősítették azt.

Ilyen előzmények után nem csodálkozhatunk, ha Mátyás király megtette az első lépést a gyakorlati megoldás felé: valószínűen tapasztalt ferenceseket küldött ki, hogy nézzenek utána, mi a való helyzet. Ezek 1495-ben még nem tértek vissza, noha kétségtelen, hogy még Mátyás király halála előtt (1490 ápr. 6.) kellett útrakelniök.

Úgy látszik, ismét Moszkva keze volt a dologban. Hogy visszatértek-e valaha, vagy elvesztek-e a hosszú úton az oroszok, vagy a tatárok kezétől, nem tudjuk. Ha visszatértek is (a feltétlenül igenlő) hírrel, csak 1495 után érkeztek haza, amikorára már minden fáradozásuk céltalanná vált.

Közben meghalt Mátyás, s vele eltűnt az utolsó alkalom is, hogy megvalósuljon az a nagyvonalú terv, amely már IV. Béla királyunkat is foglalkoztatta. Akkor százezrek, most egyetlen emberhalála, állott útjába két messzire szakadt testvérnép újbóli egyesülésének.

JEGYZETEK

¹⁾ Ezúttal csak a legfontosabb, legutóbbi, összefoglaló amakákat idézzük: *Gombocz Z.*, A magyar őshaza, és a nemzeti hagyomány III. r. (Nyelvtud. Közl. XLVI. kt. 2. füz.) Bpest, 1926.

²⁾ *Zsirai M.*, Finnugor népvnek I. Jugria. (Ny. K. XLVH 252., 399. XLVIII. 31.; knyomat, 1980.) Bpest, 1930.

³⁾ *Zsirai M.*, Finnugor rokonságunk Bpest, 1937. (Akad.) 474-478. 11.

- ⁴⁾ *Bendefy*, Az ismeretlen Juliánusz. Bpest, 1936. Stephanum.
- ⁵⁾ *Bendefy*, Julianus utazásának kéziratok kútfői. – Fontes-authentic) itinera Fr. Juliani Illustrantes. (Teljes szöveg- és hasonmáskiadás.) Bpest, 1937.
- ⁶⁾ *Lemmens, P. Leonhard (O. F. M.)* Geschichte der Franciskanermissionen, Münster, 1929.
- ⁷⁾ *Golubovich*, Biblioteca Bio-Bibliografica... etc. I-III. Quaraechi presso Firenze.
- ⁸⁾ *Balanyi Gy.*, Adatok a ferencrendiek tatái/országi missziós működésének történetéhez. (Kat Szemle 39 köt, II. füz.) Bpest, 1925.
- ⁹⁾ *Altaner B.*, Die Dominikaner-missionen des 13. Jahrhunderts. (Breslauer Stud, zur hist. Theol.) Habelschwerdt. Schles. 1924.
- ¹⁰⁾ *Bendefy*, Az ázsiai magyarok megtérése, III. közi (Theológia, 1938. évf.) Bpest, 1938.
- ¹¹⁾ *Golubovich*, id. m. I. 108., 109. 11.
- ¹²⁾ L. 10 a. id. m.
- ¹³⁾ Latin szövegét, hasonmását és magyar fordítását (*Balanyi Gy.* tollából) 1. 5. a. id. munkában. – Foglalkozik vele *Balanyi* 8. a. id. m., továbbá *Bendefy*, Joh. testv. levelének tudományos jelentősége Ferences közi. 1937. évf. jan.-márc. szám. Bpest. - és ugyanattól, Az ázsiai magyarok megtérése. IV. közi. (Theológia 1938.) Bpest.
- ¹⁴⁾ A katolikus szót tudatosan használom a görög hitű keresztényekkel szemben.
- ¹⁵⁾ Bőv. 1. Az ázs. magy. megt. IV. közl.
- ¹⁶⁾ *Golubovich*, id. m. II. 102. és III. 181.
- ¹⁷⁾ *Bendefy*, Egykorú kínai kútfők a mongolok 1237-42. évi hadjárataról. (Történetírás I. évf. 464-481. 11.) Bpest, 1937.
- ¹⁸⁾ *Rómán B.* összegyűjtött munkái. I. (Magyar középkor) kötetben: A magyarok eredete és vándorlásai. L. 36. l, ahol Hóman a baskírok visszavándorlásának idejét 885-890. közé helyezi.
- ¹⁹⁾ L. 10. a. id. m.
- ²⁰⁾ *P. Takács Ince*, Sz. Ferenc rendje. Történelmi áttekintés Bpest, 1937. 154-155. 11.
- ²¹⁾ Az idézeteket *Gombocz* közlése alapján (1. 1. a. id. ni. 173-174. 11.) fordítottuk Az eredeti kéziraatra vonatk. bőv. utalásokat 1. u. ott.
- ²²⁾ L. 2. a. id. m. (Nyelvtud. Közl, 47. kt 411 1.
- ²³⁾ *Marquart*, Osteur. u. o&tasiat. Srteifzüge 31. 1.
- ²⁴⁾ V. ö. *Bendefy*, Anonymus és Kézai Simon mester Scythiája. (Földr. Közl. 1938. évf. 3, sz. Bpest.)
- ²⁵⁾ L. Századok, XLVII. kt. 681. 1.
- ²⁶⁾ *Marquart*, Streifzüge, 153., 351 11.
- ²⁷⁾ Idézeteket 1. *Gombocz* 1. a. id. m. 174. 1.
- ^{27a)} *Bendefy*, Magna Hungária és a Liber Censuum, Bpest, 1943. (Magy. Ostort. Kútfői II. kt.) _ XII. fej,
- ^{27b)} *Czeglédy K.*, Magna Hungária, Századok. 75. évf. -303.1. Bpest, 1943.
- ^{27c)} Bőv. 1. 27/a a. id. munka XII. fejezetében.
- ^{27d)} *Hermann*, Geschichte Russlands, Bd. III. p. 97.

²⁸⁾ Németh Gy., A honfoglaló magyarság kialakulása. Bpest, 1930. (Akad.) VI. fejt.

²⁹⁾ V. ö. Balanyi, Montecorvinoi János. Bpest, 1930. (Szt. István Társ.)

³⁰⁾ L. 15. a. id. m.

³¹⁾ Böv. 1. u. ott és Magyar Néprajz IV. kt. (Egyet. Nyomda.) Bpest, 1937.

³²⁾ V. ö. 4. és 5. a. id. m.

³³⁾ *Ibn Russia*, Bibi. Geogr. Arab. VII. 142. – *Al-Bakri*, Zapiski XXXII/2. 45. – *Abw l' -fida*, ed. Reinaud, I. 222. skk. H. – V. ö. *Jakubovich-Pais*, Ó-magyar olvasókönyv, Pécs, 1929.2-3.11.

³⁴⁾ Id. m. 414. I.

³⁵⁾ *Schwandtner*, *Scriptores Rerum Hungaricarum*, I. 55. – Gombocz 1. a. id. m. 175. 1.

³⁶⁾ L. *Gombocz*, id. m. 175-176. II.

³⁷⁾ A Szent Domonkosrend magyarországi elterjedésének virágkora a Hunyadiak uralkodásának idejére esik. Ezidőben 52 kolostort vallhatták magukénak. Böv. 1. 4. a. id. m.

Első kiadás: Turán, 1938. évf. 138-153. II.

AZ ŐSI MAGYAR HADISÁTOR EMLÉKE JÁKI APÁTSÁGI TEMPLOM NÉGYKARÉLYOS KIS ABLAKÁN

Árpádkori román építészetünk díszítő elemei között egész sereg olyat találunk, amelyeknek alapelemei, sőt nem egyszer hű másai a déloroszországi ómagyar kultúrkörből, vagy még ezen is túlmenően a legkeletibb ősmagyar (húnmagyar) hagyománykörből ismeretesek.

Példának említhetem az esztergomi ásatások során előkerült oszlopfőt, vagy a karosai templom alakos oszlopfőjét-mindkettő egy ősi keleti legendának: Turán és Irán harcának az emlékét őrzi.¹⁾ Vagy pl. már Nagy Géza észrevette, hogy a Szent László-legenda falfestményei és a szentpétervári (leningrádi) Ermitage szibíriai eredetű aranylemezei között kétségtelen összefüggés van. Ezt a kapcsolatot teljes egészében újabban László Gyula világította meg.²⁾ A veszprémi XI. századi bazilika párkánytöredékén pl. ugyanazt a motívumot találjuk meg, mint a jól ismert bezdédi tarsolylemezen.³⁾ Az esztergomi királyi vár címeroroszlánja, vagy a jáki apátsági templom főbejáratának oroszlánjai ugyancsak a messzi múltba nyúló keleti gyökerekre utalnak.

Ugyanígy vagyunk a jáki apátsági templomnak azzal a négykarélyos ablakával is, amellyel a következőkben részletesebben óhajtunk foglalkozni. Ezt a kis, mindössze 150 cm átmérőjű ablakot a szentélyszakasz déli oldalán találjuk. Mivel a külső tagolás nem felel meg a belsőnek, a rajnai ízlésű négykarélyos ablak, noha belülről nézve a szentélyszakasz közepére esik, kívül egészen annak bal szélére tolódott el.⁴⁾

Bogyay Tamás említi, hogy egy 1733-35-ben vágott nagy ablak kedvéért ezt a kis négykarélyos ablakot szétrombolták, de az 1896-1904. évi nagy restauráció alkalmával az előkerült eredeti darabok alapján megújították.⁵⁾

„A négykarélyos ablak, írja Bogyay, a Rajna-menti késő román építészet általánosan elterjedt, kedvelt motívuma. Belsejét szalagfonatból alkotott dísz tölti ki, amelynek motívuma talán még az Adria-vidéki népvándorláskori művészet öröksége.”⁶⁾

Bogyay – fenti sorainak tanúsága szerint – igen helyesen értelmezte ezt a motívumot. Á továbbiakban a motívum eredetét óhajtjuk közelebről megvilágítani.

Valóban kétségtelennek látszik, hogy tősgyökeres keleti motívummal van dolgunk; mégpedig ezek közül is olyan fajtával, amely a szőnyegmintákkal terjedhetett el a népvándorláskori sátorospásztor népek körében, s mint szőnyegminta kerülhetett el Nyugatra, ahol az építőművészet díszítőelemei közé sorozta azt.

Eredetét illetően az ősi, könnyű sáortípushoz jutunk el, Mivel a román művészet kb. a Kr. u. 1000. évvel kezdődik Nyugat-Európában, ennek a motívumnak a közvetítőit is azok között a népek között kell keresnünk, amelyek nagyjában ebben az időben kerültek Európába. Idő- és térbeliség tekintetében is első helyen honfoglaló őseink jöhetnek szóba. Valószínűnek is látszik, hogy az általuk Közép-Európába átörökített sajátos díszítőelemeik kalandozásaik révén messze Nyugatra is eljutottak. Nincs tehát semmi csodálatos sem abban, ha ugyanezek az elemek pár száz évvel később szőttes helyett kőbe faragva visszavándoroltak hazánkba.

Őseinknek kétféle sátruk volt. Egyik fajtája az, amely a mai napig is fennmaradt a kirgizek, mongolok és más törökfajta sátorospásztorok jurtjában. Ez kisebb-nagyobb, néha 10-14 m átmérőjű, hengeralakú, kúpos tetővel fedett-komoly, de mégis könnyen szétszedhető építmény. Ez volt az ősi magyar nemesség békebeli lakóháza. Bővebb leírásával itt nem foglalkozunk.⁷⁾

A jurt hordozható sátorforma, akár szétszedett, akár kocsira szerelt formájában. Az utóbbi esetben nagyságához mérten tekintélyes számú igásbarom (többnyire ökör) szükséges a tovaszállításához. Ha szétszedik, akkor is egész kocsirakományt jelent maga a jurt anyaga, nem is szólván annak belső berendezéséről.

Éppen ezért a jurt nem volt alkalmas arra, hogy a táborba szállt hadakat a harc-mezőre kövesse. A harcosok sátr-

jának formája egészen a XVIII. századig fennmaradt a könnyű tábori és utazósátrak alakjában, a törökvilág korában pedig mintegy második virágkorát élte. Ezekkel a sátrakkal nemrég Voit Pál foglalkozott – jobbadán saját kutatásai alapján,⁸⁾ bővebben tehát ehelyütt ezekkel sem foglalkozunk.

*Az apátsági templom keleti homlokzata. (Vázlat.)
A szóbanforgó négykarélyos kis ablakot nyíl jelöli.*

Voit a „Bécsi képes krónika” egyik (Kún László meggyilkolását ábrázoló) miniatúrája alapján⁹⁾ kétkedik abban, vajjon volt-e az árpádkori magyar hadisátornak egyáltalán tartórúdja. A miniatúrán világosan látszik, hogy a sátor ugyanolyan fémszem sátorcsúcsban végződik, mint amelyet többek között a Magyar Nemzeti Múzeum a beregszászi honfoglaláskori leletek között is őriz. Ez egy szívalakú, pálmalevelekkel díszített, részben aranyozott ezüst, trébeU és vésett sátorcsúcs.¹⁰⁾ Ez a sátorcsúcsdísz egyrészt csakis sátorrúd végére kerülhetett, másféle alkalmazása teljesen elképzelhetetlen; másrészt ezt a fajta sátrat sátorrúd nélkül

csakis úgy állíthatták fel, ha a csúcsát egy, a sátor fölé kinyúló faághoz kötötték volna ki. Eleink azonban nem szerették – és különösen háborúban nem! – az erdős terepet ezért támasztó sátorrudat mindig kellett alkalmazniok! A középkori sáortáborainkról fenmaradt ábrázolásokon is minden esetben sátorrudas hadisátrak tűnnek szemünkbe; a rudak szabad végén lobogót (régében talán ló- vagy ökör-farkat, esetleg gyapjúköteget) lengetett a szől.¹¹⁾

A szóbanforgó beregszászi lelet kétségtelenül sátorcsúcs, s ebből jogosan következtetett Voit arra, hogy már honfoglaló őseink is használták ezt a hadisátor típust is.

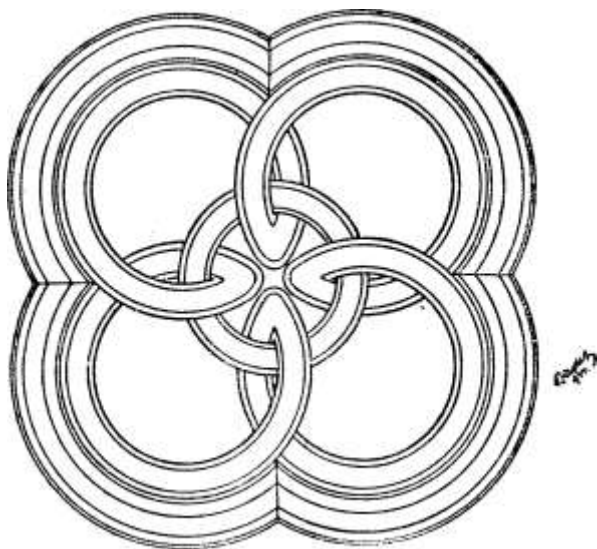

Ősi magyar hadisátrak. (Voit nyomán.)

A hadisátor és a jurt között éppen az az alapvető különbség, hogy az egycsúcsú hadisátor *közepén* minden esetben szükségszerűen, s elmaradhatatlanul ott volt a támasztórúd, a jurtban pedig legalább két rúd úgy volt elhelyezve, hogy a sátor közepe a tűzrakás számára szabadon maradjon. A másik nagy különbség a kétfajta sátor borításában volt. A jurt borítása nehéz nemezanyag, vagy cserge, a hadisátoré pedig egészen könnyű szőttes, a készítetté anyagi viszonyaihoz mérten különböző anyagból, gyakran gazdag hímzéssel.

A hadisátor felverése a sátorrúd felállításával kezdődött. A sátorrúd hegyesre faragott vége alatt gombaszerű kidudorodás volt, erre került a *sátorgyűrű*. Ez utóbbinak az volt a rendeltetése, hogy a sáortartó köteleket ehhez erősítsék. A sátorgyűrűt a ráerősített kötélzettel, sőt a ponyvával együtt még a földön (tehát felállítás előtt) a sátorrúd megfelelő helyére illesztették, vagyis a sátorrudat az összevarrt ponyva belsején át a gyűrűbe dugták, és az egészet együttesen emelték fel. Természetesen ekkor már a maga helyén volt a díszes sátorcsúcs is.

Amikor az így előkészített sátrat a rúddal együtt fel-
emelték, és a rudat az előre elkészített kis lyukba beleállí-
tották, a tartóköteleket a nekik megfelelő irányban kifeszíté-
tették, majd cövekekkel lerögzítették. A feszítőkötelek száma
a sátor nagysága-, és a reánk maradt szabásminták¹²⁾ ta-
núsága szerint, hat, nyolc, vagy ezek többszöröse volt.

A jáki apátság templom négykarélyos kis ablaka. Előlnézet.
Erdélyi J. fényképfelvételei nyomán szerk. Bendefy L.

A feszítőköteleknek a sátorgyűrűre való erősítése több-
féle módon is történhetett. (Erre vonatkozó hiteles egykorú
adataink nincsenek.) Elképzelhető, hogy minden egyes kötelet
külön-külön odakötötték; ugyanúgy az is, hogy a sátorgyű-
rűn ugyanannyi fűrt lyuk volt, ahány kötelet akartak reá
erősíteni, s a lyukakba bűzött kötelek belső végére bogot
kötötték. Végül elképzelhető az is, hogy egy-egy kötél két-
olyan hosszú volt, mint amennyire szükség lett volna a sá-
torgyűrűtől a cövekekig, és ezért a kötelet félhosszan a sá-
torgyűrűn átvették, egyetlen hurokkal odaerősítették és az

így megfelezett, s két ágra osztott kötelet két szomszédos cövekhez feszítették ki. Kétségtelen, hogy ez az utolsó mód járt a legkevesebb munkával.

Abban az esetben, ha a tartókötelzetet a sátorponyvára rávarrták, fából készült sátorgyűrű alkalmazása nehézkessé vált. Ezért ebben az esetben a sátorponyva felső végére cikloiszszerű huroksort kellett varrniok. Ha sátorverésre került a sor, a hurkokba vékony kötelet, vagy szíjat húztak és azzal a hurkokat a sátorrúd fentebb leírt helyéhez erősítették.

Ósi magyar hadisátor ponyvája belső nézetben. Látható a reávarrott kötelzet, felette pedig a cikloiszszerűen felerősített hurkok.

Mindezek előrebocsátására azért volt szükség, hogy megérthessük a jaki templom szóbanforgó négykarélyos kis ablakának alapmotívumát, amely semmi más, mint az ősi, magyar hadisátor sátorgyűrűje a reá tapadó cikloiszszerű hurkokkal, vagy kötelekkel. Természetesen a minta annyiban eltér a valóságtól, hogy a hurokszerti kötelzet bogozását, illetve, ha a sátorgyűrűt szíjazat helyettesíti, ennek összekapcsolását, vagy bogát nem ábrázolták.

JEGYZETEK

¹⁾ *Bendefy*, Turán és Irán harcának két hazai emléke Turán, 1942. évf. 77-81. 11.

²⁾ *László Gyula*, A honfoglaló magyarság művészete Erdélyben, III. fej. – és ugyancsak tőle: A honfoglaló magyar nép élete. Bpftst, 1944. 410-430; 11.

³⁾ V. ö. A magyarság néprajza II. kt. 281. lapja« közölt. 921-922. sz. képekkel.

⁴⁾ *Bogyay Tamás*, A jaki apátsági templom és Szent Jakab-kápolna. Szombathely. 1944. (Dunánt. Szemle könyvei 220. sz. – 33.1.

⁵⁾ U. ott 33. 1.”

⁶⁾ U. ott 34. 1.

⁷⁾ Bőv. leírást 1. *Almásy György*, Vándorutain Ázsia szívébe. Epést, 1933. – vagy *Bendefy*, Az ismeretlen Julianus«, Bpest, 1936. 72. és 113 11. – vagy *László Gyula*, A honf. magyar nép élete. 304-307. 11.

⁸⁾ Bőv.l. *Voit Pál*, Régi magyar otthonok. Bpest, 1944. 31-43.11.

⁹⁾ *L. Kardos Tibor*, Kálti Márk Képes Krónikája, Szemelvények és képek. Bpest, é. n. (Officina) – 66. 1.

¹⁰⁾ L. 9. A. id. m. 40-41. li. _ Képet 1. *Fettich N.*, A honf. magyarság fémművészete II. kt. LXXIII. tb. 1. kép. Arch. Hung. XXI. kt. Bpest, 1937

¹¹⁾ Több ilyen képet közöl *Voit Pál* 8. a. id. m. 31.. 32., 33., 35.. 36., 37. 11.

¹²⁾ L. u ott.

JOHANNES UNGARUS, XIII. SZÁZADI MAGYAR VILÁGJÁRÓ

Róma és az Ilkán birodalom kapcsolatai

Az Ázsiát megjárt középkori magyar utazók száma egy-egy szaporodott. A Vatikáni Levéltárban 1942 tavaszán folytatott kutatásaim közben, egy IV. Orbán pápa korából származó kéziratú hártakódexben találtam IV. Sándor pápa. egyik, Hulagu mongol kánhoz intézett levelének a másolatát. Ebben szó van bizonyos *Johannes Ungarus* nevezetű polgári egyénről, aki 1261-ben Hulagu követségét vezette a pápa elé, majd annak írásbeli válaszával visszatért a nagy mongol hódító táborába.

A baskir-magyarokat kereső *Ottó* (1231-1234), *Julianus* és *Gellért* (1235-1236 és 1237-1238) testvérek nevei után, akik a Kaukázus, a Kirgiz pusztaságok, az Ural- és a Volga folyók vidékét járták be, odasorolhatjuk ezentúl *Johannes Ungarns* nevét is. Ő Bagdad és Damaszkusz vidékéről Rómába utazott, majd onnét visszatért kiinduláspontjára, Hulagu kán táborába. Nemcsak földrajzi, hanem történeti és művelődéstörténeti szempontból is semmiképp le nem beszélhető, fontos adat ez! Hogy megérthessük és tisztán lássuk az esemény történeti hátterét, mindenekelőtt Hulagu kánról és az ő korában kialakulóban lévő Ilkán birodalomról, kell röviden szólnunk.

Az európai ember többnyire hajlandó a mongol birodalom uralkodóit bizonyos rosszhiszemű előítéllettel szemlélni. Ennek talán az az oka, hogy különösen a birodalmat megalapozó, majd a későbbiekben kiterjesztő nagy kánokról Nyugat általában olyan híreket kapott, amelyek vérszomjas kényúrként, kegyetlenkedő hadvezéreként mutatják be őket. Ennek az első benyomásnak az emléke részben még ma is él. Pedig ha alaposan végignézzük egy-egy nagykan

élettörténetét, ha behelyezkedünk a XIII-XIV. századi lovaspásztornépek világába, merőben más kép tárul szemünk elé.

Dzsingisz kánt, a mongol birodalom megalapozóját (1198-1227) fia, *Ogotáj* (1229-1241), majd *Turakina* (Töregéné) régens császárnő (1241-1246) és *Kujuk* (1246-1248) követte a trónon. Ennek az utóbbinak halála után *Tuluj kán* fia, *Mangu* (Mengu) lépett a nagy birodalom-alapító örökébe (1250-1259.).

Mangu kán uralomrajutásával a mongol hódítás új korszakába lépett. Testvéreivel együtt a legnagyobb tervszerűséggel arra igyekezett, hogy a még le nem igázott területeket – keletre és nyugatra – a mongol birodalom igájába hajtja. A keleti hadműveletek vezetését Mangu magának tartotta fenn, míg a nyugatiakat legkisebbik testvérére, *Hulagu* kánra bízta.

A nyugati résznek az Urálon és Altájon túli országok számítottak, így Ciunaniá, Russia, Polonia, Khorasszán, Perzsia, Georgia, Armenia és Törkia. Ezek nagyjában már beletartoztak a mongol birodalmi körbe, ellenben Szíriában és Mezopotámiában még független mozulmán fejedelmek voltak az urak, egészen a Vörös tengerig és a Perzsa öbölig.

Hulagu ezeknek a területeknek a leigázását tűzte ki első céljául. A források nem tesznek arról említést, hogy Batu, Kipcsak kánja, Mangu unokafivére ezekben a hadműveletekben részt vett-e., de már fiáról, Szártágh kánról valószínűnek látszik, hogy seregeivel Hulagu hadműveleteit támogatta. Batu még meg tudta őrizni politikai függetlenségét, utódai azonban már Hulagu erős befolyása alá jutottak, noha a kipcsaki Arany Horda névleges függetlensége továbbra is megmaradt. Ebben az időben Kipesaknak máig igen szép számú keresztény lakossága volt, s ezek a tatárokat hadjárataik során szívesen támogatták.

Hulagu 1253 májusában hagyta el a karakorumi udvart, hogy az izmaeliták, vagy asszaszinok ellen háborút viseljen. 1255 januárjában lépte át az Oxust; ugyanazon év decemberében már elfoglalta Alamutot, az asszaszinok igen nagy eiőségét, 1258-ban pedig bevette Baghdádot és ezzel megalapította az Ilkán birodalom hatalmát. (Az „*Ilkán*” szó

„független fejedelmet” jelent.) A főváros kezdetben Baghad, majd Tebriz, végül Maragha volt.

Megállapíthatjuk, hogy a tatárok a keresztényeket jobb szemmel nézték, mint a muzulmánokat és vallásuk szabad gyakorlását megengedték nekik. Türelem dolgában Hulagu kán messzemenő előzékenységet tanúsított a keresztényekkel szemben. Hulagu merész elgondolásokban nem szűkölködő, bátor, energikus uralkodó volt. Anyja, a keresztény *Szorgaktáni* kerait hercegnő s ugyancsak rangban első felesége, a kerait uralkodóházból származó nesztóriánus keresztény *Uokuz katun*, még szorosabb kapcsolatot teremtett közte és a keresztények között. Azzal, hogy a keraitok legyőzése után a kerait uralkodóház nőtagjai, leányai a mongol uralkodóház fiaihoz mentek feleségül, a nesztóriánus kereszténység a karakorumi udvarban is erősen tért hódított. Rasid-ed-din. a kitűnő mohamedánus történetíró panaszosan említi, hogy a nesztóriánusok és az örménykeresztények Hulaguban és Dokuz katunban új Constantinust és új Helena császárnőt látnak és tőlük remélik a keleti kereszténység új és gyökeres megerősödését.¹⁾

Mielőtt a kairói és damaszkuszi szultánok elleni nagy támadásra sor került volna, Hulagu felszólította az ikoniumi Ezaldin szultánját, hogy önként hódoljon meg a mongol uralomnak és vesse alá magát Mangu nagykan hatalmának. Természetesen a muzulmán uralkodók összetartottak és egyik sem ismerte el saját jószántából a mongol uralmat, miért is fegyveres összetűzésre került a sor. *Bar Haebreii.s* művében és *Haithon* király „Flos historiarum”-ában, valamint *Eubmguis* Itinerariumában és *Marco Polo* könyvében gazdag utalásokat találunk ezekre a mongol-muzulmán hadjáratokra vonatkozóan, amelyeknek végeredményeképpen Hulagu csapatai elfoglalták Baghadot, a kalifátus székhelyét. A gazdag város, ahol korábban a muzulmán politikai és gazdasági élet ezernyi szála futott össze Indiától az Ibériai félszigetig, Hulagu is székvárosává tette s ezáltal a jelentőségét, és előnyös fejlődési lehetőségeit továbbra is megtartotta.

Baghad elfoglalásának terve Hulagu figyelmét egyúttal Damaszkusz és Egyiptom meghódítására is ráirányította. Az iszlám uralma, vagy ahogy az ezeknek a vidékeknek a moha-

medánjait nevezték, a mamelukok hatalma válságos helyzetbe került. Egyik oldalról ugyanis a mongolok támadtak rájuk, másrészt pedig a keresztény Európa harcolt velük a Szentföld felszabadításáért. A szorongató helyzetet – Abu l’-fida tudósítása szerint – először a mozulmán világ kalifája, Mostassem billah ismerte fel 1243-ban s nem is késett, hogy segítségért kiáltson Abu Ahmed Abdallahhoz, de minden későnek bizonyult. 1258. febr. 5-én Baghdad elesett, Mostassem kalifát Hulagu bebörtönöztette, majd máglyahalálra ítélte. Máglyáját körülrakták mindazzal a mérhetetlenül sok kincsel és arannyal, amelyet palotájában találtak. Ezekben a napokban a baghdádi keresztények a templomokba menekültek és Hulagu valóban nem is engedte bántani őket. Megkímélte házaikat, sőt a kivégzett kalifa egyik palotáját Makika nesztorianus pátriárkának ajándékozta. A gazdag és híres Baghdádban és környékén, a határtalan szántóföldeken és zöldelő mezőkön épült majorokban egy év múlva már nyomát sem lehetett látni a háború okozta pusztításnak: Hulagu parancsára a lerombolt paloták újjáépültek, az utakat jókarba hozták és megindult az élet régi vérkeringése.

Ezek után került sor Szíria leigázására. Megindultak Hulagu seregei az ellen a szultán ellen, aki a Szentföld fölötti uralmat magának bitorolta. Tulajdonképpen itt kapcsolódik össze a legszorosabban a mongolok hadjáratának története a kereszténység és a pápaság hasonló irányú terveivel, mint-hogy már Mangu kán szerződésben a Szentföldet ismét visszajuttatja a kereszténység kezébe.²⁾

Mínthogy közvetlen együttműködésről volt szó, legelső-sorban Armenia jött számba a keleti keresztény országok közül. Armenia ebben az időben igen virágzó körülmények között volt, olyannyira, hogy 12.000 lovast és 40.000 gyalogost tudott harcba szólítani a cél érdekében, ami ebben a korban igen nagy szó! Ez a nagy sereg rendben összegyűlt és el is indult Haithon vezérlete alatt, hogy a meghatározott helyen a mongol seregekhez csatlakozzék. Haithon nagyon jól ismerte azokat a területeket, amelyeket a keresztények már addigra is elfoglaltak, és kezükben tartottak, de éppen úgy ismerte a damaszkuszi szultán uralma alá tartozó részeket is. Lassan Alep felé húzódtak, mert elsőnek „Szíria fejét

és szívét” akarták bevenni. Alep birtokában ugyanis nyitva állt az út a nyugati keresztény seregek előtt.

Az ősz eljöttével megindultak Hulagu csapatai is: 400.000 ember, lovas seregek, Mezopotámián keresztül. Jöttek, mint az áradat és nem volt olyan város, vagy erősség, amely ellen tudott volna állni ostromuknak. Sorra elesett Harran, Edessza, Szaruga, nem egészen egy hónap alatt. Majd hidat verve átkeltek az Eufráteszen és Malahán, Kale Runitán, Birán és Circession át betörték Szíriába. Ezekben a harcokban a hőséges és keresztény Dokuz katun mindenütt ott volt férje oldalán.

A sereg az Eufrátesz jobbpartján haladt a Földközi tenger irányában. A partmenti helységek sorra elpusztultak: porig égtek. Látni lehetett, hogy hatalmas ostromra készen vonult fel a mongol birodalom egész déli haderője. Faltörő és kőhajítógépek, ostromhidak, szétszedhető tetőpalánkok, nyíl- és dárdavető szerkezetek beláthatatlan sorát szállították és vonszolták magukkal a mongolok száz és száz kilométereken keresztül. Így érkezett el a közben egyesült két sereg Alep elé. A várost nemcsak a természet védte eléggé hathatósan, hanem amellet a szultánok, mint erődöt is hatalmasan megépítették, de mindez semmit sem segített: tizenegy napi ostrom után, 1260 jan. 26-án a város kénytelen volt megnyitni kapuit a győztes mongol és keresztény seregek előtt.

A muzulmán országokban a fejvesztettség lett az úr. Majdnem mindenki elvesztette a hitét s bátorságát. A kisebb országok szultánocskái egyhamar sorra meghódoltak Hulagunak, csupán Damaszkusz és Alep szultánja nem adta fel a reményt és maradék, megmentett serege köré nagy buzgalommal új, erős és mindenre elszánt csapatokat toborzott. Ő már az előző évben elküldötte Hulaguhoz követeit, köztük fiát, Azizt és egyik barátját, Zain-ed-dint, hogy a békés meg egyezés útját egyengessék, de nem sikerült eredményre jutniok. Most Alep eleste után még kevesebb remény volt arra, hogy békét kaphasson és országát a teljes leigázástól megmentse, Hulagut Egyiptom ellen fordíthassa. Sok ideje nem maradt a szervezkedésre, mert Hulagu Alep bevétele után mindössze 16 napi pihenőt adott csapatainak és máris felvonult Damaszkusz megvívására. Ezalatt a szerteszt futott

muzulmán seregeknek csak kis töredéke tömörült ismét össze Damaszkusz falain belül, sőt egyes csapattestek – megrettenvén a mongolok erejétől – Melik-Nazer és mások vezérletével Transz Jordániába, és még távolabbi vidékekre menekültek, védelem nélkül hagyván a fontos és jelentős fővárost.³⁾

Valóban itt lett volna az ideje, hogy az egész nyugati kereszténység megmozduljon, azonban Armenia királyának üzenete kétségeket támasztott Nyugaton. Az örmény király attól félt, hogy hiába szabadítják fel a Jeruzsálemi királyságot, meg a kisebb báróságokat, a visszakerülő keresztény politikai és egyházi fejedelmek mongol fennhatóság alá kerülnek. Mivel az üzenet küldője közvetlen közelből szemlélte az eseményeket, intő szavának valóban igen nagy hatása volt. Róma gondolkodóba esett és a keresztény világ meg se mozdult.

Azonban éppen az örmény király volt az, aki korábban pedig Hulagu kánt biztatta azzal, hogy majd az egyesült nyugati keresztény seregek is segítségére jönnek, ha az Egyiptom elleni hadjáratra kerül sor és ebben, majd a szentföldi vidékek megszállásában a mongolok segítségére lesznek. Hulagut a keresztény hadak elmaradása zavarba hozta. Számításaiban csalódott. Damaszkusz ostroma javában folyt és már-már itt volt az ideje, hogy Egyiptom irányába forduljon. Gyorsan határoznia és cselekednie kellett. Ezért úgy döntött, hogy sebtében összeválogatott mongol előkelőségekből álló követséget meneszt IV. Sándor pápához, és közvetlenül neki tárja fel szándékait.

Ennek a követségnek az élére egy magyar embert állított, névszerint *Johannes Ungarus-t*. Mivel a neve mellett egyszer sem szerepel a „Fráter” jelző, minden valószínűség szerint polgári személy volt, s mást nem is képzelhetünk eL csak azt, hogy az 1241-1242. évi magyarországi tatárjárás alkalmával került a mongolok fogságába. Mivel ennek az utazásnak az idején, tehát 1261-ben még javakorbeli férfinak kellett lennie, legfeljebb mint 20-25 éves ifjú jutott a mongolok kezei közé. Nemesi családból származó, tanult fiatalember lehetett, mert a mongolok megbecsülték; mint ilyen Batu táborából Hulagu udvarába került és ott – közel két évtized alatt – a kán bizalmi embereinek sorába emel-

kedett. Vagy nem a legnagyobb bizalom jele-e, ha Hulagu. A hatalmas kán, az Ilkán birodalom feje egy magyar embert küld követség élén Rómába, a pápai udvarba, azzal a megbízatással, hogy üzenetét tolmácsolja és a válasszal térjen vissza. Ez így is történt.

Johannes Ungarns és társai levelet, nem vittek magukkal, hacsak el nem kallódott az az út folyamán (ami azonban kevésbé hihető), hanem csak szóban terjesztették elő a kán üzenetét: Hulagu kinyilatkoztatja, hogy készséggel hajlandó ő maga és egész népe a keresztény hitre térni és a pápai fennhatóságot elismerni, kéri azonban, hogy a nyugati országok keresztény seregei is készüljenek fel a mohamedánok ellen és vele együtt támadják meg a Szentföldet bitorló mozumánokat.

IV. Sándor pápa válaszlevelét már szórói-szóra ismerjük. (Ebből szerzünk tulajdonképpen tudomást *Johannes Ungarns* személyéről és szerepéről is.) A levél – a szerző fordításában – magyarul így hangzik:

„Figyelmeztetés a tatárok királyának, hogy előterjesztésével, amely – mint mondják – a hitünkre való áttérési szándékát tartalmazza, forduljon a jeruzsálemi pátriárkához.

Hulagunak, a nemes férfiúnak, a tatárok királyának tisztesség a jelenben s vezesse az a dicsőséghez a jövőben.

Szívünk ujjongott az Úrban, s lelkünk tisztességében örömtől duzzad, mert az Ő könyörületessége, ahogy erősen hisszük, lelki szemeidet jóságának kegyességével felnyitotta; sőt miként értesültünk, az igaz világosság fénye anyuyira felragyogott neked, hogy teljes szenvedéllyel törekszel és igaz szívvel foháskodsz az igazság megismeréséért a keresztény hiten keresztül. A napokban ugyanis *Johannes Ungarns* ez ügyben küldött követedet maga mellé véve Apostoli Székünk előtt feltárta, hogy minden óhajtsóddal, üdvösségedet célozva, fogadalomból kívánkozol az után az i«az katolikus hit-, és az evangéliumi tanítás után, amelyet a római szentegyház vall és hirdeti, hogy mi, a Krisztust imádók számlálhatatlan együttese és kiket a keresztény név címe jelöl, a szent keresztiség vizéből újjászületünk; ehhez kapcsolódva a nagyságod részéről küldött ama követ azt kérte tőlünk, jelöljünk ki valaki alkalmas férfiút, aki

nagyon jártas az említett tan tudományában, és életének tisztaságától ékes, hogy téged szent szolgálata közben a keresztség kegyelmében részesítsen, és ezen lelki megtisztulásból fakadó újjászületéssel karöltve ugyancsak az Anyaszentegyháznak az egyeségéről szent tanításokkal kioktasson. Bárcsak megvilágosulnának előtted nagyságos Fejedelem, lelkünk titkai, bárcsak világosan látnád, milyen kellemesen érintett bennünket ilyen irányú kérelmed s ezzel összhangban milyen tökéletes újjongásunkra s örömszolgálatra, hogy az Apostoli Szék jósága az üdvösség felé elakadó lélekzettel és szapora léptekkel közeledő fiával minél kedvesebben, a legbensőbb szeretet kitarja karokkal és a jámborság nyílt kebelével szembetalálkozzék. Ezt pedig, vagyis a lelkek üdvösségét. – minden nép számára – isteni sugallatból, gondoskodásunkkal, minden tekintélyünknek latbavetésével vágyakozva kutatgatjuk: « minden óhajtsunkkal és teljes erőnkől minél gondosabban erre törekszünk. Ó, mekkora gyönyörűséggel telik meg lelkünk, midőn felnyitjuk szívünk belső rekeszeit; ha meggondolod, láthatod, milyen kegyesség ez Teremtőtől és Megváltótól, aki az emberi nem megváltásáért a fájdalmas Keresztet vállalta, hogy te és alattvalóid, akik érdemeid gyarapításában és a viszonzatszolgáltatás örök folyamatában hihetőleg nyomodat követik, az ítélet rettegett napján a kereszténységgel és a kereszténység egyéb jeleivel megjelöltén járhattok az ő színe elé. Ó, mennyivel biztosabban, a te dicséretes példád által az ellenséges torkokból kiragadottaknak mekkora tömegétől körülvéve várnád ama annyira félelmetes ítéletet! Gondold meg, fiam, gondold csak meg, milyen hamar elmúlik a világmindenségnek ez a formája: milyen gyorsan, milyen könnyen feloldódik az embert kötő kötelék, fcs ha imígyen tett javaslatomat elfogadtad, ha állhatatos is maradsz abban, és követed is azt olyan gyorsan, ahogy csak tőled telik., ne engedd, hogy lelked az üdvös sugalmazásokat (feledje =) mellőzze, hanem valahányszor csak szabad a kezed, minél buzgóbban munkálkodj üdvösséged érdekében.

És ne mellőzd, hogy minél behatóbban és körültekintően elmélkedj a szaracénok (= mohamedánok) királyságának leigázása felől, mihelyt gyarapodó hatalmadnak új

hajtásai kisarjadtak; ha a keresztény katonaság karja – ahogy az Isten engedi – nyilvánvalóan és hatékonyan segít téged, ha te a kereszténység pajzsa alatt, az isteni támogatás hatalmával, a kereszténység segítségével megerősödsz, abból kiindulva időleges hatalmad csúcspontjai megszilárdulnak, egészen az örök dicsőségig, feltéve, hogy a katolikus hit intő példáihoz igazodván, kétségtelen hűségben készülsz fel arra.

Egyébként – az előrebocsátottakat illetően – mivel derék szándékról az említett *Johannes* semmiféle levelet nem nyújtott át, sem pedig más, tökéletes biztosítékot nem szolgáltatott, tiszteletreméltó testvérünkhöz, ...a jeruzsálemi pátriárkához, az Apostoli Szék legátusához utasítunk, aki rátermettség és vallásosság dolgában különösen nagytekintélyű férfiú, az egyetemes egyház kitűnőségei és nevezetesebb tagjai között is nagynak és nemesnek, sőt egyetlennek tartjuk, s aki okosságával, lelki tisztaságával és hűségével elnyerte tökéletes bizalmunkat az Ūrban: ho^zá utasítunk, hogy a fentebbi előterjesztések alapján válassza és nyomozza ki, mi a szilárd javaslata Fenségednek, s azt írásban terjessze fel hozzánk. Éppen ezért intjük, kérjük és kitartóan buzdítjuk Nagyságodat, hogy leked hasznáért lankadatlanul kívánjad, hogy ama pátriárka az előadottak szerint mielőbb és teljes határozottsággal tárja fel előttünk szándékod titkait és biztosítsa nekünk azt a lehetőséget, hogy ha bármik is lennének az ehhez szükséges dolgok, – mi felkészülve legyünk arra, hogy ahhoz, ami gyorsan kell, segítségnyújtásunkat felajánlhassuk. (Keltezés nélkül.)”

*

A fentiek ismeretében első kérdésünk csakis az lehet, vajjon valóban hites forrással van-e dolgunk, megtörtént-e és megtörtént-e egyáltalán az egész esemény? A feleletadásnál két szempontot kell figyelembe vennünk. Egyik az, beilleszthető-e ez az esemény az egyébként eddig ismeretes köztörténeti keretbe, a másik a forráskritika nézőpontja.

Annyi bizonyos, hogy Hulagu és fia, Abaka, bár nem voltak keresztények, a keresztségét mindenkor szívesen pártfogolták, mivel anyjuk keresztény nő volt és feleségeik

között is több volt a jézushitű. Emellett Hulagu hálás is volt az arméniai és georgiai keresztény seregeknek, mivel segítségére voltak az likán birodalom hatalmának megalapozásában. Ezért a kereszténységet különös védelmébe fogadta, elsősorban Baghdádban, az új birodalom fővárosában. Amikor pedig – Mezopotámia meghódítása, után – az egyiptomi szultán elleni háborúra került a sor, összeköttetései a keresztény Nyugattal még szorosabbakká váltak.

Ugy látszik, hogy az 1260 szept. 3-i szerencsétlen kimenetelű aindzsaluti ütközet utáni hadászati és politikai fejlemények érlelték meg véglegesen Hulagunak azt az elhatározását, hogy felveszi a közvetlen kapcsolatokat a római udvarral. *Lemmens* is megemlékezik művében⁴⁾ arról, hogy IV. Sándor pápánál megjelent egy bizonyos *Johannes Orientalis*, mint Hulagu követe, és az írárok felmutatása nélkül szövetséget ajánlott a pápának Hulagu nevében, de ő ezt a Johannest „esetleg közönséges csalónak” tartja. (*Lemmens* – sajnos – nem közli forrását, de egészen bizonyosra veszem, hogy az ő Johannes Orientalis-a azonos a mi Johannes Ungarus-unkkal.) Az azonban tagadhatatlan, hogy a következő események mindenben alátámasztják és megerősítik azt a feltevést, hogy Johannes ITngarus római szereplése valóban hiteles történeti tény.

A levélváltás és követjárás Hulagu, majd különösen annak fia, Abaka (1265-1282) és a római udvar között mind gyakoribbá lett, s végül is odavezetett, hogy Abaka írásban felajánlotta a pápának a fegyveres szövetséget a mohamedánusok ellen. A fegyveres szövetség létrejöttében Abaka rokonságának is nem kis szerepe volt. Egyik felesége ugyanis bizánci hercegnő, keresztény asszony volt. Az 1274 évi lyoni zsinaton meg is jelentek Abaka követei, hogy a szövetség végső formáságáról közvetlenül is tanácskozhassanak. X. Gergely 1275 márciusában érdemben válaszolt is az uralkodónak, mégpedig azt, hogy valóban szó lehet a keresztény seregeknek a hadműveletekbe való beavatkozásáról, de mivel X. Gergely 1276 januáriusában meghalt, három legközelebbi utódja pedig szintén igen rövid időn belül elhunyt, a tárgyalások fonalát csak III. Miklós vehette fel ismét 1278 áprilisában Abakához intézett levelével.

Érdekes, hogy a közben eltelt 18 esztendő alatt, menyire másképp alakult a kezdetben mongol-római katonai szövetség terve. Már XXI. János pápa egyik – Abakához intézett – levelében szó volt arról, hogy Róma hittérítőket küld majd Perzsiába. Most a terv kivitelére valóban sor került. Két georgiai személy vitte el a pápa levelét Abakához. Ebben megígéri a Szentatya, hogy a legrövidebb időn belül hittérítőket küld Baghdádba, hogy megkezdjék ott az Ige hirdetését. Ferences testvérekre esett Róma választása. Névszerint is tudjuk, hogy az első úttörők *Gerhardus de Prato*, *Antonius de Parma*, *Johannes de st. Agatha*, *Andreas Florentinus* és *Matthias de Arezzo* voltak.⁵⁾ Utánuk még számosan elkerültek a rend hithirdető tagjai közül Perzsiába, míg csak 1282 májusában Abaka le nem hunyta szemét.

Utódja Achmed, vagy Tagudar kán ugyanis, ahelyett, hogy ápolta volna, a már kiépített nyugati kapcsolatokat, szakított Rómával és Nyugattal, és ennek helyébe rendezte az Ilkán birodalomnak az egyiptomi szultánnal az évtizedek óta megromlott viszonyát. Uralma alatt (1282:-1284) a keresztényeket a birodalom minden részében üldözték, a templomokat lerombolták, felégették, vagy mecsetekké alakították át. A hittérítők közül pedig nem egy ezidőben nyerte el a vértanúság koronáját, így *Aldrobanus Florentinus* és *Antonius Armenus* ferences testvérek is, a rend első perzsiái vértanúi.⁶⁾

Szerencsére Achmed kétévi uralkodás után meghalt. Utódja, Argun kán (1284-1291) igyekezett mindent rendezni, amit elődje, nagybátyja elrontott. Argun kán Abaka fia volt, feleségei közül az egyik, Urak katun, keresztény keariti hercegnő. Nem is késlekedett, hogy követséget küldjön azonnal a pápához, ebben az esetben IV. Miklóshoz, írott levéllel, amelyben megígéri, hogy a kereszténység barátja lesz és mindenben atyja nyomdokait óhajtja követni. IV. Miklós, akinek különben is igen a szívügye voltak a miszsiók, boldogan fogadta Argun követeit és rövidesen, 1289 júliusában Perzsiába küldte *Johannes de Monte Corvino-t*, a későbbi híres kambaleki hittérítő érseket.⁷⁾ nem kevesebb: 26 levéllel. Ezekben a hittérítés ügyének támogatását kérte a, pápa különböző illetékes személyektől, illetve köszönetet

mondott bennük az uralkodónak a kereszténység buzgó pártfogásáért, jóindulatáért, azért a rendeletéért, amellyel megengedte az elpusztított keresztény templomok rendbehozatalát, illetve felépítését és engedélyezte a hittérítők szabad működését. Egyúttal küldött a kánnak egy kis munkát is: 1 katolikus hit rövid foglalatát; ugyanennek másolatát elküldte III. Jabalaha szíriai pátriárkának is, akivel a ferences hittérítőknél keresztül igen jó viszonyban volt. Az örvedetes jelenségek valóban nem hiányoztak: Tuktán és Elegag fejedelemszönyvök megkeresztelkedtek, sőt Dyonisos, Tebriz püspöke is katolikus hitre tért és azontúl a Rómával való egyesülés gondolatának harcosává szegődött. Ezekből a levelekből az a benyomásunk, hogy IV. Miklós a legszebb reménységekkel nézhetett a perzsiai hittérítés várható eredményei elé.

1291 augusztusában a pápa újabb két követet küldött Argun kánhoz, mégpedig *Guilelmus de Chieri* és *Matthaeus de Chieti* ferences testvéreket. Az volt a megbízatásuk, hogy rendjük több tagját maguk mellé véve kezdjék meg a komoly, rendszeres hittérítő munkát Perzsiában, és adjanak keretet az eljövendő feladatoknak. A fejedelmi család tagjaihoz címzett 30 darab ajánlólevelet vittek – feladatuk megkönnyítésére – magukkal. Azonban miközben a követe Itáliában az elutazáshoz készülődtek, Argun hirtelen meghalt.

Utódjaként fivére, Kajkatu kán (1291-1295) követte a trónon. Uralkodása idejében semmi sem zavarta a hittérítés művének menetét; a jó mag kicsírázott és tekintélyes fává nőtt. A testvérek csendes és buzgó munkájának eredménye tulajdonképp Kajkatu utódjának. Bajdu kánnak (1295) idejében mutatkozott meg igazán. Bajdu Dokuzkatun ötödik fiának, Targáj (vagy Tarakáj) kánnak a fia, tehát Hulagu unokája volt. Családjában a keresztények szeretete hagyományos volt, sőt nem egy szál fűzte őket a legszorosabban a római hithez. Bajdu tehát igen jelentős kedvezményekben részesítette a kereszténységet, olyannyira, hogy az a mohamedánok féktelen dühét váltotta ki és a szelídlelkű uralkodót alig párhónapos uralma után meggyilkolták.

Szinte természetes, hogy most az ellenkező oldalra billent a mérleg. A feltörő mohamedán erők Argun fiát, *Ghazán* kánt ismerték el uralkodóul (1295-1304), Ettől az időponttól kezdve már csakis mohammedánus uralkodók ültek Perzsia trónján.

Ghazán kán uralma bizonyos – elég rövid – türelmi időszakokkal kezdődött, de csakhamar engednie kellett a der-visektől felizgatott mohamedánus tömegek kívánságának, mire megkezdődött a keresztények üldözése. Nemcsak a keresztény templomokat és kolostorokat, hanem még a pogány szentélyeket is elseperte, lerombolta, felperzselte a nép vak dühe. Végül is – ahogy Fr. Jordanus O. P. jelentésében olvassuk – Perzsiában a megmaradt kevésszámú keresztényen kívül akadt még valamelyes zsidó, de pogányhitű mongol nem, mert azok már addig is vagy mohamedánok voltak, vagy ezekben az időkben tértek át a próféta vallására- Azt a meghasonlást, amelyet ezek az események idéztek elő, az egyiptomi mamelukok szultánja nagyon ügyesen ki tudta használni. Lassan-lassan mind előbbre nyomult anélkül, hogy Ghazán megfogyatkozott seregei neki ellenállhattak volna. Ez a körülmény a kánt gondolkozóba ejtette. Bár csakis a politikai események nyomására, de mégis kezdte sorra visszavonni keresztényellenes rendeleteit; ugyanerre buzdította apósa, az örmény király is. Végül két ferencset küldött Rómába és ezzel ismét felvette a pápával való közvetlen érintkezésnek oly régen elejtett fonalát.

Ám most sem érhetek meg a dolgok Ghazán halála miatt. Utódjául testvére, Karbenda kán (1304-1316) került a trónra. Vakbuzgó mohamedánus, nevének jelentése is „Isten szolgája,” de Öldzsajtu-nak („Szerencsésének, vagy „Boldog”-nak) is nevezték. A megkezdett kibökülési politikát nem tette magáévá, hanem alatta is folytatódtak a keresztényüldözések. Az egykorú krónikások számos hitértítő vértanúnak a nevét jegyezték fel; így pl. 1314 március 15-én Erzincanban (Nagy-Örményországban) szörnyű kínzások közt végeztek ki jónéhány ferencset, köztük Antonius de Milano, Monaldus Ancona és Franciscus de Petriolo ferences testvéreket. Tebrizből Franciscus de Borgo S. Sepolcro vértanú nevét ismerjük, de tény, hogy a kádi-k (bírók) mindenkit halálra ítélték, aki hitet mert tenni Krisz-

tus mellett, a hithirdetésért pedig a halál mellé még válogatott kínzások is járultak.

A helyzet napról napra romlott, a kapcsolatok folyvást lazultak. Karbenda fia és utódja, Ábu-Szaid kán (1316-1336) már semmit sem tett, hogy a Rómával valaha fennállott, oly virágzó politikai kapcsolatoknak a látszatát is fenntartsa, ellenben kereskedelmi kapcsolatok megteremtésére törekedett. Eddig is voltak a mongoloknak valamilyes kereskedelmi megállapodásai a Nyugattal, de idővel ezek megszakadtak. Most, Ábu-Szaid idejében ezeket a régi szerződéseket újból átvizsgálják és megújítják. Így 1320. dec. 22-én Velencével kötött szerződést. Ennek 17. pontja szerint a kán kezeskedik azért, hogy országában a keresztények vallásukat szabadon gyakorolhatják. Valóban azt látjuk, hogy Ábu-Szaid korában – ami egybeesett XXII. János pápa uralkodásának idejével – a perzsiai hittérítés mintegy második virágkorát élte.⁸⁾ 1318-ban, amikor XXII. János igazságot tett a ferencesek és a dominikánusok oly régóta húzódo vitájában, és kettéosztotta közöttük a missziós Keletet,⁹⁾ egyidejűen (április 1-én kelt bullájában) úgy rendelkezik, hogy Szultaniehben, a Karbenda kán által építtetett új fővárosban érsekség létesüljön a perzsiai és közeikeleti részek kormányzására. Az érsekséget – minthogy a szomszédos vidékek Perzsiával együtt a dominikánusoknak jutottak – ők kapták meg. A következő kilenc püspökséget rendelték alája: Perzsiában *Tebriz*, *Maragha*, *Dihkargán*, Armeniában *Sívds* és *Nachicsevány*, Georgiában *Tiflisz* és *Szebasztopol*, Khorasszánban *Meshed* és Elő-Indiában *Colombo* püspökségeit.

Jordanus 1320 tájáról, Johannes de Galonifontibus szultániéin érsek pedig 1404-ből értékes adatokat közölnek a XIII-XIV. századi perzsiai keresztények számáról.¹⁰⁾ Eszerint már 1320 táján Armeniában a keresztények száma elérte a 4000-et, Tebrizben és Ur városában az ezret, Szultaniehben az 500–600-at. Tebrizben a ferencesek kolostorában egyúttal szeminárium is működött. (Ide idők folyamán 12 spirituálist küldöttek ki.)¹¹⁾

A dominikánusok és a ferencesek között bajtársias és testvéries jóviszony uralkodott. Együtt küzdöttek kolostoraik megtartásáért a szaracénok és a szakadár görögök

ellen. Itt szenvedett közöttük vértanúhalált egy magyar ferences is: *Fr. Stephanus Ungarns.*¹²⁾

Ezeket a hittérítő fészkeket a XIV. század első felében fellépett szörnyű pestis úgyszólván egy szálig elpusztította, elnéptelenítette. VI. Kelemen pápa 1349 márc. 14-én kelt levele szerint mindössze három dominikánus kolostorban van még élet, a ferences zárdák lakói valószínűen egy szálig elvesztek a rettenetes járvány idejében. Bár a nyugati kolostorok lakóinak kétharmadát is elvitte a pestis, mégis küldtek valamelyes utánpótlást Keletre, de már soha többé nem tudtak olyan erőre kapni, mint annak előtte voltak.

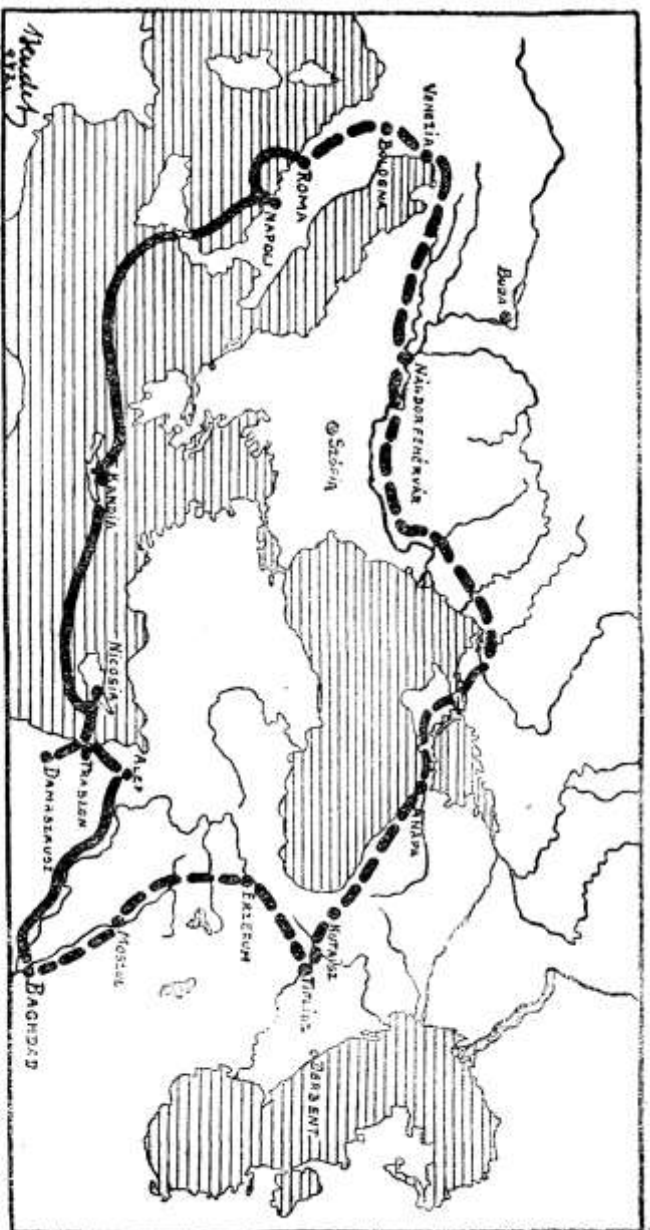
Bartholomaeus de Pisis 1390-ben azt írja, hogy Keleten igen sok kolostor üresen áll. Ezeket nagyrészt a népi hagyománytisztelet fenntartotta, de keresztény elemekkel kevert pogány szertartások céljaira használták fel.¹³⁾ Az utolsó adat, amit a perzsiai keresztény missziókról tudunk, 1383-ból való: Nagy Arméniában bizonyos Fr. Johannes Kador (Kádár??) vértanúhaláláról van feljegyzésünk.

1380-ban Timurlenk ráront Perzsiára, és ami a kereszténységből esetleg még megmaradt korábbról, Timur 1405-ben bekövetkezett haláláig nyomaiban is elpusztult.

* * *

Láttuk, hogy köz- és egyháztörténeti szempontból semmi nehézsége sincs annak, hogy a *Johannes Ungarns* szerepéről szóló tudósítást elfogadhassuk. Most az útvonaláról szólunk egy-két szót.

Annak a mongol követségnek, amelynek Johannes a vezetője volt, vagy Baghdádból, vagy Hulagu táborából, ez esetfeen Damaszkusból kellett elindulnia. Sohasem tudjuk eldönteni azt, vajjon tengeri, vagy szárazföldi úton jutott-e el a követség Rómába. A mongoloknak ebben az időben a Földközi tengeren saját gályáik nem voltak, de lehetséges az, hogy mivel Johannes velük volt, valamelyik európai (talán velencei, vagy genovai) hajó hajlandó volt elszállítani őket Rómába. Ebben az esetben a következő szokásos tengeri utat tették meg: valamelyik szíriai kikötőből, legvalószínűbben Trabzonból útnak indulva, Cyprus és Kréta szigetének, esetleg a görög partoknak érintésével elhajóztak Itália déli partvidéke alatt és Ostiában kötöttek ki.

*Johannes Ungarus, XIII. századi magyar világlátó vezette mongol követség útjainak térképje és vissza-
 A teljes vonal a változatos tengeri, a szakgatott vonal pedig esetleges szárazföldi útjainak jelöli.
 (Terv. és rajz. Bendely L. dr.)*

Valószínűbbnek tartom a tengeri utat a szárazföldinél azért, mert az utóbbira a politikai helyzet miatt kevés lehetőség adódott. Ha azonban mégis szárazon haladtak (természetesen kisebb lovascsapatról van ebben az esetben szó), szinte csakis az az egyetlen lehetőség jön számba, hogy Baghdádból először is a kipcsaki Arany Horda területére, tehát a Fekete tenger északi partvidékére igyekeztek, mert onnét a Balkán északi peremén, a Duna és a Száva jobbpartja mentén könnyen eljuthattak a dalmát tengerpartra, onnét pedig minden nehézség nélkül áthajózhattak Itália földjére. Útjuk ebben az esetben sem tarthatott 8 hétnél tovább.

Nem jöhet szóba ugyanis az a lehetőség, hogy a követek Alep és Konya érintésével Kis-Ázsián keresztül egyenest Istanbulnak vághattak volna, mivel Kis-Ázsia a mongolokkal szemben ellenséges, de legalábbis barátságtalan hatalom, az oszmanli-törökök kezében volt. Emiatt tehát csakis a sokkal hosszabb, de feltétlenül biztonságos alábbi kerülőutat kellett választaniok:

Damaszkusz-Anah-Baghdad-Tiflisz-Deibenden át és a Kaukázus északi lába mentén Tamánba. Ott átkelven a keresi szoroson, a Krím félszigetén és a perekopi földnyelven keresztül az odesszai síkságra jutottak, majd elérték a Duna vonalát, s ennek mentén a Szávát. A Száva völgyéből az Alpokon át Triesztbe jutottak, ahonnan pedig Velencén és Firenzén keresztül elérkezhetek az örök Városba.

Tudjuk, hogy jó félszáz esztendővel később a mongol kereskedelmi követség tagjai hajókon érkeztek meg Itáliába. Ebben az esetben is ez látszik egyszerűbb és rövidebb útnak; valószínűen ezt a megoldást is választották.

Végül magáról a forrásról kell beszélnünk. A pápai levél eredetijét pillanatnyilag nem ismerjük, ellenben ismeretes annak két másolata is. Az egyiket szerző találta a Vatikáni Levéltárban. Ennek jelzete: *Reg. Vat. Tom. 29 A. fol. 6^r-7^r*. A másikat Raynaldus találta meg a Biblioteca Vallicelliana kéziratú kódexei között; ennek jelzete: *Ms. Vallicell, C. 49. fol. W*. Ez utóbbinak szövegét Raynaldus

közli is. (Annales Eccl. t. III. ad ann. 1260, § XXIX. pp. 63-64.)

A Vatikáni Levéltárban lévő példányt tüzetesen áttanulmányoztam, ellenben a Bibi. Vallicelliana kéziratát – a háborús óvintézkedések miatt – óvóhelyen őrzik és pillanatnyilag hozzáférhetetlen. Mivel azonban Raynaldus közölte annak szövegét, semmi akadály sem volt a szövegek összehasonlításának.

A Raynaldus-féle szöveg más, egykorú, IV. Sándor-korabeli akták és levelek között közli ezt a – keltezés nélküli – levelet is. Ezzel szemben a Vatikáni Levéltárban található példány egy jellegzetesen IV. Orbán-korabeli kódexből került elő. Mivel a két pápa uralkodásának időpontja között alig egy esztendő eltérés van, nagyon nehéz eldöntennük, hogy 1261-ben, vagy 1262-ben készült-e a levél. Mindamellet valamelyes kevés, de megbízható támaszpontunk mégis van arra, hogy eldöntsük a kérdést. Egyetlen észokról van szó: kétségtelen ugyanis, hogy mindkét kézirat másolat, mégpedig nem egyik a másiknak a másolata, hanem mindegyik egy harmadik, valószínűen az eredeti példányról készült. Ha *Johannes Ungarns* nem IV. Sándor pápa előtt jelent volna meg, a Ms. Vallicell. nem tartalmazhatná a szóbanforgó választ a IV. Sándor-korabeli levelek között. Az ellenben lehetséges[^] hogy a Ms. Vaticanusba, mely egyébként a IV. Orbán-korabeli aktákat és leveleket gyűjteményesen tartalmazza, felvették ezt a korábbi levelet *is* azért, mert az ügy még nem zárult le, hanem Sándor korai halála miatt annak elintézése utódjára maradt.

Elégé biztos támaszpontot nyújtana a jeruzsálemi pátriárka neve, ha történetesen nem hiányoznék a szövegből. Mivel mindkét kéziratból hiányzik, nyilván az eredeti levélben sem szerepelt a név.

Az, amit a levél a pátriárkáról közöl, még legvalószínűbben *Guilelmus* (sic!) pátriárkára illik rá. Guilelmus 1262-1263 körül állt a jeruzsálemi pátriárkátus élén. Előzőleg episcopus Agennensis volt. (Agen franciaországi város.) Eubel nyomán tudjuk róla, hogy 1247 január 29-én IV. Ince nevezte ki ageni püspökké,¹⁴⁾ majd *Jacobus Fantaleon* pátriárka (korábban verduni püspök) halála után, 1262 december 9-én IV. Orbán nevezte ki jeruzsálemi pátriárkává.¹⁵⁾

Ezek szerint a levél vagy *Jacobus*, vagy *Guilelmus* pátriárkára vonatkozhatott eredetileg. Ha IV. Sándor korából való, amint az valószínű is, akkor az elsőre. De az is biztos, hogy nem Jacobus, hanem Guilelmus pátriárka volt az, aki a tárgyalások fonalát Halagu ilkánnal felvette. Tudjuk ugyanis, hogy Guilelmus megérkezéig a jeruzsálemi egyházat az akkoni püspök hatásköre alá rendelték és *Petrus*, episcopus Hebronensis és *Adam* adiaconus Acconesis voltak ott a püspöki adminisztrátorok 1263 január 13-ig. Akkor érkezett meg Guilelmus pátriárka új székhelyére. Hogy Rómában mennyire számontartották a perzsiai és környéki térítés ügyét, arra jellemző, hogy már 1263 május 23-án Guilelmust arra utasítják Rómából, hogy keresse fel személyesen Cyprus, Örményország, Antiochia, Szíria, valamint a szomszédos országok és tartományok, szigetek, fejedelmek és igyekezzék őket megnyerni a térítés ügyének.¹⁶⁾

Ezek szerint az előtárt gyér, de lényeges bizonyítékok alapján kimondhatjuk, hogy *Johannes Ungarus* valóban élő személy volt és 1261-ben Hulagu ilkán követségének elem megjelent a római udvarban, a kezébe adott választ pedig közvetítette a kánhoz. A pápai levél Jacobus Pantaleon pátriárkára vonatkozhatott, de a pátriárkátusnak Hulaguval való személyes érintkezésére csak később, Guilelmus pátriárka idejében került sor.

JEGYZETEK

¹⁾ *Bar Hebräern* (536., 555. 11.) Hulagu feleségéről írja: *salutem Christianorum promovit ubique terrarum*, majd megállapítja, hogy *regina fidelis et Christum dUigens*. – V. ö. Grousset, *Histoire de l'Asie*, III. kt, 102-103. 11.

²⁾ *Soranzo*, *Il Papato, l Europa- Christiana e i Tartari* Milano, 1930. 172. 1. 2. jegyz.

³⁾ *Röricht*, *Geschichte des Königreichs Jerusalem*, Innsbruck, *ISDS.*; 909. I. – *Aithone*, *Flos historiarum*, etc. 300. L; – *Abu-l fida*, *A finales*, IV. kt. 575–590. 11; – *Hammer-Purgstall*, *Geschichte de i Ilchane, das ist der Mongolen in. Persien*, etc. Darmstadt, 1842. – I. kt, 230. 1. és k.k. 11.

⁴⁾ *Lemmens L.*, *OFM.*, *Geschichte der Franciscanermissionen. Münster In Westfalen*. 1929 – 80. 1.

⁵⁾ *Mint* 4. a. id. m. – 81. skk. 11.

⁶⁾ U. ott.

⁷⁾ V. ö. *Balanyi Gy.*, *Monteeorvino János*, (Bpest, 1930. Szt ítrán akad. kiad. 13-15. 11.)

⁸⁾ V. ö. *Heyd*, *Studien*, stb. 320. 1.

⁹⁾ Böv. 1. *Bendefy*, *A magvarság kaukázusi őshazája*. Bpest, 1942.

¹⁰⁾ V. ö. *A. Kern*, *Joh. de Galonifontibus „Libellus de notifia Orbis a. Arch. Ord. Praed.* 1938. évf.

¹¹⁾ L. 4. a. id. m. 84. 1.

¹²⁾ L. *Anal. Franc.* III. kt. 417. 1.

¹³⁾ V. ö. 9. a. id. m. III. rész.

¹⁴⁾ *Eubel*, *Hierarchia Catholica medii aevi*, 75. 1.

¹⁵⁾ U. ott 286. 1.

¹⁶⁾ U. ott 286. 1. 8. jegyz.

Első kiadása: Theologia, 1943. évf. 2. szám, 137-151. U. és Földrajzi közlemények LXX. kt. 1942. évi 4. szám.

A KÚNSZENTMIKLÓSI „KAMENNÁJA BABA

Mintegy 12 esztendeje (1933 körül) olyan hírek keltek szárnyra, hogy Kúnszentmiklóson egy ház bontásakor a honfoglaló magyaroktól, vagy esetleg a később betelepült kunoktól származó kőszoborra, úgynevezett „kamennája bábára” találtak. Tudvalévő, hogy az e néven ismert szobormaradványok a maguk idejében elhunyt kiválóságok sírján állottak. Egyesek véleménye szerint ezek a szobrok mintegy magát a halottat személyesítették meg, *Veszelovszkij* véleménye szerint azonban valószínűbb, hogy az elhunyt által harcban megölt ellenfélnek a szobrát helyezték el a síron. Minél többet vitézkedett tehát valaki a harcmezőn, annál több emlékszobor (nem ritkán csak egy csomó emlékkő) került a sírjára. Középkori okmánytárunkból ismeretes néhány olyan adat, amely szerint voltak nálunk is „kamennája bábakkal” díszített kurgánok, ezideig azonban egyetlen egyet sem sikerült ezek közül a sírszobrok közül megtalálunk. Érthető, hogy az említett hírek igen nagy érdeklődést váltottak ki a legszélesebb körökben.

Mivel ezek a hírek néhány évvel ezelőtt egy, a nagyközönségnek szánt és eléggé elterjedt munkában komoly formában napvilágot láttak, szükségesnek tartom, hogy Hillebrand Jenő dr. magyar nemzeti múzeumi igazgató úr írásbeli felvilágosítása alapján közöljem a következőket: A kérdéses leletet Fettich Nándor dr. egyetemi magántanár a helyszínén megvizsgálta és kétséget kizáró módon megállapította, hogy a lelet nem „kamennája baba”, hanem középkori, címerrel díszített síremlék.

(Megjegyzem, hogy Fettichnek már nem volt alkalmunk a szóbanforgó követ látnia, mert mire Kúnszentmiklóstra érkezett, azt a lebontott ház helyén emelt új épületbe befalták. (!) Értesülését azoktól a helybeliektől szerezte, akiknek heteken át alkalmuk volt a címeres köemlék szemlélésére. (Fettich N. szóbeli közlése.) Ez az eset (még ha közép-

kori címerdíszes köemlékről van is szó), nagyon szomorúan jellemző a nálunk tapasztalható érzéketlenségre. Hát nem kellett volna megakadályoznunk, hogy ezt a követ ismét befalazzák, nem kellett volna azt alkalmas helyen a szakemberek és a közönség részére hozzáférhető módon megőriznünk?! – Kívánatos, hogy legalább okuljunk ebből az esetből.)

Mínthogy a reménység nem vált valóra, bele kell nyugodnunk abba a szomorú ténybe, hogy ezidőszert Magyarországon egyetlen ősi, magyar sírszoborral sem rendelkezünk. Jerney ugyan említi,¹⁾ hogy ő néhány jellegzetes sírköszobor töredéket becsomagoltatott és elküldetett a Magyar Tudományos Akadémiának, de minden arra irányuló fáradozásom és utánjárásom, hogy ezeket feltaláljam, meddőnek bizonyult.

Hazánk területén ezideig egyetlen ősi sírszoborra seink akadunk, noha az egykorú oklevelekből kétségtelenül tudjuk, hogy 700-800 évvel ezelőtt nem kis számmal lehetett még nálunk is találni sírszobrokat: keletről hozott vallási felfogásunk tanúit. V. Istvánnak egy 1267-ben kelt adománylevele szerint a Kassa-környéki Enczenföld határa a Cuzmend folyótól: „Deinde autem vadit ad STATU AM LAPIDEM, quae dicitur BALWANKEW, ubi sunt trës metae.”²⁾ Azaz: innét a határ azon köszobor felé halad, amelyet BÁL-VÁNYKŐ-nek mondanak; ott három szoboralak van.

Ugyancsak V. Istvánnak Ágasvár adományozásáról szóló 1265-i oklevelében olvassuk a hevesvármegyei Pásztó község határának kijelölésével kapcsolatban: „Deinde venit ad BALUANKUWE, et ibi sunt quatuor metae.”³⁾ Azaz: Innét (a határ) BÁL-VÁNYKŐ felé halad, és itt négy szoboralak van.”

II. Géza királyunknak a pécsváradi bencések monostorának megerősítő 1158-i oklevelében olvassuk:⁴⁾ „...Maneg, quod ab oriente terminatur Arucet Kertfalva, et KÜ-BALVANY.” Azaz: ... Maneg (Mányok?), kelet felől árok és körtefa, és KÖBÁL-VÁNY határolja.

Nagyon helyesen utal Jerney arra is,⁵⁾ hogy a Komárom, Pest-Pilis-Solt-Kiskún és Somogy vármegyékben lévő Bálvány és Bálványos nevű helyek szintén ősi sírkövektől nyerték nevüket. Már pedig, hogy ezek a helynevek igen

régi keletűek, arra elegendő bizonyosságul szolgálhat az a tény, hogy már Szent István király 1001. évi adománylevelében találkozunk a BALUANOS helynévvel. Egy 1015. évi határleírásban a BALUANOS és KÍJBALUAN neveket, I. Endrének egy 1055. évi oklevelében pedig a BALUANA és a BALUUAN neveket találjuk.

Az erdélyi és egyéb hegyvidéki tájakon előforduló Bálványos, Bálványkő és egyéb hasonló nevek már nem utalnak feltétlenül ősi sírszobrokra; inkább talán valamely különös alakú természetes sziklacsúcsokra, különálló kőbörcökre vonatkozhatnak. Az ilyenféle természetes sziklaalakulatokat ősieink csakúgy tisztelték, mint ahogy azt ma is megfigyelhetjük az ősi hit nyomait őrző északi rokonnainknál.⁶⁾

A szerencsés véletlen a legutóbbi napokban újabb adathoz juttatott bennünket. Zsámboki Lajos, a kúnszent-»iiklősi ref. főgimnázium tanára Kúnszentmiklós nagyközség levéltárában egy 1724-ből keltezett határleírási jegyzőkönyvre akadt, amelyben szó van bizonyos „*Kő Kún kép*”-ről, ami kétségtelenül nem lehetett semmi más, mint egy ősi sírszobor maradványa. A fontos okirat megtalálója az eredeti okiratot és annak egy 1791. évi másolatát megküldötte Fettich Nándornak, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgató-örének, aki azt közlésre nekem volt szíves átengedni. *)

A régibb keltezésű okirat Orgovány és Majsza puszták határbejárásának eredményeit örökíti meg. Az újabb keltezésű másolat csak az orgoványi határbejárás adatait tartalmazza. Már a felületes összehasonlítás alkalmával is kitént, hogy a két, – egymásnak különben megfelelő – szöveg nem szigorúan azonos. A másolatból hiányzanak egyes szavak, sőt mondatok, amelyek az 1724. évi okiratban megvannak. Ez kétségtelenül csak a felületes másolás eredménye. Azonban a másolat tartalmaz olyan szavakat, sőt mondatokat is, amelyeket az eredeti okiratban nem találunk meg. Ezek az eredetiben hiányzó hosszabb részek – szinte

*) Mind Zsámboki Lajos, mind Fettich Nándor dr. uraknak páratlan baráti szívességükért és önzetlenségükért ehelyütt is *igen* hálás köszönetemet fejelem ki.

kivétel nélkül – lényeges adatokat tartalmaznak és a határleírást szabatosabbá, világosabbá és félremagyarázhatatlannabbá teszik.

Ezért kénytelen vagyok feltételezni azt, hogy a most előkerült 1724. évi okirat az azévi határbejárás okmányának csak első fogalmazványa volt. Erről kellett készülnie egy másik, tökéletesebb határleírási jegyzőkönyvnek (ezt ma még nem ismerjük) és ennek a részbeni másolata az 1791. évi okirat.

A „Kő Kún kép” szempontjából a rendelkezésünkre álló két okmány teljesen pótolja a ma még hiányzó eredetit, és talán sikeres lesz az az előttünk álló munka, amellyel ennek az egykori kún (?) sírszobormaradvány helyének meghatározását, kinyomozását, sőt magának a maradványnak fellelését megkíséreljük.

Az alábbiakban közlöm a vonatkozó okiratok szövegét, mégpedig az 1724. évi jegyzőkönyv alapján. Ahol az 1791. évi másolatban lényeges szóeltérés, vagy szövegtöbblet van, azt feltűnő szedéssel jelzem. Azokat a helyeket pedig, ahol a két okirat szövege teljességgel eltérő egymástól, párhuzamosan közlöm.

Anno 1724 Die 15ta Maii

Voltunk ki Orgovány és Majsa nevű Kun Pusztáknak határjaiknak meg kerülésére, Mellyeknek megmutogatásában jelen voltak Becsületes Kecskemethi Uraimék által expédiait Város Lakoss feleik, Varga András, a kiknek még az Eleik is bírták Orgoványt, Dekány Istvány a kiknek még az elei is bírták Majstát, És Ifjú Kalocsa Ambrus, Kamrás János és Sárközi István Uraimék ő kegyelmek.

Elkezdvén egy magos hegyen a járást melly vagyon napkeletről kit Szokott névvel neveznek Nyakvágónak, és onnét felfelé egyenesen az felső Ágas Edgyházi Templom felé, *itt jobbra maradnak a Könisögi fák menvén* az Szájjor homokjának, és annak a homoknak közötté Vagyon (*látszik*) edgy meszsze láczó Kerek csucos és magas hegyű homok, a melly igaz határ mind

Isák között, s mind Ágasedgyháza és Orgovány között, (törölve: s Köncsög között) a melly Szájzor homokján túl Nap kelet felől fel mégyen

az Ágasedgyházi nagy réten és által jön a megnevezett csúcsos homok halomra a Határ, a mellett nap keletrül vagyon a Koncseg.

a réten kívül osztán a határja, melly által jön osztán az nevezett csúcsos homokra, itt felső Ágasedgyháza napkeletre marad.

Által jöven att-ul a Szajor homokjátul, bé Isák felé és Isákon alól a melly körtvélyly fák vadnak, azon kívül alól vagyon edgy *kerek* halom, és azon a halmon alól edgy nagy Laposs vagyon, ennek a felső Széliben meg láczik az Isáki Szántás, abban a Lapisban (*lapályban*) felyül vagyon edgy nagy árok mellynek edgyik vége napkeletre a másik napnyugotra vagyon, ezt hívják Tanárkának, ezt tartják *ott* határnak.

Ebbül a Lapisból által menvén napnyugotra, edgy halomra mellyet hívnak Bene halmának, ezt is tartják bizonyos határnak, *Isák község és Orgovány között.*

Attul a halomtul által menvén edgy zöld halomra, mellyet hívnak Lovasteleknek és ezeket a halmokat Isáki öreg Tanács Uraimék mutogatták igaz határoknak lenni. Ezen a Lovas teleken kívül nap nyugotra esik a Páhi erdő, NB. A mint Kecskeméti Uramék nevezték [Ív] míg bellyebb volna Pahi felé a határ, a mellyekre rá kellett volna menni, De *ő kegyelmek* nem tudták meg mutatni, Isáki Uramék pediglen tagadták, a melly hatáif-oA;) nevezet szerint edgyik *Kő Kun kép* mint ha valami rakott kápolna lett volna ollyannak mondgyák, a másik pediglen Csikós kopolya, de ezeket nem láthattuk. Hanem

Elkezdvén ismét a menést, azon zöld halomtul tudniillik a Lovastelektül alá felé délre mindenütt a Buczkás oldalon kívül nap nyugotrul, és alább alább a Tolvajos homokjára, melly a végében van, Legalol ennek ellenében vagyon dél után tájjon az Nagy bolcsai (*Borsai*) erdő. De a határ ezek között a Tolvajos Istrása.

A Tolvajostul alá indulván a Halasi útra, ott van edgy kerek Szék, víz álló, az őton alól, Ismét nap kelet felé jövén az utón, az utón alól van edgy nagy Szék tele vízzel, kit is Szekerczésnek hívnak, az utat observálván ugyan, De mind a Szekerezésre, s mind arra a Székre az orgoványi barom rá mehet innya, *barom reá mehetett és nem is volt ellenkezés benne.*

A ^wzekerczésről mindenütt napkeletre Kecskemét felé jövén az Halasi utón, jó darabon és balkézsül esnek buezkás fejer messze láczó homokok, ezen alól Bugaczi föld vagyon.

Azokon a Homokokon bé fordulván föl felé egyenessen rá menvén a homokok között edgy kútra, mellyet bírtak az előtt Csetejék és az után Czirkátor Mártony:

Attul a kuttul még is fel felé tartván, a Kő halomra, melly halmoeskának a tetején kerek árok vagyon és a követ ki ásták midőn *és a közepe völgyes* Templomot ott építettek, *mellyből a követ be hordabbul a halombul, Kecse-fák a Templom építése-mét felé belől még ezen kor a Városra, ezen a a halmon vagyon* *Halmon még belől jó darabon*

három, négy dülő föld az Orgoványhoz való mellyet szántogattak az Orgoványt bíró emberek, (törölve: Innen való) ennek nap keleti része felől vagyon Jakab Szállási Puszta.

Attul a Kő halomtul fel felé menvén *a határ*, más edgy zöld halomra és onnét Ujszombaty alól megyén az Nyakvágásra onnét és így egészen bé lévén kerülve az Orgoványi Puszta.

Finis. *)

Itt az 1791. évi okirat szövegi része az alábbi záradékkal véget ér:

Voltunk ki Határ járásban Szent Miklósról
akkori Fő Bíró Baky János
Esküttek Drók András
Dalocsa István

*) A dült betűkkel jelölt részek: eltérések az 1791. évi másolatban az 1724. évi szövegtől

Jósa Gergely Uramék
 Nótárius akkori Herpay Mihály
 akkori lakosok Már János
 Vég Sámuel
 Bajki István
 Bernát István ifjú
 Selyem Péter
 Somogyi Mihály
 Praesentem copiam cum Suo verő et genuino originali colla-
 tam in omnibus Punctis et clausulis eidem conformant
 esse testőr. Sign- Kun Szent Miklósini die 14a Maii

Stephanus Csehv m. p. ord. Nótárius

[2 r.1

Majsa.

A mint a Szegedi út alá megyén, innét fellyül Észak felől vagyon edgy nagy kerek halom, mint edgy rakás formájú a teteje, ennek a halomnak nap nyugatra! ellenében alá menvén a Szegedi út, és a Szegedi utón ugyan nap nyugatrul az út mellett vagyon edgy zöld halom, ez azon allol, vagyon másik kisebb halmocska, azon alól ismét harmadik is van, ezek hasítják a Pajsi és Bodszzási földeket, melly Puszták nap nyugatrul esnek Majsa mellett.

Attul a Nagy halomtul pediglen egyenessen által menvén Nyári nap kelet felé, edgy homok halomra, á mellyen ez előtt volt Kecskeméthi Szélesek Barmok állása edgy fás Székecske vagyon nap nyugot felől azon halomnak az oldalában alól délrül ismét vagyon edgy lent akol forma árok, mellyben az állás alkalmatosságával talám borjukat segíthettek*), olyan kerek árok is van a végiben.

Ettül az állástul által menvén mégis nyári nap keletre, a buczkák között vagyon edgy zöldecs bokros bodzás és galagonya tövisses telekes völgyecske, annál több ollyas bokros alig vagyon majd edgy mérföldön és ott körül belől, ott volt régen edgy nagy jeles fa, a hol mindenkori terminussok volt a mezei Pásztoroknak és a Gazdáknak mikor a tenyenet ki vitték nékik.

*) T. i. világra.

Ennek a Tisztának felső része felől való Tiszta kivüle határos Szanh: Sz. László, Nap kelet felől pediglen Felső Csöngőié, és felső Kömpöcz, Délrül Alsó Ágas edgy háza, Nap nyugatrul Sajó és Bodrogiád, De sehol #vnisen bizonyos határ. Minden felől szabad menni míg akarja az ember;

Finis.

[2 v.1

Voltak ki Határjárásra	akkori Lovasok
K. Sz. Miklósiak	Már János
Akkori fő Biró: Baki János	Végh Sámuel
Drok András	Baski István
Esküttek: Dalocsa István	Sellyém Péter
Jósa Gergely Uraimék.	Bernát István
Nótárius akkori: Herpay Mihály	Somogyi Mihály

Orgovány et

Majsa Kún Puszták határinak való

Memorialis.

Quo facto in Anno
1724.

Die 1.5ta Maij

Közigazgatási

1724 év

Kötés I.

Darab: 60.

1 db másolattal

Eddig a vonatkozó szöveg. Most már csak a további kutatás szempontjából vizsgáljuk meg a szövegnek minket legközelebből érdeklő részletét. Mit olvasunk a szóbanforgó sírszoborról?

A jegyzőkönyv szerint a „Kő Kún kép” a határvonalon, valahol a Páhi erdő közelében állott. Hogy határhalom tetején állott-e, vagy sem, nehéz volna ez írás nyomán eldöntenünk, de az a hitem, hogy vagy valamely természetes homokbucka, vagy egy régi kurgán (kunhalom) tetején állhatott. „Olyannak mondják, – olvassuk – mintha valami rakott kápolna lett volna.” Ha egy ép, honfoglaláskori magyar-, vagy akár egy XII. századi kún sírszoborról lett volna szó, nehezen hiszem, hogy azt rakott-, azaz falazott-, vagy teljes szabatsósággal: kis darabkákból felépített kápolnának mondaná írásunk. De kezdjük ott: még csak nem is való-

színű, hogy ezen a kőben szegény vidéken egy kamennája baba 700. vagy akár 500 éven át megmaradhatott volna. Valószínűbb, hogy egy ősi sírszobornak a töredékeit helyezte a hagyományörző népi kegyelet valamely kővekből, vagy téglából rakott oszlopszerű alapzatra, amelynek talán olyasféle fejezete volt, mint a mai útszéli, szentképeket, s szobrocskákat rejtő építményeknek. Ha a kúnképnek a feje maradt meg, közelfekvő a gondolat, hogy azt ilyen védelemben részesítették. Ezt az építményt nevezhették kápolnának.

Viski Károly is közöl egy adatot „A magyarság néprajza” II. kt. 348. lapján erre a kúnképre vonatkozóan. Egy általa nem idézett egykorú forrás nyomán közli hogy *a huszárruhába öltözött kún félközépig volt vésvé, arccal Orgovány felé. mint jogbirtok felé fordulva.* Ez az adat ugyan nem vág össze a „rakott kápolnával”, de lehet annál korábbi is. Mindenesetre jóval könnyebbé teszi a helyszíni kutatás lehetőségét.

Ma már nehéz volna hagyományi, népemlékezési alapon nyomoznunk a szóbanforgó „Kő Kún kép” után, de két út készen kínálkozik számunkra. Az egyik az, hogy a plébánia, illetve a református egyház történeti feljegyzései között is próbáljuk kinyomozni, vajjon nincs-e valamelyes utalás erre az egykori emlékre, amely talán idővel vallásos színezetet is nyert. A másik út műszaki feladat: az itt közzétett határbejárású jegyzőkönyv alapján meg kell határoznunk a legvalószínűbb helyet, ahol a „Kő Kún kép” állhatott. Ha ezt a feladatot sikerrel megoldottuk, sor kerülhetne a kérdéses helyen régészeti ásatásokra is, mert nem valószínűtlen az a gondolat, hogy éppen a környezetnek kőben való nagy szegénysége miatt csakis előkelő ember sírját jelölték meg kőszoborral, s így a sírban értékes régészeti leletanyagra volna reményünk. Viski véleménye ezzel szemben az, hogy a kún- és jászképek csak határjelölő kő- vagy fáfaragványok voltak.

Kállay Ferenc említ a Kiskunságban egy Bába homok nevű dűllőt; szerinte ott valaha kúnképek, vagy jászképek (bábok) állhattak.⁷⁾

Az a térképészeti tanulmány, amelyet a szóbanforgó kúnkép fellelése érdekében Irmédi Molnár László dr. alezre-
dessel, a magyarországi régi térképfelvételek kitűnő szak-
értőjével a régibb és újabb felvételi lapokon folytattunk,

teljes eredményre vezetett. Teljes bizonyossággal megállapítható ugyanis az a szűk környezőt, ahol a szóbanforgó kúnképnek kellett egykoron állania. Ma ezt a környéket az orgoványi határban Kápolnadűlőnek nevezik. Kérdés, nem a szomszédos dűlő volt-e a Bába homok. Ezeket a részleteket már csak a helyszíni kutatás döntheti el.

JEGYZETEK

¹⁾ *Jerney János*, Keleti utazása a magyarok őshelyeinek kinyomozása Végett 1844. és 1845-ben. Pesten, 1851. II. kt. 63-64.11.

²⁾ *Fejér*, Codex. Dipl. Hung. Tom. IV. vol. 3. pp. 411-412.

³⁾ U. ott Tom. IV. vol. 3. p. 203.

⁴⁾ U. ott Tom. II. p. 149. ,

⁵⁾ L. 1. a, id. m. 102. 1.

⁶⁾ *Krohn-Bán*, A finnugor népek pogány istentisztele. Bpest, 1908. Akad.-kiad. 94-97. 11.

⁷⁾ *Kállay F.*, A pogány magyarok vallása Pest, 1861. -128.1.

A TURULMADÁR

Őseinknek szent, talán legjobban tisztelt madara a turul veit. Kézai Simon szerint Attila pajzsát koronás turulmadár képe díszítette. Az Árpádok nemzetségneve „Turul” volt. A legősibb feljegyzések szerint a turulmadár a legkedveltebb és legkiválóbb sólyomfajták egyike Keleten.

A Turul családnév a XII–XIV. században elég gyakori lehetett hazánkban is az előkelőbbek körében. Az 1237–1238-ig terjedő időközből 12 olyan okmányt ismerünk, amelyekben Turul nemzetségbeliéről van szó. Ezek közül is az 1239. évi „Turul filius Chunad Jobagionis in Castro Zaladéről tesz említést,¹⁾ amiből kétségtelen, hogy a Turul nemzetségnek a Zalavidékhez, jobban mondva Zala ősi várához köze volt. A várat vagy I. Béla (1061–1063), vagy III. Béla királyunk (1173–1196) emeltette.

Még Dzsingiz kán idejében külön ezredet alkottak a solymászok. Ezeknek volt a feladatuk, hogy a turulsólyomokkal, valamint más, kiváló sólyomfajtaikkal bánjanak. Marco Polo feljegyzései szerint Dzsingiz kán második utódja, Kubláj kán egy tömény, azaz 10.000 solymászt tartott, s ezek mintegy 500 sólyommal vonultak fel az udvari vadászatok alkalmával. A Dzsuveini nagyvezér által íratott évkönyvekben olvassuk, hogy Dzsingiz kán nagyszabású hattyúvadászatokat szokott rendezni turulok segítségével. A nagykán két fia, Dzsagatáj és Ogotáj olyan gazdag zsákmányt ejtett ezekkel a kiváló súly más zmadarakkal, hogy minden hét végén ötven teverakomány hattyút küldtek be Szamarkand városába, ahol azokat kiosztották a város szegényei között.

Mohamed el Bardzsini solymászkönyve részletesen foglalkozik a turulmadárral, és többek között azt írja, hogy az a „legkiválóbb solymászmadar; nagyértékű, nagyérdemű és igen serényen vadászik”. Ha felereszti, egyik madarat (mint pl. vadrécét, vadludat, hattyút) a másik után vágja le, s nem nyugszik addig, míg csak egyetlen préda is akad a le-

vegőben. Említi, hogy a turul nála sokkal nagyobb testű madarakat is levág, s olyan veszedelmes sebeket ejt hatalmas csőrével, hogy a solymászok lóbőrkesztyűvel védekeznek ellene. Színére vonatkozóan is közöl adatokat, de ezek, miként bebizonyult, kevésbé helytállóak.

A turulkérdés rég időktől fogva egyik legégetőbb, s egyben legfogósabb kérdése volt a magyar őstörténetnek. Kézai krónikája ugyanis két ízben is igen jelentős adatokat közöl turulról imígyen:

„Ethele király címere, melyet pajzsán szokott hordani, egy madárhoz hasonlított, amelyet magyarul turulnak hívnak, fején koronával” (9. tétel).

„... Árpád almosnak, Előd fiának, Ügyek unokájának a fia, a Turul nemzetségből”. (19. tétel.)

Sokan – és mondhatjuk, minden komoly eredmény nélkül – próbálkoztak a turulkérdés megoldásával, amíg végre Vönöczky (Schenk) Jakabnak, a Magyar Madártani Intézet jelenlegi főigazgatójának évtizedes munkával sikerült a kérdést teljes sikerrel nyugvópontra juttatnia. Vönöczky teljes tudományos fegyverzettel hordta össze és mérlegelte a régi feljegyzések százszámnyi anyagát, szintúgy figyelemmel kísérte az ázsiai solymásmadarakra vonatkozó újabb eredményeket, és szorgos munkája eredményeként kétséget kizáróan sikemlt bebizonyítani,²⁾ hogy a magyar krónikák turulmadara azonos a Menzbier, hírneves orosz madártani kutató által az Altáj hegységéből 1892-ben leírt, addig ismeretlen és tudományosan *Falco rusticolus altaicus* Menzb. néven számontartott sólyomfajjal. (Lásd XIX. tb.)

„Ez a nemes sólyomfaj – írja Vönöczky – teljes hasonmása a sarki., vagy Zongorsólyomnak. Nagyobb és erősebb a vándor- és ráró-sólyomnál, tehát nagyobb és erősebb madarak vadászatára alkalmas. Elterjedési köre teljesen azonos azzal a területtel, ahol a turul szó is honos volt, tehát az oguzok, ujugurok, szeldzsükkök, majd a helyükbe telepedő tatárok földjén. Az Altáj hegységben olyan előfordulási helye van, melyet manapság is Dzsetti Oguznak, azaz Hét Oguznak neveznek.” (Id. m. 292. 1.)

Már külső megjelenésével is a legszebb sólymok közé tartozik. A sötét alaptónusú madár hasi oldalán (még az öregebb példányoknál is) csak hosszanti foltok vannak. Ezek

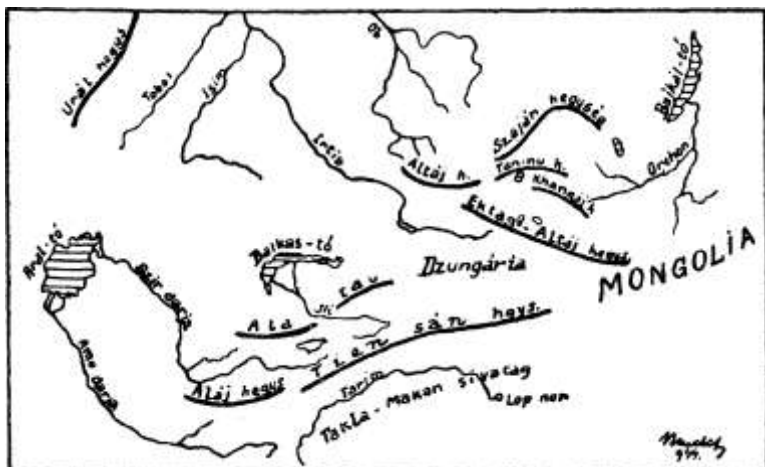
szabályosan elhelyezett, a lábak felé nagyobbodó, barnás-rozsdavörös, nyílvégalakú foltok. Egyes változatok fiatal példányainak hasi oldalán meleg krémszínű, nagy sötét foltokat figyeltek meg. Csüdje csak félig tollas. Menzbier a nőtény szárnyhosszát 333 mm-ben adja meg, újabb adatok szerint a 380 mm-t is eléri. Dementjev újabb megfigyelései szerint a hímek nagysága 356-372 mm, a nőtényeké 370-420 mm között váltakozik.

A turulsólyom magashegységekben (ú. n. alpi övezetben) fészkel. A rejtett sziklazúgokat kedveli. Az eddigi megfigyeléseket az orosz tudósoknak köszönhetjük. Mivel helyszíni megfigyelésekről van szó, a dolog természetéből folyik, hogy a kiváló solymászmadár elterjedési körét is az orosz kutatók csak az orosz birodalmi területeken, vagy azok közvetlen szomszédságában tudták megadni. Az eddigi megfigyelések szerint a turulsólyom Fergánától a Bajkál tóig minden alpi jellegű magashegységben, így a Tjen-sánban, a Tarbagatáj-, Altáj- és a Száján-hegységekben egyaránt otthonos.³⁾ Ezek a hegységek Dzungária északi peremét alkotják, s Tjen-sántól délre pedig Nyugat-Turkesztán terül el. Valószínűnek tartom, hogy a Hszin-csian és a Khangai hegységben is fészkel. Egyszóval előfordulása az ősi, nagy selyemkaravánút közvetlen szomszédságában van: a népvándorlás nagy, kelet-nyugati főútvonala mentén. Ez magyarázza meg, magának a madárnak, a vele való vadászati módnak, nemkülönben a „turul” szónak és egyben a turulsólyom alapos ismeretének bámulatos mértékű elterjedését.

A turult Menzbier eredetileg Hierofalco altaicus néven írta le, és önálló fajnak tartotta. Még Hartert is, 1913-ban, így írta le, de már kérdésessé tette, vajjon nem a vadászólyom (Gerfalch), vagy a ráróólyom (régii magyar néven: kerecsen, Falco cherug Gray) alfaja-e. Az újabb orosz vizsgálatok valóban azt igazoltak, hogy tényleg csak alfajról azaz „földrajzi fajtáról” beszélhetünk.

Vönöczky nagyszerű megfejtése östörténetünk sok homályos pontját helyezi jobb megvilágításba. Az egyik pl. Emese álmának problémája. Tudjuk azt, hogy a „Turul” (törökösen: Toghrul) nevet szívesen alkalmazták a régi török népek személyek megjelölésére is. Híres vezérek, előkelő főnemesek, kiváló harcosok hordhatták csak ennek a legelis-

mértebb sólyommadárnak a nevét. Sebestyén Gyulának az a felfogása tehát, hogy Emese megtermékenyítésével kapcsolatban a mithikus turulmadárnak jutott szerep, esetleg tévedés; ezzel szemben Vönöczkynek az a nézete, hogy Emese férjét, azaz Álmos atyját, tehát Árpádi nagyatyját nevezték Turulnak. Így már tökéletesen érthető és világos az is, ho-

A turulsólyom mai hazája.

gyan származott Árpádi fejedelem Turul nemzetségből, és csak a későbbi időkben keletkezett legendák iktatták a Turul madarat a Turul (Thogrul) nevet viselő fejedelmi személy helyébe. Anonymus szerint Álmos atya Ügyek volt; a névben nincs okunk kételkedni. Vönöczky feltevése azonban annyiban megállhat, hogy nem Árpád nagyatyja, hanem talán dédátja (Ügyek atya), vagy valamelyik őse viselte ezt a nevet.

Igaz ugyan, hogy a régi – és a mai primitív – népek szeretik valami mithikus őstől származtatni magukat, így nem egyszer valamiféle állattól, de még a sokkal ősbibb hunmagyar hagyomány sem keres állatost a két iker, Hunor és Magyar származásához. A hagyomány világosan megmondja, hogy a két ikertestvér atya Ménmarót, anyja pedig Enech volt. Látjuk, hogy mind a négy felsorolt szülő neve állatnév-

bői képzett személynév: Turul – .turulsólyom, Ménmarót = mén-óriás, Emese = emse, Enech = inak (török) = telién. Miként a férfira hízelgő volt, ha egy ügyes, erős, okos állat nevét nyerhette el, a nőre megtisztelő volt, ha valamely szajkóról becsült nőstény állat nevét hordhatta.

Achmed Vefik török szótárában világosan megírja, hogy a „Turul” az oguz kánok fejedelmi jelvénye volt. Ez a közlés tökéletes bizonyíték Kézai közlésére vonatkozóan, t. i., hogy Attila címerében is a turulmadár szerepelhetett, hisz Attila hunjai az oguzokkal évszázadokon keresztül a legszorosabb érintkezésben voltak.

Hanem ha már eljutottunk eddig a sikeres azonosításig, be kell látnunk és minél szélesebb körben terjesztenünk kell azt a tényt, hogy eddigi turulábrázolásaink egytől-egyig tévesek, hamisak. Joggal követeli Vönöczky, hogy azokat a képzőművészeti alkotásokat, amelyek a turult nem sólyomnak, hanem keselyűnek ábrázolják, távolítsák el, illetve csepléjék ki.

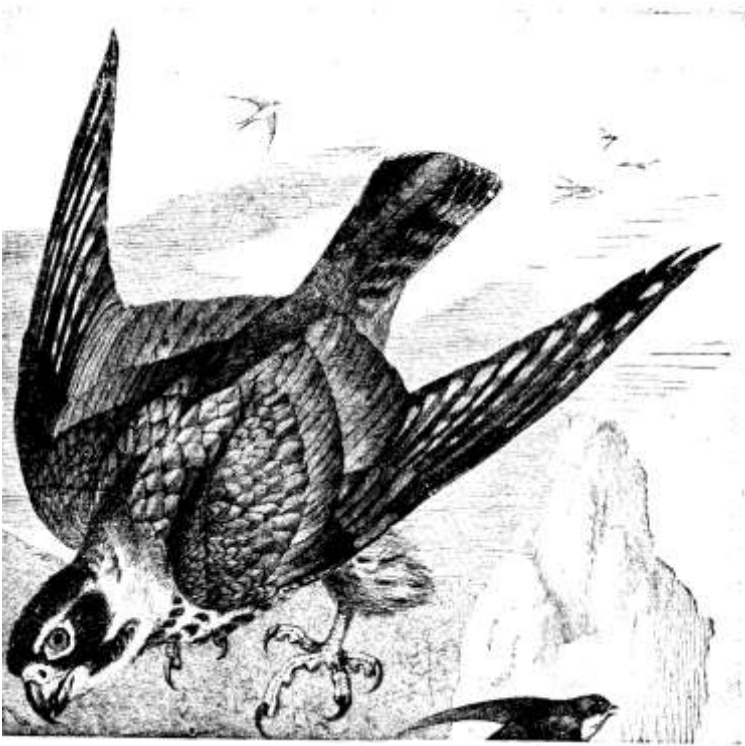
Ez a kívánság elsősorban a főváros területén található turulábrázolásokra, mint megtévesztő idegenforgalmi látványosságokra vonatkozik. (L. pl. a Vár kapubejáratánál lévő turult!) A turul bátor és ügyes solymászmadár, példaképe a hős harcosnak, nem pedig a seregek után lopakodó, dögre és hullára vadászó keselyű. A turul „a harci erényeknek, a vitézségnek, a hősiességnek, a győzhetetlen bátorságnak legmagasabb fokát jelképezi”, míg a keselyű egyszerűen jámbor dögevő. Nincs tehát semmi okunk, hogy mi keselyűkkel dicsekedjünk! Mihelyt alkalom adódik erre, sürgősen el kell távolítanunk ezeket a megtévesztő ábrázolásokat, ha mégoly mutatók is.

A turul név hazai történetünkben 1358-ban, az ázsiai történelemben 1400 körül, Timurlenkkel kapcsolatban fordul elő utoljára. Hogy milyen rendkívüli becsben állott ez a kiváló solymászmadár, arra vonatkozóan érdemes lesz ezt a legutóbbi adatot megismernünk. Timurlenk évtizedes háborút viselt a kipszaki kánnal, Toktamisszal, mert az, noha Timur hűbérese volt, mégis ellene támadt. Timur négy ízben is hadjáratot vezetett Toktamis ellen, és mindannyiszor alaposan megverte annak seregét. Amikor Timur serege már harmadszor vonult fel Kipszak ellen, Toktamis követeket küldött

*Turulsólyom. Falco rusticolus altacus MENZB. (Vönöczky-Schenk J,
és Vértse A. munkáid.)*

XX. TÁBLA.

Kabasólyom. (Brahm nyomán.) Figyelje meg az olvasó a madár háti tollazatát, egybevetvén azt a karosi lelet háti részének veséjével.

A karosi selymanaloké, 3. és 2. század közötti, (3. és 2. század közötti), (Feltétlenül X. század közötti), (Feltétlenül X. század közötti).

XXII. TÁBLA.

*Árpád) fejedelem a turulos pajzzsal. (A Bécsi Képes Krónika
miniatűrje Nagytás: fénykép után.)*

a nagy hódítóhoz, és velük egyetlenegy turulsólymot és egy versenylovat is felajánlott Timurnak ajándékol, kérvén őt, hagyjon fel a támadással. Igaz, hogy Timur folytatta a hadjáratot, de Toktamisnak megvolt a reménye, hogy egyetlen turullal (ez volt az ajándékok között a legértékesebb) és egy paripával megvásárolhatja a békét.

Gondoljunk büszkeséggel őseink szent turulmadarára, mert az csak fényt és dicsőséget hozott eleinkre, és gondoljunk hálával azokra a kiváló érdemű tudósokra, akik annyi önzetlen munkával hozzásegítenek bennünket ahhoz, hogy a valódi, ősi turulmadarat megismerjük, annak történetét egy évezreden át figyelemmel kíséressük, és nemes formájában ma is gyönyörködhesünk.

*

Rómában (a béke éveiben), a Capitolium lépcsőjének két oldalán az Ősi birodalom két címerálltaját, a római farkast és a sast láthatta Róma népe, és az örök Várost felkereső idegen. Vannak, akik nem tartják szerencsés ötletnek, hogy az ősök két szent álltaját ketrebe zártan mutpगतják a népnek, de szerintem ebben az elgondolásban és elrendezésben fölöttébb sok nevelő erő van, és a hagyományok életbentartására az kiválóan alkalmas. Éppen ezért nagyon üdvös. sőt múlhatatlanul szükséges volna, hogy – ha az idők arra alkalmasak lesznek – néhány turulsólymot, de legalábbis egy szaporodásra alkalmas párt hozzunk hazánkba. Nem arra gondolok, hogy az Állatkert állományát szaporítsuk vele, bár ha végső esetben odakerülnének, ott is valamely jól szembe-tűnő, elkülönített főhelyen tartanám azokat. Am hagyományainkhoz méltóbb volna, és a nemzeti öntudat nevelését jobban szolgálnék, ha – a római példához hasonlóan – valamely patinás helyen, pl.: a Várhegy oldalában, Mátyás palotájának egykori alapfalai közelében, vagy a tabáni park valamely arra alkalmas, magányos, csöndesebb helyén, téres, széles drótházikóban, mesterséges sziklakörnyezetben ápolnók a turulokat, hogy Árpádi népének késői utódai, mi is gyönyörködhesünk őseink szent turulmadarában.

Ha pedig 4-5 párt sikerülne behoznunk, arra alkalmas környezetben – pár év múlva – felújíthatnék a solymászat régi, szép szokását is.

JEGYZETEK

¹⁾ *Czinár Mór*, Index alphabeticus Codicis diplomatici Hungariae. Pest, 1866. (*Fejér Gy.* okmánytárának tárgymutatója.) – V. ö. Vönöczky (Schenk) id. m. 271. 1.

²⁾ *Schenk (Vönöczky) Jakab*, Magyar solymászmadarnevek. Turul – zongor – kerecsen. I. közi. Aquilia, 1935/38. évf. - A turulsólyom természetrajzi leírását 1.: Vönöczky Schenk J., A turulsólyom. Turán, 1940. évf. 121-125. 11.

³⁾ Böv. 1. *Menzbier M. A.*, Ornithologie du Turkestan, Moscou. 1888-1892. (1892.), p. 272-273. – *Hartert E.*, Die Vögel der paläarktischen Fauna; Berlin, 1913., p. 1063-1064.

Első kiadása: Dunántúli Szemle VII. (1940.) évf. 307-312. IL

A KAROSI SÓLYOMALAKÚ HONFOGLALÁSKORI LELET

A magyar őstörténettudomány, mint az egész őstörténetkutatás általában, az utóbbi negyven-ötven esztendőben jutott csak el arra az útra, amely korszerű eredményekhez vezethet el. Minél többen kapcsolódtak be az ezirányú, nemzeti szempontból eléggé nem méltányolható kutató munkába, annál inkább kitűnt, milyen szerteágazó kérdésekkel, problémacsoportokkal kell a feladat vállalóinak megbírkóznia. Több, sőt sok esetben: egy-egy szokásnak, a népies mondókákban, vagy regősdalokban fennmaradt, de eltorzult, s ma már értelmetlen szó jelentésének felderítése, megmagyarázása évekig tartó munkát adott egy-egy lelkes tudósunknak. S lassan-lassan teret hódított és beigazolódott az a nézet, hogy az őstörténet tudomány művelése nem pusztán nyelvészeti feladat, hanem – ha valahol – itt igazán szükség van arra, hogy a legkülönbélebb szakmájú tudósok nyújtsanak egymásnak segítőkezet a problémák megfejtéséhez.

Mindenki természetesnek találja, hogy a nyelvészek mellett talán a legnagyobb súllyal – a régészeké a döntő szó. S milyen csodálatos, hogy az első korszerű munka, amely a magyar sorskérdéseket régészeti szempontból tárgyalja, alig hét éve jelent meg *Fettich Nándor* szakavatott tollából.¹⁾ Eredményei lényegesen módosítják az addigi nyelvészeti eredményeket. Az embertan hasznosítható eredményeit *Bartucz Lajos* próbálta összegezni nemrégiben,²⁾ azóta azonban ez a tudomány is újabb megállapításokkal szolgált.³⁾ Ugyanez a helyzet a néprajztudománnyal is. Értethető okokból ez a tudomány is nagyon sok értékes adalékkal szolgálhat az őstörténetkutatáshoz, sőt nem egy kérdésben döntő szava lehet.

Nem kevesebb joggal kérnek részt az őstörténeti kutatásokból a földrajz, az állat- és növénytan szaktudósai.

Külföldön ezen a téren is eléggé elmélyült az összműködés az illetékes tényezők között, nálunk azonban csak „egy-két magára hagyott ember küszködik ott, ahol valósággal iskoláknak kellene működniök”.⁴⁾ Pedig ezen a téren is rengeteg tennivalónk volna; olyan feladatok várnak megoldásra, amelyek nem nélkülözhetik az említett tudományok szaktekintélyeinek elmélyedő munkásságát. Hogy csak egyet, a legfőbbet említsem: a magyarság őshazáinak térbehelyezéséhez igen mélyreható ember-, állat- és növényföldrajzi vizsgálatokra van szükség, mert az, arai ezen a téren eddig történt, majdnem említésre sem méltó, s az eddigi eredményt a tudomány szigorú bírálata nem fogadhatja el.

Teljesen hasonló a helyzet ezen a vonalon egyéb, kevésbé átfogó, de nem kevésbé jelentős kérdések tekintetében is. Ilyen kérdés volt pl. a *turulmadár* problémája. *Turul szavunk eredetét* nyelvészeti úton meg lehet oldani, de a *turul* madarat *madártilag, fajilag azonosítani* nyelvészeti, vagy mithológiai tanulmányokkal nem lehet. Ezt bizonyította az a sok, félévszázadon át folytatott meddő kísérlet, amelynek írásos nyomait⁵⁾ meg sem kíséreltem felsorolni.

Vönöczky-Schenk Jakabnak sikerült végre – évtizedes szorgos munkával – olyan eredményre jutnia, amely a legszigorúbb tudományos kritika világánál is megállja a helyét. Bebizonyította ugyanis,⁶⁾ hogy a hagyományainkban és krónikáinkban emlegetett *turulmadár* azonos a máig is élő, Közép-Ázsiában (Altáj-Száján vidékén) otthonos havasi sólyommal, a *Falco rusticolus altaicus Menzb.* fajjal.⁷⁾

Ismeretes azonban, hogy a *turul*-kérdésben felvetődött egy másik nézet is,⁸⁾ amely a mai napig is tartja magát, a japáni ornithologusok körében; eszerint a nézet szerint a *turul* szó nem sólymot jelent, hanem darvat, a magyar népdalok darumadarát.

Vönöczky-Schenk bizonyítékai olyan sokrétűek, olyan alaposak, vizsgálatai olyan szerte- és messzeágazóak, hogy szinte fölöslegessé tesznek minden további kutatást, kételkedést és tudományos aggodalmat, azonban mégis azt kell mondanunk, hogy a sólyom és daru vitában a végső, döntő szó csakis olyan szerencsés leleté lehet, amely kétségtelenül honfoglaláskori sírból került ki, és valamely lehetőleg közvet-

len módon bizonyítékot szolgáltat Vönöczky tudományos eredménye, vagy a daru-hívők feltevése mellett.

Különösen szerencsés véletlen segített bennünket ahhoz, hogy a turulmadár azonosításának kérdésében egy feltétlen bizonyossággal honfoglaláskori sírlelet alapján talán az utolsó lépést is megtehessük. 1936-ban ugyanis a zémplénnmegyei *Karos* községben („Eperjesszög”) a Magyar Nemzeti Múzeum *Horváth Tibor* múzeumi gyakornok vezetésével régészeti ásatásokat végeztetett, s ennek során *13 honfoglaláskori, bolygatatlan* sírt tártak fel.⁹⁾ Mindjárt az 1. számú sírből két, ezüsből készült, madáralakú veret került elő; ez az a két darab, amely bennünket most közelebbről érdekel. (A veretek fényképét Fettich Nándor egyet. m. tanár, Magyar Nemz. Múz. osztályigazgató úr szíves engedélyével közlöm, amit neki ehelyütt is hálásan köszönök.)

Az 1. sz. karosi sír leírása Horváth T. helyszíni feljegyzései szerint a következő:

„Karos, 1. sír. Mélysége 0.60 m. Nagyjából É-D tájolású sír. A sír végében, a lábak felett, kissé magasabb rétegben kengyel. A jobb alsó lábszár külső oldalánál íjcsontpár. a másik pár a jobb kar mentén. A váll alatt egy csomóban vasnyílhegyek, ugyanott a tegeztartó füle, és esrv kis kerek vastöredék. A medence körül feküdtek a rosszezüst övveretek, szíjvégek és csat. Az ezüst szíjtartó fül a bal medencénél. A mellkason a három bronzgomb. A vascsat, a vas-kés, valamint a fülecskével ellátott bronzkarikák és töredékek fekvését közelebbről nem lehetett meghatározni.”¹⁰⁾

A karosi leletek tárgyformái jól ismertek az eddigi honfoglaláskori leletekből. „Kiemelkedő ritkaság azonban *a két madár-alakú veret*”,¹¹⁾ mondja Fettich, és a Verchner Szaltovóból ismert hasonló tárgyú típusok keverékeinek tartja azokat.¹²⁾ Mindkét madáralak tömör ezüstöntvény, „első oldalon egy síkot mutat, hátsó oldala kissé homorú. A madár tollazatát beütögetett, finom vonalak jelölik. A szárnyak vonalainak felső végén egy-egy kis kör,¹³⁾ a madár hátán¹⁴⁾ pikkelyszerű mintázat.

A lelőköri körülményekre nézve fontos tudnunk, hogy a sírből két darab pontosan meghatározható ezüst dirhem is került elő. Meghatározásukat *H. Demel*, a wieni Kunsthisto-

rísches Museum igazgatója végezte el. Az egyik számánida érme: *Iszma il ibn Ahmad-è* (H. 279-295, azaz Kr. u. 892-907 közötti időből); a másik abbászida érme: *Abdui-Abbasz Ahmad al-Musztain-é* (H. 248-251, azaz Kr. u. 862-866 közötti időből).¹⁵⁾ Tehát mind a leletek tárgyformái, mind a most említett két dirhem kétségtelenné teszik, hogy honfoglaló magyar vitéz sírjával van dolgunk.

Ami a madáralakot illeti, első pillanatra az tűnik szemünkbe, hogy a háti oldal felől látjuk. Ezért látjuk teljes egészében a dús farktollazatot, ami viszont eltakarja az állat jobb lábát.

A madáralak közelebbi meghatározását Fettich, a lelet első közlője nem kísérelte meg, noha az olyan jellegzetes, hogy nem okoz nagy nehézséget annak megállapítása, hogy a lelet csakis a sólyomszerű madarak (Falconiformes) rendjébe, illetve ennek is a sólyomfélék (Falconidae) családjába tartozó madarat ábrázolhat. Még itt is megszorítással élhetünk, mert az ábrázolás csakis a sólyom-formák (Falconiae) alcsaládra vonatkoztatható. Az ide tartozó, mintegy 80 faj közös jellemzői, hogy „testük meglehetősen zömök, fejük nagy, csőrük aránylag erős, a viszonylag rövid felső káva szélén meghatározott és élesszögletű foggal, ... hosszú és hegyes szárnyuk az ugyancsak hosszú farknak majdnem a végéig ér”.¹⁶⁾

Mindezeket a tulajdonságokat megtaláljuk a karosi leleten: zömök testű, nagyfejű madár, a sólymokra jellemző erős, fogas csőrrel. A nyak formája és aránya teljesen megfelel azon sólyomfajokénak, amelyeket honfoglaló őseink ismertek, és elsősorban ismerhettek, így a turulsólyom, a zongor és a kerecsen nyakformájának. (V. ö. XX-XXI. tábla.) A fark alakja és nagysága szintén a sólymokénak felel meg. A szárnyak ugyan nem hosszúak és hegyesek, de a szárnyak alsó, külső végén a hosszú szárnytollakra emlékeztető csökevény látható. A szárny hű ábrázolásától a forma zártágának kedvéért tekintett el a lelet készítője. A háton lévő „pikkelyszerű” mintázat semmi egyéb, mint a sólymok jellegzetes háti tollazatának *kissé* leegyszerűsített utánzata. (V. ö. a kaba-sólyomról közölt képünkkel a XX.

táblán.) A láb formája is jellegzetesen és minden kétségen kívül ragadozómadárra utal.

Ezek az egyezések határozottan amellett vallanak tehát, hogy a karosi madáralakok sólymot ábrázolnak. Lélektanilag sem lett volna okuk arra, hogy egy másfajta madarat ábrázoljanak., tekintettel arra, hogy nem stilizált madárról, hanem *természethű* madárábrázolásról van a jelen esetben szó.

Azonban nemcsak a két sólyomalakú veret, hanem a karosi sír, sőt sírok egyéb leletei is érdekelnek bennünket, mert nem közömbös tudnunk, hogy nemcsak a két szóbanforgó veret, hanem a többi karosi veretek is rokonok a verchne-szaltovói leletekkel. Fettich szerint a karosi leletek egy természetes fejlődési folyamat végét képviselik ugyanúgy, mint a tarcali rokondarabok. Egyes karosi leleteken a tarsolylemezek művészetének jellegére ismerünk, mások a benepusztai lelettel vannak szoros rokonságban. A karosi leletek díszítményformáit és motívumait majdnem kivétel nélkül kimutathatjuk a minuszinszkvidéki lovaspásztor kultúra körében. Egyes darabok (Fettich id. m. CXXX. tb. 3. szíjvége) minuszinszki összefüggése különösen világos. Ha pedig azt kutatjuk, hogy ez a szokatlan ornamentika honnan származott el a Minuszinszk-vidékre, a martinovkai¹⁷⁾ műveltségi körhöz jutunk: ugyanoda, ahonnan a palmetta-motívum és az álcsatok indultak hódító útjukra, mondja Fettich.¹⁸⁾ A martinovkai műveltség ezüst- és aranyveretei a minuszinszkvidéki kultúrában bronzban élnek tovább, motívumai pedig a levediai fémművességben is szerepelnek.¹⁹⁾

A karosi leletek összessége tehát kétségtelenül a martinovkai kultúrára, a déloroszországi (ukrajnai) nagy művelődési központra utal. Ha tehát ebben a művelődési körben találjuk a két ezüst, sólyomalakú veretet, tekintettel a turul, zongor és kerecsen nevek földrajzi elterjedtségére,²⁰⁾ valamint arra, hogy legősibb hagyományaink a három sólyomnév közül csakis a turul nevet emlegetik, mégpedig a legnagyobb tisztelettel és tisztességgel, joggal feltehetőleg, hogy *a karosi veret sólyomalakja a Turul-sólymot jeleníti meg.*

Vönöczky kimerítő tanulmányának, illetőleg kutatásainak eredményei azt bizonyítják, hogy a turulmadár sólyom volt, sőt: a honfoglalóink által ismert és tisztelt sólyomfajták közül rangban az első helyen állt. Attila²¹⁾ és Árpádi²²⁾ pajzsán a Turult találjuk, honfoglaló fejedelmi házunk tagjai a Turultól származtatják magukat (Emese álma); Kézai Árpádi fejedelmet „de genere Turul”-nak mondja. A három sólyomnév közül tehát a Turul név, illetőleg ténylegesen a Turulsólyom került előtérbe., a néphit, a mondák és a hagyományok főhelyére. Természetes dolog tehát, hogyha a karosi veret madáralakja egyáltalán sólymot ábrázol, az nem lehet a zongor, vagy kerecsen, hanem csakis a Turul ábrázolása lehet. Ahogy megjelenik a Turul a nagy fejedelmek pajzsán, s nemzetségi zászlaikon, kézenfekvő, hogy illetékesek, tehát elsősorban a Turul nemzetség tagjai ruházatukon, vagy lószerszámvereteik közt is hordhatták, vagy viselhették a Turulmadár alkalmas megoldású, kicsiny képét.

Ezek alapján nem látjuk kétségesnek, hogy a karosi madáralakú lelet nem más, mint őseink szent madarának, a Turulsólyomnak ábrázolása, s ez a lelet egyben döntő erejű bizonyíték is Vönöczky-Schenk Jakab megállapításának helyessége mellett. Egyben azt engedi feltételeznünk, v hogy a karosi 1. sz. sírban Árpádi fejedelem valamelyik nemzetségbelije nyugszik. Tehát hercegi sír. A halott nagyon előkelő voltára vall egyébként az a párját ritkító szépségű, ezüsttausírozású kengyelpár is, amely ugyancsak az 1. sz. sírból került elő.²³⁾ A sírban talált dirhemek is a honfoglalás korára vallanak. Úgy látszik tehát, a karosi 1. sz. sír a honfoglalás harcaiban elesett fejedelmi vér sírja volt. Említsük még meg, hogy az a körülmény is feltevésünk helyessége mellett szól, hogy Karos (Sátoraljaújhellyel szemben) a Bodlog balpartján fekszik, tehát pentosan azon az útvonalon, amelyen a honfoglaló magyar seregek – Anonymus szerint²⁴⁾ – Ungvártól Tokajig (= Himesudvarig) haladtak. Ezen az útvonalon egyébként számos más, igen jelentős honfoglaláskori lelet került elő, mint pl. Krylos (Galícia), Piulpolóc (Kárpátalja), Szolyva, Kisdobra, Salamon, Agárd, Nagykövesd, Karos, Sárospatak, Tarcal és Kenézlő, továbbá Ungvár, Beregszász, Huszt stb. községek közelében.²⁵⁾

JEGYZETEK

¹⁾ *Fettich N.*, A honfoglaló magyarság fémművessége. Arch. Hung. XXI. (Külön szöveg- és táblakötet) Bpest, 1937.

²⁾ *Bartucz L.*, A magyar ember. (Magyar föld, magyar híd, IV. kt.) Bpest, Egyet, Nyomda, 1939.

³⁾ V. ö. *Nemeskéri János*, Az embertan és a magyar őstörténet. (A magyarság őstört, szerk. Ligeti L.) Bpest, 1943

⁴⁾ *Mályusz Elemér*, A magyar történettudomány. Bpest, é. n. 6.1.

⁵⁾ L. részletesen a, 6. a. id. munkában.

⁶⁾ *Schenk J.*, Magyar solymászmadarnevek I. Turul – zongor – kerecsen. Aquila, XLII-XLVI. 1935-1938. 267-348. II. – Bő irodalommal.

⁷⁾ *Vönöczky-Schenk*, id. munkájáról: *Szilády Z.*, A turul-probléma. Term. Tud. Közl. 1941 évf. 351-559. II.* – *Bendefy L.*, Turán, 1940. évf. 89. 1

⁸⁾ V. ö. *Somlyódi István*, Turulmadár-Darumadár. Sieged, 1914.

⁹⁾ A karosi leletekről bőv. l. *Fettich*, 1. a. id. m. 131-436. U. – ő a madáralakú veret madártani azonosítását illetően nem foglal állást.

¹⁰⁾ L. 1 a. id. m. 134. 1.

¹¹⁾ U. ott 135. 1.

¹²⁾ U. ott.

¹³⁾ U. ott 134 1.

¹⁴⁾ *Fettich*, 1. a. id. m. 134. alapján „a mellen pikkelyszerű mintázatot” említ Ezzel ellentétben kétségtelennek látjuk, hogy a madáralakot nem elülről, a hasioldal felől, szemléljük, hanem fordítva: a madárnak a hátát látjuk.

¹⁵⁾ L. 1. a. id. m. 135. 1. és 2/a. jegyzet.

¹⁶⁾ Új Magyar Brehm, Bpest, 10. kt – 135. 1

¹⁷⁾ Martinovka a régi kievvi korai.-ban, kanemvi kei*.

¹⁸⁾ L. 1. a. id. 135. 1.

¹⁹⁾ U. Ott,

²⁰⁾ V. ö. 6. a. id. m. 269. skk. 11.

²¹⁾ Kézai Simon krón. V. ö. 6. a. id. m. 277. 1.

²²⁾ A Bécsi Képes Krónika miniatúrjén.

²³⁾ L. 1. a. id. m. 135. 1. és CXXXIII. tb. 1-2. képe.

²⁴⁾ V. ö. *Pais O.*, Magyar Anonymus. Bpest, 1926. 17. fej.

25) V. ö. 1. a. id. m. táblakötet CXXXXVI. tb. 18. térképvei.

SZOMBATHELY NEVE A HEREFORD! TÉRKÉPEN

A kies fekvésű, alacsony hegyekkel és dombokkal takart Hereford county (H.-shire) székhelyén, *Hereford-ban* (olv. heriförd)¹⁾ Anglia egyik legszebb székesegyháza áll. Építő - művészeti kiválóságán felül ez a templom még arról is híres, hogy itt őrzik azt a nevezetes, a XIII. sz. második feléből reánk maradt világtérképet, amelyhez hasonlóknak csak a veic kb. egykorú *ebstorfi* Mappa mundi-t mondhatjuk.

Ezt a 165 cm magas és 134 cm széles falitérképet 1276 és 1283 között finom pergamenre remekelte *Haldinghami* és *Laffordi Richard* szerzetes. A láthatóan sok gonddal, de több műérzékkel, mint szaktudással készült színes térképet biblikus tárgyú jelenetek telítik. Ez volt az oka annak, hogy sokáig oltárképnek használták, ami egyúttal fennmaradását is biztosította. Ma (1863 óta) üveg alatt, az említett templom déli kórusának szárnyában falra függesztve őrzik.

A mii mint térkép nem sokat ér. Ha összehasonlítjuk *Beatiis Liebanensis* 776-ban készült térképével, majdnem ugyanaz a térkép áll előttünk. Mindössze részletesebb, mert méretei megengedik ezt. (Tehát félezer esztendő alatt a földrajzi ismeretek terén nem észlelünk semmi haladást sem.) így pl. hazánkban ott találjuk Szombathelyt (Sabaria Sancti Martini), Esztergomot, folyóink közül a Dunát, Tiszát, Drávát s Szávát, de olyan művészi összevisszaságban, hogy teljesen í elismerhetetlenek. És az egész térkép ilyen, bárhova essék is tekintetünk. „Teljes kartográfiai tudatlansággal, minden geográfiai érzék nélkül készült s az Erasztofanész vagy még a Ptolemájosz-féle, tudományos komolyságú térképekhez képest is siralmas visszaesést mutat”, írja róla Cholnoky.

Ez a térkép számol be nekünk azokról a balhiedelmekről, amelyek az akkori geográfiai világrépet nevetséges képei-ódéseikkel meghamisították, sőt megfertőzték. Ilyenek pl.

a délorosz síkságok emberevői, vagy a Kaspi-tó nyugati partján otthonosnak képzelt, Minotauruszhoz hasonló bestiák. A Turáni alföldön a térkép nyúlszerű szörnyetegeket, Lengyelország földjén pedig kutyafejű embereket tüntet fel. (Ez utóbbi képecske valószínűleg a tatárookra vonatkozik.) A Nílus felsőfolyása mentén a térkép szerint olyan hatalmas alsóajkú embereket találni, hogy megnyúlott alsó ajkukat akár napernyőnek is használhatják! Bizonyára a legbátrabbak is megijednének attól a belsőafrikai emberszörnytől, aki szemét s száját kénytelen a mellén hordani, mivel a nyaka s feje hiányzik. Ellenben nagy gyakorlati érzéket árul ¹ az a másik afrikai szörny, amelynek egyik lába élő fa, s annak lombja alatt hűsöl a rusnya egyszemű fajzat! Aki még nem tudná, hol változott át Lót felesége sóbálvánnyá, megtalálhatja a csinos kis ábrát a herefordi térképen. Ha pedig az örmény felvidéket vesszük szemügyre, uszonyoslábú emberek létezéséről szerzünk tudomást.

A térkép az egykorú Magyarország területével eléggé részletesen foglalkozik.²⁾ Az előforduló nevek (1. a térkép közölt részletét!) az alábbiak:

Pannónia inferior	Dacia hec et rusia
Carnuntum – római katonai állomás	Hainburg és Petronell
	között, Németóvár mellett
Sirinum = Sirmium, Mitrovic	
Duracium – Durazzo	Savus – Száva
Sabaria ... = Szombathely	Drausus == Dráva
Salzeburgh = Salzburg	Tize = Tisza
Siscia civita = Sziszek	Anesofi. = Enns.
Danubius – Duna	Pazaei = Azaos (?) = Almás
Fat na = Salva (?) = egykori római táborhely a mai Esztergom közelében.	
Grana = Arrabona (?) = Győr ³⁾	

Ezúttal a fentiek közül *Szombathely* neve érdekel bennünket.

Magyar neve – bár erre semminemű írott adatunk nincs – minden bizonnyal legalábbis a szentistváni időkből, ha nem a fejedelmek korából származik, és valószínűleg onnét

ered, hogy a vásárokat benne szombati napokon szokták tartani.⁴⁾ A város nevének eredeti alakja „*Szombati hely*” lehetett, s ebből származott később a mai rövidebb alak.

Minden magyar ősisége, ezeresztendős múltja ellenére is, a *Szombathely* név csak az utolsó 200 évben kezd szerepelni az okmányokban, kéziratokban és a nyomtatott irodalmi termékekben. Ennek oka természetesen középkori latinságunkban, ill. az ennek maradványaként átörökölt hivatalos latin nyelvünkben rejlik. A magyar városnév elterjedésének a latint felváltó német ügyvitel sem kedvezett esetünkben.

Érdekes, hogy Anonymus leírásában, ahol a legtöbb helynevet magyar alakjában találjuk meg, Szombathely nevét hiába keressük.⁵ Ebből azt következtetjük, hogy a honfoglalás korában a vidék jelentős városa és erőssége *Vasvár* volt, míg az egykori Savaria szegényes teleppé jelentéktelenedett. Szó van azonban az L. fejezetben a Sabaria folyóról; ez a név a mai Gyöngyösnek felel meg és a Sibaris név elírásának tekintendő.

Amíg Schönvisner Szombathelyt következetesen Sabaria néven említi, míg a hivatalos kurrens iratok még a múlt század elején is vagy Sabariát, vagy Steinamangert ismertek. Nagy János 1797-ben kelt egykorú verses elbeszélése már *Szombathelyt* említi.⁶⁾ Nem volna érdektelen dolog utánanézni annak, mikor, hol és kik említik Szombathelyt magyar néven a fentebbi időpont előtt. Sajnos, ez a feladat rendkívüli nehézségekbe ütközik. Ugyanis 1605-ben Bocskay hajdúi s a velük szövetséget kötött török és tatár hadak feldúlták Szombathely városát, s nagyobb részét a földdel egyenlővé tették, lakóinak egy részét leölték, sokakat pedig fogságba hurcoltak. Hogy a város levéltára el ne pusztuljon, idejében Németújvárra mentették. Azonban ezt a várat ugyanebben az évben tűz hamvasztotta el, s a levéltár is teljesen elégett.⁷⁾

De térjünk vissza a herefordi térképhez! A mellékelt ábrán közölt részletének közepe táján ott találjuk városunkat is. Nevének olvasásában eltérők a vélemények. *Miller*, a térkép ismertetője és a hasonmáskiadás előkészítője szerint a név olvasata:

*Sabaria sei (sancti) Martini**)

A szakemberek többsége ezt fogadta el a név helyes

olvasatának. Vannak azonban, közöttük *Cholnoky Jenő is,*⁹⁾ akik a felírást így olvassák:

Sabaria Sandi Mattel.

Bármelyik olvasat is a helyes, mindegyik különös figyelmet érdemel. Paleográfiaiáig mindenesetre sokkal valószínűbb az előbbi. Ennek az alaknak jelentőségéhez tudnunk kell, hogy „sokat vitatkoztak... arról, hogy Sabaria, Szent Márton szülőhelye, Pannónia székvárosával azonos-e, avagy a Pannonhalma alatt elterült Sabaria sicca-val; azonban a Szombathely helyén állott Sabaria annyira túlsúlyban volt nagy kiterjedése, jelentősége és kultúrája folytán a Pannonhalma alatt fekvő Sabaria fölött, hogy Sulpicius Severus... szavait, melyekkel szent Márton születéshelyéül Sabariát minden közelebbi jelzés nélkül állítja oda,¹⁰⁾ a mai Szombathelynek kell tartanunk.”¹¹⁾

A mellett, hogy szent Márton Szombathelyen született, írnak: Schönvisner (142-158. 1.); Lakner Endre: Szent Márton toursi püspök valódi születéshelyének földérítése, Szombathely, Bertalanffy, 1865. (8-r. 49. 1.); Bitnicz Lajos: Szent Márton püspök születéshelyéről, Toldy F. folyóiratának, az Új Magyar Múzeumnak 1859. évfolyamában.

Sabaria sicca mellett szállnak síkra: Czinár Mór: Locus natalis S. Martini Turonensis, Monast. I. 23.] és „Győr vármegyei Sabariáról”, Magyar Akadémia értesítője, Pest, 1859, 545. 1. s. köv. 1.; Pokorny Frigyes: Szent Márton győrmegyei Sabáriában született, Győr, 1867, (8-r, 148.1.); Dankó József: Die Erzabtei Martinsberg (Sábáira) der Geburtsort des hl. Martinus Turonensis, Österreichische Viertel Jahresschrift für kath. Theologie, Wien, 1868; Braumüller, S. 1-38.¹²⁾

A herefordi térkép Szent Márton szülőhelyének kérdését – mondhatjuk – véglegesen tisztázza. Ugyanis bármilyen gyenge kísérlet is térképnek Richardus barát Mappa niimdi-ja, a bemutatott részletből is megállapíthatjuk, hogy az itt szereplő Sabaria valóban a Szombathely helyén egykoron állott, rómaiakori Savariával azonos.

Hogy a herefordi térkép Sabariája valóban a mai Szombathely helyén állott, egykori pannóniai fővárossal azonos, azt bizonyítja a mappán látható rajzi jelölésmód is. Ugyanis ez kétségtelenül erődítményre utal. Már pedig tudjuk, hogy

Sabaria, a főváros, megerősített hely, ugyanezt azonban S. siccarói nem tételezhetjük fel.

Tours lakói annakidején bizonyára jól tudták, hogy püspökük melyik Savariának szülöttje. Hogy ez az ismeretük hagyomány útján a XIII. sz. elejéig fennmaradhatott, s hogy Galliából Britanniába is eljuthatott, minden nagyobb nehézség nélkül feltehető. Hogy hogyan és honnan szerzett fr. Richardus tudomást sz. Márton szülőhelyéről, nem tudjuk, de az bizonyos, hogy a herefordi térkép szerzője úgy tudta, hogy az egykori Pannónia provincia fővárosa volt a szent püspök szülőhelye. Mivel Sulpicius Severus feljegyzését követően ez a legrégebb, amart megerősítő adatunk. *Szombathelyt kell Sz. Márton püspök valódi szülőhelyének tekintenünk.*

Ha a felirat Cholnoky-féle olvasata volna a helyes (aminek valószínűsége azonban az előbbinél jóval kisebb), ez rs nem kevésbé érdekes és fontos adathoz juttatna bennünket.

Amíg az első olvasat fordítása: „*Sz. Márton Sábariá-ja*”. az utóbbié „*Sz. Máté Sabariá-ja*” volna. Amíg az első névalak értelme tökéletes, és a történelmi tényeknek megfelelő, az utóbbi történelmiség dolgában egészen értelmetlen kifejezés. Nem tudunk u. i. arról, hogy akár Savariának, akár Szombathelynek valaha is valamiféle szorosabb kapcsolata lett volna sz. Máté nevével, vagy kultuszával.

Ez a megállapítás esetleg arra sarkallhatna bennünket, hogy ezt az olvasatot eleve zárjuk ki tárgyalásunk menetéből. Nem tesszük ezt, ellenben vegyük formai vizsgálat alá a kifejezést:

„*Sabaria Sandi Mattéi* .

Próbáljuk ezt nem magyaros, hanem angolos latinsággal elolvasni; az eredmény: szandi mattej. A Máté név angolul: Matthew (olv. mettyu), és sohasem hangozhatik mattej-nak. Honnét kerülhetett a „Sandi Mattéi” kifejezés a herefordi térképre (ha ezt az olvasatot fogadjuk el helyesnek)? Csakis arra gondolhatunk, hogy Richardus barát halott *Sabaria id est Szombathely* azonosságáról.

Angolajkú és latin nyelvben járatos egyén Szombathely magyar nevét könnyen félreérthette. Még világosabban: az az egyén, aki előtt általa nem ismert, idegen nyelven

beszélnek, egyes ismerősnek hangzó szavakat és kifejezéseket könnyen hajlandó általa ismert fogalmakkal és kifejezésekkel azonosítani. Idegenajkú hallgató előtt a Szombathely városnév *b* hangja könnyen elmosódik és beleolvadhat az előtte álló *m-be*; e szerint lesz: szommathej. Ha ezt (angolos latinsággal) két szónak tekintjük és *szom(szan) --mathej* összetevőkből állónak képzeljük, megkapjuk a *San(di) Mattéi* alakot.

Tehát, ha a herefordi térkép Sabaria névalakjának Cholnoky-féle olvasata az igaz, ebben az esetben ez a névalak igen nagy valószínűséggel onnét ered, hogy *a térkép készítője Szombathely város nevét eredeti magyar alakjában hallotta*, ami nem volna érdektelen adat Szombathely város magyar neve ősiségének kérdéséhez.

JEGYZETEK

¹⁾ Hereford Oxfordtól NyÉNy-nak mintegy 100 km-re fekszik Wales határán, a Severn folyóba északról beömlő Wye folyó mellett. L. Áll. Térk. Int. Kisatlasz, Bp. 1937. 18. lap (E5).

²⁾ Részi, leírást 1 bőv. *Miller (K.): Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten. IV., Heft. Stuttgart, 1895. U. o. részletes másolata is.*

³⁾ *Pazaei, Fatna és Grana* helynevek magyarázata Millernél téves. Mindegyik elírt alakban szerepel a térképen, de térbeli elhelyezésük fenti azonosításunkat erősen valószínűsíti.

⁴⁾ Géfin: A szhelyi egyházmegye tört. I. kt., Szhely, 1929: Schönvisner: Antiquitatum. 2. 1.; Kunz: Szhely-Savaria r. t. város monographiája, Szhely, 1880, 6. 1.

⁵⁾ Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről. Ford.: Szabó Károly. (Magy. Könyvt. 30. sz.) Bp. 57. 1.

⁶⁾ Nagy János: A szombathelyi nemes tábornak ő királyi Fellegek előtt tett hadi gyakorlása i.797. Kiss Asszony havának 10, 17. és 18. napján. Béts. Hummel.

⁷⁾ Géfin id. m. 17-18. 1.; Schönvisner id. m. 310. 1.

⁸⁾ Ugyanígy közli Szombathely nevét Heinrich von Mainz (l. Miller, Mappaemundi, III. 23); *Sabaria* alakban. Hieronymus (II. o. III. 5, 13); *Sobarie* alakban a Tabula Peutingeriana (ed. Miller. 2. Aufl. 1888): *Savaria* alakban Julii Honorii Cosmographia új, 2. Rec.) ed. Riese, G. 1 m.

⁹⁾ Cholnokv J.: A Föld megismerésének története. Bpest, 1932. 100. 1.

¹⁰⁾ Sulpicius Severus de vita beati Martini cap. 2.: „Jgitur Marti nus Sabariae Pannoniarum oppido oriundus fuit...”

¹¹⁾ Balics L.: A kereszténység tört. hazánk mai területén a magyarok letelepedéséig. Bpest, 1901: 128. 1. 2. és vz.; Géfin id, m 15. 1.

¹²⁾ Géfin id. m. 15. 1. 4. jegyz.

Első kiadása: Vasi Szende (ma: Dunántúli Szende) V. évf. 163-168. II. Szombathely, 1938.

AZ ELBRUSZ NÉV EREDETE

A Kaukázus hegység legmagasabb s egyben legszebb csúcsa a több mint 5600 m magasságban csillogó Elbrusz. Már az ókorban ismerték, neve akkor *Strobylos* volt. A nép akkor is, ma is szinte rettegett tőle, pedig a történelmi időkben az Elbrusz – tudomásunk szerint – nem működött. A Kubán és Terek tartományok határán, a vízválasztó főgerincétől északra kiágazó 2498 m magas talapzatból emelkedik magasba a kettőscsúcsú andezitvulkán. Krátere beomlott, csak két kiálló csúcs maradt meg belőle. Az egyik 5629 m, a másik 5593 m magas s a kettő között mintegy 350 m mély szakadék tátong. Örök hó borítja; a hajdani kráterből firngyűjtőmedence lett. Mivel azonban jégárai mind ebből -:iz aránylag kicsi – medencéből táplálkoznak, rövidék. Vizükből a Malka és a Kubán táplálkozik. Legszebb jégára a, Bakszán, a hasonló nevű folyót látja el vízzel.

Az Elbrusz környezete viszonylagosan alacsony, ezért a hófedte hegycsúcs nagyon messzire ellátszik. Tiszta időben Krasznodarból is felcsillan havas fehérsége s ugyancsak ellátszik Daghesztán nyugati határáig is. Batumból és Tifliszből egyaránt megláthatjuk, ha nem borítja köd a csúcst: a szürkés-kék hegytömeg felett szűzi fehérségben tündöklük a sejtelmesen szép hegycsúcs. Örök fehérsége és talán a hozzá fűződő néphit is szerepet játszhatott a hegycsúcs karacsáj nevének kialakulásában. *Minghi-Tau-nak*, azaz *Fehérhegynak*, nevezik és azt tartják róla, hogy ott gonosz szellemek tanyáznak a dzsinpadisah, az ördögök fejedelmének vezérlete alatt. Ezért a nép nem is meri megközelíteni. 1829-ben az orosz katonai expedíció jutott fel rá elsőnek, majd több angol kutató mászta meg, 1884-ben pedig Déchy Mór és társai végeiték a hegycsúcson és környékén alapos kutatásokat.¹⁾

Másirányú munka közben, egészen véletlenül akadtam három olyan pápai bullára, amelyik megvilágította előttem az Elbrusz név eredetét. Erről adok számat az alábbiakban.

XXII. János avignoni pápa (1316-1334) különösen szíven viselte a keleti hittérítés ügyét, Uralkodása alatt az olasz és francia egyetemeken a legkülönbélebb keleti nyelveket tanították a ferences és dominikánus hittérítők növendékeiknek. A pápaság nem kímélt sem pénzt, sem munkát és latba vetette minden befolyását, hogy a Balkántól Indiáig s a Kaukázustól Kathájig és Szibíriáig a pogányok tíz- és százezreit vonja az Egyház kebelébe.

Ennek a nagy munkának érdekében János pápa 1329 augusztus hó 19-én Avignonban hat dominikus szerzetest szentelt püspökké: *Mancasole Tamás* (di Piacenza) atyát Szamarkand, *di Gardiola Bernátot* Dihkargan², *Zigio Vilmost* Tauris, *di Firenze Jánost* Tiflisz, *Catalani Jordánt* Colombo (India), *Geraldí Pétert* pedig Szebasztopol püspökévé szentelte.³) Mind a hatan 1330 április 9-én hagyták el a pápai udvart, hogy 100-100 forinttal nekivágjanak a hosszú útnak. Mindegyikük megbízó- és ajánlólevelet kapott a pápai udvartól a székhelyével szomszédos uralkodókhoz, illetve a szomszédos népek királyaihoz, vezéreihez. Ezekben a bullákban, ill. ajánlólevelekben pontosan körülírták az illető püspökök működésterét és feladatát.⁴)

Így *Zigio Vilmos* levelet kapott bizonyos „regi Choraticensi”, azaz choraticumi királyhoz. *Hallberg I.* kitűnő munkájában találjuk,⁵) hogy a Kaukázus neve a régi időkben *Corasicum*, *Charoticum*, *Mons Choraticensis* volt. Tehát valamelyik kaukázusi kisebb nép királyához szól ez a levél, amelyben a továbbiakban szó van arról, hogy a püspök meglátogatja a Kaukázus hegységnek azokat a keresztényeit, akik „sub monte giganteo de *Albors*” laknak.

Külön levelet vitt Vilmos püspök „*Albors* népének, akik a Katolikus Egyházban egyesültek” és a levél külön figyelemzeti a közöttük működő hittérítőket azokra a lényeges előírásokra és szabályokra (formulae fidei), amelyeket mindenütt be kell tartamok.⁶)

Előfordul az *Albors* név a *Mancasole Tamás* püspöknek kezébe adott levelekben is. Tamás püspök személye a keleti magyar történetben is rendkívüli szerepet játszik. Ő volt az, aki XXII. János pápa megbízásából felkereste a Kuma men-

ten élő, keleti magyar nép *Jeret* nevű fejedelmét (emirjét)*) 1330-ban.⁸⁾ Ebben „az útjában kellett meglátogatnia *Albors* népét is, akikhez János pápa külön levelet intézett,⁹⁾ *Catalani Jordán* püspök India felé utazta ban áthaladt a Kipcsak birodalmon és a Kaukázuson. Ezt az alkalmat is megragadta János pápa arra, hogy levelet küldjön tőle az *Albors* hegység keresztény népeinek.¹⁰⁾ Az itt említett levelek a következők:

1. *1329 decembris 1, Avinione.* – Joannes XXII. Font. Max. christianis habitantibus in montibus de Albors commendat *Jordanum Cathalani* episcopum Columbensem et fratres Ord. Praed. – A levél kezdete: Patri Luminum . . . Található: Archives de l'Orient Latin. Paris. 1881-84. (Vol. I. p. 278.)

2. *1330 januarü 23, Avinione.* – Idem Pontifex prae-diteum Guilelmum ep. Tauriensem unacum fratribus Praed. et Minoribus insuper commendat „Marforiano” (patriarchae) Jacobitarum, et christianis habitantibus in montibus *Albors*. – Található: Eubel, Bullarii Franciscani, Vol. V. p. 454. n. 3. – Raynaldus, Annales Ecelesiastici, an. 1330, n. 57

3. *1330 januarü 23, Avinione.* – Idem Pontifex litteram directam mittit populo christiano *montium de Albors*. – Található: Raynaldus, loco cit, an. 1330, n. 56.

Hogy a XIII-XV. századi latin irodalom Albors neve valóban a Kaukázus legmagasabb csúcsára, az Elbruszra vonatkozik, arra a legfontosabb bizonyítékunk *Johannes (de Galonifontibus?)*-nak, e néven Szultanieh harmadik érsekének az 1401. körüli évekből származó, „*Libellus de notiffia orbis*” című munkája.**)

*) A fejedelem neve az eredeti bullában: *Jereiamir* alakban, tévesen összevont formában szerepel.⁸⁾

**) A mű két kéziratban ismeretes. Egyiket a Bibliotheca Pauliana őrzi Lipcsében, (tulajdonosa a Lipcsei Akadémia); ennek mai jelzése Cod. Lat. 1225, nagysága 290X210 mm, és 1412-ből való másolat. – A másikat 1938-ban Anton Kern fedezte fel a Grazi Egyetemi Könyvtár kéziratai között. Ennek száma: Ms. 1221. Papírkézirat a XV. sz. első negyedéből. Nagysága 220X150 mm. Ismertette A. Kern: Der „*Libellus de notitia orbis*”. Johannes III. (de Galonifontibus ?) O. P. Erzbischofs von Sultanyeih. – Archiv. Fr. Praed. Vol. VIII. – 1938. pp. 82-123.

Ennek a munkának 10. fejezetében (G. fol. 78^v, L. fol. 198ra) olvassuk: „... *a magnis montibus Coquas vei Album*”, ahol az Album íráshiba *Alburs* helyett, a Coquas szó *o* hangja pedig az író (III- Johannes érsek) francia anyanyelvének egyenes következménye. (Helyesen: Caucas, vagy Cauquas.) Már pedig a XIV-XV. század összes földrajzi írói között egynek sincs akkora hitele középkeltre vonatkozóan, mint éppen János, szultánichi érseknek, mivel ő több évtizeden át élt Keleten, saját szorgalmából több keleti nyelvet is megtanult, és nem egyszer beutazta az egész tágabb vidéket. Az ő jólétesültségéhez tehát kétség sem férhet!

Ha most a név értelmét keressük, nem nehéz ráakadnunk *Iloutsma* török személynévjegyzékében, az *Ein türkisch-arabisches Glossar-ban*. A nevet természetesen nem az Albors betűszerinti formában találjuk meg, de eleve számolnunk kell azzal, hogy a nevet a hittérítő szerzetesek (valószínűleg leveleiken, jelentéseiken keresztül) közvetítették az avignoni udvarba. Mivel pedig ezek a szerzetesek jobbára a nyugati nemzetek fiaiból kerültek ki, a török nevekhez kevés érzékük volt. Hallomás nyomán, jól-rosszul jegyezték fel azokat.

Mégis szerencsésnek mondhatjuk helyzetünket, mert az Albors névben minden nehézség és kétség nélkül a hun-török *Aj-bar s* szóra ismerünk. *Houtsma* szerint *aj* = hold, *bars* = párduc. Sőt mi több, az *Aj-Bars* összetétel a hún névjegyzékéből is ismeretes. *Németh Gyula* megfejtése szerint a *Priskos* rhétor feljegyzéseiben szereplő *Ωηβάρσιος* név *ajbárs-nak* (esetleg *objbárs-nak*, *ajvbárs-nak*, vagy *ajbõrs-nek* stb.) hangzott és ebből a betűcsoportból az *Aj-Bars* = *hokipárduc* török név bontakozik ki.¹¹⁾ Idézett művében számos példát sorol fel mind az *Aj*, mint a *-bors* összetételű nevekre.

A legújabb összefoglaló állattani irodalom szerint¹⁸⁾ a *Panthera pardus tulliana Valenciennes* a Kaukázusban is honos és vele együtt közeli rokon alfajai élnek Perzsiában. Kisásziában és Szíriában is. A faj ázsiai előfordulásának legmagasabb pontja északkeleten az Amur és az Usszurí vízvidéke, ahol a *P. pardus villosa Bonhote* él.

Kétségtelen, hogy az *Aj-bars* név a *P. pardus ttMiana Valenciennes-re* vonatkozik, amennyiben ennek az állatnak színe fehéres világosszürke.¹³⁾ Akadnak köztük majdnem teljesen fehér – albino – példányok is.

Ha az állat színét és természetét tekintjük, az Elbrusz *Aj-bars* nevét nagyon találónak kell ítélnünk. A párduc a földkerekség legszebb macskája. Testalkatában és jellemében egyaránt a ragadozó mintaképe: vad és rosszindulatú. Minden legyőzhető élő megöl, akár kicsi az, akár nagyobb.¹⁴⁾ Ilyen vadnak és rosszindulatúnak, ilyen vérengzőnek tartotta a régi nép képzelete a dzsinneklakta *Aj-bars* (= Elbrusz) hegycsúcsot is. Fehér köpenyében – mint a prédára leső, meglapuló holdpárduc – leleskedett a közélébe merészkedőkre, akiket csillogó szépsége s jégárainak ezer színben ragyogó pompája hozzávonzott, majd a hirtelen leereszkedő ködfelhők átkarolták az áldozatokat. Jeges szél járta át testüket s ha elerőtlenedve lerogytak a jégre, vagy hóba, a hegytetőn lakozó dzsinnek belefojtották a szentségtörőkbe a lelket.

Míthogy a párduc egyike a már igen régi időktől fogva istmert állatoknak, mivel azt már a kisázsiai őskuítúrákból és a legrégebb egyiptomi feljegyzésekből s emlékekből is ismerjük éppen úgy, mint a görögök mykénéi kultúrájából, vagy az Iliasból,¹⁵⁾ stb., nem tehetjük a fenti névazonosítás ellen azt az esetleges egyetlen ellenvetést sem, hogy az Elbrusz közelében lakó törökfajta népek nem ismerték a párducot. Ismerték, sőt az egykorú keleti és bizánci feljegyzések szerint a párduccacagány viselése igen szép és előkelő dolog volt szemükben! Ebből következik, hogy vadásztak is és ezen keresztül a párduc jellemével is tisztában voltak. Ezt bizonyítja – miként láttuk -, hogy az Elbrusz-nak, oly találóan az *Aj-bars* – *holdpárduc* nevet adták.

*

Az északperzsi Gilan és Mazenderan tartományokban, 25-30 km-nyire a Kaszpi tótól emelkedik a 650 km. hosszú *Elburz* (*Elbursz*, *Alburz*) hegység. (Ennek a legmagasabb csúcsa a *Sven Hedín-től* megmászott Demavend.) A fentiek után nem szorul bővebb bizonyításra, hogy ennek a hegységnek a neve is a holdpárduc török nevével van összefüggésben.

JEGYZETEK

- ¹⁾ Déchy Mór, Kaukasus, Berlin, 1905. — 3. kt.
- ²⁾ Dihkargan, *var.*: Diagorgan város az Urmia tó mellett.
- ³⁾ L. Eubel, Hierarchia, t. 12 pp. 198¹, 224², 441¹, 445², 4752.
- ⁴⁾ V. ö. Golubovich, Biblioteca Bio-Bibliografica della T. S. deir Oriente Francese, Tom. III. pp. 350-351.
- ⁵⁾ Hallberg Ivar, L extrême Orient dans la littérature et la cartographie de l Occident des XIII-XIVe siècles. Études sur l histoire de la Géographie. Göteborg (Göteborg) 1906, — p 163.
- ⁶⁾ Golubovich, id. in. 353. 1.
- ⁷⁾ Bóv. I. Beridefy, Az ázsiai magyarság megtérése, I-IV. közi. Theológia, 1936., 1938. és 1939. évf.
- ⁸⁾ Bendefy, Jeret-amir magyarjai nyomában (Kiad. előtt) - és A magyarság kaukázusi őshazája. Bpest, 1942. Gserépalvy-kiad.
- ⁹⁾ Golubovich, id. m. 354. 1.
- ¹⁰⁾ U. ott 355-356. 11.
- ¹¹⁾ Németh Gv., A honfoglaló magyarság kialakulása. Bpest, 1930. 132. I
- ¹²⁾ Brehm: Az állatok világa, új kiadás. Bpest, é. n. Gutenberg kiadás. IV. kt. 236. 1.
- ¹³⁾ U. ott 235. 1.
- ¹⁴⁾ 17. ott 237-238 11.
- ¹⁵⁾ Keller O.: Tiere des klassischen Altertums.

Első kiadása: Földrajzi Közlemények LXVIII. kötet, 1940. évf. 301-304. ll.

TARTALOM

Elorzó	Γ, Ab 5
A magyarság és Középitődét	
Szkíták – Hunok – Avarok – Magyarok	7
A csegemvölgyi szkíta szarvas	45
Tután és Irán harcának két magyarországi emléke	52
Anonymes és Kézai Simon mester Scythiája.....	61
Zémarkhosz és Valentinus követségjárása	111
Bolgár-török méltóságnevek középkori kútfőkben	151
Ítil és Duba	
Új szempontok őstörténetünk; keleti kútfőinek magyarázatához.....	170
Ottó testvér 1231-1234. évi utazása	218
Baskírok és tatárok	240
Apneas Sylvius IMceolomini magyarjai	268
Az ősi magyar hadisátor emléke a jaki apátsági templom négykaréjos kis ablakán	287
Johannes Ungarus, XIII. századi magyar világjáró	
Róma és az Ilkán birodalom kapcsolatai	294
A kúnszentmiklósi „kamennája baba”.....	114
A turulmadár	324
A karosi sólyomalakú, honfoglaláskori lelet	331
Szombathely neve a herefordi térképen	338
Az Elbrusz név eredete.....	345